

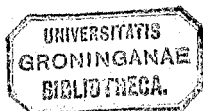
MANNEN
VAN
BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEN

BIJEENGEBRACHT DOOR

Dr. E. D. PIJZEL

HAARLEM

H. D. TJEENK WILLINK

1886

I N H O U D.

VICTOR HUGO, door Fiore Della Neve	Blz.	1
HERMANN JULIUS THEODOR HETTNER, door W. J. Manssen	»	45
JOHN STUART MILL, door Prof. Jhr. van der Wijck	»	95
VICTORIEN SARDOU, door J. H. Rössing	»	131
JOHANNES JOSEPHUS HERMAN VERHULST, door Jhr. Mr. J. C. M. van RIEMSDIJK	»	169
MEVR. BOSBOOM-TOUSSAINT, door J ^o . de Vries	»	207
CHARLES DE FREYCINET, door Dr. E. D. Pijzel	»	239
HENRY FAWCETT, door Prof. Mr. A. Beaujon	»	279
PIETER HARTING, door Dr. H. F. Jonkman	»	319
CHARLES STEWART PARNELL, door Dr. E. D. Pijzel	»	367

VICTOR HUGO

VICTOR HUGO.

»M. Victor Hugo a été une des preuves de l'unité de notre conscience française. L'admiration qui entourait ses dernières années a montré qu'il y a encore des points sur lesquels nous sommes d'accord.»

Het feit, hier door Renan opgemerkt, waar het Frankrijk betref, heeft zich bij Victor Hugo's dood in algemeener zin bewaarheid; geheel Europa gevoelde, dat met zijn verdwijnen aan het leven der eeuw iets ontviel, een hart en een hoofd, iets trouws, warmes en krachtigs, iets waarop men rekenen kon en rekende, eene stem die niet naliet, voor vrijheid en menschelijkheid te getuigen, zoo vaak er iets belangrijks in de geschiedenis der beschaving voorviel. Ook hier werd het heugelijk feit bewezen, dat de denkende en gevoelende wereld iets heeft, waaromtrent zij het eens is; waarheden, waaromtrent éénheid van bewustzijn bestaat; onsterfelijke gevoelens van recht, van grootschheid en menschelijkheid, voor welke de polsslag van alle beschaafde rassen en natiën gelijkelijk klopt. Van de toppen van den Oeral tot aan den Oceaan, en in de drie groote vastelanden zelfs waar zijn naam op barbaarsche wijze Yougo wordt uitgesproken, was men zich bewust, dat eene stem had opgehouden te

klinken, die steeds voor de edelste aller denkbeelden een welsprekend woord had gevonden, en door geen overweging was teruggehouden van het uitspreken van dat woord.

Er kan wel geen sprake van zijn, in het kort bestek van eenige bladzijden een eenigszins uitvoerig verslag te geven van een leven, waarvan het negentiende jaar reeds van zich deed spreken in een merkwaardig voortbrengsel als de roman *Han d'Islande*, en waarvan het twee-en-tachtigste nog den laatsten zang der *Légende des Siècles* zag verschijnen. Zestig jaren, vruchtbaar in werken en daden, liggen er tusschen deze verzen uit den bundel *Odes*.

Qu'un autre au céleste martyre
 Préfère un repos sans honneur!
 La gloire est le but où j'aspire,
 On n'y va pas par le bonheur.
 L'alcyon, quand l'Océan gronde,
 Craint que les vents ne troublent l'onde
 Où se berce son doux sommeil;
 Mais pour l'aiglon, fils des orages,
 Ce n'est qu'à travers les nuages
 Qu'il prend son vol vers le soleil!

gedagteekend 1821, en de verzen van den laatsten bundel der *Légende des Siècles* of van *Les quatre Vents de l'Esprit*. Toch is ieder der voortbrengselen, iedere der daden in deze lange periode, de vermelding waardig; ieder van deze getuigt van den onuitputtelijken rijkdom van den geest des dichters, van zijn onverflauwden ijver voor wat hem waar en schoon en goed scheen, het onoverwinnelijk bewustzijn, dat de daden der gedachte, de belangen van vaderlandsliefde en vrijheid hem steeds waard bleven, er het beste voor te geven, wat hij had en vermocht.

Opmerkelijk is het, dat hij wel allerminst scheen voorbestemd, ooit de romantiek, de democratie en de vrijheid

te verdedigen. Van geboorte was hij reactionnair, imperialist en royalist tegelijk, van opvoeding classicus en traditioneel Fransch. Ook scheen een lang leven hem niet voorspeld. In *Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie* (eene biographie, door zijne vrouw geschreven), lezen wij: »On attendait Victorine, ce fut Victor qui vint. Mais, à le voir, on eût dit qu'il savait que ce n'était pas lui qu'on attendait; il n'avait rien de la belle mine de ses frères; il était si petit, si délicat et si chétif, que l'accoucheur déclara qu'il ne vivrait pas.

»J'ai entendu plusieurs fois sa mère raconter sa venue au monde. Elle disait qu'il n'était pas plus long qu'un couteau. Lorsqu'on l'eut emmaillotté, on le mit dans un fauteuil, où il tenait si peu de place, qu'on eût pu en mettre une douzaine comme lui. On appelait ses frères pour le voir. Il était si laid, disait la mère, et ressemblait si peu à un être humain, que le gros Eugène, qui n'avait que dix-huit mois et qui parlait à peine, s'écria en l'apercevant: »Oh! la bête!»

Hij vertelde dit zelf later aldus:

Ce siècle avait deux ans...

Alors dans Besançon, vieille ville espagnole,
Semé comme la graine au gré de l'air qui vole,
Naquit, d'un sang breton et lorrain à la fois,
Un enfant sans couleur, sans regard et sans voix.
Cet enfant, que la vie effaçait de son livre
Et qui n'avait pas même un lendemain à vivre,
C'était moi...

Zijn vader was graaf Joseph Léopold Sigisbert Hugo, hoofd-officier in dienst des keizers, zijne moeder Sophie Trébuchet, de dochter van een reeder te Nantes, eene vurige royaliste uit de Vendée, en zoo vroom als eene echte dochter der Chouans, wier gevaren zij in de Bocage, in den strijd tegen de »blauwen'', met de dames Bonchamp en Larochejaquelin gedeeld had.

Van Besançon trok de halve brigade, waarover graaf Hugo het bevel voerde, naar Marseille, vervolgens naar Corsica, daarna naar het eiland Elba. Victor bleef daar tot zijn derde jaar, en leerde als eerste taal het Provençaalsch en Itali-aansch *patois*. In 1805 kwam zijn moeder met de kinderen naar Parijs terug, maar toen in 1807 generaal Hugo tot gouverneur der provincie Avellino benoemd was, met last er de roovers, onder welke de veelbezongen Fra-Diavolo, uitte-roeien, volgde zij hem naar Calabrië. Uit het verblijf aldaar, de woeste bergen, de schilderachtige natuur, de ravijnen en heuvelranden, heeft Victor Hugo indrukken medegebracht, waarvan de invloed niet verloren ging.

In Calabrië konden echter Victor en zijn twee broeders geen opvoeding ontvangen; de moeder trok met hen naar Parijs. Daar werd in het gezin een gast opgenomen, een veroordeelde, dien men er schuil hield. Het was generaal Lahorie, een oud vriend van graaf Hugo; hij was in de samenzwering van Moreau gewikkeld en moest zich verborgen houden. Hij las met Victor Tacitus en Polybius; de geest der strenge heldhaftige antiëken, voor hem ontwikkeld door een oud republikein, die voor hunne beginselen met een doodvonnis bedreigd was, drong diep in het gemoed van den knaap. Generaal Lahorie echter werd verraden, gevangen genomen; het proces wegens hoogverraad werd ten einde gevoerd, en Lahorie met Mallet ter dood gebracht.

Intusschen was graaf Hugo naar Madrid verplaatst, als majordomo van koning Joseph Bonaparte; voor Victor werd een plaats onder de pages des konings bestemd, hij werd voorloopig naar een adellijk instituut gezonden en bleef er tot zijn twaalfde jaar. De invloed van Spanje, van den omgang met de trotsche Spaansche knapen, hun taal en litteratuur, van den toestand des lands, dat eenige jaren van revolutie achter zich had en steeds nog zich onwillig onder het juk van den overweldiger kromde, waaraan het zich weldra ont-

worstelen zou, valt in Hugo's ontwikkeling niet te miskennen. Hij herinnert zich later ook bijzonderheden uit deze periode, o. a. hoe men met de Spaansche knapen vocht, soms met messen, ter eere van »Napoleon den Grooten" en hoe een der paters, aan wie hunne opleiding was toevertrouwd, de Fransche regimenten langs het balcon van het instituut ziende trekken, tot den ander zeide: »Voilà Voltaire qui passe." De herinnering aan deze tijden, waarin geheel Europa verscheurd werd door denkbeelden en daden, en het bijzonder leven zijner geheele omgeving deel uitmaakte van de geschiedenis der jonge eeuw, spiegelt zich in al de werken zijner eerste periode af.

Toen graaf Hugo den val der Napoleontische regeering in Spanje zag naderen, zond hij zijn gezin naar Parijs terug, en Victor werd voor den militairen dienst in Frankrijk bestemd. Hij volgde den cursus van het instituut Cordier, waar, meer dan met de reglementen overeen kwam, de poëzie beoefend werd. Leeraren en leerlingen schreven er tragediën, oden en diverse andere gedichten. Victor Hugo was de jongste, maar niet de minst bewonderde onder deze dichterbent, zoodat hij het waagde, naar hooger te streven. Toen de Académie Française als prijsvraag uitschreef: een gedicht over het poëtisch onderwerp *Avantages de l'étude*, zond Hugo eene proeve in. Zij zou bekroond zijn, maar hoofdschuddend wees een der juryleden op een verdachten versregel: »Moi qui," stond er,

»De trois lustres à peine ai vu finir le cours"...

»Dit kan niet waar zijn", merkte het jurylid op; »de maker van dit gedicht moet ouder zijn dan vijftien jaar; hij spot alzoo met de Académie; zou deze hem het eermetaal uitreiken? Immers neen." Men verleende hem eene loffelijke vermelding, en eerst later, toen de naam van den inzender bekend was, lekte het uit, dat voor hem de prijs was bestemd geweest.

Een jaar later werd hij op de bloemenfeesten te Toulouse bekroond voor eene ode *Les Vierges de Verdun*, in 1821 voor *Le rétablissement de la statue de Henri IV*, in 1822 wegens een zijner fraaiste gedichten, *Moïse sur le Nil*:

Mes soeurs, l'onde est plus fraîche aux premiers feux du jour.

In de verzamelde oden is dit gedicht als de derde ode van het IV^{de} Boek opgenomen. Met ieder succes verwijderde zijne neiging zich meer van de loopbaan, die zijn vader in het leger voor hem bestemde. Hij richtte met zijn broeders een blad op, *Le conservateur littéraire*, waarin zijne gedichten verschenen, benevens filosofische en critische opstellen, welke later in zijn *Littérature et philosophie mêlées* herdrukt zijn.

Graaf Hugo gaf nog den moed niet op, hem eene andere carrière dan die der letteren te doen kiezen. Hij trachtte hem over te halen, naar de polytechnische school te gaan; Victor Hugo weigerde echter het jaargeld, dat zijn vader hem hiertoe aanbood, en leefde een jaar lang van 800 francs, die zijn letterkundige arbeid hem had opgebracht. Zijn broeder Abel wist intusschen het manuscript der *Odes* in handen te krijgen, en vond er een uitgever voor. De verzen maakten den jongen dichter terstond beroemd. Koning Lodewijk XVIII hoorde ervan spreken, liet ze zich voorlezen en schonk den dichter een jaargeld van 1000 francs, hetwelk kort daarop, toen Hugo met Mlle Foucher, de dochter van een oud vriend zijns vaders, trouwde, verdubbeld werd.

Victor Hugo was toen volbloed royalist, vurig katholiek en conservatief. Zijne Vendeesche moeder beheerschte geheel den aard van zijn talent. Châteaubriand noemde hem, na lezing van eene zijner eerste oden, »enfant sublime»; de eerste boeken opslaande, vindt men magnifieke verzen, geïnspireerd door »*Le baptême du duc de Bordeaux*», en »*Le sacre de Charles X.*»

In 1823 verscheen de zonderlinge Noordsche roman, vol

monsters en gruwelen, maar met eene liefelijke liefdesidylle doorweven, *Han d' Islande*; in 1825 het bloedig en heldhaftig verhaal van den opstand op Haiti, *Bug-Jargal*, waarvan eene schets reeds in het door Hugo opgerichte tijdschrift was opgenomen. In 1824 en 1826 volgden nieuwe boeken *Odes*, waaraan zich in 1826 de bundel *Ballades* aansloot.

De *Ballades* in verband met *Bug-Jargal* openbaren de richting der nieuwe paden, die Victor Hugo de Fransche poëzie deed inslaan.

De oude vormen, de oude woorden, schenen hem versleten, de oude kleuren dof, de oude beelden in hunne koele schoonheid banaal. Hij doorzocht de natuur, de taal, het rijk der gedachte in al wat zij nog onontgonnens bezaten. Hij nam stoutmoedig het leelijke als het element van het ware, dus ook van de kunst op; hij combineerde beelden, wier stoutmoedigheid of gemeenzaamheid iederen classicus afgeschrikt had, tot nieuwe, krachtige effecten; hij legde in de dichterlijke taal woorden, die niets van academische omschrijving hadden, maar troffen door hunne juistheid en frisheid; hij vond groepeeringsen van rijm en maat uit, die aan den zang der poëzie nieuwe klanken, jonge onbekende harmonieën verstrekten. Als voorbeelden in dit opzicht golden *Le Pas d'armes du roi Jean*, eene der *Ballades*:

Ça, qu'on selle,
 Ecuyer,
 Mon fidèle
 Destrier.
 Mon coeur ploie
 Dans la joie
 Quand il broie
 L'étrier;

en *La Chasse du Burgrave*:

Daigne protéger notre chasse,
 Chasse
 De monseigneur saint Godefroi,
 Roi.

Het *procédé* heeft voor ons het aantrekkelijke der nieuwhed verloren, en men kan zelfs zeggen, dat thans de periode, welke met deze proeven geopend werd, is afgesloten; in 1825 echter was dit spelen met rijm en maat, dit zoeken van rijkere kleur en wisselenden klank, iets nieuws en ongehoords.

Er werd tegen geschreven.

Avec impunité les Hugo font des vers,

leest men in eene satire van den tijd; men beweerde, dat zijne taal geen Fransch, zijne verzen geen poëzie, zijne verbeeldingskracht waanzin was.

Intusschen vond zijn streven weerklank; eene groep van jongelieden sloot zich bij hem aan. Men vormde een club, *Le Cénacle*, en stichtte een orgaan, *La muse française*, en de romantische school in Frankrijk was geboren. Dit is trouwens de eenige maal geweest, dat Hugo zich aansloot; later maakte hij nooit deel uit van eene club of coterie. Hij stond al spoedig hoog genoeg om alleen te staan.

De jonge richting vond haar manifest in een artikel van Victor Hugo, als *Préface* aan zijne tragedie *Cromwell* voorafgezonden, eene welsprekende oorlogsverklaring, die de andere leden van het *Cénacle*, Sainte-Beuve, Louis Boulanger, de beide Deschamps, gaarne mede onderteeekend hadden.

»Tout ce qui est dans la nature, est dans l'art,» schreef hij: »le drame résulte de la combinaison du sublime et du grotesque; le drame est l'expression de l'époque moderne.» En verder: »Il serait exact de dire que le contact du difforme a donné au sublime moderne quelque chose de plus pur, de plus grand, de plus sublime enfin que le beau antique, et cela doit être.»

Het onderscheid der *genre's*, de regel der drie eenheden, de geheele conventioneele schoonheidsleer der klassieken, werden in deze *Préface* in den fraaisten, stoutsten, kleurigsten stijl te niet gedaan. Alles was zoo helder, zoo logisch en

zoo nieuw, dat de geheele letterkundige wereld plotseling in twee kampen verdeeld was. Het drama zelf, *Cromwell*, gaf aan de tegenstanders en aan de bewonderaars gewonnen spel. Het was onspeelbaar volgens de heerschende tooneelgewoonten (en is onspeelbaar gebleven), maar bevatte schoonheden, waarvan de tragedie tot dat oogenblik geen denkbeeld gehad had.

Met *Cromwell* begon eene periode van strijd, alleen afgebroken door het onverdeeld en onbestreden succes van den bundel *Orientales*, in 1829 verschenen. De rijkdom van kleuren en beelden, het volmaakte meesterschap over klank en vorm, het schitterend spel van rhythmus en rijmwoord, daarbij de Oostersche gloed, die alles doortintelde, gaven dezen bundel eene onweerstaanbare bekoorlijkheid. De critici moesten erkennen, dat, hoe barbaarsch en inconventioneel ook, de jonge dichter zuiver Fransch schreef en al de ongerijmdheden welke hij verdedigde, althans in het lyrische genre door geniale voorbeelden illustreerde. In het dramatische echter behield de traditie de overhand en niet zonder recht. *Amy Robsart*, een drama uit Walter Scott's *Kenilworth* getrokken, werd in het Odéon uitgefloten en beleefde slechts ééne voorstelling; Victor Hugo heeft het manuscript later vernietigd. *Marion Delorme*, door een uitgelezen kring van letterkundigen, Balzac, de Musset, Alexandre Dumas, Villemain, Alfred de Vigny, Sainte-Beuve, Mérimée, in een salon toegejuicht, werd door den directeur der Comédie française aangenomen, maar door de censuur geweigerd. Victor Hugo riep de tusschenkomst des konings in. Karel X liet hem bij zich komen, hield de uitspraak der censoren vol, maar bood den dichter als vergoeding een jaargeld van 4000 francs.

— »Ik stel uw talent zeer op prijs», zeide de koning; »voor mij zijn er slechts twee dichters, gij en Désaugiers.»

Victor Hugo weigerde het jaargeld en schreef *Hernani*.

Den 1sten October 1829 werd dit aan het *Comité de lecture* der Comédie Française voorgelezen en den 25sten Februari 1830 opgevoerd. In de geschiedenis der letteren is de »*bataille d'Hernani*» een datum van beteekenis. Alle voorstanders der nieuwe school, bekende en onbekende vrienden, waren bijeengekomen. Men kreeg toegang op vertoon van een stukje papier, waarop het Spaansche woord *hierro* (ijzer) geschreven was. »Van één uur af», schrijft een tijdgenoot, »zagen de talrijke voorbijgangers in de Rue Richelieu aldaar eene bende zonderlinge woeste wezens bijeenkomen, met lange haren, lange baarden, op allerlei wijze, behalve naar de mode, gekleed, in pijekkers, in Spaansche mantels, in vesten à la *Robespierre*, met baretten à la *Henri III*, en dat in het midden van Parijs, op klaarlichten dag. De *bourgeois* bleven staan kijken, verbaasd en verontwaardigd. Théophile Gautier tergde het oog met een scharlakenrood satijnen vest en dikken haardos, die tot zijn middel afhing.» Het succes was den eersten avond zeer groot; een uitgever kocht nog onder de voorstelling het manuscript van den dichter voor 6000 francs.

Bij de volgende voorstellingen bleef de jonge garde achterwege, en de klassieken kwamen in grooten getale op; er werd geschreeuwd en gevochten; men kan zeggen dat de 45 voorstellingen die *Hernani* destijds beleefde, even zoo vele veldslagen waren.

De klassieken, schoon niet allen blind voor de grootsheid van het drama, waarin de bandiet tegenover den keizer gesteld werd, en men de liefde der bruid eene taal hoorde spreken, zoo liefelijk als op het Fransche tooneel nog niet gehoord was, konden noch de stoutheid en gemeenzaamheid dezer taal, noch het wreed treffende der toestanden verdragen.

Na de lyriek en het drama, vatte Hugo thans ernstig een ander genre op, waarin hij met *Han d'Islande*, *Bug-Jargal*, en *Le dernier jour d'un condamné* reeds eenige proeven had afgelegd; in 1830 verscheen de roman *Notre-Dame de Paris*,

een reuzenwerk, waarin de verbeelding, levendiger en artistieker dan vóór of na hem geschied is, het bonte, zonderlinge tafereel der Middeneeuwen heeft gereconstitueerd. In zijn geheel en zijne bijzonderheden toont misschien geen boek zoo duidelijk als dit, wat *verwerken* is; duizende détails, de vrucht van eene reusachtige studie, zijn door den dichter omgezet en in een dichtelijk geheel weergegeven. Men denke aan de hoofdstukken *Notre-Dame* en *Paris à vol d'oiseau*, met het carillon der honderd klokketorens aan het slot. En op dezen veelkleurigen achtergrond komen, tragisch en sympathiek, de figuren van Esmeralda, van Quasimodo, van Claude Frollo uit, om in de litteratuur onvergetelijke karakters te blijven.

Het succes van *Notre-Dame de Paris* deed Hugo besluiten, nog meer romans uit de Middeneeuwen te schrijven. Men vindt in dien tijd aangekondigd *Quiquengrogne* en *Le fils de la Bossue*; van beiden is echter nooit meer dan de titel bekend geworden.

Na *Notre-Dame* volgden weder de drama's elkander. *Le roi s'amuse*, 1832, werd door de censuur verboden; een ministerieel bevel verbood na de eerste voorstelling alle verdere opvoering, onder voorwendsel dat de geschiedenis in dit drama verminkt was en Frans I van zijn prestige beroofd werd. Men had gemeend er toespelingen op Louis-Philippe in te vinden; er was een schot gelost op den koning, en men achtte het niet geraden, een aanslag op het leven van den vorst op het tooneel te doen toejuichen. Victor Hugo verdedigde te vergeefs zijn stuk voor de rechtbank van koophandel; eerst in 1882 is het weer opgevoerd, en viel, na al wat men zich in dien tusschentijd er van voorgesteld had, niet mee.

Lucrece Borgia, *Marie Tudor*, *Angelo*, *Les Burgraves*, zijne verdere drama's, overdrijven de theorie, welke in *Hernani* zoo schitterend verdedigd was; schoon vol aangrijpende dra-

matische werking, zijn de personen niet meer dan levende antithesen; iedere handeling, iedere type heeft alleen waarde als tegenstelling; de dichter verkwistte aan deze onwezenlijke gewrochten den gloed zijner verbeeldingskracht en van zijn merkwaardig talent. *Ruy-Blas*, eenige jaren geleden door de ongeëvenaarde kunst en de romantische bekoorlijkheid eener buitengewoon begaafde actrice weder een succes van maanden achtereen geworden, lijdt aan dezelfde gebreken, maar bevat lyrische fragmenten, welke tot Hugo's schoonste voortbrengselen behooren.

De lyrische *veine*, zijn zuiversten triomf, vond hij weer in de *Feuilles d'Automne*, in de *Chants du crépuscule*, 1835, de *Voix Intérieures*, 1838 en *Les rayons et les ombres*, 1840. In deze bundels vindt men de verzen die half Europa van buiten leerde:

Lorsque l'enfant paraît, le cercle de famille...

S'il est un charmant gazon,...

Puisque j'ai mis ma lèvre à la coupe encor pleine...

Hier la nuit d'été, qui nous prêtait ses voiles,...

O Dieu, si vous avez la France sous vos ailes,...

en *Pour les pauvres*, en *A la Colonne*, en *Espoir en Dieu*, en *Tristesse d'Olympio*, en zoovele andere kleine meesterstukken. De volmaaktheid van het vers, de reinheid, grootscheit en bevalligheid der gedachte in deze bundels overwon ook hen, die zich in roman en drama het sterkst tegen Hugo's invloed verzetten; hij trof er de innigste snaren der menschelijke ziel, niet met wreede hand, als in het drama, maar op harmonische, liefelijke wijs, die toch frischheid en oorspronkelijkheid niet uitsloot.

Omstreeks dien tijd begon Victor Hugo aan politiek te denken, een veld waarop hij niet gelukkig was. Hij was niet rijk genoeg om lid van de Kamer van afgevaardigden te worden, bij den toenmaligen hoogen census. Maar de andere Kamer, die der pairs, werd door den koning bij keuze aangevuld

uit een aantal categorieën. De eenige, tot welke Victor Hugo kon behooren, was die der Académie Française. Hij stelde zich candidaat. Louis Ulbach herdenkt dit in een Hugokalender, die dit jaar door *Figaro* den dichter gewijd werd, op deze wijze:

7 Janvier 1841. Election de Victor Hugo à l'Académie Française, par 17 voix contre 15. Il s'était présenté en 1836; on lui avait préféré M. Dupaty. Il s'était présenté en 1839; on lui avait préféré M. Molé. Il se présenta de nouveau en 1840; on lui préféra M. Flourens. En 1841 on ne lui préféra personne."

De zaak was, dat, gelijk thans nog, de Académie zich als bewaarster van traditiën aangesteld en op zijn minst evenzeer tot eene vergadering van deffige lieden, als tot eene vertegenwoordiging van Frankrijks beste letterkundige krachten aangesteld beschouwde.

Victor Hugo intusschen was van den weg van royalisme en conservatisme ver afgedwaald. *Ruy-Blas* en *Le roi s'amuse* verraden weinig liefde voor de dragers van het *droit divin*; de kerk had zich over de schildering van dom Claude Frollo in *Notre-Dame* niet te verheugen. In de *Orientales*, in de andere lyrische bundels kwam steeds meer de geest van vrijheid en volkenrecht boven. Halen wij uit de *Réverie d'un passant, à propos d'un roi*, in de *Feuilles d'Automne*, eenige verzen aan.

Écoutez, écoutez, à l'horizon immense
Ce bruit qui parfois tombe et soudain recommence,
Ce murmure confus, ce sourd frémissement,
Qui roule et qui s'accroît de moment en moment.
C'est le peuple qui vient! C'est la haute marée,
Qui monte incessamment par son astre attirée.
Chaque siècle à son tour, qu'il soit d'or ou de fer,
Dévoré comme un cap sur qui monte la mer,
Avec ses lois, ses moeurs, les monuments qu'il fonde,
Vains obstacles qui font à peine écumer l'onde,

Avec tout ce qu'on vit et qu'on ne verra plus,
 Disparaît sous ce flot qui n'a pas de reflux!
 Le sol toujours s'en va, le flot toujours s'élève.
 Malheur à qui le soir s'attarde sur la grève,
 Et ne demande pas au pêcheur qui s'enfuit,
 D'où vient qu'à l'horizon on entend ce grand bruit!

En in hetzelfde gedicht:

Oui, ce peuple est venu, le peuple arrive tard,
 Mais il est arrivé. Le voilà qui dédaigne!
 Il n'est rien qu'il admire, ou qu'il aime, ou qu'il craigne.
 Il sait tirer de tout d'austères jugemens,
 Tant le marteau de fer des grands évènements
 A, dans ces durs cerveaux qu'il façonnait sans cesse,
 Comme un coin dans le chêne enfoncé la sagesse!
 Il s'est dit tant de fois: — Où le monde en est-il?
 Que font les rois? à qui le trône? à qui l'exil? —
 Qu'il médite aujourd'hui comme un juge suprême,
 Sachant la fin de tout, se croyant en soi-même
 Assez fort pour tout voir et pour tout épargner,
 Lui qu'on n'exile pas et qui laisse régner!

De fauteuil, dien Hugo in de Académie innam, was die van Népomucène Lemerrier, die, merkwaardig genoeg, Hugo's voorganger was geweest in het opstaan tegen den regel der drie eenheden en in het invoeren van frischheid en oorspronkelijkheid in het klassiek treurspel; het was ook de fauteuil van Pierre Corneille, die zich met zooveel moeite door de tooneelcritici van zijn tijd de handen had laten binden en zoo vaak tegen hunne tyrannie geprotesteerd had.

Victor Hugo's *discours de réception*, meer politiek dan litterair, wees reeds aan, waarheen zijne gedachten gericht waren. In 1845 benoemde Louis-Philippe hem tot pair van Frankrijk.

Intusschen had hem eene vreeselijke ramp getroffen. Op eene reis in Spanje ontving hij het bericht, dat zijne dochter Leopoldine, de vrouw van Charles Vacquerie, met haren man bij Villequier in de Seine verdronken was. Men zou eene

nieuwe zeilboot beproeven, het werd boos weer; de boot sloeg om; Leopoldine kon zich onder het zeil, dat op haar neergeslagen was, niet uitwerken, haar man, die haar trachtte te redden, verdronk met haar. De verzen door deze ramp den dichter ingegeven, vindt men in *Les Contemplations*:

Oh! je fus comme un fou dans le premier moment,
Hélas! et je pleurai dix jours amèrement.
Vous tous, à qui Dieu prit votre chère espérance,
Pères, mères, dont l'âme a souffert ma souffrance,
Tout ce que j'éprouvais, l'avez-vous éprouvé?

Victor Hugo was in zijne familie zeer ongelukkig. Op zijn huwelijksfeest werd zijn broeder Eugène krankzinnig, en stierf later in een gesticht. Mevrouw Hugo stierf in 1868; van zijne vier kinderen stierf, na Leopoldine, Charles in 1871, François in 1873; de vierde, Adèle, tegen den zin der familie met een Engelsch officier getrouwd, kwam na eenige jaren krankzinnig uit Indië terug, waar haar man gestorven was; zij leeft nog, maar zal niet herstellen. Jeanne en George, in zijne laatste bundels zoo vaak genoemd, zijn de kinderen van Charles; zij zijn zijne eenige erfgenamen.

In de kamer der pairs speelde Victor Hugo als politicus geene schitterende rol. Gewoon alleen te staan, en aan de inspraak van zijn hart toe te geven, miste hij den tact waardoor de partijman weet wanneer hij spreken, wanneer hij zwijgen moet; welke algemeene belangen op een gegeven oogenblik in het programma kunnen opgenomen worden en welke anderen men zou benadeelen door ze te verdedigen; in welke gevallen de machtige wijs doet, een zwakkere te laten voorgaan, in welke gevallen hij al zijne kracht moet toonen. Victor Hugo sprak, wanneer de geest vaardig over hem werd; zijn woord was dan schitterend welsprekend. In een krachtig pleidooi verdedigde hij de afschaffing der verbanningswetten, en eischte, dat men de familie Bonaparte zou toestaan, in

Frankrijk terug te keeren. Denzelfden avond verklaarde Louis-Philippe, na het lezen van Hugo's rede, aan maarschalk Soult, dat hij het decreet zou onderteekenen, waarbij de verbanningswet werd opgeheven. De Bonapartes keerden alzoo in Frankrijk terug.

Het jaar 1848 was een ongelukkig jaar; Victor Hugo vergat, terwille der politiek, de litteratuur; hij besteedde al zijne krachten aan het debat en de verkiezing en met weinig zelfvoldoening. Na de revolutiedagen van 1848 toch betoonde hij zich royalist en werd door een reactionnair comité naar de Constituanten gezonden; in de Législative, die op de Constituanten volgde, werd hij langzamerhand weder republikein, eindelijk radicaal, steeds gedwongen een deel van hetgeen hij den vorigen dag met vuur en overtuiging gezegd had, terug te nemen; eindelijk behoorde hij tot de uiterste linkerzijde, toen de *coup d'état* van 2 December kwam en Napoleon optrad.

Hij had in de Constituanten met de rechterzijde gestemd voor de afschaffing der nationale werkplaatsen en tegen de grondbelasting, de progressieve inkomstenbelasting, de afschaffing der plaatsvervanging, de afschaffing van het presidentschap der republiek; met de linkerzijde stemde hij daarentegen voor de afschaffing der doodstraf, voor het ontslaan van rechtsvervolging van Ledru-Rollin en Louis-Blanc, en tegen de constitutie in haar geheel. Het was niet te verwonderen, dat degenen die den eenen dag een krachtig bondgenoot in hem gevonden hadden, hem den volgenden dag van inconsequentie, twijfelzucht en verraad beschuldigden.

Den 1sten Augustus 1848 richtte hij een staatkundig dagblad op, *L'évènement*, met dit motto: »krachtige haat tegen de monarchie, teedere en innige liefde voor het volk." Medearbeiders waren zijne beide zonen, Charles en François Hugo, Auguste Vacquerie en Paul Meurice, die huisvrienden gebleven zijn, Théophile Gautier, thans sinds lang gestorven,

en Auguste Vitu, die thans deel uitmaakt van de redactie van *Figaro*. De *Evènement* steunde de candidatuur van Louis Napoleon, op wiens eerlijkheid Victor Hugo vast vertrouwde, voor het presidentschap der Republiek.

In de Législative wendde hij zich steeds meer links, en iedere zijner schitterende redevoeringen overtuigde de politici van het impressionisme zijner staatkundige richting. De kerkelijke quaestie, het onderwijs, de kieswethervorming, de drukperswet en het dagbladzegel, in 1849; de beperking van het algemeen stemrecht in 1850; het wetsontwerp tot herziening der Constitutie in 1851, bezörgden hem oratorische triomfen en bittere verwijten. De oude vrienden der rechterzijde lazen hem zijne verzen en zijne vroegere gedichten voor. Enkele malen antwoordde hij met treffende juistheid. In een der oratorische tweegevechten met de rechterzijde, herinnerde de Montalembert hem zijn optreden voor het katholieke Polen, in vergelijking met zijn bestrijden van de opperheerschappij van het pausdom thans.

— »Ik verdedig thans Italië», antwoordde Hugo, »gelijk ik vroeger, met den heer de Montalembert, Polen verdedigd heb. Ik was toen met hem, hij is thans tegen mij. Dit is zeer eenvoudig: hij is overgegaan tot de zijde der onderdrukkers; ik blijf aan de zijde der verdrukten.»

Toen het hem duidelijk werd, dat Louis Napoleon het keizerschap op het oog had, voerde hij een verbitterden oorlog tegen den pretendent; hij noemde hem in het parlement reeds Augustulus en »Napoléon le petit». In een van de vreeselijke zittingen van November 1851, viel hij, na vijf uren lang op de tribune gesproken te hebben, in zwijm. De redevoeringen uit die dagen, tegen het keizerrijk, tegen de tyrannie, behooren uit litterarisch oogpunt tot het schoonste wat de dichter voortgebracht heeft.

Toen de *coup d'état* van 2 December volvoerd was, beproefde Hugo met eenige andere afgevaardigden, Baudin,

Schoelcher, Madier de Montjau, een tegenstand te organiseren; te vergeefs. Zijn naam was een der eerste, welke Louis Napoleon op de lijst der veroordeelden had doen plaatsen. Er was een prijs op zijn hoofd gesteld. Toen het bleek, dat alle tegenstand nutteloos was, trachtte Hugo te ontsnappen. Hij klopte te vergeefs aan bij eenige zijner oude vrienden; zij weigerden hem eene schuilplaats te verleen. Eindelijk was er een markies, een verre bloedverwant, en redacteur van een legitimistisch blad, bij wien hij vijf dagen lang herberging vond. De markies bezorgde hem een paspoort en vergezeldde hem naar de gare du Nord. Den 14den December kwam Hugo te Brussel aan; niet lang daarna voegden zijne twee zonen, die met de geheele redactie van de *Evènement* den 2den December in de gevangenis waren, zich te Brussel bij hem.

Terstond, na zijn aankomst gaf hij de brochure *Napoléon le Petit* in het licht, de uiting der hoogste verontwaardiging, een kreet die in geheel Europa echo's vond. Hij schreef toen ook *l'Histoire d'un crime*, dat eerst veel later, in 1877, uitkwam.

De Belgische regeering durfde dezen balling geen gastvrijheid verleen. Daar de wet niet toeliet, hem over de grenzen te zetten, maakte men opzettelijk een wet voor hem, de wet Faider. Victor Hugo vestigde zich toen te Jersey, op de villa Marine-Terrace, en legde daar de gelofte af, dat hij niet in Frankrijk zou terugkeeren, zoolang het keizerrijk niet gevallen was. Men vindt dat stuk in *Les Châtiments*.

Je ne fléchirai pas! Sans plainte dans la bouche,
 Calme, le deuil au coeur, dédaignant le troupeau,
 Je vous embrasserai dans mon exil farouche,
 Patrie, ô mon autel! liberté, mon drapeau!

Mes nobles compagnons, je garde votre culte;
 Bannis, la république est là qui nous unit;
 J'attacherai la gloire à tout ce qu'on insulte,
 Je jeterai l'opprobre à tout ce qu'on bénit!

Je serai, sous le sac de cendre qui me couvre,
 La voix qui dit: malheur! la bouche qui dit: non!
 Tandis que tes valets te montreront ton Louvre,
 Moi, je te montrerai, César, ton cabanon.

Devant les trahisons et les têtes courbées,
 Je croiserai les bras, indigné mais serein;
 Sombre fidélité pour les choses tombées,
 Sois ma force et ma joie et mon pilier d'airain!

Oui, tant qu'il sera là, qu'on cède ou qu'on persiste,
 O France! France aimée et qu'on pleure toujours,
 Je ne reverrai pas ta terre douce et triste,
 Tombeau de mes aïeux et nid de mes amours!

Je ne reverrai pas ta rive qui nous tente,
 France! hors le devoir, hélas! j'oublierai tout,
 Parmi les éprouvés je planterai ma tente;
 Je resterai proscrit, voulant rester debout.

J'accepte l'âpre exil, n'eût-il ni fin ni terme,
 Sans chercher à savoir et sans considérer
 Si quelqu'un a plié qu'on aurait cru plus ferme,
 Et si plusieurs s'en vont qui devraient demeurer.

Si l'on n'est plus que mille, eh bien! j'en suis! si même
 Ils ne sont plus que cent, je brave encor Sylla;
 S'il en demeure dix, je serai le dixième;
 Et s'il n'en reste qu'un, je serai celui-là!

Hij hield woord. De hem aangeboden amnestie weigerde hij tweemalen, in 1859 en in 1869, en eerst na Sedan keerde hij in Frankrijk terug om de ellende van het belegerde Parijs te deelen.

Op Jersey werd *Les Châtiments* voltooid, en te Brussel uitgegeven. Hugo was thans weder de dichter; de verzen, gloeiend van vaderlandsliefde en edele verontwaardiging, gingen van mond tot mond, ofschoon de Belgische censuur, om Napoleon te believeen, een gedeelte er van slechts verminkt en verzwakt had willen toelaten. Te Saint-Héliier verscheen

echter in hetzelfde jaar eene volledige editie, en hoewel op de Fransche grens de ijverigste waakzaamheid werd uitgeoefend, werden gedurende het geheele keizerrijk jaarlijks tienduizenden exemplaren in Frankrijk verkocht. Het meeste was echter nadruk, en Victor Hugo, gebannen en zijn recht niet kunnende doen gelden, trok geen voordeel van dit reusachtig debiet; hij troostte zich met het bewustzijn, dat zijne profetische verzen de gedachte der vrijheid en den moed om haar te herwinnen in de harten van duizenden levendig hielden. Toch was hij destijds zeer arm; de *coup d'état* had hem volkomen geruïneerd; zijn drama's werden niet opgevoerd; de verkoopters en uitgevers zijner werken rekenden niet af; hij had slechts de rente zijner spaarpenningen om zijn gezin, negen personen, te onderhouden. Het meubilair en de kunstschatten en souvenirs van zijn huis, Rue de la Tour d' Auvergne, werden verkocht; Théophile Gautier had den moed, eene inschrijving te openen om dien verkoop te beletten, — maar het was in 1852, te midden van het Napoleontisch schrikbewind, men durfde niet in te teekenen, en eenige bijdragen, in het geheim ingekomen, bleken onvoldoende.

De keizerlijke politie wist, gelijk zij dit meermalen deed, ook te Jersey eene kleinen opstand te bewerken, ten einde een voorwendsel te hebben, om Victor Hugo uit het eiland te doen verdrijven; hij vertrok naar Guernsey, waar hij op een fraai buiten, Hauteville-House, woonde, tot de val van Napoleon hem toeliet terug te keeren. Ook te Guernsey werkte hij ijverig. »Wij hebben hier,» schreef François, »een mooi huis met een mooien tuin, en, vaders wensch, een huis aan zee! Het is opmerkelijk, dat de bewoner der Place Royale en der Rue de la Tour d' Auvergne nu de vazal van koningin Victoria geworden is, en vazal is hier letterlijk, want jaarlijks betaalt hij aan de koningin eene schatting *in natura*: twee kippen. Wij werken allen hard; ik vertaal Shakespeare, Charles schrijft een roman.»

Victor Hugo deed in 1856 *Les Contemplations* verschijnen, twee deelen verzen van verschillenden aard; en in 1859 de twee eerste deelen van *La Légende des Siècles*, misschien het meest karakteristieke wat zijn genie leverde. Men vindt er al de grootschheid en teederheid in, de wonderbare mengeling van historie en fantasie, de gave van tegelijk verheven te zijn en rechtstreeks, bijna gemeenzaam, tot het hart te spreken, die den dichter zijne onmetelijke populariteit verschaft hebben. Daar wij omtrent al de meest bekende, vroegere bundels zoo spaarzaam met aanhalingen geweest zijn, zal men ons het opnemen van een overschoon fragment uit de *Légende des Siècles* toestaan. Het is *La Conscience*, waarin, als in een antiek treurspel, medelijden en schrik gemengd zijn, en de liefdevolle zorg zijner kinderen den broedermoorder belangwekkend maakt.

Lorsqu'avec ses enfants vêtus de peaux de bêtes,
 Echevelé, livide au milieu des tempêtes,
 Caïn se fut enfui de devant Jéhovah,
 Comme le soir tombait, l'homme sombre arriva
 Au bas d'une montagne en une grande plaine;
 Sa femme fatiguée et ses fils hors d'haleine
 Lui dirent: couchons-nous sur la terre et dormons. —
 Caïn, ne dormant pas, songeait au pied des monts.
 Ayant levé la tête, au fond des cieux funèbres,
 Il vit un oeil, tout grand ouvert dans les ténèbres,
 Et qui le regardait dans l'ombre fixement.
 — Je suis trop près, dit-il avec un tremblement.
 Il réveilla ses fils dormant, sa femme lasse,
 Et se remit à fuir sinistre dans l'espace.
 Il marcha trente jours, il marcha trente nuits.
 Il allait, muet, pâle et frémissant aux bruits,
 Furtif, sans regarder derrière lui, sans trêve,
 Sans repos, sans sommeil. Il atteignit la grève
 Des mers dans le pays qui fut depuis Assur.
 — Arrêtons-nous, dit-il, car cet asile est sûr.
 Restons-y. Nous avons du monde atteint les bornes. —
 Et comme il s'asseyait, il vit dans les cieux mornes

L'oeil à la même place au fond de l'horizon.
 Alors il tressaillit, en proie au noir frisson.
 — Cachez-moi! cria-t-il; et, le doigt sur la bouche,
 Tous ses fils regardaient trembler l'aïeul farouche.
 Caïn dit à Jabel, père de ceux qui vont
 Sous des tentes de poil dans le désert profond:
 — Étends de ce côté la toile de la tente, —
 Et l'on développa la muraille flottante,
 Et, quand on l'eut fixée avec des poids de plomb:
 — Vous ne voyez plus rien? dit Tsilla, l'enfant blond,
 La fille de ses fils, douce comme l'aurore;
 Et Caïn répondit: — Je vois cet oeil encore! —

Jubal vervaardigde een bronzen muur, Henoch wierp eene
 verschansing met torens op, Tubalkaïn bouwde muren van
 graniet, breed als bergen, en klonk de blokken met ijzeren
 banden aaneen.

Quand ils eurent fini de clore et de murer,
 On mit l'aïeul au centre en une tour de pierre,
 Et lui restait lugubre et hagard. — O mon père!
 L'oeil a-t-il disparu? dit en tremblant Tsilla.
 Et Caïn répondit: — Non, il est toujours là.
 Alors il dit: — Je veux habiter sous la terre,
 Comme dans son sépulcre un homme solitaire;
 Rien ne me verra plus, je ne verrai plus rien. —
 On fit donc une fosse, et Caïn dit: C'est bien!
 Puis il descendit seul sous cette voûte sombre,
 Quand il se fut assis sur sa chaise dans l'ombre
 Et qu'on eut sur son front fermé le souterrain,
 L'oeil était dans la tombe et regardait Caïn.

De tallooze episodien van *La Légende des Siècles* zijn even
 zoovele afzonderlijke gedichten, die op zich zelf een schrijver
 de onsterfelijkheid konden verzekeren; in het reusachtig werk
 van Victor Hugo vormen zij slechts kleine fragmenten.

In 1862 verscheen de roman *Les Misérables*, tien deelen;
 het werd lang vooruit aangekondigd, en Hugo had gezorgd,
 ditmaal zelf er gedeeltelijk althans de vruchten van te plukken:

op denzelfden dag, dat te Parijs en te Brussel de Fransche uitgave verscheen, zagen te Londen, te Madrid, te Turijn, te Berlijn, te St. Petersburg, te New-York vertalingen het licht. Kort daarna volgde een geïllustreerde goedkoope editie, waarvan terstond 150,000 exemplaren verkocht werden. Een drama, door Charles Hugo uit den roman zijns vaders getrokken, werd in 1863 te Brussel voor het eerst opgevoerd.

De periode van onvermoeide werkzaamheid werd voortgezet met eene studie over *William Shakespeare*, 1864, die tot de kennis van den Engelschen dichter minder dan tot die van zijn Franschen bewonderaar bijdraagt; een bundel lyriek, *Les Chansons des rues et des bois*, in 1865; *Les travailleurs de la mer*, een zonderlinge, fantastische roman, in drie deelen, waarin naast treffende tooneelen, heldenmoed en zelfopoffering, ook veel stuitends voorkomt, in 1866; *L'Homme qui rit*, nog veel minder sympathiek, in 1869.

Intusschen had het keizerrijk, thans niet meer bevreesd voor de hechtheid zijner vestiging, Hugo tweemaal amnestie aangeboden en ook het weder opvoeren zijner tooneelwerken toegestaan. In 1867 monteerde het Théâtre Français, ter gelegenheid der tentoonstelling; *Hernani*; in 1870 werd *Lucrèce Borgia* door het Théâtre de la Porte-Saint-Martin in studie genomen.

In 1869 werd te Parijs het blad *Le Rappel* opgericht, onder de oude redactie van den *Evènement*, Charles en François Hugo, Vacquerie en Paul Maurice, geïnspireerd door den grijsaard van Hauteville-House. Toen het plebisciet van 1870 zou worden uitgebracht, bevatte de *Rappel* een artikel van zijn hand: »*Non, en trois lettres, ce mot dit tout.*» Victor Hugo werd wegens dit artikel voor de rechtbank te Parijs gedaagd, wegens aanzetting tot haat en verachting jegens de regeering. Intusschen erkende Europa hem als de grootste glorie van dat Frankrijk, dat hem voor de rechtbank riep. De *gonfaloniere* van Florence zond hem de medaille

van het Dante-feest, de minister des konings van Portugal deed hem officieel, als aan eene mogendheid, mededeeling van de afschaffing der doodstraf, tal van congressen, van bonden, van academiën benoemden hem tot eere-president.

De revolutie van 4 September 1870 stelde Frankrijk weder voor hem open. »Zijn terugkeer was een triomftocht,» schrijft een zijner biographen. »Hij verscheen daar als de verpersoonlijking van het verzet tegen het régime dat den Duitschen oorlog en Frankrijk's nederlaag had aangebracht, als de profeet die al Frankrijk's rampen had voorspeld en niet had kunnen afwenden.»

Eenige dagen na zijne aankomst, richtte hij eene proclamatie tot de Duitschers, hen uitnoodigend de republiek aan te nemen en Frankrijk de hand te reiken. Victor Hugo was oud geworden, maar zijn hart was even warm, even hoopvol gebleven. De eerste maal dat hij de zitting der Académie Française wilde bijwonen, wilde de bode aan de deur hem niet toelaten. Hij glimlachte droevig.

— »Het verwondert mij niet,» zeide hij. »Ik ben hier in twintig jaar niet geweest.»

Het beleg bracht hij, met kinderen en kleinkinderen, in Parijs door. Van eene nieuwe editie der *Châtiments* werden honderdduizend exemplaren in de belegerde stad verkocht. Bij de verkiezingen van Februari 1871 werd hij tot vertegenwoordiger voor het departement der Seine gekozen. Hij sprak herhaaldelijk in de vergadering, maar toen, den 8sten Maart, de rechterzijde hem heftig in de rede viel, nam hij zijn ontslag met dezen brief aan den president:

»Drie weken geleden weigerde de Assemblée Nationale Garibaldi aan te hooren; thans weigert zij mij aan te hooren; ik neem mijn ontslag.»

In deze dagen verloor hij zijn zoon Charles, die te Parijs begraven werd. In *L'année terrible*, de bundel, die de jaren 1870 en 1871 omvat, vindt men den lijkzang des vaders.

Charles! Charles! ô mon fils! quoi donc, tu m'as quitté.
 Ah! tout fuit! rien ne dure!
 Tu t'es évanoui dans la grande clarté
 Qui pour nous est obscure.

Charles, mon couchant voit périr ton orient,
 Comme nous nous aimâmes!
 L'homme, hélas! crée, et rêve, et lie en souriant
 Son âme à d'autres âmes;

Il dit: C'est éternel et poursuit son chemin;
 Il se met à descendre,
 Vit, souffre, et tout à coup dans le creux de sa main
 N'a plus que de la cendre.

Hier, j'étais proscrit. Vingt ans, des mers captif,
 J'errai, l'âme meurtrie;
 Le sort nous frappe, et seul il connaît le motif.
 Dieu m'ôta la patrie.

Aujourd'hui je n'ai plus de tout ce que j'avais
 Qu'un fils et qu'une fille;
 Me voilà presque seul dans cette ombre où je vais;
 Dieu m'ôte la famille.

Oh! demeurez, vous deux qui me restez! nos nids
 Tombent, mais votre mère
 Vous bénit dans la mort sombre, et je vous bénis,
 Moi, dans la vie amère.

Victor Hugo protesteerde tegen het vernielen der Colonne Vendôme; hij stelde »Versailles, qui bombardait l'Arc de Triomphe" op denzelfden rang met de Commune, »qui renversait la Colonne." Hij sprak te Tours, te Bordeaux, en nam na het aannemen der vredespreliminaren zijn ontslag en vertrok naar Brussel. Het werk *L'année terrible*, aan dit tienjarig tijdvak gewijd, staat nauwelijks bij de eerste deelen der *Légende des Siècles* achter. Het bevat episoden, waarin al de verontwaardiging tegen Frankrijks verderver is geconcen-

treerd, andere, waarin de liefde van den grijsaard voor zijne kleinkinderen aandoenlijk uitkomt. In *Sedan* vindt men :

La lutte était farouche. Un carnage effréné
 Donnait aux combattants des prunelles de braise;
 Le fusil Chassepot bravait le fusil Dreyse;
 A l'horizon hurlaient des méduses, grinçant
 Dans un obscur nuage éclaboussé de sang,
 Couleuvrines d'acier, bombardes, mitrailleuses;
 Les corbeaux se montraient de loin ces travailleuses.
 Tout festin est charnier; tout massacre est banquet.
 La rage emplissait l'ombre, et se communiquait,
 Comme si la nature entrait dans la bataille,
 De l'homme qui frémit à l'arbre qui tressaille;
 Le champ fatal semblait lui-même forcené.
 L'un était repoussé, l'autre était ramené.
 Là c'était l'Allemagne et là c'était la France.
 Tous avaient de mourir la tragique espérance
 Ou le hideux bonheur de tuer, et pas un
 Que le sang n'enivrât de son âcre parfum,
 Pas un qui lâchât pied, car l'heure était suprême.
 Cette graine, qu'un bras épouvantable sème,
 La mitraille, pleuvait sur le champ ténébreux;
 Et les blessés râlaient, et l'on marchait sur eux,
 Et les canons grondants soufflaient sur la mêlée
 Une fumée immense aux vents échevelée.
 On sentait le devoir, l'honneur, le dévouement,
 Et la patrie, au fond de l'âpre acharnement.
 Soudain, dans cette brume, au milieu du tonnerre,
 Dans l'ombre énorme où rit la mort visionnaire,
 Dans le chaos des chocs épiques, dans l'enfer
 Du cuivre et de l'airain heurtés contre le fer,
 Et de ce qui renverse écrasant ce qui tombe,
 Dans le rugissement de la fauve hécatombe,
 Parmi les deux clairons chantant leur sombre chant,
 Tandis que nos soldats luttaient, fiers et tâchant
 D'égalier leurs aïeux que les peuples vénèrent,
 Tout à coup, — les drapeaux hagards en frissonnèrent,
 Tandis que, du destin subissant le décret,
 Tout saignait, combattait, résistait ou mourait,
 On entendit ce cri monstrueux: Je veux vivre!

Le canon stupéfait se tut, la mêlée ivre
 S'interrompit... — le mot de l'abîme était dit,
 Et l'aigle noire, ouvrant ses griffes, attendit.

Het vervolg is een der schoonste perioden uit de Fran-
 sche poëzie:

Alors la Gaule, alors la France, alors la gloire,
 Alors Brennus, l'audace, et Clovis, la victoire,
 Alors le vieux titan celtique aux cheveux longs,
 Alors le groupe altier des batailles, Châlons,
 Tolbiac la farouche, Arezzo la cruelle,
 Bovines, Marignan, Beaugé, Mons-en-Puelle,
 Tours, Ravenne, Agnadel sur son haut palefroi,
 Fornoue, Ivry, Courtras, Cérisoles, Rocroy,
 Denain et Fontenoy, toutes ces immortelles,
 Mêlant l'éclair du front au flamboiement des ailes,
 Jemmappe, Hohenlinden, Lodi, Wagram, Eylau,
 Les hommes du dernier carré de Waterloo,
 Et tous ces chefs de guerre, Héristal, Charlemagne,
 Charles-Martel, Turenne, effroi de l'Allemagne,
 Condé, Villars, fameux par un si fier succès,
 Cet Achille, Klèber, ce Scipion, Desaix,
 Napoléon, plus grand que César et Pompée,
 Par la main d'un bandit rendirent leur épée.

Van de zachttere snaren, welke in *L'année terrible* aange-
 roerd worden, klinkt het:

A L'ENFANT MALADE PENDANT LE SIÈGE.

Si vous continuez d'être ainsi toute pâle
 Dans notre air étouffant,
 Si je vous vois entrer dans mon ombre fatale,
 • Moi vieillard, vous enfant;

Si je vois de nos jours se confondre la chaîne,
 Moi, qui sur mes genoux
 Vous contemple, et qui veux la mort pour moi prochaine
 Et lointaine pour vous;

Si vos mains sont toujours diaphanes et frêles,
 Si, dans votre berceau,
 Tremblante, vous avez l'air d'attendre des ailes,
 Comme un petit oiseau;

Si vous ne semblez pas prendre sur notre terre
 Racine pour longtemps,
 Si vous laissez errer, Jeanne, en notre mystère
 Vos deux yeux mécontents;

Si je ne vous vois pas gaie et rose et très-forte
 Si, triste, vous rêvez,
 Si vous ne fermez pas derrière vous la porte
 Par où vous arrivez;

Si je ne vous vois pas comme une belle femme
 Marcher, vous bien porter,
 Rire, et si vous semblez être une petite âme
 Qui ne veut pas rester;

Je croirai qu'en ce monde, où le suaire au lange
 Parfois peut confiner,
 Vous venez pour partir, et que vous êtes l'ange
 Chargé de m'emmener.

België betoonde zich niet gastvrij voor den grijsaard. Victor Hugo had geschreven, dat hij aan de uitgewekenen der Commune eene schuilplaats in zijn huis aanbood. Des nachts kwam eene woedende menigte, door de clericalen aangezet, zijne woning op de Place des Barricades belegeren. Hij hield er verblijf met zijne schoondochter en zijne twee kleinkinderen Jeanne en George. Hugo vertelt zelf deze episode:

»Op het oogenblik toen hij weder insliep, werd er voor de tweede maal gescheld, zeer luid en zeer lang. Hij (Victor Hugo) kon toen niet meer twijfelen; hij stond op, schoot eenige kleederen aan, ging naar het venster en opende het. Het plein was donker, hij was nog door den slaap ver-

doofd, hij zag niets dan duisternis: hij boog zich naar die duisternis heen, en riep: »wie is daar?»

Eene stem antwoordde zeer zacht, maar duidelijk verstaanbaar: »Dombrowski.»

Dombrowski was de naam van een der ontvluchten uit Parijs. Eenige bladen hadden gemeld, dat hij gefusilleerd was, anderen, dat hij ontvlucht was.

De man die door het schellen was wakker geworden, meende dat de vluchteling daar stond, dat hij den brief gelezen had, die 's morgens in de courant had gestaan, en dat hij nu eene schuilplaats kwam vragen. Hij boog zich een weinig voorover, en bemerkte nu in den nevel van den nacht, bij de huisdeur, een man, klein, maar breedgeschouderd. De man nam zijn hoed af en groette. Hij bedacht zich geen oogenblik, maar zeide: »Ik zal naar beneden gaan en hem de deur openen.»

Terwijl hij het hoofd ophief en het venster wilde sluiten trof een zware steen, met kracht geworpen, den muur naast zijn hoofd. Verrast keek hij in het rond. Een gewemel van menschelijke gestalten, nauwelijks te onderscheiden in de duisternis, vulde den achtergrond van het plein. Toen begreep hij alles. Hij herinnerde zich, dat men hem den vorigen dag gewaarschuwd had: »doe dien brief niet verschijnen, want men zal u vermoorden.»

Een tweede steen, beter gemikt, verbrijzelde de glasruit boven zijn hoofd, en overdekte hem met scherven; hij bleef echter ongekwetst. Dit was de tweede waarschuwing.

Hij boog zich over het plein, het gewemel der massa was naderbij gekomen en gonsde thans onder zijn venster; hij zeide met luider stem tot de menigte:

»Vous êtes des misérables.»

En hij sloot het venster.

Toen barstte een verward geschreeuw los: »A mort! A la potence! A la lanterne! A mort le brigand!»

Hij begreep dat hij de »brigand" was.

Meenende, dat dit uur zijn laatste wel kon wezen, keek hij op zijn horloge; het was half een.

Toen volgde de aanval. Men stelde zich het ontwaken der vrouwen en kinderen voor. Het regende steenen, het gerrammel der gebroken ruiten en spiegels was onbeschrijfelijk.

Men hoorde steeds roepen: »A mort! A mort!" Deze storm duurde van half één tot kwart over tweeën, zeven kwartier lang. Meer dan vijfhonderd steenen werden in het vertrek geslingerd, de meeste op het bed. Het groote venster was spoedig aan gruis; de traliën van het raam der voordeur werden verwrongen; in de kamer lag alles, meubelen, kristal, porselein, aan stukken, het plafond, de gordijnen, het behangsel aan fiarden.

Driemaal beproefde men naar boven te klimmen; er werd om eene ladder geroepen, maar deze scheen niet te vinden. Men trachtte in te breken, maar kon het ijzeren beslag der blinden van de benedenverdieping niet vernielen. Het slot der deur werd opengebroken, maar er was een zware gren-
del, die het uithield. Een van de kinderen, het meisje, zat te snikken; de grootvader nam haar op de knie; een steen die hem had moeten raken, ging vlak langs haar hoofdje.

De vrouwen baden stil; de moeder was moedig op het glazen dak der serre geklommen en riep om hulp; maar rondom het bedreigde huis heerschte volkomen stilte, misschien medeplichtigheid. Het knaapje, dat aan het beleg van Parijs dacht, zeide fluisterend, terwijl hij naar het woeste tumult van den aanval luisterde:

— »C'est des Prussiens."

Het geschreeuw werd steeds luider, eindelijk was er een algemeene kreet: »Enfonçons la porte!"

Kort daarop kwamen twee mannen uit eene naburige straat met een lange balk, en de menigte maakte zich gereed, storm te loopen.

Maar het was 27 Mei; tegelijk begon de dag aan den hemel te rijzen; het zonlicht is een te heldere blik voor sommige daden; de menigte verstrooide zich langzamerhand."

Naar aanleiding van dit incident verscheen twee dagen later een koninklijk besluit, van dezen inhoud:

LEOPOLD II, roi des Belges,

A tous présents et à venir, salut:

Vu les lois du 7 juillet 1835 et du 30 juin 1868,

De l'avis du conseil des ministres,

Et sur la proposition de notre ministre de la justice,

Avons arrêté et arrêtons:

Article Unique

Il est enjoint au sieur Victor Hugo, homme de lettres, âgé de soixante-neuf ans, né à Besançon, résidant à Bruxelles.

De quitter immédiatement le royaume, avec défense d'y rentrer à l'avenir, sous les peines comminées par l'art. 6 de la loi du 7 juillet 1865 prérapplée.

Notre ministre de la justice est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Donné à Bruxelles, le 30 mai 1871.

Signé LÉOPOLD.

Par le roi:

Le ministre de la justice,

PROSPER CORNESSE.

In den Senaat werd de zaak behandeld, en graaf de Ribaucourt wenschte het ministerie geluk met den maatregel, en vertrouwde dat het zou blijven waken, dat »de vrije grond van België niet de verzamelpplaats worde van ellendelingen, welke alle natiën moesten uitdrijven, opdat de justitie van hun eigen land hen kan bereiken." De Kamer keurde mede met 85 tegen 4 stemmen den maatregel goed.

Na eenig heen en weder zwerven in Frankrijk teruggekeerd, mengde Victor Hugo zich er weder in den politieken strijd. In 1872 was hij candidaat der radicalen voor den post van afgevaardigde van het Seine-departement, maar werd overwonnen door den heer Vautrain. In 1876 werd hij

senator voor Parijs, in 1882 werd hij als zoodanig herkozen. Zijn politiek optreden, hoe schitterend bij wijlen, droeg weder hetzelfde karakter als vóór den *coup d'état*: hij was redenaar, vol gloed en genie, hij miste degelijke aansluiting bij de partij die iets tot stand kon brengen.

In de annalen van het parlement vindt men eene rede van Victor Hugo ten voordeele der amnestie aan de veroordeelde communards. Het is onmogelijk geen recht te doen weervaren aan de edele gevoelens waarop zij een beroep doet, aan de verhevene, treffende wijze waarop deze gevoelens werden uitgedrukt; de Senaat hoorde haar in eerbiedig stilzwijgen aan, — en verwierp de amnestie met eenparige stemmen op een tiental na. Het volgend jaar, 1877, sprak hij tegen de Kamerontbinding, welke het kabinet de Broglie gevraagd had; zijne stem klonk waarschuwend als die eener Cassandra; hij riep de groote bedreigingen van revolutie, van *coup d'état*, van Europeeschen oorlog op; ondanks zijne rede werd de Kamerontbinding door den Senaat toegestaan.

Uit de eerste dezer twee groote redevoeringen diene eene aanhaling als proeve zijner parlementaire welsprekendheid. In antwoord op het argument dat men toch niet met eene zelfde vergetelheid de politieke misdaden en die van het gemeene recht kon uitwisschen, antwoordde hij door eene vergelijking tusschen de Commune en den *coup d'état* van 2 December, in welke men den dichter der *Châtiments*, den schrijver van *L'histoire d'un crime* herkent.

»Twintig jaren geleden», zeide hij, »stond een man op tegen eene natie. Op een Decemberdag, of liever in den nacht, greep deze man, die in last had de Republiek te verdedigen en te behoeden, haar bij de keel, wierp haar neder en doodde haar, de grootste misdaad der geschiedenis. Rondom dezen aanslag, want iedere misdaad steunt op eene reeks van misdaden, bedreven deze man en zijne medeplichtigen ontelbare misdrijven tegen het gemeene recht. Diefstal: 25 millioen

werden met geweld van de Fransche Bank geleend; omkoop-
ping van ambtenaren: de commissarissen van politie, boos-
doeners geworden, arresteerden wederrechtelijk onschendbare
volksvertegenwoordigers; omkoop-
ping van het leger en aan-
zetting tot landverraad: de soldaten, wien men met goud de
handen vulde, werden tot opstand tegen het geregeld be-
stuur aangedreven; beleediging der magistratuur: de rechters
werden door korporaals van hunne zetels gejaagd; vernieling
van gebouwen: het paleis der volksvergadering werd afge-
broken, het hôtel Sallandrouze met kanonvuur en schroot
bestookt; moord: Baudin werd gedood, Dussoult werd ge-
dood, in de Rue Tiquetonne werd een kind van zeven jaar
vermoord, de Boulevard Montmartre was bezaaid met lijken.
Tegen wien werd deze misdaad bedreven? Tegen een volk.
Ten wiens voordeele? Ten voordeele van een man.

»Twintig jaren later heeft een andere schok, de gebeurtenis
welker gevolgen u heden bezighouden, Parijs in beroering
gebracht. Parijs leed, na eene bestorming van vijf maanden,
aan de vreeselijke kwaal, welke de oorlogsmannen »de koorts
van het beleg'' noemen. Parijs kwam uit een langdurig beleg,
met kalmte en volharding gedragen; het had honger, koude
en gevangenis geleden, want eene belegerde stad is eene ge-
vangen stad; het had dag aan dag storm geleden, bombar-
dement, kogelregens; maar het had, niet Frankrijk, maar
wat meer is, Frankrijk's eer gered; het was bloedend, maar
tevreden. De vijand had het kunnen doen bloeden, alleen
Franschen konden het wonden; het werd gewond. Men ont-
nam het den naam van Frankrijk's hoofdstad; Parijs was
geen hoofdstad meer. . . . dan van de wereld. Toen wilde de
eerste onder de steden althans de gelijke zijn van het minste
onder de gehuchten. Parijs wilde eene gemeente worden.

»Vandaar toorn; vandaar botsing. Meent niet, dat ik hier
iets zal zoeken te vergoelijken. Ja — en ik heb niet tot
heden gewacht met het te zeggen, gij weet het wel? — Ja,

de moord van de generaals Lecomte en Clément Thomas is eene misdaad, zooals die, op Baudin en Dussoult gepleegd; ja, de brand der Tuileriën en van het Hôtel de Ville is eene misdaad, zoo goed als het afbreken van de zaal der Assemblée Nationale; ja, het vermoorden der gijzelaars is eene misdaad, zoo goed als het vermoorden der voorbijgangers op den Boulevard.

»Er zijn twee groepen van feiten, gescheiden door eene tusschenruimte van twintig jaren, het feit van 2 December en het feit van 18 Maart. Deze feiten verspreiden licht over elkander; deze feiten, beide van politieken aard, hoewel geheel verschillend van oorzaak, bevatten beide hetgeen gij delicten van gemeen recht noemt.

»Dit gesteld, onderzoek ik nader. Ik plaats mij tegenover de gerechtigheid.

»Blijkbaar zal voor de beide delicten, de gerechtigheid dezelfde geweest zijn; of, indien zij in hare vonnissen al ongelijkmatig is geweest, zal zij in aanmerking genomen hebben, dat, aan de eene zijde, eene bevolking, die tegenover den vijand heldenmoed toonde, thans eenige toegevendheid kon verwachten; dat, in allen gevalle de misdaden niet die van het volk van Parijs, maar die van eenige menschen waren. Van de andere zijde zou de gerechtigheid in aanmerking genomen hebben, hoe afschuwelijk wel de verraderlijke aanval is van een parvenu, die een prinsentitel voert en moordt om te regeeren; en, aan de eene zijde het recht, aan de andere zijde den staatsgreep in de weegschaal liggend, zal de gerechtigheid al hare toegevendheid overhebben voor de wanhopende en koortsachtige bevolking, en al hare gestrengheid voor den ellendigen vorstelijken avonturier, verzadigd en onverzadelijk, die na het Elysée het Louvre begeert, en die, met den dolksteek waarmede hij de republiek vermoordde, zijn eigen eed vernietigt.

»Mijne heeren, verneemt het antwoord der geschiedenis:

de paal van Satory, Nouméa, achttien duizend negen honderd vierentachtig veroordeelden, deportatie in de kolonie en in de cel, dwangarbeid, een bagno op vijfduizend mijlen van het vaderland, dat was de wijze waarop de justitie den 18den Maart heeft gestraft; en wat heeft zij gedaan met de misdaad van den 2den December? De justitie heeft in hare handen den eed van trouw afgelegd.

»De 2de December is verheerlijkt geworden; hij is niet geduld, maar aangebeden; hij is beschouwd als wettige gruwel, als onschendbare misdaad. De priesters hebben voor hem gebeden; de rechters hebben onder hem gevonnist; de volksvertegenwoordigers, door hem met de kolf van het geweer gekneusd, hebben niet alleen die stooten ontvangen, maar ze aanvaard en zijn zijne dienaren geworden. De bedrijver der misdaad is in zijn bed gestorven, na den 2den December bekroond te hebben door Sedan, het verraad door de wezenloosheid, en het omverwerpen der Republiek door den val van Frankrijk. Wat zijne medeplichtigen betreft, Morny, Billault, Magnan, Saint-Arnaud, Abbaticci, zij hebben hunne namen gegeven aan straten van Parijs. Zoo zijn, met twintig jaren tusschenruimte, voor twee opstanden, van 18 Maart en 2 December, de gedragslijnen geweest, welke men gevolgd heeft in de kringen waar geregeerd wordt; tegen het volk, enkel strengheid; jegens het keizerrijk, enkel laagheid.

»De tijd is gekomen om dezen toestand, de verbazing van het menschelijk bewustzijn, te doen ophouden. Het is tijd, een einde te maken aan deze schande van twee maten en twee gewichten; ik vraag, voor de feiten van 18 Maart, volle en volkomene amnestie.»

In Hugo's laatste levensjaren deed de uiterste linkerkzijde, waartoe zijn huisvriend Vacquerie behoorde, het voorkomen alsof de grijsaard in alles met haar instemde; hij sprak dit niet tegen en gold dus voor haar beschermheer. De ver-

earing, welke hem als letterkundige geofferd werd, was echter zoo groot, en zijne politieke rol zoo onschuldig, dat de andere partijen er niet aan dachten, hem in politiek opzicht te bestrijden.

Met de terugkomst in Parijs in 1872 had hij de pen niet uit handen gelegd. Tal van voortbrengselen wekten nog de bewondering, schoon niet zoo onverdeeld meer als vroeger, der beschaafde wereld. In 1872 verscheen *L'année terrible*, reeds aangehaald; in 1873 *La libération du territoire*, ten voordeele der Elzas-Lotharingers uitgegeven; in 1874 eene treffende herinnering, *Mes fils*; in datzelfde jaar de roman *Quatre-vingt-treize*, waarin eenige zeer schoone gedeelten aan den schrijver van *Notre-Dame de Paris* deden denken; in 1875 en 1876 eene gezamenlijke uitgave van zijne redevoeeringen, politieke programma's, enz., in drie deelen.

Het jaar 1876 zag nog twee deelen der *Légende des Siècles* verschijnen; deze werd met een vijfde deel in 1883 voltooid. De *Légende des Siècles* wordt in hare vereeniging van grootscheit, van diepte, van teederheid en bevalligheid, door geen der andere werken van den dichter geëvenaard. Al de be-
tooverende kleurenpracht en melodie van de *Orientales*, de innigheid en zachte weemoed der *Feuilles d'Automne*, de verhevenheid der *Odes*, de romantische ridderlijkheid der *Ballades*, het profetisch sombere der *Châtiments*, het plechtige der *Contemplations*, de hartelijke en zonnige beschouwing van *L'art d'être grand-père* is in dezen bundel vertegenwoordigd. Eene enkele aanhaling zij geoorloofd, zij is uit de afdeeling *Les paroles de mon oncle*:

LA SŒUR DE CHARITÉ.

J'avais vingt ans, j'étais criblé de coups de lance,
On me porta sanglant et pâle à l'ambulance.
On me fit un lit d'herbe, on me déshabilla.
J'avais sur moi des vers; j'étais, dans ce temps-là,
Poète, comme Horace amoureux de Barine.

Les lances qui m'avaient fort piqué la poitrine
 Avaient aussi troué mes quatrains à Chloris.
 Tout manquait; on n'est pas soigné comme à Paris
 Dans ces vieilles forêts du pays de Thuringe:
 Le chirurgien dit: — Nous n'avons pas de linge.
 Il lut mes vers et dit: — C'est un payen, je crois.
 La sœur de charité fit un signe de croix.
 Et le docteur reprit: — Pas de linge! que faire? —
 Ah! cette guerre était grande, et je la préfère
 A votre paix. Quel temps! Je suis un des témoins.
 J'ai des grades de plus et des cheveux de moins,
 Le vieux général songe au jeune capitaine,
 Et l'envie. Ah! l'aurore est charmante et lointaine! —
 Donc je perdais mon sang, j'étais évanoui.
 J'étais jeune, blessé, mourant, mais vivant; oui;
 Très vivant! Le docteur disait: — La mort est sûre
 Si l'on ne parvient pas à bander la blessure;
 Du linge! ou dans une heure il est mort! — Cependant
 Il partit. La bataille autour de nous grondant,
 Pleine de chocs, de meurtre et d'ombre et des haleines
 De l'immense agonie éparse dans les plaines,
 L'appelait de sa voix formidable au secours;
 On ne donne aux blessés que des instants très courts.
 J'étais seul, et mon flanc saignait, et mon épaule
 Ruisselait, et la sœur de Saint-Vincent de Paule,
 Très jeune, pâle, et rose à travers sa pâleur,
 Me veillait. Elle dit: — Sauvons-le! Quel malheur!
 S'il mourait, il serait damné, ce pauvre impie! —
 Elle arracha sa guimpe et fit de la charpie.
 Tout entière à ses soins pour le jeune inconnu,
 Elle ne voyait pas que son sein était nu.

Gaarne zou ik hier aanhalen *En Grèce*, een gedicht, vol van een zoo hartstochtelijke en ideale liefde, alsof het uit den tijd van zijn *Ruy-Blas* stamde, maar te lang om geciteerd te worden. De strophen waarmede het laatste deel eindigt, zijn eene waardige bekroning van de majestueuse »legende der eeuwen.»

O Dieu, dont l'œuvre va plus loin que notre rêve,
 Créateur qui n'as pas de relâche et de trêve,
 Œil sans paupière et sans sommeils,
 Éternel jet de vie! âme jamais fermée,
 Gouffre mystérieux d'où sort une fumée
 D'hommes, d'êtres, et de soleils!

Humanités dans tous les espaces semées,
 Liguez-vous; dressez-vous, innombrables armées,
 Et déclarez la guerre à Dieu;
 Soit. Lutte, attaquez cet être inabordable,
 Cet infini si doux qu'il en est formidable,
 Et si profond qu'il en est bleu;

Mesurez-vous, vous l'ombre, à lui la plénitude.
 Vous aurez, ô passants, légions, multitude,
 Assiégés de l'immense tour,
 Essaim tourbillonnant autour du grand pilastre,
 Vivants, avant qu'il ait usé son premier astre,
 Dépensé votre dernier jour!

In 1877 kwam uit *L'art d'être grand-père*, waarvan zijne kleindochter Jeanne de hoofdpersoon is, en waarmede Hugo het hart van alle moeders stal. In datzelfde jaar zag ook de sinds 1852 geschreven *Histoire d'un crime* het licht, waartoe de dreigende houding der reactie van maarschalk Mac-Mahon en het ministerie van 16 Mei aanleiding gaf; in 1878 verscheen *Le Pape*, een zonderling gedicht, waarin, tusschen declamatie en ondichterlijke verzen beklemd, nog menige schoone gedachte te vinden was; in 1879 *La Pitié suprême*, weder van veel uitstekender gehalte; in 1880 *Religion et religions*, eene revue van godsdiensten en filosofieën, eindigende in de uitstorting van een dichterlijk deïsme, van alle confessioneele godsdiensten onderscheiden; in 1881 *L'âme*, waarvan de zonderlinge titel, na de vorige verzen, door de meeste bladen die het aankondigden voor een drukfout werd gehouden, voor *L'âme*. In hetzelfde jaar verscheen *Torquemada*, eene vreeselijke schets in dramatischen vorm.

In 1882 verscheen *Les quatre vents de l'esprit*, met den slotzang der *Légende des Siècles* zijn laatste werk. Het bestaat uit vier deelen, *Le vent lyrique*, *Le vent épique*, *Le vent dramatique* en *Le vent satirique*. In ieder van deze afdeelingen komen gedeelten voor, zoo schoon als in een zijner vroegere werken; vooral *Le vent dramatique* is zoo oorspronkelijk, krachtig, vol gloed, als menig beroemd fragment uit Hugo's vroegere drama's. Als tegenhanger van de alleenspraak van Karel V in *Hernani*, in den grafkelder waar de moordenaars zijn dood zullen bevelen en waar de keurvorsten hem tot keizer zullen kronen, »Charlemagne pardon!» zou men die van *Le duc Gallus* kunnen aanhalen. Karel V verdiept zich in de grootscheid van het keizerschap der Middeneeuwen; hertog Gallus, die den troon geusurpeerd heeft, in de ijdelheid van zijnen buit.

Ce que j'ai, c'est l'ennui. Le trône, triste proie!
 Sais-tu ce que je suis? Un pauvre homme de joie.
 Plutôt bon que mauvais; très-canaille; occupé,
 Mais oisif; fort penaud. Comme on est attrapé!
 L'ambitieux pensif, usurpateur en herbe,
 Dit en préméditant un trône: — C'est superbe!
 On est le maître; on a le budget plein les mains;
 Le prince resplendit regardé des humains,
 Au dessus de la terre; il est dans la comète!
 Vite, ôte-toi de là, petit, que je m'y mette! —
 C'est bon, j'ai pris la place, et je règne. A quel prix!
 Quel néant! Un respect qui ressemble au mépris;
 Voir le fiel dans les coeurs et le miel sur les langues;
 Une dorure, pas solide; des harangues,
 Des valets; point d'amis; de faux éphestions;
 Des malédictions; des indigestions;
 Des tedeums chantés par des prêtres athées;
 Du fracas, des grandeurs vaguement insultées
 Par cette conscience énorme des vivants,
 Sombre sous les rois comme une mer sous les vents;
 En chasse, en guerre, un tas de flatteurs déshonnêtes,
 Vous aidant à viser les peuples et les bêtes;

Les vastes baillements du cérémonial,
 Beaucoup d'enterrement mêlé d'un peu de bal.
 Le rang suprême, un mot; le pouvoir, un problème;
 Ne jamais être sûr qu'une femme vous aime,
 Voilà ce qu'on usurpe, ami. — Si j'avais su!

Le livre lyrique, in hetzelfde genre als de talrijke bundels van 1820—1830, doet Hugo's veelvormige kunst en den rijkdom van zijne vindingskracht uitkomen. Het is toch opmerkelijk, hoe een dichter van dezen leeftijd, onderwerpen bezingend die hij zestig jaar geleden bezong, ongeveer in denzelfden vorm, serenades, liefdeliederen, romances, bij het afgesletene der tot het onderwerp behoorende rijmwoorden, bij het beperkte van den omvang der gedichten, nog telkens frisch, nieuw, oorspronkelijk, en toch even zoetvloeiend en schilderachtig kan zijn als in de dagen zijner jeugd. Een lied uit *Le livre lyrique* leggend naast de bekende uit vroeger jaren:

S'il est un charmant gazon
 Parfumé de rose...

of het door Saint-Saëns op muziek gebrachte:

Puisqu'ici-bas toute âme
 Donne à quelqu'un
 Son rayon ou sa flamme
 Ou son parfum...

of de romance van Fabiano:

Quand tu dors, calme et pure
 Dans l'ombre sous mes yeux...

weet men niet aan welk de voorkeur te geven; alle schijnen even jong, even oorspronkelijk, en ieder is anders.

Victor Hugo's laatste levensjaren zijn omgeven geweest van een gloriekrans zooals nooit een dichter te beurt viel.

Toen hij uit de ballingschap terugkwam, scheen het alsof de triomf der jonge republiek in zijn persoon vertegenwoordigd was. Hij had in den tijd van jeugd en voorspoed schooner idealen geschapen dan eenig tijdgenoot, hij had Frankrijk meer eer verschaft dan eenig Franschman, hij had eene nieuwe glansrijke periode in de letteren geïnspireerd. Toen de onderdrukking kwam, had zijn stem welsprekend lucht gegeven aan de verontwaardiging en de zucht naar vrijheid; zoolang de overweldiger heerschte had hij de ballingschap volgehouden en uit de verte naar *la douce France* gestaard; in de dagen van beproeving had hij den nood van het belegerde Parijs gedeeld, en de republiek met lofzangen ingehaald; men dacht aan kritiek noch jaloezie meer, men bewonderde, en het lag in den aard van zijn talent, die bewondering ongedwongen en met bijna nafeven ernst aan te nemen. Hij was »*entré tout vivant dans la postérité*”, zooals vaak gezegd werd, en men bewees hem bijna goddelijke eer. In zijn gastvrije woning, met veel minder kunstwerken gevuld dan men hem wel had willen aanbieden, ontving hij met hartelijke majesteit al wat in Parijs talent of naam had; geen vreemdeling van gewicht bezocht Parijs, die hem niet bezocht; de keizer van Brazilië werd aan zijne tafel ontvangen. Aan de straat waar hij woonde, gaf men zijn naam; honderde politieke, geleerde en letterkundige genootschappen benoemden hem tot eere-president; steden zonden hem het eere-burgerschap. Zijn 84ste verjaardag droeg het karakter eener apotheose; vijfhonderdduizend menschen defileerden dien dag voor zijn huis, en brachten hem de hulde van het geheele land. Toen het reuzenstandbeeld van Bartholdi, *de Vrijheid, de wereld verlichtend*, het geschenk van Frankrijk aan de stad New-York, gereed was, verzocht men Victor Hugo, naar het atelier van den kunstenaar te komen, (het was een zijner laatste gangen) en eenige woorden te spreken, die men op het beeld zou kunnen griffelen. Van de aller-

overtreffende praal zijner begrafenis zijn de bijzonderheden nog niet vergeten.

Zulk eene universeele vereering, zoolang aanhoudend, voor een dichter die ruimschoots zijn deel had van de eigenschappen welke in den Franschman andere volkeren hinderen, moet eene buitengewone oorzaak hebben; zulk eene vereering, ook van den kant der Franschen zelve, die hunne afgoden zoo spoedig moede zijn, en maar al te zeer geneigd, hen bitter voor de loftuitingen te doen boeten, waarmede men hen eerst overladen heeft, is iets opmerkelijks. Welke kon dan de eigenschap zijn, die Victor Hugo tot zulk een rang in het hart van zijn volk en in dat der wereld gebracht heeft?

Zeker zijn de wonderbare macht over geluid en beeld, de rijkdom der verbeeldingskracht, het vermogen om tallooze typen, liefelijk en grootsch, monsterachtig en eenvoudig, schoon en verdorven, te scheppen, het medeleven met de natuur, het ontdekken harer geheimen, het bezielen van al hare verschijnselen, vele en kostbare aanspraken op de vereering des volks, maar zij zijn niet alles; zelfs het onvermoeid streven naar vrijheid en vooruitgang, het wijzen op een ideaal van eeuwige gerechtigheid, op eene toekomst van licht en wijsheid, kon hem doen bewonderen, maar niet zoo liefhebben, als hem te beurt viel.

De reeks zijner werken nagaande komt men tot het besluit, dat zijne eigenschap die is, welke zeker is weerklink te vinden: eene onuitputtelijk in alles doorstralend medelijden, eene onuitputtelijke liefde. *La pitié suprême*, de titel van een zijner werken, kon die van zijn geheele *oeuvre* zijn. Medelijden, zelden het klagend weemoedig medelijden van den zwakke, meestal het krachtig, beschermend medelijden van den krachtigen man, is de ziel van zijn geheelen arbeid. Medelijden met den arme:

Songez-vous qu'il est là sous le givre et la neige,
 Ce père sans travail que la famine assiège,
 Et qu'il se dit tout-bas: »Pour un seul que de biens!
 A son large festin que d'amis se récient!
 Ce riche est bien heureux, ses enfants lui sourient;
 Rien que dans leurs jouets que de pain pour les miens!

medelijden voor de gevallen vrouw, *Marion Delorme*; voor het misdadig slachtoffer van de maatschappij, *Claude Gueux*, *Jean Valjean*, *Le dernier jour d'un condamné*; voor den misvormde, *Quasimodo*, *L'homme qui rit*; voor de gevangene van grootheid en rang, *Dona Maria de Neubourg*; medelijden, tot verontwaardiging zwellend, voor de gekluisterde natie, *Les Châtiments*; voor den vervolgden denker, *La Légende des Siècles*; liefde, gereed tot zelfopoffering en hartstochtelijke toewijding, voor het schoone vaderland, waarheen de balling zijne wenschen zond, voor de vrouw van zijn lied, voor het kind, voor al wat bescherming en liefde noodig had. Deze toewijding, vereenigd met het grootsche van den vorm, gaf aan den indruk, dien zijn genie maakte, dat karakter van goddelijkheid, dat in onze eeuw zoo vreemd schijnt. Dit allesomvattend medelijden is ook de oplossing voor daden als de hopelooze rede ten gunste der amnestie, het verzoekschrift aan Juarez om het leven van keizer Maximiliaan van Mexico te sparen, Hugo's strijd tot afschaffing der doodstraf, zijne brieven aan verschillende vorsten om gratie voor dezen of genen veroordeelde. Dat deze eigenschap ook in het particulier leven hem kenmerkte, dat hij zelden een verzoeker wegzond, en voor ieder jong dichter een woord van aanmoediging over had, is van ondergeschikt belang; de geest die zijn openbaar werk bezielde, was die van medelijden en liefde; van *Les feuilles d'automne* tot *L'art d'être grand-père*, van *Les travailleurs de la mer* tot *Torquemada* heeft de lezer, Franschman of vreemdeling, dit gevoeld en onthouden, en dit bewustzijn zal Victor Hugo's naam in eere doen blijven, lang

nadat Jeanne en George aan hunne kindskinderen *L'art d'être grand-père* hebben voorgelezen, of hun tranen ontlokt hebben met verzen als deze :

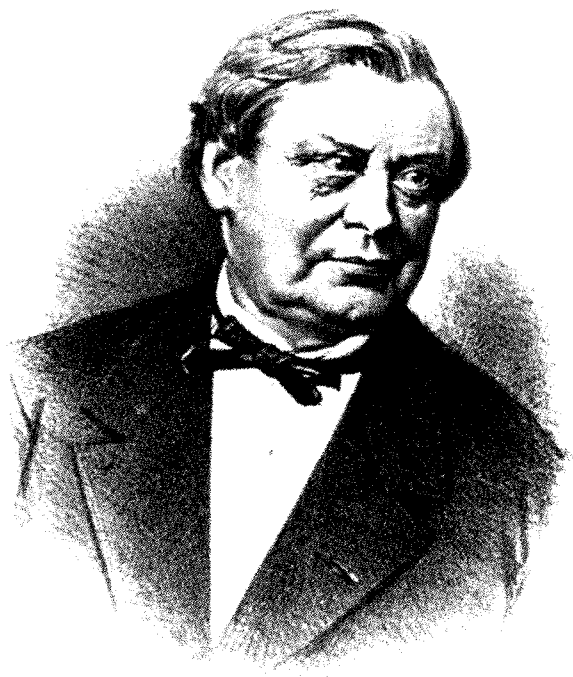
Seigneur! préservez-moi, préservez-ceux que j'aime;
Frères, parents, amis et mes ennemis même

Dans le mal triomphants,

De jamais voir, seigneur, l'été sans fleurs vermeilles,

La cage sans oiseaux, la ruche sans abeilles,

La maison sans enfants!

Dr. William Latham

HERMANN JULIUS THEODOR HETTNER.

Volgens Smiles »is het groote nut van levensbeschrijvingen hierin gelegen, dat zij in het licht stellen wat iemand kan zijn en worden, wanneer hij al zijne vermogens inspant. De nederigsten en meest onbeteekenenden zelfs kunnen bij het zien van hen die het verst boven hen verheven zijn, bewonderen en leeren hopen en vertrouwen. De groote zonen der menschheid moedigen ons aan den weg te betreden dien zij bewandelen. Hun geest omzweeft ons als ware 't, leidt ons, bestuurt ons. Adel van karakter is eene onverganklijke nalatenschap die van geslacht tot geslacht renten opbrengt en steeds nieuwe kapitalen schept. De wijze is de leermeester van honderd geslachten; de domme zelfs wordt door zijn voorbeeld verstandig, de wankelmoedige standvastig. Zoo is het leven van edele en groote mannen een blijvend evangelie van vrijheid en verheffing voor het nageslacht.»

De hier volgende bladzijden hebben de beschrijving van zulk een leven, in den dienst der wetenschap en der kunst gesleten, ten doel. Wie alleen behagen schept in levensberichten, vol avontuurlijke lotgevallen, zeldzame gebeurtenissen, of verrassende ontmoetingen die de verbeelding spannen en prikkelen, late deze schets gerust ongelezen. Maar

wie een man wil leeren kennen, die gewerkt heeft om zich het beste toe te eigenen van wat de menschheid in Duitschland en elders gedurende sommige tijdperken van haar bestaan, op litterarisch en aesthetisch gebied heeft voortgebracht, vindt hier van zijne gading. Hij verzuime echter niet ook langs anderen, meer breedten weg zich op de hoogte te stellen van wat Hettner heeft gewild en gedaan.¹ Van zijne jeugd tot zijnen dood — een tijdvak van ongeveer vijftig jaren — heeft hij onvermoeid gearbeid en in menig geschrift van later dagen de vruchten van zijne voortdurende werkzaamheid neergelegd. Die geschriften, alle zonder onderscheid getuigend van fijne opmerkingsgave, scherp verstand, helder oordeel, juisten blik, zullen spreken ook tot het nageslacht, dat niet ondankbaar genoeg zal zijn Hettner's naam te vergeten.

Hettner werd den 21sten Maart 1821 geboren te Niederleisersdorff in Silezie, waar zijne ouders, Friedrich Hettner en Johanna Maria Döring, welgestelde lieden uit den deftigen burgerstand, hunne bezittingen hadden. Zijne gelukkige, in alle opzichten gezegende jeugd bracht hij door op het landgoed zijns vaders, dat, gelegen in eene schoone woud- en bergrijke streek, hem gedurig afleiding en verstrooiing verschafte. Want ook als kind had hij een geopend oog voor de schoonheid zijner omgeving en een warm kloppend hart voor de velerlei genoegens van het buitenleven. Gaarne hoorde hij verhalen van den in 1813 door Duitschland tegen Frankrijk gevoerden vrijheidsoorlog, waarvan zoowel de dorpsbewoners als de leden van het eigen gezin de herinnering levendig en dankbaar bewaarden. Op de dorpschool ontving hij zijn

¹ Zie Adolf Stern: *Hermann Hettner. Ein Lebensbild*, Leipzig: F. A. Brockhaus, een boek, waarin het leven en de lotgevallen van Hettner zeer uitvoerig en in bijzonderheden worden verhaald, met tal van brieven van Hettner's hand aan zeer verschillende personen. Dat ik er bij de beschrijving van H.'s leven een dankbaar gebruik van maakte, behoef ik wel niet te verzekeren.

eerste onderricht. Later bezocht hij eene voorbereidingschool te Adelsdorff, waar hij, onder meer, in de grondbeginselen der Fransche en Latijnsche talen werd onderwezen. Van zijn twaalfde jaar af ging hij naar het gymnasium te Hirschberg en maakte daar, onder de leiding van den bekwamen rector Linge en den niet minder degelijken docent Schubarth, uitstekende vorderingen, zoodat hij weldra onder de beste leerlingen geteld mocht worden. Trokken inzonderheid de Grieksche taal en de geschiedenis zijne aandacht, ook de andere vakken werden niet verwaarloosd. Natuurlijk was de boog niet altoos gespannen. Zoowel de gezellige omgang met zijne vrienden Krause, Fiedler en Weissig, met wie hij menigmaal het landgoed zijns vaders bezocht, als de reizen in de vacantiën ondernomen — eerst in den omtrek door het Reuzengebergte, later verder op naar Dresden, ééne zelfs naar Weenen — zij waren welkome rustpunten en schonken genotvolle, leerrijke dagen. Met de beste aanbevelingen voor de toekomst en de meest gunstige getuigenissen aangaande zijne wetenschappelijke ontwikkeling, zijnen ijver en zijn karakter werd de jeugdige Hettner van het gymnasium ontslagen en tot de academische lessen bevorderd. Zijn studietijd bracht hij eerst te Berlijn, daarna te Heidelberg, later te Halle door. Voorloopig wijdde hij zich aan de studie der wijsbegeerte in engeren zin, doch bezocht ook de colleges over philologie en historie, die in Pruisen's hoofdstad door mannen als Boeckh, Zumpt, Droysen en Rancke gegeven werden. Te Berlijn begon in hem de lust te ontwaken voor eene academische loopbaan, die nl. van privatdocent aan de eene of andere universiteit. Wel trachtte zijn vader hem voor de studie in de rechten te winnen, doch zonder gevolg. Evenmin was de universiteit te Berlijn instaat hem op den duur te boeien. Hij haakte èn naar gezelliger omgang, èn naar eene door de natuur rijker bedeelde landstreek. Zijn wensch zou bevredigd worden. In 1841 kreeg hij verlof zijne studien te

Heidelberg voort te zetten. Vol illusiën gaat hij er heen en een juichtoon ontsnapt aan zijne pen, als hij in April voor het eerst den lang gewenschten Heidelbergschen bodem betreedt. In een brief aan zijne ouders stort hij zijn vol gemoed uit: »Donderdagavond», zoo schrijft hij, »ben ik te Heidelberg aangekomen. 't Was een prachtige avond; de maan scheen helder en hulde de verrukkelijke streek in een tooverachtig waas. De vermoeienissen van mijne reis waren vergeten, de schoone, rijke toekomst in het Neckardal opende zich voor mijn oog. Ik dank u, lieve vader! O, als ik thans aan Berlijn terugdenk, wat vind ik daar dan alles ledig en doodsch bij de pracht en de frischheid van het leven dat hier mij tegenlacht. Gij kunt er van verzekerd zijn, beste ouders, dat ik mij door uwe liefde nooit zoo gelukkig gevoeld heb als thans, en dat deze zomer mij later zal toeschijnen een schoone, vluchtige droom te zijn geweest, gelijk hij mij thans reeds nu en dan als zoodanig voorkomt. Zoo groot is mijn geluk!»

Als een nieuw leven brak voor hem aan. Nu eerst gevoelde hij zich in waarheid student. Hij sloot zich bij het corps der Saxo-Borussen aan en genoot volop. Werd de studie al niet verwaarloosd, veel minder vergeten, zij werd toch niet beoefend met den ijver van voorheen. Het heerlijke Heidelberg had ook zooveel te bieden. De natuur lokte tot veelvuldige uitstapjes, en de gezellige omgang legde op menig uur beslag. Het uitzicht op eene vacantiereis door Zwitserland, Boven-Italië, Tirol, waartoe zijn oudere broeder, Gustaaf, hem uitnoodigde, bracht hem in de zaligste stemming. De reis werd in Augustus ondernomen, doch alras liepen de wegen der broeders, wier neigingen nogal verschilden, uiteen. Gustaaf ging over München en Constanz naar Weenen, Hermann langs de Gotthardstraat over Chamounix naar Boven-Italië. Hij vertoefde te Milaan en te Venetië, welke laatste stad, zoowel door hare ligging als door hare kunstschaten, een bui-

tengewonen indruk op hem maakte. Dan keerde hij over München, waar hij eveneens eenige dagen doorbracht, naar Heidelberg terug. In het winter-semester wilde hij zich met vlijt op de geschiedenis der nieuwere kunst toeleggen. Zoo was zijn voornemen. Vrome plannen die echter voor een goed deel schipbreuk leden op het woelige leven der studentenwereld, waaraan hij zich niet kon onttrekken. »Nog eens'', zoo lezen wij in de boven aangehaalde levensschets, »nog eens stak de jeugdige overmoed het hoofd omhoog. De winter bracht, naast de eigenlijke vermaken, menig ernstig duel welks einde ouder gewoonte tot eene feestviering aanleiding gaf. Hettner zelf nam aan menig tweegevecht deel en munte als vroolijk, vermetel corpsstudent en geoefend vechter uit. Zijne studiën verwaarloosde hij niet geheel en al, maar de buitengewone vlijt die hij van plan was gedurende de wintermaanden te toonen, bleef achterwege, en tot kalmte kwam hij evenmin."

In April 1842, alzoo juist een jaar na zijne komst, verliet hij Heidelberg met de zaligste herinneringen in het hart, doch met een eenigszins bezwaard gemoed. Zijn vader stond hem toe zich tot de betrekking van privaatdocent voor te bereiden, op voorwaarde evenwel, dat hij aan eene andere universiteit zijne studiën zou ten einde brengen. Eerst was Breslau de aangewezen plaats, doch Hettner bewerkte dat Halle gekozen werd. In minder aangename stemming werd daar de eerste tijd gesleten. De naweeën van het Heidelbergsche studentenleven bleven niet uit. De schuldeischers werden lastig, en drongen op betaling van de in de academiestad gemaakte schulden aan. Hettner trachtte zich te redden door aan de speelbank in het naburige Kothen zijn geluk te beproeven; doch de fortuin was hem niet gunstig. Hij verloor ook wat hij had. Een eerlijke biecht aan zijnen vader volgde en alles . . . kwam terecht. Met nieuwen lust werd de arbeid hervat. Met nieuwen lust en met uitstekend gevolg,

want reeds tegen het einde van het zomer-semester was hij met zijne dissertatie: *De logices Aristotelicae speculativo principio* gereed. Het proefschrift werd goedgekeurd, het mondeling examen afgelegd, en op 21 Januari 1843 had de promotie plaats.

Zoo was Hettner dan nu doctor. Maar nog geen privatdocent aan eenige universiteit. Zelfs liet het zich niet aanzien dat hij het spoedig zou worden. De wijsgeerige richting waartoe hij behoorde, — hij was aanhanger van de Hegelsche philosophie, en wel van de uiterste linkerzijde dier school, — maakte eene benoeming, voorloopig althans, niet zeer waarschijnlijk. In afwachting van de dingen die komen zouden, vestigde hij zich te Breslau waar hij ongeveer een jaar vertoefde en zich in den beginne met wijsgeerige studiën onledig hield.

In den beginne, want al meer en meer begonnen letterkunde en aesthetiek zijne aandacht te boeien. Ten slotte verwierven zij zijne onverdeelde belangstelling. Doch naarmate hij zich meer in de laatste verdiepte, des te duidelijker werd het hem, dat de beoefening er van alleen dan vrucht kon dragen, als zij gepaard ging met eene nauwgezette en ijverige beschouwing van de kunstwerken der groote meesters.

Naar Italië dreef hem zijn hart. Meermalen bepleitte hij thuis de wenschelijkheid van eene reis door het land waar eens Rafaël, Michel Angelo en zoovele andere geniën hadden geleefd en gewerkt. Zijn pleidooi bleef niet zonder gevolg, daar zijn vader hem alras de noodige middelen verstrekte om zijn plan ten uitvoer te brengen. Wie was blijder dan hij! De tijd vóór zijn vertrek werd aan de studie van het Italiaansch besteed, een kleine bibliotheek werd verzameld, en zoo verliet hij, goed toegerust en voorzien van pas en credietbrieven, 17 Juli 1844, den vaderlandschen grond. Hettner-zelf heeft in tal van brieven aan zijne ouders den indruk beschreven, dien land en lieden op hem maak-

ten, en hierdoor ons in staat gesteld hem als ware 't voet voor voet op zijnen zwerftocht te volgen. Te Weenen schonk hij, gedurende een oponthoud van twaalf dagen, aan de verzameling van Nederlandsche kunst zijne bijzondere aandacht, en ging vervolgens over Salzkammergut en Triëst naar Venetië 't welk hij, na eene vrij voorspoedige vaart, met »vroolijke bewondering» begroette. Kon het anders? »Venetië,» zoo schrijft hij in zijn dagboek en later aan zijne ouders, »Venetië is waarlijk een sprookje uit de »Duizend en één Nacht,» in de werkelijkheid overgebracht om aan alle prozaische menschen te bewijzen dat het schoone niet alleen in de kunst, maar ook en vooral in de natuur en het leven te vinden is. Daar nu Venetië zulk een stuk poëzie is, moet het niet bij daglicht bekeken worden, alleen in den vreedzamen maneschijn kan men het naar waarde genieten. De gladde marmeren Piazza, de schoone symmetrisch-harmonische Procuraziën met de schitterende bazars en de tooverachtige verlichting, de melancholisch alleen staande Marcus-toren, de kerken vol Oostersche pracht met hare duizende koepels, torentjes en standbeelden, de klokke-toren, de drie slanke triumfzuilen en eindelijk de Piazzetta met het eerwaardige paleis der Dogen en het verheven vergezicht over het met schepen, gondels, eilanden en kerken bezaaide meer, — alles verrukt en bezielt ons, voert ons in fantastische droomerijen uit de werkelijkheid in eene ver verwijderde, vreemde wereld, maakt ons tot gelukzalige dweppers, en oefent eenen indruk op ons, zooals wij alleen bij het lezen van Oostersche sprookjes plegen te ontvangen.» En Hettner verlustigt zich in het genieten van al dat schoon. Wie echter meenen mocht dat hij geheel voor zijn genoegen op reis is, bedriegt zich. Dag aan dag kunt ge hem in de museums en kerken vinden, verdiept in de beschouwing van al de schilderijen, standbeelden en bouwwerken welke maar eenig kunsthistorisch of aesthetisch belang hebben, en meestal

keert hij eerst 's avonds vermoeid huiswaarts om de verkregen uitkomsten op te teekenen.

Van Venetië gaat hij over Padua, Ferrara, Bologna naar Florence, en van daar naar Rome, in welke stad hij 4 October aankomt. Al spoedig maakt hij er kennis met den archaeoloog Brunn, met Giesebrecht en meer andere jonge mannen van wetenschap, welke kennismaking hem bij het bezichtigen en bestudeeren van de gedenkwaardigheden der stad zeer te stade komt. Heeft hij eerst een totaalindruk van Rome ontvangen, later hoopt hij alles meer in bijzonderheden na te gaan. Allengs begint hij te begrijpen wat hem vroeger bij zijne aesthetische studiën heeft ontbroken: practische bekwaamheid, het vermogen om de dingen te zien zooals ze zijn. Al naarmate hij verlost wordt uit de boeien eener speculatieve aesthetiek, worden hem gaandeweg de oogen geopend. Ook de kunst wil geleerd worden. En al leerende is hij vol moed op den goeden uitslag van zijn streven. Rome zelf werkt mede tot bereiking van het groote doel. »Rome heeft dit voor, dat men er nooit goed ledig kan zijn. Zijn in Duitschland de wandelingen meestal voor den arbeid verloren, blijft deze alleen tot de studeerkamer beperkt, hier werkt men, om zoo te zeggen, juist op de straat en in museums en kerken. Bij elken voetstap treft men hier onschatbare kunstwerken en gedenk-teekenen aan, die tot beschouwen en genieten uitnoodigen.»

Hij is dan ook voortdurend in beweging en gebruikt alleen de morgen- en avonduren tot voorafgaande studiën. Een uitstapje met eenige vrienden naar het Albanisch gebergte verkwikt zijnen geest, geeft nieuwe, frissche indrukken en leert hem de schoonheid der streek kennen en bewonderen. Dat hij niet stilzit bewijst zijn opstel: *Pallas Tritogeneia*, 't welk hij voor het archaeologisch instituut bearbeit. Zelfs gaat hij zwanger van het plan om eerlang eene *Aesthetica* te schrijven. Zoo vernemen wij uit eenen brief aan zijne ouders, waarin, onder meer, het volgende te lezen

staat: »Daar mijne vroegere wijsgeerige studiën mij een standpunt hebben doen innemen, waarop ik het wezen dezer wetenschap met een ander oog meen te moeten bezien dan door Hegel is gedaan, denk ik thans de inleiding tot mijn later werk te bearbeiten, om, zoodra ik hiermee gereed ben, haar onder den titel *Zur Reform der Aesthetik*, of in den vorm eener recensie van het pas verschenen boek van Prof. Vischer in Tübingen te laten drukken.» Met het oog op zijne toekomst schijnt niets hem te ontgaan en stelt hij belang ook in de dingen des dagelijkschen levens. Leven, kunst en natuur, 't is immers alles in Italië zoo goddelijk schoon!

In April 1845 verlaat hij Rome voor eene poos en maakt met zijne vrienden Friedländer en Schrader een uitstap naar Napels en door Sicilië. Nieuwe indrukken zijn er het gevolg van, en nieuwe banden worden geknoopt. Napels, waar hij zich vooreerst slechts drie dagen ophoudt, zal later meer nauwkeurig worden bezichtigd. Palermo vraagt zijne belangstelling voor haar klein, maar door de Silinuntische basreliefs belangrijk museum.

Daarna wordt een kijkje genomen op de Liparische eilanden en verder Syracuse met een bezoek vereerd. Vervolgens keert Hettner naar Napels terug. Ofschoon verrukt over de ligging dier plaats, zoodat hij bijna geen woorden kan vinden om zijn broeder iets van de schoonheid der omgeving te doen gevoelen, zegent hij toch den dag waarop hij van deze stad afscheid neemt. Zij was niet in staat hem op den duur te boeien. »Napels,» schrijft hij in een brief aan zijnen vriend Brunn, »Napels laat geen vriendelijke herinnering bij mij achter. Die stad gelijkt op eene dame uit den demi-monde, aanminnig en betooverend als alle meisjes van deze soort. Maar binnen haar omhulsel huisvest veel onzedelijkheid en haar négligé is onverdragelijk weezinwekkend. Men loopt weg om nooit terug te keeren, men schimpt en vloekt op de verraderlijke huichelaarster, ach! een oogenblik later is

ze weer zoo lief en zoo schoon, wischt zij de rimpels van de smart en den haat van 's menschen voorhoofd, wiegt haar schoon lichaam u in de schoonste droomen en maakt haar liefdeblijk u dronken van genot, tot zij op nieuw met logen en bedrog u nadert, haar blanketsel toont en den betooverden minnaar de doornen zoo diep in het hart drukt dat hij met tienduizend duivels in de borst haar den rug toedraait. Eeuwige liefde en eeuwige haat — Napels is bij machte ze beide te wekken. Ik ben van oordeel, dat de eeuwige schoonheden van moeder Rome beter, onvergankelijker, degelijker zijn. Napels maakt iemand ongedurig; de rust die Rome den reiziger schenkt, is de verheven classieke rust der Antieken. Och, was ik maar weer te Rome!"

Toch was ook het verblijf in Napels niet zonder be- teekenis voor zijn volgend leven. Hij dringt er door in de geheimen der Napolitaansche schilderscholen wier geschiedenis hij van plan is te schrijven. Hij maakt er kennis met Hebbel, den dichter van *Maria Magdalena*, en met Stahr, toen nog professor en conrector aan het Gymnasium te Oldenburg. Beiden — maar inzonderheid de laatste — oefenen grooten invloed op hem uit. Stahr, door wien hij later ook in aan- raking komt met Fanny Lewald, en tijdelijk in onmin ge- raakt met zijnen vriend Braun, weet zijne schreden voor een wijle op politiek terrein te brengen en beweegt hem zich in betrekking te stellen met de radicale *Bremer Zeitung*, waarin enkele artikelen van zijne hand worden opgenomen: zijne brieven nl. over het Concilie dat na den dood van Grego- rius XVI en bij de troonsbeklimming van Pius IX te Rome gehouden werd. In Rome teruggekeerd, deelt hij zelfs met Stahr dezelfde woning, en het afscheid 't welk hij eeni- gen tijd later te Florence van hem nemen moet, valt hem zwaar.

Het verblijf te Rome was nog in ander opzicht belangrijk voor Hettner's volgend leven. Bij zijn tweede verblijf in de

eeuwige stad ontmoet hij Frau Tscherschky, die er op haar reis door Italië met hare nichtjes Bogumilla von Schmidthal en Marie von Stockmar geruimen tijd vertoefde. De kennis-making, vooral met de laatste, gepaard aan de moeilijkheid om zich als privaatsdocent te vestigen, heeft hem het verblijf te Rome niet weinig doen rekken. Om kort te gaan: de vluchtige ontmoeting wordt, als hij is teruggekeerd uit Florence dat hij met het oog op eene monografie over de Florentijnsche schilderschool bezocht had, eerst innige vriendschap, later vurige liefde. Het zomerverblijf te Ariccia, dat Hettner dagelijks met de genoemde dames in onmiddellijke aanraking brengt, eindigt met een brief aan zijnen vader, 28 Januari 1847, waaraan wij het volgende ontleenen: »Marie is een meisje dat ik gekozen zou hebben, ook al ware zij gansch en al zonder fortuin! Nu zij echter rijk is, is het des te beter, niet alleen omdat mijne plaats in de maatschappij hierdoor onafhankelijker en vrijer wordt, maar ook omdat het haar hierdoor mogelijk is geweest een standpunt van ontwikkeling te bereiken als waarop slechts weinige meisjes staan. Zij is hoogst beschaafd, en zoo vaak ik bespeur dat zij met het grootste gemak en de meeste beminnenswaardigheid Engelsch, Fransch en Italiaansch spreekt, als zij in het zwarte rijkleed op haar paard voortdraaft, licht, slank, altoos vroolijk en onvermoeid, zoo dikwijls gevoel ik mij zalig en verheug ik mij dat zij, in hoogen stand geboren, ook het leven met verheven blik beschouwt, maar niettemin zoo eenvoudig, kinderlijk en huiselijk is gebleven. Ja, het laatste is zij in die mate dat ik er meermalen om moet lachen. Dat Marie mij innig liefheeft weet ik, daarvan heb ik bewijzen te over. Haar broeder schrijft mij dat Marie, sedert zij mij kent, geen verstandig woord meer schrijft; altoos handelt zij over mij. O, ik weet dat wij zeer gelukkig zullen zijn. En ook dit weet ik dat haar vader een in alle opzichten degelijk

en verstandig man is, weshalve ik er niet aan twijfel dat Marie eens de mijne worden zal."

Hettner's hoop en geloof zijn in deze niet beschaamd. Marie von Stockmar is de zijne geworden. Als man en vrouw zijn zij gelukkig geweest al de jaren waarin zij met elkaar verbonden waren.

In Januari 1847 keerde Hettner in het vaderland terug, met een dankbaar hart voor alwat hij had gezien en genoten. Met een dankbaar hart, maar ook met een kapitaal van wetenschap, met een zoo helder inzicht in de geschiedenis der kunst als alleen Italië hem kon verschaffen, met lust om de taak te aanvaarden tot welke hij zich thans terdege voorbereid voelde, en met het vaste plan om uit zijnen schat zoowel in geschriften als door het levende woord mee te deelen aan anderen. Gelukkig behoefde hij niet lang op eene betrekking te wachten. Weldra werd hij te Heidelberg aangesteld en kon hij zijne werkzaamheden beginnen. Na gehouden colloquium, proefvoordracht en disputatie werd hij privaatdocent in de Archaeologie, Aesthetica en Geschiedenis der kunst bij de philosophische faculteit. Drie jaren ongeveer was Hettner te Heidelberg werkzaam, en doorleefde daar zonnige dagen, slechts een enkele maal verduisterd door droeve gebeurtenissen. Onder de laatste moet inzonderheid de dood zijner moeder, die reeds tijdens zijne reis in Italië begonnen was te sukkelen, gerekend worden.

De taak waartoe hij geroepen werd, was die zijner keuze en hij gevoelde zich in staat haar naar eisch te volbrengen. Onder zeer gunstige voortteekenen aanvaardde hij zijn ambt. Met welwillendheid kwam de geleerde wereld te Heidelberg hem te gemoet, en de indruk dien hij van den aanvang af op de studenten maakte, liet niets te wenschen over. Zijne lezingen in de verschillende elkander opvolgende semesters der jaren 1848—51, over Aesthetiek, over »Kunst und Poesie der Gegenwart'', over Archaeologie, Geschiedenis

der kunst, Geschiedenis der schilderkunst, over Goethe, Spinoza, Duitsche letterkunde, Poëtica, over Calderon en Shakespeare werden doorlopend goed, sommige zelfs zeer druk bezocht, en telken jare met klimmende belangstelling van den kant der hoorders gevolgd. Na de uitgave van zijne »*Vorschule zur bildenden Kunst der Alten*» had zijne verloving, een weinig later de voltrekking van zijn huwelijk plaats. In Heidelberg werd tevens de grondslag gelegd tot zijne trouwe vriendschap met Moleschott. Deze, slechts eens, tijdens de Badensche omwenteling in 1848, waaraan Hettner levendig deelnam, door misverstand van weerszijden bedreigd, heeft sedert onafgebroken, in blijde en duistere dagen voortgeduurd. Hier ook opende Hettner zijne litterarische werkzaamheid met een geschrift over de Romantische school.

Hoe goed Hettner het te Heidelberg mocht hebben, zijn gansche leven wilde hij daar niet slijten. Na zijn driejarig verblijf begon hij een meer uitgebreiden werkkring te wenschen. En wat hij zocht verkreeg hij. Hij werd in 1850 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de filosofie te Jena, en nam deze benoeming gretig aan. Met de beste herinneringen verliet hij in 1851 andermaal de stad waar hij als jongeling gedweept en genoten, waar hij als privaatsdocent zijne eerste lauweren geplukt had.

Te Jena wachtten hem eene hartelijke ontvangst van de studenten, die zeer ingenomen waren met hun nieuwen hoogleeraar, van wien de faam zooveel goeds vertelde, eene aangename, weldra in vriendschap veranderde kennismaking met collega's als Snell, Rückert, Schmidt, Hilgenfeld, mannen tot zeer verschillende faculteiten behoorend, en een arbeidsveld geheel in overeenstemming met de begeerte zijns harten. Ook in het classieke, met onverbreekbare koorden aan de Duitsche litteratuur verbonden Weimar zou hij niet lang vreemdeling blijven. Zijn vriend Stahr, die daar toenmaals vertoefde, bracht er hem alras in aanraking met den grooten

musicus Liszt, en zelf knoopte hij er betrekkingen aan met den later zoo beroemd geworden landschapschilder Friedrich Preller, diens leerling Hümmer, en andere kunstenaars die er woonden of er zich tijdelijk ophielden.

Gedurende het voorjaar van 1852 ondernam Hettner, in gezelschap van professor Gottling en den eersten bibliothecaris van Weimar, Ludwig Preller, eene kunstreis naar Griekenland, die hij beschreef in zijne »*Reiseskizzen aus Griechenland*», voor het meerendeel brieven aan zijne vrouw. Ik zal de vrijheid nemen uit deze schetsen het een en ander mee te deelen, ten einde den indruk te doen kennen, dien het land der Hellenen, zoo belangrijk voor den archaeoloog, maar niet minder voor den aestheticus, op Hettner gemaakt heeft. Dat al hetgeen hij er vond aan zijne studiën ten goede kwam, behoeft geen betoog. Daarvoor staat zijne liefde voor classieke kunst ons borg.

Den tweeden April kwam het reisgezelschap te Athene aan. Het schip waarop het den overtocht maakte, landde 's morgens vroeg in den Pyraeus, Athene's »gunstig gelegen, van alle zijden ingesloten havenkom.» Bij het aanschouwen van dezen classieken bodem der kunst, bij het zien van de schilderachtige groepen der Atheensche mannen en vrouwen, bij het hooren van de Grieksche taal, hem tot nog toe alleen uit Homerus of Thucydides bekend, maar thans uit den mond van zeer gewone en alledaagsche menschen hem tegenklinkend, bij het lezen van diezelfde taal op eene spijslijst van het te gebruiken middagmaal, maakten allerlei gewaarwordingen zich van hem meester. »Ik verbeeldde mij,» schrijft hij aan zijne vrouw, »dat het oude »Wundervolk» 't welk nog, als een sprookje uit het grijs verleden, in onze fantasie leeft, weer was opgestaan; ja, het zou mij volstrekt niet verwonderd hebben, als Socrates met omkranst hoofd gekomen ware om ons tot een Platonisch gastmaal te noodigen. Want deze hedendaagsche Grieken, — ze mogen in

rechte lijn afstammen van de oude Hellenen, dan wel een goed deel Slavisch bloed in hunne aderen hebben — vooral de mannen, weten zich voor te doen met een adel en eene waardigheid die de gansche plastiek der oude kunst levendig doet spreken tot onze ziel."

Niet lang houden de reizigers zich in den Piraeus op. Binnen één uur varens is Athene bereikt. Maar de eerste indruk is verre van gunstig. De stad met hare nauwe en vuile straten draagt in alles den stempel van verval. Nog denzelfden dag wordt de Akropolis, »Athene in Athene" bezocht. Door eene kleine poort bereikt men de Propylaeën, en verder op, langs eene meugte bouwvallen, het Parthenon, weleer den grootsten en schoonsten tempel der oudheid! Ach! wat is er van al dat schoons overgebleven! Een naargeestige bouwval, slechts hier en daar, in dit of dat brokstuk nog een spoor vertoonend van vroegere heerlijkheid. »De zuilen, thans van het dak, van de dekbalken en voor een deel van haar kapitelen beroofd, verheffen zich klagend in de blauwe lucht, en rondom liggen op den grond in het binnenste deel des tempels de schoonste bouwstukken woest dooreen: een sidderingbarend slagveld dat met zijne verminkte lijken en ledematen tot klagen stemt en afschuw wekt."

Met het Erechtheion is het niet veel beter gesteld. Kan de indruk van den eersten dag in Athene bij een man als Hettner anders dan teleurstelling wekken? In zijne verbeelding heeft hij zich alles zoo gansch anders gedacht dan het in de werkelijkheid is. Hij ziet zich in zijne verwachting bedrogen. Doch de teleurstelling wijkt, zoo vaak hij, afziende van het geheel, later schier dagelijks meer aan de bijzonderheden zijne aandacht wijdt. Uit de deelen leert hij allengs het geheel kennen. De brokstukken zeggen hem hoe grootsch en schoon dat wel saamgevoegd geheel moet zijn geweest. Hoe dieper hij doordringt in de geheimen der Grieksche kunst, des te helderder gaat het licht voor hem op, en vormt hij uit de

puinhoopen van het heden zich een beeld van het verleden.

Maar ook het moderne leven acht hij zijne opmerkzaamheid ten volle waard, zoowel dat der voorname Grieken als dat van het volk op de markt en in de straten. Aan zijn toegang tot het hof van koning Otto danken wij de beschrijving van een hofbal, dat hem evenwel, met het oog op de nieuwerwetsche dansen die de klassieke bodem van Hellas moet dulden, niet bijzonder aantrok en de klacht ontlokte: »Ik kan niet zeggen hoe pijnlijk het mij daar te moede was. O, ik weet wel dat de levende gelijk heeft, en het niets is dan dwaze romantiek te verlangen dat wij in Athene bij elken voetstap een Themistocles of Pericles en Plato zullen ontmoeten. Maar het kleine schijnt zooveel kleiner, naarmate het zich met te meer zelfbehagen in de nabijheid van het verhevene en grootsche waagt. Bij het zien van de gegaloneerde livereiën der diplomaten, en van de smakelooze modedansen, en dan te weten dat juist in Athene dit alles plaats vond, verbeeldde ik mij toch dat elk oogenblik de een of ander oude, eerwaarde strijder van Marathon moest binnentreden, om, in rechtmatigen toorn ontstoken, den ganschen kleinzieligen hoop ter deure uit te drijven. Hier immers waar onwillekeurig de vergelijking met de oudheid zich voortdurend aan ons opdringt, voelt men levendiger dan ergens elders welk eene onoverkomelijke kloof ons van de gezonde schoonheid der oude Grieksche wereld scheidt, en hoe klein en kinderachtig alles is wat zich in onze hedendaagsche beschaving voor schoonheid en poëzie des levens uitgeeft.»

Na de bezichtiging van Athene wordt de reis voortgezet en is de Peloponnesus aan de beurt. De bezwaren aan dezen tocht verbonden, worden met het oog op het genot en het nut welke de beschouwing van natuur en kunst opleveren, niet geteld. Ook het Noorden van Griekenland met de uit de geschiedenis des lands beroemde plaatsen: het slagveld van Marathon; de tempel van Rhamnus en Tanagra, Thebe, de

orakels van Lebadeia en Delphi, het slagveld van Chaeronea, wordt niet vergeten. Als al de merkwaardigheden die de landstreek biedt, in oogenschouw zijn genomen, wordt de terugreis naar het vaderland over Athene aanvaard en gelukkig volbracht.

In Jena teruggekeerd, hervat Hettner zijn werk, natuurlijk onder de frissche indrukken van kunst en kunst-schoon in Griekenland opgedaan. Gedurende den tijd waarin hij nog in Jena werkzaam is, maakt hij een begin met het groote letterkundige werk, dat het meest heeft bijgedragen tot zijn lateren roem. Tot 1855 mocht de universiteit aldaar zich in zijn bezit verheugen. Toen verliet hij haar door het aannemen van eene benoeming tot directeur van de koninklijke verzameling van oudheden en van het museum van gipsafgietsels te Dresden. Want was al het inkomen, waarop hij beroepen werd, niet groot, de werkkring welken hij er zich zag geopend, strookte te zeer met zijne lievelingsstudie dan dat hij hem had kunnen weigeren. Tal van werkzaamheden, waarin hij reeds terstond na zijne aankomst door eene ernstige ziekte werd belemmerd, wachtten hem in de Saksische hoofdstad. Door een en ander werd tevens de voortzetting van de letterkundige geschiedenis der 18de eeuw vertraagd. Vergoeding voor deze teleurstelling vond hij in het leven te Dresden te midden van kunstenaars en kunstwerken, en in zijne archaeologische studiën, die hier op nieuw werden opgevat. Voor het overige namen zijne voordrachten over de geschiedenis der kunst aan de Academie der beeldende kunsten en het opstellen van catalogi voor de musea, aan welker hoofd hij stond, het grootste deel van zijnen tijd in beslag.

Zwaar, schier onoverkomelijk, was het verlies dat hij in Dresden leed, toen, na lang dobberen tusschen hoop en vrees, hij op den 16 Mei 1856 zijne innig geliefde gade zich door den dood zag ontrukkt. Verloren zijne kinderen — ééne dochter, Elisabeth en twee zonen, Felix en Georg — eene zorgvuldige

en teedere moeder, aan Hettner ontviel eene trouwe, dagelijke en dierbare levensgezellin. Schier ontroostbaar is hij in zijne smart, hij gevoelt zich verlaten en als alleen op de wereld; zijn blik staart in eene sombere toekomst. Alleen de tijd kon hier leniging brengen. Wel gaf eene reis naar Engeland en Frankrijk hem nieuwe indrukken, wel brachten zijne bezigheden hem afleiding, doch eerst op den langen duur werd hem genezing bereid.

Van zijn tweede huwelijk eindelijk ging de ware genezende kracht uit. Het werd den 23 Juni 1858 gesloten met Anna Grahl, eene fijngevoelende, hoogstbeschaafde, kunstlievende vrouw, de dochter van den kunstschilder Gustaaf Grahl, in wiens woning Hettner reeds geruimen tijd als gast en huisvriend verkeerde. De huwelijksreis naar Zwitserland bracht de jeugdige vrouw in kennis met de oude vrienden Moleschott en Keller, die zich oprechtelijk verheugden in het geluk, dat met het nieuwe leven weer in Hettner's gezin zou aanbreken. Met frisschen moed en opgeruimden zin werd na de thuiskomst in Dresden de arbeid hervat, nieuwe banen er voor werden ontsloten. Meermalen werd bij het onthullen van standbeelden en gedenkteekenen, het vieren van feestdagen, het inwijden van musea, of bij bijzondere gelegenheden van soortgelijken aard op Hettner's welsprekendheid beslag gelegd.¹ Toch bleven ook de droeve ervaringen die de kunstenaarswereld maar al te vaak in het leven roept, niet uit. Met Auerbach, voormaals een zijner beste vrienden, geraakte hij door verschil van meening in onmin, met sommige vereenigingen op zeer gespannen voet, zoo vaak hij zich, als man van karakter en

¹ Zoo sprak hij b. v. bij de onthulling van het »Denkmal für K. M. von Weber»; bij die van het »Gellert-Denkmal» in Hainichen; bij het plaatsen van den gedenksteen ter eere van Winckelmann in het Japansche paleis te Dresden; aan het graf van Julius Schnorr von Carolsfeld; aan het feest ter eere van den laatste aangericht bij gelegenheid van de voltooiing van diens grooten Bijbel met platen enz.»

degelijk beoefenaar der kunst, tegen bestaande vooroordeelen en misbruiken die hij daar vond, meende te moeten verzetten. Doch de zon van zijn huiselijk leven konden zij niet verdrijven; zij bleef schijnen. »Anna,» zoo schrijft hij in een brief aan Moleschott, »Anna heeft weer rust en geluk, frischheid en zonneschijn in mijn eenzaam leven gebracht. Ik ben zoo gelukkig als ik meende nooit meer te kunnen worden. Ik voel mij niet meer verlaten als vroeger, sinds ik andermaal door mijne vrouw huiselijk geluk en door hare voortreffelijke familie opwekkenden omgang heb verkregen. Voor 't overige ga ik nog maar met enkele kunstenaars om. Met de schrijvers sta ik in geenerlei betrekking meer.»

Daarbij kwam dat Hettner van zijn vorst en de overheid des lands het volle vertrouwen genoot. Zoo werd hem in 1862 opgedragen naar Londen te reizen, om daar op kosten der regeering voor het oudheidkundig museum inkoop te doen van de uit Ninive door Layard opgegraven beeldhouwwerken, eene zending die hij, niettegenstaande vele verdrieltelikheden en onaangenaamheden, gelukkig volbracht. Hettner zou niet de man geweest zijn die hij was, indien hij het verblijf in Englands hoofdstad niet tevens aan de ontwikkeling van zijnen kunstzin had dienstbaar gemaakt. Zoowel in het Britsch museum als elders kon hij hem in genoegzame mate bevredigen. Zijn vrije tijd was aan de kunst gewijd. »Gisteren was ik in het schilderijenkabinet,» (Brief aan zijne vrouw van 15 Aug. 1862), »ik heb het met genoeg gezien. Er zijn maar weinige doeken, doch over 't geheel zeer voortreffelijke. Ontzaglijk veel genot verschaft mij een stuk van Pietro Perugino, dat ontwijfelbaar tot de beste scheppingen van dezen door mij zoo geliefden meester behoort. Het bestaat uit drie deelen, middenop het kind zooals het door de Madonna wordt aanbeden, rechts de engel Michaël, links de jonge Tobias met den engel Rafaël op reis. Dit laatste tafereel is van eene buitengewone schoon-

heid en liefelijkheid. Voorts zijn er nog twee voortreffelijke Rafaëls. Een uit 's schilders jeugd, een slapende ridder tusschen Virtus en Voluptas, bekoort door de teederheid van gevoel, die er uit spreekt, te meer naarmate latere schilders juist van deze oude sage van Hercules zoo veel opgeschroefds en overdrevens hebben gemaakt. Ook is mij hier voor het eerst duidelijk geworden hoe vele phasen van ontwikkeling Rembrand doorleefd heeft. De doeken uit zijne jeugd zijn veel edeler dan die van later tijd, welke van zijn woest leven getuigenis afleggen." Wat hem vooral in die oude kunst aantrok was het karakter der meesters, dat uit hunne stukken spreekt. »Zij schilderden omdat zij iets te zeggen hadden. Ach! hoe vele nieuweren, wien dit juist ontbreekt!" —

Na afloop van de zaken te Londen reisde Hettner naar Ostende, waar hij tot herstel van gezondheid de zeebaden zou gebruiken. Zijn tocht door de steden van België deed hem een licht opgaan over de Vlaamsche en Nederlandsche schilderkunst, en vervulde hem met bewondering voor de werken van Van Eyck, Rubens, Van Dijk en andere groote meesters. Over zijn bezoek aan Holland, dat èn door zijn natuurschoon, èn door zijne kunstschaten zijne aandacht wist te boeien, laat hij zich, zoowel in brieven aan zijne vrouw als aan Moleschott, zeer vleierend en waardeerend uit; wat ons Nederlanders, die op dit punt door vreemde toeristen waarlijk niet verwend zijn noch worden, niet anders dan aangenaam kan wezen.

Uit die aan zijne vrouw vernemen wij: »Gelijk men de oude Italianen slechts in Italië kan leeren kennen, zoo ook de oude Nederlanders alleen in Nederland. Ik had van de Van Eycks en hunne school totnogtoe geen juist begrip. Maar gisteren heb ik hen lief gekregen van ganscher harte. . . Deze schilders schilderden niet voor tentoonstellingen, maar voor kerken. Alle hofmakerij aan het publiek is hun vreemd; zij schilderden wat het hart hun ingaf, en wat

hun vroom gemoed en hunne naar God gekeerde zielen hun geboden.”

Met het oog op de natuur schrijft hij: »De vaart over Dordrecht naar Rotterdam is verwonderlijk schoon. De vlakke, met boomen begroeide oevers, met de breede stroomen en meren, windmolens en landschappen zijn ontzettend schilderachtig; elke blik is een landschap, gelijk aan die welke wij bij de oude landschapsschilders ontmoeten. »Wilt gij den dichter wel verstaan, gij moet naar 't land des dichters gaan.” En hoe eenig grootsch is Rotterdam! Zelden heeft eene stad zulk een indruk op mij gemaakt!

»Die schilderachtige bouwstijl, die beweeglijke handelsdrukte, dat woud van schepen, die zeer merkwaardige, de stad doorkruisende, met schepen bevrachte kanalen. Het is niet zoo prachtig en niet zoo rijk als Venetië, maar het is eene levendige, zich ontwikkelende stad, niet eene die dood of in verval is.”

In de brieven aan Moleschott lezen wij: »Dag en nacht hebt gij voor mijne oogen gestaan, toen ik Holland doorreisde, en de torens van Utrecht, en de mooie, groote, groene lanen van deze lieflijk gelegen stad kon ik bijna niet zonder diepen weemoed aanzien... Holland is mij ontzaglijk best bevallen, en eigenlijk ben ik boos op u dat gij mij vroeger niet wat meer van al deze heerlijkheden hebt verteld.”

Met deze en dergelijke indrukken komt Hettner te Dresden in den schoot van zijn gezin terug. Meer en meer breidt zich van nu af de kring zijner werkzaamheden uit, niet het minst ook door den arbeid welken hij zich ter voltooiing van zijne *Litteratur-Geschichte* ziet opgelegd. Werd door hem reeds in 1861 eene roeping naar Gotha tot eersten bibliothecaris en directeur der kunstverzamelingen aldaar niet aanvaard, eene andere tot professor in de geschiedenis der kunst aan het Polytechnicum te Zürich werd in 1866 eveneens afgewezen. Te Dresden wordt hij achtereenvolgens be-

noemd tot eersten directeur van het historisch museum en tot professor in de geschiedenis der kunst, onderscheidingen, die voldoende bewijzen hoe men van regeeringswege zijne werkzaamheden op prijs stelde. In steeds toenemende mate wordt zijn huis het middelpunt, waar geleerden en kunstenaars en schrijvers, ook uit den vreemde, zich vereenigen. Hoe langer zoo meer worden zijn arbeid en zijne persoonlijkheid ook buiten Dresden gewaardeerd. Tal van uitnoodigingen ontvangt hij tot het houden van lezingen over kunst en letterkunde: uit Leipzig, Frankfort a. M., Keulen, Bremen, Elberfeld, Hamburg. In niet weinige jury's is hij een lid, wiens oordeel bij het toekennen van een eereprijs van groot gewicht wordt geacht. In 1870 zet hij de kroon op het gedenkteeken 't welk hij in zijne Geschiedenis van de letterkunde der 18de eeuw zich heeft gesticht. In dat jaar toch verschijnt het laatste stuk van het derde deel. Reeds terstond na de uitgaaf er van zou hij andermaal Italië bezoeken, maar de inmiddels tusschen Frankrijk en Duitschland uitgebroken oorlog verijdelde zijne plannen. Doch uitstel is in deze geen afstel geworden. Het volgende jaar volvoert hij zijn plan, in gezelschap van den heer von Broecker, een zijner vrienden. Na een kort oponthoud te Weenen en te Pesth vervolgt hij zijne reis en komt in Augustus te Venetië aan. Ongeveer dertig jaren gingen voorbij sinds zijn laatste bezoek, maar 't is hem of hij de stad eerst gisteren verlaten heeft. Venetië is nog hetzelfde Venetië van voorheen, dat hem, als vroeger, betoovert door de schoonheid van natuur en kunst, welke het ten toon spreidt. 't Is zelfs alsof alles voor hem nieuw is geworden. »Ik ben nu voor den derden keer in Venetië, maar de kunstschaten er van geniet ik eerst thans in waarheid. En nog in hoogere mate zal dit het geval zijn in Boven-Italië. Al ken ik ook Midden- en Beneden-Italië beter, daar ik beide langer tijd en met voor het schoone meer ontwikkelde oogen beschouwde, zoo twijfel ik toch niet of ook daar zal mij alles nieuw zijn

en nieuwe indrukken geven. Ik zal met een ontzaglijk vermeerderd kapitaal huiswaarts keeren. De toekomst van mijnen geheelen verderen wetenschappelijken arbeid hing van deze reis af." Ja, Italië is een land, voor een man als Hettner geschapen. In Milaan bestudeert hij Leonardo da Vinci's Avondmaal en Rafaël's Sposalizio, en tracht in de geheimen van beider schoonheid, tot in bijzonderheden, door te dringen; in Turijn deelt hij het gastvrije dak van zijnen vriend Moleschott, die destijds daar professor was; in Genua tracht hij zich rekenschap te geven van den indruk dien de stad op hem maakt, niettegenstaande geen enkel paleis of kerk aan de strenge eischen der kunst voldoet; in Florence wordt hij overstelpt door de massa stof die het te verwerken geeft; in Rome wordt de herinnering levendig van weleer, en bezoekt hij nog eens de oude vertrouwde en dierbare plekjes: den Monte Pincio, de Spaansche markt, de Piazza di Poli; het café Greco, het Pantheon en, als van zelf spreekt, dagelijks de museums, kerken en paleizen. Ook vernieuwt hij er de kennismaking met zijne vroegere vrienden. In Napels boeit hem bovenal het museum met zijne Pompejaansche muurschilderingen en heerlijke bronzen, die hij al beter leert kennen en daardoor des te hooger waardeeren. Nogmaals te Rome teruggekeerd, onderneemt hij een uitstap door het gebergte en verwijlt natuurlijk te Ariccia, dat door zulke aangename herinneringen aan zijn leven verbonden is en nog eenmaal het verleden in al zijne schoonheid voor hem oproept.

Als hij thuisgekomen is, wordt de stof, op deze Italiaansche reis opgedaan, verzameld en verwerkt. Nog tweemaal, eens in 1875, ter bestudeering van Rafaël's laatste fresco's, en andermaal in 1877 in gezelschap van zijne vrouw, wordt Rome bezocht. Na het laatste verblijf verschijnt een deel der »*Italienische Studien*», dat, helaas! nimmer door een tweede zou worden gevolgd.

In dezen tijd staat Hettner op het toppunt van zijnen roem. Leipzig doet ten tweeden male eene roeping tot hem uitgaan, en een weinig later Berlijn eveneens. Beide worden door hem afgewezen. Dresden, waar van alle zijden alles wordt in het werk gesteld om hem het leven te veraangenamen, waar zijne verschillende betrekkingen en werkzaamheden zoo geheel strooken met den aard zijner persoonlijkheid, Dresden zal hij niet verlaten. Had zijn vorst, Albert van Saksen, reeds vroeger zijne borst met eeretekenen versierd, hij zet de kroon op het werk der waardeering, als hij Hettner, bij gelegenheid van diens vijf en twintigjarig jubilé, tot zijnen hofraad benoemt.

In kalme rust, levend voor zijne studie, zijn gezin en zijne vrienden, slijt Hettner vervolgens zijn dagen. Zijne kinderen ziet hij ¹ opgroeien, drie hunner zelfs tot eervolle betrekkingen geroepen. Van 1879 af laat zijne gezondheid te wenschen over. Wel blijft hij, ondanks den raad zijner vrienden, zijne voorlezingen houden, en laat hij, getuige zijne opstellen in verschillende tijdschriften, ² zijne studiën niet varen, doch zijne krachten blijven afnemen. Het gebruik van baden te Wildbad in 1880 schijnt aanvankelijk te baten, zoodat de kuur in '81 wordt herhaald. Toch moet hij reeds voor Kerstmis de met moed aangevangen colleges staken. Sedert neemt zijne ziekte steeds in hevigheid toe. 25 Mei wordt hij door den dood aan zijn gezin, aan zijne vrienden, aan de wetenschap ontrukkt.

¹ Hettner had uit zijn tweede huwelijk vijf zonen en twee dochters: Alfred, Marie, Martin, Franz, Rosa, Erick en Otto. Zijn oudste zoon Felix is directeur van het provinciaal museum te Trier; Georg was eerst priva doceent te Göttingen, en is sedert 1881 buitengewoon hoogleeraar in de wis kunde te Berlijn; Alfred doctoreerde in hetzelfde jaar aan de Universiteit te Straatsburg in de Geographie.

² Z. *Die Franciscaner in der Kunstgeschichte*, in *Nord und Süd*, en verder zijne artikelen in de *Allgemeine Deutsche Biographie*, de *Rundschau* etc.

II

Toen Hettner van het gymnasium ontslagen en tot de lessen aan de Hoogeschool bevorderd werd, ontving hij, zoo deelde ik boven reeds mede, een getuigschrift aangaande zijn ijver, zijn karakter en zijne kennis van het Duitsch, Grieksch, Latijn, Fransch, Engelsch, van de mathesis en de geschiedenis, dat niets te wenschen overliet. Met vrijmoedigheid meenden zijne leermeesters hem te mogen aanbevelen in de welwillendheid van wie hem in zijne studiën bevorderlijk konden zijn, terwijl zij de beste verwachtingen omtrent zijne toekomst koesterden.

Hettner heeft hunne verwachtingen niet beschaamd, noch als student, noch als geleerde. Zijn vader moge nu en dan in zijne brieven eenige vrees hebben laten doorschemeren voor het welslagen van zijne studiën, die vrees bleek op den duur ongegrond te zijn geweest, en Hettner heeft in zijn persoon bewezen dat een vroolijk studentenleven gepaard kan gaan met eene degelijke beoefening van de wetenschap.

Als ijverig aanhanger van de uiterste linkerzijde der Hegelsche school verliet hij de academie. Zijn wijsgeerig standpunt bleek genoegzaam uit zijne dissertatie, maar kwam inzonderheid aan het licht in eene te Breslau geschreven verhandeling over Feuerbach. Deze toch, in Wigand's *Vierteljahrschrift* opgenomen, getuigt van doorgaande instemming met de denkbeelden van dien wijsgeer, vooral waar hij hem verdedigt tegen de aanvallen door Konstantin Frantz in het geschrift *Ueber den Atheismus* tegen hem gericht. Toch kon het apriorisme der Hegelsche school op den duur zijn geest niet bevredigen. Trad door zijn zin voor litterarische en aesthetische studiën die voor de »Religionsfilosofie" allengs meer op den achtergrond, daarmede verdween voor een deel

de eenzijdigheid, waaraan zijn denken leed. Inzonderheid opende hem zijne reis naar Italië de oogen voor de leemten en gebreken eener theorie van de kunst, die niet in de geschiedenis der kunst wortelt en met de werkelijkheid weinig of geene rekening houdt. Van zijne gewijzigde opvatting in deze heeft hij, eveneens in het *Vierteljahrschrift*, door zijn opstel *Gegen die Speculative Aesthetik* rekenschap gegeven. Van het oogenblik waarop hij de studie van de wijsbegeerte in engeren zin liet varen, wijdde hij zich geheel aan zijne lievelingsvakken: de letterkunde en de aesthetica.

Daar Hettner veel heeft geschreven, kan ik onmogelijk op alwat hij in het licht gaf de aandacht vestigen. Alleen tot zijne voornaamste geschriften kan ik mij bepalen, van de overige niet veel meer dan de titels vermelden. Op de nieuwe uitgaaf van *Wilhelm von Humboldt's Aesthetische Versuche über Goethe's Hermann und Dorothea*, en op die van *George Forster's Briefwechsel mit S. Th. Sommering*; op zijne Inleidingen voor de door hem bezorgde uitgaaf van *Maler (Friedrich) Müllers Dichtungen*, en die van *Lessing's Dramen*, op de *Einleitung zu der Bibliothek der Litteratur des 18 Jahrhunderts*, en voorts op verschillende opstellen, recensies; verhandelingen in allerlei Duitsche tijdschriften en dagbladen, waarvan sommige in zijne *Kleine Schriften* zijn opgenomen, acht ik het voldoende in eene schets als deze opmerkzaam te hebben gemaakt. Maar van *die Romantische Schule in ihrem Zusammenhange mit Goethe und Schiller*, van *das Moderne Drama* en de *Litteratur-Geschichte des 18 Jahrhunderts* meen ik het bij de simpele vermelding van de titels niet te mogen laten. Dit te doen zou eene miskennis zijn van Hettner's zeer groote verdiensten op letterkundig gebied.

In zijn boekje over de Romantische school geeft Hettner eene karakteristiek van de poëtische richting door Schlegel, Tieck; Uhland, Eichendorff en anderen vertegenwoordigd. Zij, veel dieper geworteld in de Duitsche toestanden en eigen-

aardigheden dan door velen wordt toegegeven, is naar wezen en oorsprong geheel en alleen te verklaren uit de verhouding, waarin toentertijd het leven en de litteratuur tot elkander hebben gestaan. Zij dankt haar ontstaan evenmin aan de geschiedenis van den godsdienst als aan de toenmalige wijsbegeerte. Integendeel. De Romantische school heeft aan den godsdienst nieuw leven gegeven, en de wijsbegeerte van Schelling heeft van haar minstens evenveel geleerd als zij van hem. In niet minder nauw verband staat zij met de beschouwingwijze van Goethe en Schiller. Deze verwantschap, vooral niet in uiterlijkheden te zoeken, »ligt veel meer in de plaats welke zoowel deze dichters als de romantieken tegenover hunnen tijd innemen. . . Een valsch idealisme is hun gemeen." Toch loopen beider wegen ook weer genoegzaam uiteen. Want Goethe en Schiller houden wel degelijk rekening met de werkelijkheid in 't algemeen, al ontvlieden zij de werkelijkheid, waarin zij zelf leven. Hunne volgelingen daarentegen, vol wanhoop over de hen omringende empirische natuur, die hen maar niet kan bekoren, doen alsof natuur en werkelijkheid in 't geheel niet bestaan, en leven voortdurend in eene denkbeeldige wereld, waaruit zij de stof voor hunne werken putten. Hierin juist vindt men de verklaring van hunne ingenomenheid en met de Middeleeuwen, en met het Oosten.

De Romantische school heeft drie tijdperken doorloopen. Was zij in het eerste een protest tegen het platte, nuchtere, alledaagsche proza, en een pleidooi voor eene poëtische levensbeschouwing; in het tweede was zij eene verheerlijking van het middeleeuwsch Catholicisme; in het derde de dienaar van de politieke en religieuse reactie.

Al weet Hettner het goede in haar streven te waardeeren, zijne bewondering voor haar is verre van onverdeeld, zijn oordeel over haar hier en daar zelfs zeer hard. De Romantische poëzie is, naar hij meent, de subjectieve bij uitnemendheid.

Met de objectieve wereld houdt ze bijna in 't geheel geene rekening. Zij laat hare fantasie, die op zichzelf reeds fantastisch genoeg is, onbeperkt heerschen en teugelloos voortrollen. Zij noemt zich romantisch, omdat zij uit den aard der zaak zich oneindig beter thuisgevoelt in het mystisch, geheimzinnig schemerduister der Middeleeuwsche poëzie, dan in de plastisch heldere, met haar onderwerp als saamgegroeide, scherp belijnde, harmonische poëzie der ouden.

Elders weer zegt hij van haar dat »zij is de sophistiek der fantasie," of ook, dat zij »alleen rekening houdt met gemoedsstemmingen." Kortom, de eenige ware dichtsoort, waarin zij zich thuis gevoelt en die zij met goed gevolg beoefent, is »het sprookje." Want naar vorm en inhoud beide is zij fantastisch. Verstand en proza haat ze met eenen doodelijken haat. Van daar dat »Aufklärung" in haar oog is »Abklärung." Van daar haar souvereine minachting van het volk. Van daar eindelijk haar aristocratisch exclusivisme. Wat evenwel niet wegneemt dat hare dichters dikwijls genoeg bij machte zijn door hunne lyrische ontboezemingen de edelste en gevoeligste snaren van het menschelijk hart te doen trillen.

In zijn boekje over het moderne drama ontwikkelt Hettner de eischen die, zijns inziens, aan het drama in het algemeen, en aan de bijzondere soorten der dramatische letterkunde voor het heden moeten worden gesteld. Het is verdeeld in drie deelen, welke elk weder in drie onderdeelen worden gesplitst. Het eerste deel, *die historische Tragödie*, behandelt: »das historische Drama und die Gegenwart, Shakespearre und die historische Tragödie, das Wesen der historischen Tragödie"; het tweede, *das bürgerliche Drama*, »das Wesen des bürgerlichen Drama's, das bürgerliche Trauerspiel, die Oekonomie der tragischen Kunst"; het derde, *die Komödie*, »das Wesen der Komödie, die Komödie der Gegenwart, die musikalische Komödie und das musika-

lische Drama überhaupt." Al is de schrijver niet altijd even waardeerend bij de beoordeeling van wat destijds op dramatisch gebied werd geleverd, zijn hart klopt warm voor de dramatische kunst, en de wenken die hij geeft, verdienen van de zijde der dichters ook thans nog nauwgezette overweging en in menig opzicht behartiging.

Op de vraag: »Welke is de grondwet van alle dramatische poëzie?» antwoordt Hettner zonder voorbehoud: In het drama moet altoos een strijd tusschen twee machten gevoerd worden. Aan dien strijd, en den hieruit voortvloeienden tegenstand, die niet door toeval of willekeur, maar krachtens de ijzeren wet der noodzakelijkheid tot een bevredigend — gunstig of ongunstig — einde moet worden gebracht, ontleent het drama zijne beteekenis, zijne waarde en zijne kracht. Hierin is tevens het verschil gelegen tusschen de dramatische handeling en de eenvoudige gebeurtenis, die het onderwerp uitmaakt van epos of roman.

Wat de historische tragedie betreft, zorgde de dichter dat deze nooit in een gedramatiseerd epos ontaarde, maar als echt kunstwerk een geheel op zich zelf, en altijd de zielkundige ontwikkeling van de in haar optredende karakters zij. Meenen voorts velen dat het tooneel de aangewezen plaats is voor eene les in de geschiedenis, Hettner is van oordeel dat het historisch drama, 't welk, om de belangrijkheid van zijn onderwerp voor de geschiedenis, zijn stof heeft gekozen, een doodgeboren kind is. Waarmee echter volstrekt niet beweerd wordt dat de dichter ervan de feiten der geschiedenis naar willekeur mag verdraaien of verkrachten. Want de historische poëzie is niet eene bandelooze samenkoppeling van geschiedkundige feiten en vrije verdichting, zij is niet »Waarheid en Verdichting" bont doorengemengd; neen, zij is gansch en al »Waarheid" en gansch en al »Verdichting." Eindelijk moet het historische drama vleesch en been zijn van den tijd, waarin het ontstaat, en niettemin den historischen held

dien het tooneele voert, plaatsen in de lijst van zijn tijd.

Tegen de staatkundige en aesthetische tegenstanders van het burgerlijk drama neemt Hettner de verdediging er van op zich. Als maar de poëzie hier niet worde opgeofferd aan eene droge moraal. Stukken toch, die een feit uit de »*Criminal-geschiede*» behandelen, ter afschrikking van het kwade en ter verbetering van het publiek, streven hun doel voorbij. Want zij doen altoos denken aan het bekende lied, dat, na het verhaal der vreeselijke terechtstelling van zeker geestelijke uit Zwaben, die zijn kind had vermoord, eindigt met de vermakelijke zedeles: »O verehrtes Publikum, bring doch keine Kinder um.» Neen, niet alzoo! »Beschouwt het leven met het oog van den echten dichter, ontleent uwe stukken aan de diepste diepte der menschelijke natuur, scheidt »aus der innersten Notwendigkeit der Leidenschaft»; bedenkt dat het burgerlijke drama eerst dan aan zijn doel beantwoordt, als het burgerlijk treurspel is; dat het leven 't welk er in wordt geschetst, niet maar de copie der werkelijkheid zij, de strijd van den hoofdpersoon niet eene subjectieve, zuiver persoonlijke, maar eene algemeen menschelijke!» Zoo roept Hettner den dichters toe. In het drama moet de natuur zich afspiegelen, zeer zeker. Maar de natuur geïdealiseerd. Ook moet alles er in met noodwendigheid geschieden, het karakter zich geleidelijk ontwikkelen, de eene toestand noodzakelijk uit den anderen geboren worden. Geen noodlot, geen toeval, geen misverstand mogen ooit als tragische motieven worden gebruikt. Om kort te gaan: »De tragedie moet ons de meest verborgen schuilhoeken der menschelijke persoonlijkheid binnenleiden en ons toch altijd, onder de onstuimigste stormen van den tragischen hartstocht, de schoonheid der kunst in hare stille grootheid te genieten geven.»

Ten slotte komt de Comedie aan de beurt. »Haar wereld is die van de willekeur en van het toeval.» Zij kan zijn fantastisch of realistisch. Van de fantastische comedie zijn Aris-

tophanes bij de ouden, en het »romantische Märchenlustspiel» in den nieuwen tijd de vertegenwoordigers. Tot de realistische behooren de nieuw-Grieksche comédie en het moderne blijspel. De comédie der toekomst zal zijn: »wat den inhoud betreft, doortrokken van den geest Aristophanes, wat den vorm aangaat, streng realistisch.» Vraagt men: Wat moet de comédie zijn, karakter- dan wel intrigespel, aan de historie ontleend, of aan het dagelijksche leven? — dan heeft Hettner zijn antwoord gereed: »De hoofdzaak blijft dat het blijspel een belangrijke stof tot onderwerp hebbe, en dat het zich, ondanks zijn enge grenzen, zooveel mogelijk eenen vorm sceppe, die het gemoed, trots de verkeerde wereld en de belachelijke toestanden, waarin de mensch zich hier verplaatst ziet, weldadig aandoet, om zoo door de gemoedelijkheid en frischheid van zijn humor te herstellen wat Aristophanes op zijne wijze zoo volmaakt mogelijk heeft voortgebracht.» En slotsom van al zijne beschouwingen is de leer: »Zorgt voor de idealiteit der werkelijkheid en gij zult van zelf de idealiteit der comédie verkrijgen.»

In het laatste hoofdstuk van zijn werkje bespreekt Hettner de rol die de muziek in de comédie, en in 't algemeen, in het drama zou kunnen vervullen. Van oordeel dat in de comische kunst muziek en drama in al nadere betrekking tot elkander komen en misschien eens geheel met elkander zullen samensmelten, acht hij het evenmin onwaarschijnlijk dat in de toekomst de tragedie zich in eene nieuwe gedaante vertoonen zal, en om den indruk van het geheel nu en dan te verhoogen, bij het schilderen van toestanden en karakters, de melodramatische hulp der muziek zal inroepen.

Toonde Hettner in zijne critische studie over de moderne dramatische poëzie een open oog te hebben voor de letterkunde en de poëzie, de kroon op zijnen litterarischen arbeid is de »Litteraturgeschichte» der 18de eeuw, zijn standaardwerk en de voorname oorzaak van zijnen roem. Bij het schrijven

er van gaat hij uit van de meening, dat »de geschiedenis der letterkunde geenszins is eene geschiedenis van boeken, maar veeleer van de ideeën die in de wetenschap en de kunst eene gestalte verkrijgen." Hij wil de eeuw leeren kennen, welke gewoonlijk de eeuw der Verlichting wordt genoemd, en doen zien hoe de nieuwere denkbeelden gemeenschappelijk eigendom geworden zijn van de beschaafde wereld; hoe de drie groote Cultuurvolken na elkaar hunne stem hebben verheven, terwijl het eene heeft voortgezet wat het andere begon. Van Engeland gaat de beweging uit. De groote ontdekking van Newton en de wijsbegeerte van Locke geven er den eersten stoot aan. De val der Stuarts brengt aan het volk met de burgerlijke en kerkelijke vrijheid eene gezonde staatsregeling.

Frankrijk volgt; door Frankrijk bereiken de nieuwe ideeën Duitschland en andere landen. Daartoe heeft de Fransche taal, de toenmalige wereldtaal, hare onmisbare hulp verleend. »Frankrijk toch is voor Engeland geworden wat Aäron voor Mozes geweest is: de tolk tusschen dit land en de menschheid." Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau wijzen de wonde plekken aan; het volk noch de adel, niemand waagt het meer het oude stelsel te verdedigen, of de bestaande toestanden te verheerlijken. In Europa trachten sommige wijze en verlichte vorsten in hunne landen toe te passen wat de tijdsgeest verkondigt. Ten laatste staat ook Duitschland uit zijnen slaap op en wordt weldra, zoowel in de poëzie als in de wijsbegeerte, van leerling de leermeester der volken.

Dien strijd nu, in de 18de eeuw gestreden, wil Hettner ons leeren kennen uit de geschiedenis van de letterkunde der drie groote Cultuurvolken. Hij omschrijft zijn plan aldus: »Den loop der ontwikkeling geeft het onderwerp zelf aan de hand. Uitgangspunt is de Engelsche litteratuur, want hier treffen wij in de opkomst der natuurwetenschappen, in de wijsbegeerte der ervaring, en in het deïsme de eerste zelfstandige uitingen van den nieuwen geest aan. Het eerste

deel omvat derhalve de geschiedenis der Engelsche letterkunde, van de herstelling van het koningschap tot den tijd, waarin de Engelsche Verlichting haar weg vindt naar Frankrijk, en Voltaire, Montesquieu, Rousseau, en de Encyclopaedisten aan de Engelsche schrijvers den voorrang betwisten. Het tweede deel schetst de ontwikkeling van deze nieuwe Fransche letterkunde en haren invloed op het leven en de beschaving der overige volken. Het derde deel is aan de Duitsche letterkunde gewijd en doet het verband kennen, dat er tusschen haar en de Fransche en Engelsche letteren bestaat.

Met deze drie hoofdgroepen staat de letterkunde der overige volken in het nauwste verband. Deze laatste treden alle zonder onderscheid ontvangend en navolgend, nergens zelfstandig en aanvoerend op. De geschiedschrijver voltrekt derhalve alleen het gericht der historie, als hij deze niet als op zich zelf staande epopoeën, maar slechts als episoden behandelt."

Naar dit plan is Hettner te werk gegaan. Welk een schat van kennis noodig was om het voorgestelde doel te bereiken, welk eene belesenheid en onpartijdigheid, welk eene objectiviteit en geduld werden geëischt om het opgevatte werk tot een goed einde te brengen, kan reeds eene eenvoudige inhoudsopgave ons leeren. De Engelsche litteratuur loopt over een tijdvak van 90 jaren, van 1660—1770, en omvat alzoo den tijd na het herstel des koningschaps tot de tweede helft der 18de eeuw. Zij is verdeeld in drie deelen: Het tijdvak der Stuarts, — 1688, dat van koningin Anna, — 1727, en dat van Georg II en Georg III, — 1770. Elke dezer afdeelingen is weer gesplitst in twee stukken, waarvan het eene aan de geschiedenis der wetenschap, het andere aan die der dichtkunst is gewijd. Het tweede deel, de Fransche letterkunde, bestaat uit drie boeken en beschrijft den oorsprong, den bloei, en de macht van de Fransche Verlichtingslitteratuur. Het eerste stuk omvat alzoo de laatste

jaren van Lodewijk XIV, het regentschap van den hertog van Orleans en het ministerie van kardinaal Fleury. Het tweede, met eene inleiding over de letterkunde onder Lodewijk XV, is gewijd aan Voltaire en Montesquieu, Diderot en de Encyclopaedisten, Rousseau en de Democratie.

Verreweg de grootste ruimte neemt het laatste deel in. Het handelt over Duitschland en is wederom in drie boeken verdeeld. Het eerste, waaraan eene inleiding voorafgaat die ons een blik doet werpen op de Duitsche beschaving der 16de en 17de eeuw, loopt van den Westfaalschen vrede tot de troonsbestijging van Frederik den Groote, 1648—1740; het tweede leert ons de eeuw van Frederik den Groote kennen, terwijl het laatste ons het classieke tijdvak der Duitsche letterkunde voor oogen brengt. Dit nu is wederom gesplitst in twee afdelingen. De eene voert tot titel: *Sturm und Drangperiode*, de andere heeft tot opschrift: *das Ideal der Humanität*.

Ik moet met deze korte inhoudsopgave van Hettner's beroemd werk volstaan. Wilde ik in bijzonderheden treden, ik zou bladzijden moeten vullen, wat de aard dezer korte schetsen niet toelaat. Evenmin verwacht men hier eene wetenschappelijke beoordeeling van het werk, gesteld al dat ik mij hiertoe bevoegd en geroepen mocht achten. Alleen meen ik te mogen verzekeren dat hij die Hettner's *Litteraturgeschichte* ter hand neemt, haar niet onbevredigd terzijde leggen en steeds den indruk ontvangen zal dat wij hier te doen hebben met het werk van eenen man, opgewassen voor de grootsche taak die hij ondernam, eenen man van groote geleerdheid, fijnen smaak en onbeneveld oordeel. Welke personen hij behandelde, hij schrijft altoos even frisch, even onpartijdig, even classiek, 't zij die persoon Voltaire heete of Goethe, 't zij hij behoore tot de »dii majores of minores'' van eene der drie groote litteraturen. En wat niet weinig afdoet: dorre kamergeleerdheid ontmoet men bij Hettner even-

min als bekrompen schoolsche vormen. Wat hij ons teekent heeft leven en draagt het kenmerk eener vaste, zelfstandige overtuiging, ook dan als hij in de taal van den eenen of anderen geestverwant zijne eigene gedachten en meeningen ontwikkelt. In den kring der vakgeleerden heeft men zijne »Geschiedenis» verwijtend eene verzameling »Essays» genoemd. Maar juist hierdoor is zij geworden wat Hettner haar wilde doen zijn: een boek voor de beschaafde wereld, een gids voor ieder die de geestelijke beweging der achttiende eeuw op het gebied van wetenschap en letteren, nauwkeurig en in haren oorsprong, uit de bronnen wil leeren kennen. En dit kan haar, naar ik meen, minder tot verwijt dan wel tot aanbeveling strekken. Wij zijn gewoon in de meeste boeken van Duitsche geleerden zooveel met noeste vlijt verzamelde, maar geheel onverwerkte stof te ontvangen, dat wij ons hartelijk mogen verheugen, zoo vaak wij van een Duitsch werk zonder voorbehoud kunnen verklaren: »c'est un livre qui est écrit.» En een classiek boek heeft Hettner ons gegeven.

Een standaardwerk als de letterkundige geschiedenis van de 18de eeuw heeft Hettner op aesthetisch gebied niet nagelaten. Tot het schrijven van eene Aesthetica is hij niet gekomen. Niettemin heeft hij onschatbare bijdragen geleverd voor de geschiedenis der kunst, voldoende ter verklaring van den roem dien hij zich als kenner en beoordeelaar op het gebied der kunst heeft verworven. Onder de kleinere opstellen, door hem in tijdschriften en dagbladen geplaatst of ook afzonderlijk uitgegeven, zijn er van niet geringe waarde. Die *Neapolitanische Malerschule* heeft een gansch ander licht doen vallen op het ontstaan dezer school, dan dat waarin men zich voor den tijd van Hettner's studie mocht verheugen. Zijn zin voor historie heeft dat nieuwe licht ontstoken.

Als artikelen in verschillende tijdschriften verschenen verder van zijne hand: *Wie die Alten ihre Tempel bemalten*, *Der Ur-*

sprung der Kunst, Das neue Museum zu Dresden, Ueber das Wellington-denkmal, een In Memoriam van Rietschel, en andere. Afzonderlijk uitgegeven werden, onder meer, *Drangsale und Hoffnungen der modernen Plastik, Der Landschaftsmaler Ernst Willers*, van hem en Büttner samen: *Photographien nach Gegenständen aus dem Königlichen historischen Museum zu Dresden*, met verklarenden tekst. Bleef zijne *Vorschule zur bildenden Kunst der Alten*, waarvan alleen *Die Kunst der Griechen* verscheen door gemis aan belangstelling en waardeering, zoowel van de zijde der geleerde wereld als van het beschaafde publiek, onvoltooid, ook zijne *Reiseskizzen aus Griechenland*, waaruit ik hierboven reeds het een en ander aanhaalde, trokken niet de aandacht waarop zij aanspraak mogen maken.

Hettner's reizen in Italië deden de *Italienische Studien* ontstaan, een boek dat, naar mij voorkomt, allen moeten bestudeeren, wien het bij eene kunstreis naar Italië meer te doen is in den geest der groote meesters door te dringen, dan wel te kunnen zeggen: »ik ben te Rome geweest,» doch er moeten bijvoegen: »den paus heb ik echter niet gezien.» Een boek dat, en door zijnen helderen en duidelijken stijl en door zijnen aangenamen en bevattelijken vorm, maar voornamelijk door zijnen degelijken inhoud ook den leeken op het gebied der kunst de eeuw kan nader brengen, waarvan de dichter zong:

»So wie der Hauch der Mai durch die erstarrten
Gefilde, ging ein frischer Lebensdrang
Dahin durch alle Seelen.....»

de eeuw waarin

.....Auf den sieben Hügeln
Es sich regt' und keimt' und sproszt' und blühte;
Lächlend in der Schönheit altem Zauber
Neu die hehren Götterbilder stiegen

Aus der Erde, und der Kirche höchster
 Schutzherr selbst, der Knecht der Knechte Gottes,
 Liesz, bestrickt von ihren Wunderreizen,
 Marmorhallen bau'n, Sie zu empfangen.
 Künstler mit dem Pinsel, mit dem Meiszel
 Pilgerten heran aus allen Landen,
 An der Herrlichkeit sich zu begeistern,
 Und Prälaten drängten, Cardinäle,
 Bildung durstend sich um weise Griechen,
 Um aus ihrem Munde der Hellenen
 Halbverschollne Sprache zu erlernen."

In den tijd der Renaissance worden wij verplaatst door de verschillende opstellen van Hettner's werk, die, hoewel elk er van opzichzelf staat, toch niet onafhankelijk van elkan- der zijn. Detailvragen worden beantwoord in de verhandeling: *Zur Streitfrage über Nicolo Pisano*, waarin, naast het onder- zoek naar »het geestelijk vaderland" van dezen kunstenaar, ons eene nauwkeurige beschrijving wordt gegeven van den door hem vervaardigden kansel in het Baptisterium te Pisa; en in die over *das Cambio zu Perugia*, waarin de muurschilder- ingsen, van onvergelykelijke schoonheid en treffend door haar symboliek, door Perugino geleverd zijn. De overige op- stellen hebben meer het oog op de algemeene richting van den tijd, gelijk uit de titels: *Der Ursprung der Renaissance*, *Religiöse Wandlungen der Hochrenaissance*, *Die Spätrenaissance*, blijken kan, terwijl eindelijk in *Die Kunst der Dominicaner im 14 und 15 Jahrhundert* de eigenaardige plaats wordt ge- teekend, die deze Orde in de geschiedenis der kunst inneemt.

De eerstgenoemde verhandeling, verdeeld in drie hoofd- stukken, *Petrarca und Boccaccio*, *Die Monumentalität der Kunst*, *Der Kampf um Formensprache und Technik*, schetst den oor- sprong van de nieuwe beweging, en leert ons in Petrarca en Boccaccio, als dichters en mannen der wetenschap, de vaders kennen van het Italiaansche Humanisme dat, uit liefde voor de oudheid geboren, eene nieuwe wereld in het aanzijn

riep. Immers uit de frissche bron der oude wereld ontsprong voor de menschheid eene nieuwe jeugd en nieuwe kracht. De studie van de oudheid toch was studium humanitatis. Weldra stond het gansche leven onder de macht dier nieuwe richting, zoodat Leon Baptista Alberti reeds in 1451, in het volle gevoel van de behaalde zege, kon zeggen: »Wij, wijsgeeren, wij zijn de mannen der wetenschap, door onze geschriften hebben wij aan de menschen wetten gegeven, en hun geleerd het leven vrij en in overeenstemming met de eischen des verstands in te richten!»

»Ja, eene nieuwe eeuw was gekomen, eene nieuwe wereldbeschouwing, eene nieuwe beschaving. Een nieuwe hemel en eene nieuwe aarde!»

Uit dit Humanisme ontwikkelt zich de nieuwe Italiaansche kunst. De kunstenaars, staande op de hoogte van hunnen tijd en levende met dien tijd, zijn juist hierdoor in staat den geest des tijds af te spiegelen in hunne werken. Hierdoor verandert tevens de vorm waarin de kunst zich tot nog toe openbaarde. De Gothische stijl moet in de bouwkunde plaats maken voor de Romaansche. De onderwerpen in de plastiek en de schilderkunst blijven kerkelijk, maar het is de beeldhouwers en schilders van de Renaissance, bij het behandelen van de personen en gebeurtenissen aan de heilige geschiedenis of sage ontleend; minder te doen om de verheerlijking van het dogma, dan wel om de poëtische gedachte die uit het dogma tot hen spreekt. De opvatting van de Madonna met het Kind wordt eene andere, meer menschelijke; die van het laatste Avondmaal van eene sacramenteele eene zuiver historische. De geschiedenis der Heiligen wordt van haar wonderbaar kleed ontdaan, ten laatste in 't geheel niet meer gebruikt, of zoo al, geschilderd »in den eenvoudigen, bevalligen toon der novelle.» De Bijbel houdt op te zijn de eenige bron waaruit de kunstenaars putten, die van nu af niet nalaten hunne stof mede te ontleenen

aan de Grieksche en Romeinsche mythologie. Om met von Schack te spreken:

»Verwandelt ward zur Göttin Griechenlands
Die hagere Madonna von Byzanz,
Der bleiche Christus lächelte verklärt,
Und Benvenutos Perseus mit dem Schwert
Vertrieb der Heil'gen klägliche Gestalten.»

»Maar geen man der wetenschap, geen dichter heeft het innigst levensgeheim van dezen veel bewogen tijd op de meest monumenteele wijze uitgesproken, neen, een beeldend kunstenaar, Rafaël, heeft het gedaan.» Hij heeft uitdrukking gegeven »aan eene beschaving, die met de bekrompenheid der middel-eeuwsche rechtzinnigheid had gebroken, hij die alleen in staat was Godsdiens en Wijsbegeerte, Kunst en Recht als de vier noodzakelijke en onvernietigbare grondpijlers van het menschelijk bestaan te verheerlijken, hij die Plato en Aristoteles, Homerus en Virgilius, Apollo en de Muzen op gelijke lijn durfde plaatsen met de Apostelen en Kerkvaders.»

Toch, die kunstenaars van den nieuwen tijd hebben meer gedaan. Zij hebben tevens de lang verkrachte natuur in hare rechten hersteld, en doordringend in hare geheimen, getracht eene nieuwe taal voor de nieuwe kunst te scheppen. Van daar aller ijverige studie van de natuur, met name van de anatomie en de leer der proportiën. »De anatomie leerde den juisten vorm kennen en spoorde de wetten, waaraan hij moest gehoorzamen, op.» Door dit alles — en ziedaar de slotsom van Hettner's betoog — »door dit alles werd de vijftiende eeuw het heldentijdvak der Italiaansche Renaissance. Zelfstandigheid en moedig optreden leidden van de eene zegepraal tot de andere.

»De waarachtige verzoening van het antieke en moderne, het ideaal welks verwezenlijking zoovele aesthetici eerst in de verre, verre toekomst verwachtten, eene verzoening die

door Goethe in het beeld van Euphorion symbolisch wordt geteekend, zij is werkelijkheid geworden in de kunst der Italiaansche Renaissance.”

Tot kenschetsing van de humanistische beweging in Italië dient nu verder het in de tweede plaats door mij genoemde opstel: *Religiöse Wandlungen der Hochrenaissance*. Aanvankelijk werd de breuk met de kerkleer, die het Humanisme deed ontstaan, volstrekt niet in haar ganschen omvang gevoeld. De laatste, al was ze niet meer het een en het al, al zocht men de leemten in haar aan te vullen uit de wijsgeeren der oudheid, behield niettemin hare waarde. Dat deze toestand op den duur niet kon worden bestendigd valt in het oog. Van daar dat de Humanisten der 15de eeuw getracht hebben die breuk te heelen. Zoo ontstonden verschillende richtingen en stroomingen, die eerst een bepaald doel begonnen na te streven, toen de Platonische wijsbegeerte de leidende macht er van werd. Uit dat nieuw-Platonisme nu werden twee partijen geboren. De eene loochende het Christendom en trachtte, aan de hand van Plato, den godsdienst in den geest der Antieken te herstellen; de andere daarentegen hield aan het Christendom vast en trachtte het door de daarmée overeenkomende ideeën van Plato op wetenschappelijken grond een dieperen inhoud te geven. De laatste was van de meeste diepte en oefende den grootsten invloed uit. Haar aanhangers sloten zich aaneen en vormden de Platonische Academie te Florence. Onder hen sommigen die bij voorkeur de dogmatische, anderen die de moraal-filosofische vragen behandelden. Deze kregen de overhand boven gene. Neen! zij hadden niet met het Christendom gebroken, verre van daar. Maar de bekrompenheid en gestrengheid der middeleeuwsche kerkelijkheid was hun vreemd. Van dit Humanisme is Rafaël de vertegenwoordiger in de zestiende eeuw, gelijk blijkt uit de fresco's in de Stanza della Segnatura van het Vaticaan. Op den eenen muur toch, in de zooge-

noemde Disputa, verheerlijkt hij den Godsdienst, op dien er tegenover, in de School van Athene, de Wijsbegeerte; op den derden, in den Parnassus, de Poëzie, en op den vierden het wereldlijk en kerkelijk Recht. »Niet in den godsdienst alleen, zooals de middeleeuwsche kerk had gemeend, neen! in de volledige gelijkstelling en de levende samenwerking van godsdienst en wetenschap, van kunst en staatkundige orde zijn de mogelijkheid en de voorwaarde gelegen van de alzijdige, harmonische ontwikkeling der menschelijke natuur.»

Doch ook Rafaël verandert, of liever in den geest van hen die hem tot werken riepen, had eene kentering plaats. Wie de fresco's in de Stanza della Segnatura met die in de Stanza d'Eliodoro en in de Stanza dell' Incendio vergelijkt bespeurt het terstond. Hier niet meer de verheerlijking van het vrije menschelijk ideaal, zelfs niet van het vrome geoemdsleven, [maar van de kerk, de hierarchie, de macht van het Pausdom. Geen wonder! Veranderde toestanden brachten eene andere stemming. De overwinning, door het Pausdom op het Lateraansch concilie (1512—1517) behaald, gaf den stoot aan die omkeering. De fresco's in de Stanza d'Eliodoro zijn de verheerlijking van de strijdende, maar door Gods genade allerwege overwinnende kerk, geteekend in de »Omkeer van Attila voor de poorten van Rome», en in de »Bevrijding van Petrus», terwijl op den inwendigen strijd der kerk wordt gewezen door de »Mis van Bolsena», en de »Tuchtiging von Heliodorus.»

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in de Stanza dell' Incendio. Ook hier is de samenhang van de muurschilderingen met de gebeurtenissen der eeuw niet te loochenen. Alles is geteekend in streng kerkelijken toon en heeft de verheerlijking van het dogmatisch fundament der kerk ten doel: De kerk is de eene, heilige, catholieke, apostolische kerk.» Daarop doelen de »Burchtbrand», de »Zegepraal van Leo IV op de Sarracenen bij Ostia», de »Kroning

van Karel den Groote" en de »Zuiveringseed van Leo III." En met de groote fresco's stemmen de »Nebenbilder", de »Roeping van Petrus en zijn martelaarschap te Rome", »Simon de Magier" en »Petrus voor Nero" overeen.

Niet anders is het in de zoogenoemde zaal van Constantijn. Wat meer is, aan al wat daar is geschilderd ontbreekt de levendmakende geest. Te verklaren uit het feit, dat Rafaël de uitwerking van zijne ontwerpen hier geheel heeft overgelaten aan zijne leerlingen. Rafaël is in deze beneden zich zelf gebleven. Ook was hij niet kerkelijk genoeg om zijn gansch talent in de Stanza dell' Incendio neer te leggen. Toch heeft het verhoogd godsdienstig leven, door het Lateraansch concilie gewekt, weerklank gevonden in zijne ziel. Dat bewijzen, behalve zijne »Madonna di Foligno" en die »del Pesce", de »Visionsbilder", als Hettner ze noemt, de »Heilige Caecilia", het »Visioen van Ezechiël", de »Sixtynsche Madonna", de »Transfiguratie".

Evenals met Rafaël ging het met Michel Angelo. In zijne koepelschilderingen spreekt het tijdvak van bloei der »Hochrenaissance"; in zijn »Jongste gericht" de eeuw van Clemens VII en Paul III. In het laatste geen spoor meer van de vrije beschaving uit den tijd der Renaissance. Maar wat bij Rafaël geschiedde »contre-coeur", was bij Michel Angelo uitvloeisel van de sombere omstandigheden, waarin hij op het eind van zijn leven verkeerde. Wie de »Hochrenaissance" wil leeren kennen in haar verhevenste uiting moet naar den »St. Pieter" te Rome. De koepel van dit godshuis toch is de sluitsteen der Italiaansche »Hochrenaissance". In stoute vlucht verheft hij zich ten hemel, en toch staat hij daar zoo onfeilbaar harmonisch, zoo heerlijk en vrij, zoo kalm en plechtstatig.

»Die Spätrenaissance". Schier even spoedig als de Renaissance was opgekomen, verviel zij. Een geslacht van epigonen, zonder oorspronkelijkheid en zonder scheppingskracht, volgde

op dat der groote meesters. Het verval is te zoeken in de beweging zelf. Zij hinkte op twee gedachten. Het oude ideaal was prijsgegeven, het nieuwe werd slechts ten halve aangevaard. Hier leidde het tot genotzucht en elders tot twijfel. »De oude zedelijke en dogmatische begrippen hadden hun kracht verloren, het in wording zijnde nieuwe miste de macht om zich tot zijn vollen wasdom te ontwikkelen.»

Eerst openbaarden zich de zwakheid en de gebreken der Italiaansche Renaissance in de poëzie, daarna in de beeldende kunst. Uit de tragedie ontwikkelde zich de opera, een halfslachtig kunstproduct, terwijl de comédie en het epos ont-aardden in slaafsche navolging van de ouden. In de beeldende kunsten — de bouwkunst voor een deel uitgezonderd — in de plastiek en de schilderkunst zag het er niet veel beter uit. De techniek moge onberispelijk zijn, de ziel ontbreekt. Alleen de Napolitaansche schilderschool maakt in deze, bij vergelijking met de manieristen, eene gunstige uitzondering. »Voor 't overige scheidt de beeldende kunst geene nieuwe ideeën, zij geeft slechts lichaam en vorm aan die welke voorhanden zijn. Eerst de voltooide zegepraal van de op nieuw in het leven geroepen kerkelijkheid verschaft aan de kunst nieuwe ideeën.» De kerk der Middeleeuwen toch, na uit den strijd tegen het Humanisme met nieuwe kracht te voorschijn te zijn getreden en in Italië eene volkomene overwinning te hebben behaald, is schadelijk aan de wetenschap, maar der kunst die daardoor eenen nieuwen inhoud verkrijgt, ten zegen. Van deze contra-reformatie is Tasso de classieke dichter, Palestrina de musicus geworden.

Ook op de beeldende kunsten werkt de reactie gunstig. Toch kan deze nieuwe richting, van hoe groote beteekenis zij ook moge zijn, haar ziekelijk overspannen oorsprong niet verloochenen. »In de plaats van het streven naar echte kunst-idealen treedt het opgesmukt pathetische, het sentimenteel dwepende, het aapachtig leelijke, het hartstochtelijk gewel-

dige, en in de tafereelen uit de geschiedenis der Martelaren het gruwelijke en afgrijselijke. . . . Nergens blijft de naefve, stille gemoedelijkheid van den eenvoudigen vrome, overal vertoont zich de opgeschroefdheid van den kunstenaar, die met opzet gemaakt is."

Het Renaissance-drama eindigt in Italië met een droevig slot. Toch gingen de groote idealen, door de Renaissance geschapen, niet verloren. De strijd, sedert in andere landen voortgezet, wordt hoe langer zoo meer tot een gunstig einde gebracht.

Tusschen de genoemde opstellen over de Renaissance staat de studie: *Die Kunst der Dominicaner im 14 und 15 Jahrhundert*, waarin ons de eigenaardige plaats wordt geschetst, die door deze Orde in de geschiedenis der kunst wordt ingenomen, te verklaren uit de betrekking, waarin zij tot de kerkleer heeft gestaan. De Dominicaners toch zijn de strenge handhavers van de kerkleer en de kerktucht, de meesters der scholastiek, de onverbiddelijke beulen der inquisitie, de door God geroepen verdedigers van de strijdende kerk, de »pugiles fidei et vera mundi lumina". Hun symbool is een hond met een fakkel tusschen de tanden.

Zij vertegenwoordigen ook in de kunst de streng kerkelijke richting, en zien de Renaissance, als te wereldsch, met niet zeer vriendelijke oogen aan. 't Is hun te doen om de verheerlijking van de leer, die in Thomas van Aquino haar besten tolk heeft gevonden. En moge ook bij hen sedert het begin der 15de eeuw de stugge dogmatische tendenzpreek veranderen in vrome ascese: hun doel verliezen zij niet uit het oog. Een en ander nu tracht Hettner in de aan hen gewijde bladzijden aan te toonen, terwijl hij wijst op de altaarstukken van Traini en Orcagna, op de fresco's der Spaansche kapel in St. Maria Novella te Florence, op den »Triumph des doods" in het Campo Santo te Pisa, op Fiesole en de fresco's van Philippino in St. Maria sopra Minerva te Rome, en op de kunstbeschouwing van Savonarola.

Veel later, in 1880, heeft Hettner eene dergelijke studie als aan de Dominicaners ook aan de Franciscaners in de geschiedenis der kunst gewijd, en geplaatst in het tijdschrift *Nord und Süd*. Hij heeft hierin aangetoond dat zij, in tegenstelling met de Dominicaners, minder de strenge handhavers zijn geweest van de leer dan wel de verdedigers van het godzalig, naar God gekeerd, inwendig boetvaardige leven, alzoo niet alleen mystieke dweepers, van wie ons onvergankelijk schoone stichtelijke liederen bewaard zijn, maar tevens bewonderaars van de poëzie der legende, gelijk uit hunne kunstscheppingen blijkt.

Slechts een beknopt overzicht heb ik trachten te geven van Hettner's werkzaamheid op het gebied der Aesthetica. Is het niet geheel gebleven beneden de waarde der opstellen, welker inhoud er in werd vermeld, en mocht het velen aansporen door eigen studie kennis met die opstellen te maken, dan is mijn doel bereikt, en kan ik met de in deze schets weergegeven algemeene beschouwingen tevreden zijn. Hettner's *Italienische Studien* zijn onmisbaar voor ieder die het tijdvak der Renaissance in zijn oorsprong, zijn bloei en zijn verval wil leeren kennen en verklaren.

Naast Hettner als geleerde staat Hettner als mensch. En ook in dit opzicht heeft hij de goede meening door zijne vroegere leermeesters van hem gekoesterd, niet beschaamd. Voor wie instemt met wat Perthes eens schreef aan een zijner vrienden: »Vergeet niet dat grootheid van ziel, waardeering van het edele, liefde tot de waarheid, kuisheid van zeden, oprechtheid, beminnelijkheid, — dat al deze hoedanigheden bij niemand mogen ontbreken, al is hij nog zoo geleerd", — is dit feit niet van belang ontbloeit. Vandaar dat wij bij het schetsen van een persoon nooit zullen vergeten ook op het karakter de aandacht te vestigen.

Reeds bij eene oppervlakkige kennismaking, schrijft Mole-schott in *Hermann Hettners Morgenroth*, nam Hettner de men-

schen voor zich in. »Met zijn dik kastanjebruin haar, zijn ernstig voorhoofd, zijn fraaien, welgebouwd, voor een Duitscher tamelijk grooten neus, zijn fijn besneden mond, zijne kalme, vriendelijke oogen, zijn levendig, beweeglijk gebarenspeel, zijne voorkomende manieren, die, naast veel goeden smaak, eenvoud en natuurlijkheid verrieden, zijne openhartige mededeelzaamheid maakte hij bij eene eerste ontmoeting eenen aangename indruk.»

Bij wie hem beter kenden en in nauwer betrekking tot hem stonden werd die indruk niet weinig verhoogd. Uit alles wat wij van en over hem lezen, zoowel uit de dagboeken zijner jeugd en de brieven, door hem op verschillende tijden tot verschillende personen gericht, als uit de oordeelvellingen van vrienden, onderwijzers en tijdgenooten over hem, blijkt dat hij een degelijk karakter had, een rijk gemoedsleven, een warm kloppend hart, een voor het schoone en goede ontvankelijk oog.

Als knaap reeds openbaarde hij eene zelfkennis en een plichtsbef, die verre van alledaagsch zijn. Eene enkele aantekening uit zijn dagboek schetst hem in deze beter dan vele woorden het vermogen. Op 2 Juni 1837 b. v. schrijft hij de volgende opmerking over zijn persoon: »Ook van daag niet vroeg opgestaan en zoo de gansche week niet. Wat zal daarvan terechtkomen? Waarlijk ik had zulk een vroolijken avond als ik heden met Weissig, Spohr en Pfitzner in Stumpe's woning mocht doorbrengen, niet verdiend. En zeer zeker zou het vroolijke gesprek nog beter gevlot zijn, als ik den ganschen dag aan mijnen arbeid besteed had.» Ook in andere gevallen is hij waarheidlievend tegenover zichzelf, met een open oog voor zijne slechte neigingen en gebreken die hij niet vergoelijkt, maar wel tracht te overwinnen.

Als student moge hij evenmin tot de »brave Hendriken» als tot de »stillen in den lande» hebben behoord, zijn levens-

doel heeft hij nimmer uit het oog verloren. Welk een ernst spreekt uit een brief aan zijnen vader, die hem afried zich tot eene academische loopbaan, die van privatdocent, voor te bereiden, als hij schrijft: »Mijn ideaal zal ik misschien nimmer verwezenlijken, maar aan goeden wil zal het bij mij niet ontbreken. Wellicht zal ik in oogenblikken van mismoedigheid de keuze van mijne loopbaan betreuren, doch, naar ik hoop, zal dit alleen in zulke droefgeestige uren geschieden. Misschien sterken mij dan het bewustzijn dat ik trouw mijnen plicht heb betracht en de terugblik op jeugdigen ijver en jeugdige geestdrift. Daar is voor mij maar één reddende en vertroostende engel: de wetenschap.»

Zijne innemende persoonlijkheid bezorgde hem, zoowel in vroeger als in later tijd, vele vrienden. En in alle omstandigheden toonde hij een oprecht vriend te zijn. Daarvan kunnen zij getuigen, die in den studententijd zich bij hem aansloten en ook de stoffelijke bewijzen zijner vriendschap genoten. Daarvoor pleit zijne droefheid over een corpsgenoot uit Heidelberg, die »zich met zijn oude vrienden niet meer bemoeide en met allerlei slecht gespuis omging.» Daarvan spreken niet minder Moleschott en Keller, met wie hij tot zijn dood op het nauwst verbonden bleef.

Zijn gansche hart stortte hij uit in de brieven aan zijne ouders. Welk eene innige liefde verraden zij voor vader en moeder, maar ook welk eene dankbaarheid voor al het goede dat hij van en door hen mocht genieten. 't Is altijd dezelfde hartelijke toon, die er in klinkt, ja, steeds brengt de gedachte aan het ouderlijke huis hem in zalige verrukking. »Moet ik u nog met zooveel woorden verzekeren dat uw lieve brief mij oprechte en levendige vreugde heeft verschaft? Ternauwernood was ik hier aangekomen, of ik richtte mijne schreden naar het postkantoor om hem te halen. Ik spoedde mij met mijnen schat naar de naastbijgelegen Marcusplaats, dronk een glas limonade en verplaatste mij in mijne verbeelding van de fan-

tastisch-schoone Piazza di San Marco, aan den huiselijken haard waarheen mij uw brief als terugvoerde. Het leven dat ik tegenwoordig slijt, vormt eene zeldzame tegenstelling met het uwe; zoo dikwijls ik daaraan denk, word ik diep bewogen over de groote liefde die gij voor mij koestert, en voel ik mij dikwijls bezwaard, daar ik niet weet waarmede ik deze liefde verdien, noch hoe ik in staat zal zijn haar te vergelden. Voorshands weet ik niet beter dan u dringend te verzoeken aan mij, mijnen goeden wil en mijne goede voornemens niet te twijfelen. Mijn vurigste wensch is u eenmaal gelukkiger te zien dan gij thans zijt." (Brief aan zijne ouders, gedateerd: Venetië, 30 Augustus 1844).

Een andermaal vernemen wij: »Och, wat is het hier in Italië goddelijk te leven! Men weet niet of men zich meer in de natuur dan wel in de kunst zal verlustigen, en dikwijls, als ik zoo gansch en al vervuld ben van het genot dat het heden biedt, zweeft mijn oog dankbaar van vreugde over de Alpen, om u, goede ouders, als de scheppers van mijn geluk, mijnen groet te brengen. Den oudejaarsavond was ik met mijne vrienden op het Capitool. Toen de klok 12 sloeg stonden wij op en ieder onzer was met zijne gedachten tehuis bij zijne dierbaren, wij wenschten elkaar geluk en gingen daarna uiteen. . . . Bereikt u deze brief eerst lang na den 16den Januari¹, zoo kunt gij, lieve vader, toch verzekerd zijn, dat, gelijk altijd, bij voorkeur op dezen dag mijne gedachten met liefde en dankbaarheid in het vaderland verwijlen. Wat thuis in de familie, vooral ook in die van Gustaaf en die te Johnsdorf voorvalt, zal ik steeds met blijdschap vernemen. Met aandrang verzoek ik u echter om een spoedig antwoord, daar ik natuurlijk den dag waarop ik éenen brief krijg, hier in Rome als éenen feestdag beschouw." (Brief gedateerd: Rome, 9 Jan. 1845).

¹ De verjaardag zijns vaders.

Voor zijne kinderen was hij een zorgvol vader, voor zijne vrouw een liefhebbend echtgenoot. Zijn huis is hem alles. Daar toeven zijne gedachten, ook als hij in den vreemde is, ook onder de drukste bezigheden, ook onder de aangenaamste genietingen, welke laatste hij eerst dan recht smaakt, als zij door vrouw en kinderen kunnen worden gedeeld. Alleen hartstochtelijke droefheid over het verlies eener teer beminde gade geeft woorden in de pen, als wij na den dood zijner eerste vrouw in een brief aan Moleschott lezen: »Mijne ziel is bedroefd en ledig, en ik ken niemand wien ik eenen blik zou kunnen gunnen in mijne troosteloze eenzaamheid dan u. Weinig dagen breng ik door zonder te weenen. Zie daarin geene zwakheid, geene laffe weekhartigheid, maar wel het dagelijks toenemend besef dat mijn geluk voor altijd vernietigd is. Niet alleen Marie, die trouwe en goede Marie, is mij ontnomen, maar met haar ook mijn verleden dat met ontelbare koorden aan haar beeld is vast gesnoerd. Alle herinneringen van Italië, Heidelberg, Jena zijn mij thans, zoo vaak ze bij mij opkomen, vernielende vijanden, want ik zoek te vergeefs naar haar die met mij dit alles doorleefde en de eer en de kroon er van was. Ach, zoo vaak ik aan de toekomst denk, zie ik ook in haar niets dan koude onverschilligheid. Zelfs mijn letterkundige arbeid verschaff mij geene vreugde meer. Elk bewijs van waardeering, dat ik ontvang, is voor mij slechts de bron van nieuwe smart, want ik kan het niet deelen met haar voor wie ik werkte, streefde en leefde." — Dezelfde liefde, dezelfde hartelijke toegenegenheid mocht later ook zijne tweede vrouw onder vinden, met wie hij, al heeft hij zijn Marie niet vergeten, tot zijnen dood in niet minder innige verstandhouding heeft geleefd.

Zijn vaderland bezat in hem een fink en zelfstandig burger, Duitschland een trouwen zoon, vol belangstelling voor de algemeene zaak, zooals duidelijk bleek in 1866, maar het meest in 1870, toen hij na de kroning van keizer Wilhelm,

die aan de eenheid der verschillende staten de kroon opzette, in heilige geestdrift uitriep: »Het is thans eene vreugde en eene eer om Duitscher te zijn — de partijleuzen van 1848 kunnen nu geen nut meer doen.»

Genoeg om den mensch Hettner te leeren kennen. Hij staat daar voor ons als eene persoonlijkheid, een karakter, beminnelijk en toegevend voor anderen, streng tegenover zichzelf als het beginselen geldt, die hij ook dan niet zou verloochenen, als de toepassing er van minder aangename gevolgen voor hem hebben kon. Eene persoonlijkheid, een karakter wiens afkeer van al wat laag en gemeen is, wiens liefde voor wat goed is en edel en schoon, samenhangen met, of liever, voortvloeiden uit een idealisme, dat zeer weldadig aandoet en bewaart voor zwartgallige en bedilzieke ontevredenheid met eene wereld, die niet alles biedt wat de mensch zou wenschen te bezitten en te genieten.

»Hettner's levensloop," laat mij met deze woorden dit opstel besluiten, »Hettner's levensloop is het benijdenswaardige voorbeeld van alle ernstig streven. Veel heeft hij bereikt, en zich een lot verzekerd, zooals men het niet schooner kan droomen: maar hij heeft oprecht gejaagd naar een ideaal doel, 'twelk hem onveranderlijk voor oogen stond, en aan zijn eigen krachtsinspanning heeft hij het te danken dat hem ook aardsch geluk in evenredige mate ten deel viel." ¹

¹ *Deutsche Rundschau*, Sept. 1885 p. 478.

JOHN STUART MILL

JOHN STUART MILL.

Vergis ik mij niet, dan is James Mill, de beroemde vader van zijn nog beroemder zoon, John Stuart, hier te lande hoofdzakelijk door de »Autobiography'' des laatstgenoemden bekend. Men weet dan, dat James Mill een uiterst bekwaam en zeer invloedrijk man was, meer achtenswaardig dan beminnelijk, dat hij zijne kinderen met groote gestrengheid regeerde, dat hij hen grieksche woorden deed van buiten leeren, toen zij nog in den tafelstoel zaten, en hen dwong Thucydides te lezen op een leeftijd, die, volgens het oordeel der meesten, tot knikkeren is bestemd. Wil men een vollediger beeld, dan neme men de levensbeschrijving ter hand, welke onlangs door Alexander Bain, vroeger hoogleeraar, daarna lord-rector der universiteit te Aberdeen, is geleverd geworden.¹ Diezelfde auteur heeft ons tevens een boek vol persoonlijke herinneringen over John Stuart Mill geschonken².

Onder de thans levenden was misschien niemand beter dan

¹ James Mill. *A Biography*. Bij Alexander Bain, L. L. D., emeritus professor of Logie in the University of Aberdeen. London: Longmans, Green, and Co. 466 pagina's.

² John Stuart Mill. *A Criticism with personal recollections*. Bij Alexander Bain. 201 pagina's.

Bain geschikt om over James en John Mill te schrijven. Door de vriendschapsbetrekking, waarin hij tot John stond, was hij in staat veel te vernemen wat voor anderen moest verborgen blijven. John, George Grote en Bain vormden langen tijd, om zoo te zeggen, een klaverblad. Het wederzijdsch vertrouwen was zoo groot, dat zij elkander hunne boeken in handschrift lieten lezen en beoordeelen, vóórdat zij ter perse werden gezonden. Beter dan John Mill met de wetenschappen der natuur vertrouwd, vond Bain gelegenheid de beroemde *Logica* van zijn vriend met treffende voorbeelden te verrijken, welke ter opheldering van de methoden van causaalinductie konden dienen. De *History of Greece* en andere werken van Grote werden, vóórdat zij de wereld ingingen, aan John Mill en Bain ter toetsing voorgelegd. Op zijne beurt mocht Bain de voldoening smaken, dat zijne beide oudere vrienden de proefbladen van het groote werk: *The emotions and the will* lazen. John Mill en Grote waren beide de discipelen van James Mill en alle drie verkeerden op vertrouwelijken voet met Jeremy Bentham, die als de geestelijke vader van James Mill kan worden beschouwd. In hun kring treffen wij Ricardo, de Austins, generaal Miranda, lord Brougham en andere vermaarde persoonlijkeden aan. Bain doet ons met al die mannen kennis maken en legt tevens betrouwbaar getuigenis af aangaande de wijze, waarop zij tot de Mill's in betrekking stonden. Men bespeurt het: wie gaarne in goed gezelschap verkeert, moet de door Bain geleverde biographieën niet ongelezen laten.

Nog juist bij tijds heeft Bain zijn boek over James Mill op touw gezet. Had hij er langer mede gewacht, dan zou de overlevering betreffende de ouders van James en zijne vroegste lotgevallen hem wellicht in den steek hebben gelaten. Reeds thans kon menig punt niet meer tot klaarheid worden gebracht. Toch heeft Bain niets verzuimd om zich alle mogelijke inlichtingen te verschaffen. Hij heeft gereisd, rechts en links brieven geschreven, stukken verzameld, archieven

doorsnuffeld; alleen aan zijn onverdroten ijver en groote nauwkeurigheid [is het te danken, dat wij thans meer aangaande James weten dan den eigen zoon ooit bekend is geweest ¹.

Over de zware plichten, welke op den biograaf van een merkwaardig man rusten, heeft James Mill zich bij meer dan ééne gelegenheid met grooten nadruk uitgelaten. Hij achtte het uiterst leerzaam te vernemen door welke prikkels en onder welke invloeden groote talenten en zeldzame deugden tot ontwikkeling werden gebracht, en eischte daarom dat vooral op de eerste jaren een volledig licht zou vallen. Niets, zeide hij, is hier onbelangrijk; wij wenschen te weten te midden van welke menschen een voortreffelijk man zijn kindsheid en zijn jeugd heeft gesleten, wat het karakter zijner ouders en leermeesters was, volgens welk richtsnoer zij zich tegenover hem gedroegen, hoeveel uren hij aan den arbeid, hoeveel hij aan ontspanning wijdde, wat zijne geliefkoosde spelen waren, op welke wijze zijn ijver werd aangevuurd, de innerlijke vlam gevoed, de wil gestaald. James Mill dacht gelijk Goethe, die te recht schreef: »Niemand glaube die ersten Eindrücke seiner Kindheit jemals ueberwinden zu können." Hij ging verder en hield opvoeding voor nagenoeg almachtig. Tot zijne vooroordeelen behoorde het, dat bijna alle kinderen met ongeveer denzelfden aanleg ter wereld komen. Maar nu hij eens met die dwaling behept en daarenboven in eigen schatting een merkwaardig man

¹ Het volgende stuk uit een brief van John Mill, in welchen hij om inlichtingen vraagt, toont de onkunde der familie betreffende den vroegeren levensloop van den vader: »The chief points are the time and place of his birth; who and what his parents were, and anything interesting that there may be to state about them: what places of education he went to, for what professions he was educated. I believe he went through a medical course, and also that for the Church, and I have heard that he was actually licensed as a preacher, but I never heard him say so himself, and never heard of it till after his death. I do not know whether it is true or not; perhaps you do." James Mill. *A Biography*, bl. 11.

was, mag het bevreemding wekken, dat hij, door opzettelijke geheimhouding, alles heeft gedaan om het werk van zijn toekomstigen biograaf moeilijk en de vervulling der door hem gestelde eischen onmogelijk te maken. In bijzonderheden liet hij zich, zelfs tegenover zijne kinderen, nooit over zijn verleden en zijne familie uit. Wel vertelde hij soms, in later jaren, te midden van vertrouwde vrienden, dat het leven een harde strijd was geweest en dat hij hulp van goede menschen had ontvangen, maar de bewoordingen, welke hij bij zoodanige gelegenheid bezigde, waren te algemeen dan dat zij veel licht konden ontsteken. James Mill was van nature fier en teruggetrokken.

Niet alleen heeft de schrandere Bain veel betreffende den levensloop van James Mill ontdekt, maar ook zooveel mogelijk zijne ongeteekende stukken in tijdschriften en onder pamfletten opgespoord. Door de uittreksels, die hij van die stukken geeft, is de biographie een lijvig, maar zeer belangrijk boek geworden.

Daarenboven heeft Bain, gelijk wij reeds zeiden, een met persoonlijke herinneringen doorweven boek over John Stuart Mill geschreven. Terwijl de autobiographie van John in Nederland wel bekend is en zijne werken veel gelezen en dikwijls beoordeeld zijn¹, schijnen de levensbeschrijvingen van Bain nog niet de opmerkzaamheid onzer landgenooten getrokken te hebben. Om die reden willen wij bij voorkeur het een en

¹ Zoo werd Mill's *Logica* door Prof. Dr. A. Pierson in *de Tijdspiegel* van Juli 1874 beoordeeld. Zelf schreef ik over Mill's werken in *de Gids* van October 1873. Mill's *Political Economy* werd door mijn ambtgenoot, Prof. Mr. J. Oppenheim, op uitnemende wijze in het Hollandsch vertaald. Van *Utilitarianism* gaf de Heer J. Versluys eene goede vertaling. Prof. Mr. C. W. Opzoomer sprak over Mill's staatsrecht in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Aan Mill's boek over Hamilton wijdde ik een artikel in *de Gids* van Februari 1866. Deze lijst zou nog veel kunnen worden uitgebreid. Ik neem de vrijheid hen, die meer over Mill's boeken willen hooren dan deze korte biographische schets te lezen geeft, naar *de Gids* van 1873, n°. 10, te verwijzen.

ander aan Bain ontleenen. Een enkel woord over den vader moge aan de beknopte levensschets van den zoon voorafgaan.

James Mill, de zoon van een dorpsschoenmaker, werd den 6den April 1773 te Logie Pert in het Schotsche graafschap Forfar of Angus geboren. Van zijn vader valt niets merkwaardigs mede te deelen; zijne moeder schijnt eene vrouw te zijn geweest met een tenger gestel en een goede dosis eerzucht, die zich in haren nederigen kring slecht te huis gevoelde en al vroeg het plan opvatte haren oudsten zoon James tot een hooger stand op te beuren. Terwijl de twee jaar jongere broeder William in den winkel aan het werk werd gezet, werd James, na de dorpsschool te hebben afgeloopen, naar het gymnasium van het naburige Montrose gezonden en aldaar voor »half a crown" (ƒ 1,50) per week in den kost gedaan. Montrose Academy was eene van de beste instellingen van voorbereidend hooger onderwijs in Schotland; men mag onderstellen, dat James er eene flinke classieke opleiding genoot. Natuurlijk kon het niet verborgen blijven, dat er iets buitengewoons in den jongeling stak; een adellijk grondbezitter, sir John Stuart, trok zich zijner aan, benoemde hem tot gouverneur zijner dochter, en gaf hem gelegenheid, terwijl sir John met zijne familie den winter in Edinburg doorbracht, in die stad de lessen der universiteit te volgen.

In de hoofdstad van Schotland had James het voorrecht onder zijne medestudenten talentvolle mannen aan te treffen. Wij behoeven slechts de later zoo beroemde namen te vermelden van Thomas Thomson, David Brewster, Leyden, William Wallace, Brougham, om te doen begrijpen, dat het James hier niet aan opwekkend en ontwikkelend gezelschap ontbrak. De hogere en algemeene beschaving, de ruimte van blik en buigzaamheid van geest, welke kenmerk en

hoofddoel der universitaire opleiding moet zijn, verwierf men toen vooral op de collegebanken van den professor in de wijsbegeerte, Dugald Stewart. »Al de jaren die ik te Edinburg doorbracht,» schreef James later in 1821, »was ik gewoon, zoo dikwijls het maar eenigszins mogelijk was, de lessen van Stewart bij te wonen. Ik heb Pitt en Fox sommige hunner meest welsprekende redevoeringen hooren houden, maar nooit iets gehoord, dat mij zoo boeide als het onderwijs van Stewart. Hem zij dank, bezit ik een lust in studie die mij steeds voortdrijft tot nieuwe onderzoekingen.»

Na het gewone propaedeutisch curriculum doorloopen en dus de lessen in latijn, grieksch, mathesis, natuurkunde, logica en zedeleer te hebben gevolgd, ging James Mill in 1794 tot zijn eigenlijk vak, de theologie, over. Uit het register van den bibliothecaris der academische boekerij, dat de titels der aan studenten uitgeleende boeken en tevens hunne eigenhandig geschreven namen behelst, blijkt, hoe velerlei James in de vier volgende jaren las. Zijn boekenlijst ziet er, volgens de mededeeling van Bain, geheel anders uit dan die van gewone studenten in de godgeleerdheid. Wijsbegeerte was zijne grootste liefde. In October 1798 werd hij, na de geloofsbelijdenis der schotsche kerk te hebben geteekend, door het presbyterium van Brechin tot het predikambt toegelaten.

Nog jaren daarna was James Mill een geloovig christen. In 1805 gaf hij eene met noten verrijkte vertaling van een werk van den bekenden Kantiaan Villers uit; bij die gelegenheid haalde hij dezen Franschman over den hekel wegens zijn ongelooft aan den goddelijken oorsprong van den bijbel en gaf hij tevens aan zijne verontwaardiging tegen Voltaire lucht, wien hij verweet met giftige wapenen den godsdienst te hebben bestreden. »Het zou eene weldaad voor het publiek zijn, zeide hij, indien men er in slagen kon de bewondering welke aan de boeken van Voltaire te beurt valt, te temperen.» Zoo schreef James Mill op 38jarigen leeftijd, toen hij het

plan om eene aanstelling als predikant te erlangen reeds lang had laten varen. Slechts korten tijd trok hij het land door, predikende op beroep. Eene vrouw, die zich herinnert hem te Logie Pert, in zijne geboorteplaats, te hebben gehoord, roemde tegenover Bain zijne klankrijke stem, die de geheele kerk vulde, maar, zeide zij, het publiek kon hem niet volgen. Zijne preeken zullen wel goed in elkaar hebben gezeten, doch zij schijnen niet stichtelijk te zijn geweest. Dit staat in ieder geval vast, dat er geen beroep aan James ten deel viel.

Later, onder den invloed van Bentham en Miranda, brak hij geheel met den godsdienst.

Geruimen tijd bleef James Mill gouverneur bij de familie Stuart, met welke hij op den meest vertrouwelijken voet verkeerde. Later bekleedde hij die betrekking nog in een ander gezin, van hetwelk hij, naar het schijnt, in onmin is gescheiden. De volgende anekdote wordt dienaangaande verhaald. Bij een diner, dat de familie gaf, werd hij door eene der aanwezige jonge dames zoo bekoord, dat hij niet nalaten kon haar welzijn te drinken, wat hem als eene vrijpostigheid werd euvel geduid. Het hoofd van het gezin trachtte hem het onvoegzame zijner handeling onder het oog te brengen. James gevoelde zich beleedigd en nam op staanden voet zijn afscheid. Vast besloten zich nimmer meer aan de vernedering bloot te stellen, welk eene afhankelijke betrekking soms meebrengt, vormde hij het plan voortaan van zijne pen te leven. Hij vertrok naar Londen, waar hij in gezelschap van zijn vriend, het parlementslid Sir John Stuart, in het begin van 1802 aankwam.

Welk een indruk de 29jarige Schot van de wereldstad kreeg, blijkt uit een brief, dien hij kort daarna aan zijn vriend Thomas Thomson schreef: »Ge moet hier zijn, zegt hij, om te kunnen beseffen, hoe geschikt het verblijf in Londen voor een letterkundige is. Men voelt hier een

ondernemingszucht en een geestdrift, van welke men zich te midden van onze bedachtzame landgenooten geen begrip kan vormen. Het meest romaneske plan vindt toejuiching. In Schotland houdt men u tegen, zoodra gij van plan zijt ééne schrede van den gebaanden weg af te wijken. Mijne bedoeling is hier te blijven; ik heb reeds plannen gemaakt voor mij zelve en voor u. Gij moet volstrekt overkomen en kunt dan kiezen. Het is mogelijk 500 pond per jaar met de pen en nog eens zooveel met een cursus te verdienen. Ik heb aan verschillende personen mijn denkbeeld medege-deeld een cursus over rechtsgeleerdheid te openen; men verzekert mij, dat ik zal slagen; men raadt mij tot dat doel mij bij een der »Inns of Court» te laten inschrijven; ik zou dan, mocht ik er ooit geneigdheid toe gevoelen, later als advocaat of procureur kunnen optreden. Gij en ik zullen er hier in slagen eenigen naam te verwerven, en wat zou ons verhinderen een eigen tijdschrift op te richten? Wij zouden het belangrijker kunnen maken dan alles, wat heden ten dage verschijnt, en het zou bij goeden verkoop ons een kolossaal voordeel afwerpen. Wij zouden te gelijker tijd onze cursussen kunnen geven en nog andere grootscher ondernemingen op touw zetten. De eenige moeilijkheid is aan den gang te komen; is men eens zoover, dan stelt men zijn eigen voorwaarden.»

James kwam aan den gang. Hij schreef in dagbladen en tijdschriften en maakte onder de hand kennis met beroemde personen. Daar hij er de man naar was om vertrouwen te wekken, slaagde hij er weldra in een uitgever voor een nieuw tijdschrift te vinden, dat vier jaar lang onder zijne redactie verscheen en *The literary Journal* heette. Reeds in 1804 kon hij zijn inkomen op 500 en voor het vervolg op 800 pond schatten. Maar Eros, die volgens den ouden Hesiodus de harten van goden en menschen bedwingt, bracht den toen één en dertigjarigen man tot een onberaden stap. Hij huwde een beeldschoon meisje zonder fortuin en zag

zijn echt in schier den kortst mogelijken tijd met negen kinderen gezegend, waarvan het oudste petekind werd van James' vriend en den naam John Stuart ontving. Mevrouw Mill prijkte met al de huiselijke deugden van eene goede moeder, maar was niet de levensgezellin, waaraan een man als James behoefte had. Aan beide zijden was er teleurstelling. Het wegens hare schoonheid gevierde meisje had zich niet voorgesteld, dat zij voor haar talrijk gezin zou hebben te sloven. James had in het vuur van den hartstocht niet berekend, dat hij eene vrouw noodig had, met wie hij over onderwerpen van algemeen belang van gedachten kon wisselen. Het was geen gelukkig huwelijk, geen gelukkig gezin. James droeg niet aan zijne vrouw die achting toe, zonder welke duurzame liefde onbestaanbaar is. Uit het zwijgen van John Stuart bespeurt men, dat de moeder ook in het hart harer kinderen niet de haar toekomstige plaats innam. De ernstige, voor zich zelven en anderen gestrenge vader werd van zijn kant door vrouw en kinderen te veel gevreesd om waarlijk bemind te worden.

Een tijd lang viel het James Mill, ondanks zijn stalen ijver en buitengewone werkkraft, moeilijk het hoofd boven water te houden. Wij bedoelen de twaalf jaren, die hij aan de samenstelling van zijn beroemd hoofdwerk, de *History of India* besteedde. Hij had er op gerekend, dat die arbeid, in 1806 begonnen, hem drie jaar zou kosten, en bekende later ronduit, dat hij zijn boek nooit geschreven zou hebben, had hij voorzien, dat het hem twaalf jaren in beslag zou houden. Gedurende dien tijd moest hij zich soms geld laten voorschieten door zijn vriend Francis Place; voor een deel leefde hij van zijn artikelen in den *Edinburgh Review*, die goed betaald werden, want Jeffrey keerde, volgens zijn eigen getuigenis, aan de medewerkers tot zijn tijdschrift gemiddeld 20 à 25 guinjes per vel uit. Alsof het niet genoeg ware, dat Mill toen zelf in benarde financieele omstandigheden

verkeerde, had hij het verdriet, dat zijn vader, die voor een man van zijn stand in goeden doen was, ten gevolge van eene borgstelling, alles verloor en bij zijn dood de familie in Schotland nagenoeg hulpeloos achterliet, zoodat er ook van die zijde aan James Mill voortdurend getrokken werd. Een uitkomst was het voor Mill, dat hij in Bentham, wiens fonkelnieuwe denkbeelden voorloopig slechts door eene uiterst kleine fractie der liberale partij werden toegejuicht, een geestelijk vader vond, rijk met aardse goederen gezegend. De oude Bentham, die in James Mill zijn opvolger zag, bestemd om zijn systeem na zijn dood voort te planten en het over den tegenstand van Whigs en Tories te doen zegevieren, stelde het op prijs zijn jongen geestverwant zoo veel mogelijk in zijne nabijheid te hebben; hij liet hem voor een geringe huur in zijne nabijheid wonen en herbergde hem maanden achtereen, soms tien aan één stuk, met zijne familie bij zich op Ford Abbey. Alleen op die wijze was het James Mill mogelijk zijn standaardwerk te voltooiën en zich tevens met de opvoeding zijner kinderen te bemoeien, wier eenige onderwijzer hij was. Volgens zijne vrouw werkte hij dikwijls van vier uur 's morgens tot middernacht. Natuurlijk wreekte zich de bovenmenselijke inspanning op zijn overigens krachtig gestel. Reeds vroeg deden zich stoornissen in zijne voeding voor en weldra vertoonde zich de jicht, die hem bleef kwellen, tot hij ten slotte tering kreeg.

James Mill was het verkeerde denkbeeld toegedaan, dat men ongestraft zooveel als men wil van zijn geest kan eischen, indien men slechts van tijd tot tijd zich door groote wandelingen schadeloos stelt. Dit gevaarlijk vooroordeel prentte hij met goed gevolg ook zijn zoon John Stuart in, en bracht het bij de opvoeding zijner kinderen in practijk. Het is ongelooflijk hoeveel en hoe velerlei John Stuart op jeugdigen leeftijd te leeren kreeg. Wanneer men dienaangaande de

Autobiography leest, is men geneigd aan een dergelijk onwillekeurig zelfbedrog te denken als Bilderdijk in een bekend gedicht verzekeren deed, dat hij nog geen twee jaar oud was, toen, bij de lezing van het »genoegelijk werk" van Cats, de wereld voor hem »een nieuw, een ander wesen" aannam. Maar uit de door Bain meegeedeelde gelijk-tijdige bescheiden blijkt thans overtuigend, dat John niet overdreven heeft en zijn geheugen hem geen parten heeft gespeeld. Vóór zijn achtste jaar had hij reeds een lange reeks grieksche auteurs bestudeerd: de fabelen van Aesopus, de Anabasis, Cyropædia en Memorabilia van Xenophon, Herodotus, stukken van Diogenes Laërtius, een gedeelte van Lucianus, twee redevoeringen van Isocrates. Wanneer hij op den leeftijd tusschen vier en zeven jaar 's morgens, gelijk gewoonte was, met zijn vader wandelen ging, was dit geen ontspanning, daar de vader hem voortdurend ondervroeg over wat hij bij Robertson, Hume, Gibbon, Watson; Hooke, Burnett, Mosheim enz. gelezen had. Op achtjarigen leeftijd las de kleine Thucydides, Anacreon, stukken van Sophocles, Euripides, Aristophanes, Demosthenes. Een volgend jaar veel Latijn, met welke taal, volgens de paedagogische inzichten van den vader, eerst na het grieksch een aanvang was gemaakt; daarenboven bestudeerde hij toen acht boeken van Euclides, de kegelsneden van Simpson, de Arithmetica van Newton. In zijn elfde jaar las hij Thucydides voor den tweeden keer, gedeelten van Aristoteles, werken over astronomie, mechanica, differentiaal- en integraalrekening. In zijn dertiende jaar had hij reeds de logica van Hobbes en andere werken over die wetenschap achter zich; hij is bezig een uittreksel van het werk van Ricardo over staathuishoudkunde te maken; hij woont een cursus over chemie bij, na Thomson's boek over chemie in zijn tiende jaar *with vast ardour*, zooals uit een brief van den vader blijkt, bestudeerd te hebben. Daar-

enboven is hij, om den vader tijd te besparen, in zijne hoedanigheid van oudsten zoon met het onderwijs der overige kinderen belast; wij zien zijne zusters Willie en Clara onder zijne leiding Nepos lezen en kubiekwortels trekken.

In dat laatste opzicht kwam er verandering, toen John Stuart op zijn vijftiende jaar naar Frankrijk gezonden werd, waar hij, hoofdzakelijk om zich in het fransch te oefenen, veertien maanden in het gastvrije huis van Sir Samuel Bentham, broeder van Jeremy Bentham, doorbracht. Sir Samuel was een merkwaardig man, die verschillende uitvindingen van mechanischen aard heeft gedaan en o. a. voor den gevangenisbouw het panopticon-stelsel heeft bedacht. Na in russischen en vervolgens in engelschen dienst een deel van zijn leven te hebben gesleten, had hij zich met zijne familie in het zuiden van Frankrijk ter woon neergezet. Hij had vier kinderen, drie dochters en één zoon, George Bentham, den welbekenden botanist, allen ouder dan John Stuart. John leefde onder zijn dak, eerst te Toulouse, vervolgens te Montpellier, en verwierf er die warme sympathie voor Frankrijk, welke hem, totdat Napoleon III den keizerstroon had bestegen, steeds het beste van dat land deed hopen.

Op zijn reis naar het zuiden kwam John in Parijs met een brief van zijn vader aan Say in den zak. Negen dagen vertoefde hij bij de familie van den beroemden staathuishoudkundige; hij besteedde vervolgens vier dagen om per diligence van Frankrijk's hoofdstad naar Toulouse te reizen. Gedurende dien tocht, zoo schreef hij naar huis, had hij veel last, eerst van een slachter, die met zijn dikken buik eene overmatige plaats in den cabriolet innam en hem daarenboven den rook van zijn pijpje in het gelaat blies, vervolgens, toen die man uitsteeg, van eene onzindelijke deern met walgelijke puisten in het gezicht; eindelijk, op den laatsten dag, slaagde hij er in eene plaats in het

inwendige van het voertuig te veroveren en te midden van fatsoenlijk gezelschap te genieten van wat zijne oogen te aanschouwen kregen.

Uit het dagboek, waarin hij, gedurende zijn verblijf in het zuiden, zorgvuldig aanteekening hield voor ieder uur, verneemt men dat hij, dank zij de goede zorgen der familie Bentham, in dansen, schermen, zwemmen en paardrijden les kreeg. Ook besteedde hij sommige bergen, b. v. den Pic du Midi de Bigorre; hij toonde te midden van de Pyreneeën die liefde voor natuurschoon, welke hem op later leeftijd met genot Italië en Griekenland deed doorkruisen. Daarenboven keek hij goed uit zijn oogen om de oeconomische toestanden te leeren kennen; zelfs schreef hij, naar aanleiding van wat hij waarnam, een dialoog over de vraag, of groote ondernemingen van industrieelen aard en groot landbezit al dan niet het meest voor de algemeene welvaart dienstig zijn. Toch was zijn leven, alles te zamen genomen, ook thans weder ongezond. De merkwaardige knaap bracht dagelijks gemiddeld 9 à 10 uur tusschen zijne boeken door. Voor een geleerde op rijpen leeftijd zou zoodanige inspanning meer dan genoeg zijn; buitensporig is zij voor die jaren, waarin de studie sterke eischen aan het geheugen stelt. Het wonderkind zou tot zoodanige vermoeienis des geestes buiten staat zijn geweest, indien hij niet over een krachtig gestel en in 't bijzonder over zeldzaam sterke hersenen had te beschikken gehad; zijne jongere broeders bezweken onder veel minder strengen arbeid. Ook John bedierf door onmatig studeeren reeds vroeg zijne gezondheid; daarenboven is het, zegt Bain te recht, de vraag, of hij het niet even ver zou hebben gebracht, indien hij minder van zijne krachten had geëischt. Hij liet geen oogenblik verloren gaan; van zijn muziekles of zijn schermles vloog hij, zonder zich een minuut rust te gunnen, terstond naar zijn boeken. Maar dat is niet de rechte manier om wat men leert voor

goed in het geheugen prenten. Als de zenuwstroomen in zekere richting sterk in beweging zijn gezet, vertoonen zij geneigdheid, die beweging gedurende eenigen tijd voort te zetten; juist dat voortduren der beweging strekt om den indruk blijvende te maken; de vrucht der les gaat ten deele verloren, wanneer men terstond weer een nieuwen arbeid opneemt, ook al moge de afwisseling een gevoel van ontspanning schenken. Van John Mill zelf hooren wij, dat, met uitzondering van muziek en fransch, de lessen van zijne meesters in Toulouse geene vruchten afwierpen.

Ook was de keus der boeken, die zijn vader hem op jeugdigen leeftijd voorlegde, niet verstandig. John Mill moet zelf bekennen, dat, toen hij zeven jaar oud den Theætetus van Plato las, hij er niets van begreep; zijne belangstelling in Homerus werd, nadat hij reeds lang te voren den Griekschē tekst had doorzwoegd, later door Pope's vertaling opgewekt. Gedurende zijn verblijf te Toulouse toont hij, bij de lezing van Lucianus, door den gedachtengang van dien schrijver geboeid te worden; maar is het niet opmerkelijk, dat hij thans nog met dien gemakkelijken auteur bezig is, wiens studie hij reeds vóór zijn achtste jaar begonnen had? Het vele vroege lezen was te snel en daardoor oppervlakkig geweest. John Mill kreeg er de slechte gewoonte door zoo vlug te lezen, dat hij om een boek, dat hem aantrok, goed te kennen, het twee of driemaal na elkaar moest doorlezen. Bain maakt de juiste opmerking, dat dergelijke wijze van lezen krachtsverspilling is.

Natuurlijk was John Mill op zijn vijftiende jaar buitengewoon knap en al zijn tijdgenooten een geweldigen sprong vooruit. Toch was zijn kennis der classieken, hoe groot ook, niet ongeëvenaard. Wat meer buitengewoon mag heeten waren zijne vorderingen in mathesis, voor welk vak hij een uitstekenden aanleg vertoonde. Locke verhaalt als eene bijzonderheid, dat hij een knaap kende, die, nog geen 13

jaar oud, stellingen van Euclides kon bewijzen; John was al op zijn 9de jaar met Euclides begonnen en in zijne brieven uit Toulouse spreidt hij mathematische kundigheden ten toon, door Bain voor dien leeftijd onovertroffen genoemd. Geheel eenig was voorts zijn kennis van logika en staathuishoudkunde, m. a. w. van die vakken, waarin zijn vader een meester was, en waarin de zoon dus het beste onderwijs had genoten. Niet alleen had John Hobbes' *Computatio sive Logica* en verschillende verhandelingen over formeele logica gelezen, maar hij was in staat eene fijne beoordeeling van de door hem geprezen methode van Legendre te geven en in de brieven aan zijn vader het recht te bepleiten, waarmede Legendre de mathematische axioma's uit de definities afleidde.

Van een zoodanige kennis der logica als John reeds op zijn vijftiende jaar bezat, bestaat volgens Bain geen tweede voorbeeld. Tot verklaring diene, dat de vader zeer aan logica hechtte, zelfs in het scholastieke kleeid, en dat hij in den kruistocht, door hem, op het voetspoor van Bentham, tegen dubbelzinnige, nevelachtige en onverklaarde woorden en phrasen gevoerd, dus in die deelen der logica, waarbij geen geschreven handboek hem tot gids kon verstrekken, een aangeboren meesterschap toonde. Zoo bezat de vader ook een groot talent om het pro en contra bij iedere quaestie af te wegen en om strikken aan het denken gespannen aan te wijzen. In al die opzichten was John, dank zij zijn aanleg en het door hem genoten onderwijs, reeds vroeg de evenknie zijns vaders. Wanneer het voorts verwondering wekt, dat John op jeugdigen leeftijd een staathuishoudkundige van scherpen blik was, bedenke men, dat de vader door Ricardo als zijn meester werd vereerd.

In Juni 1821 keerde John na eene afwezigheid van 14 maanden in het ouderlijk huis terug. De financieele omstandigheden der familie waren intusschen zeer verbeterd. De

worsteling van James Mill met het leven was geëindigd. De *History of India* had hem roem en voordeel bezorgd. In een ommezien was het boek uitverkocht; herdruk was noodig geworden; daarenboven had de bekwame schrijver eene aanstelling bij »India House" erlangd, aanvankelijk, in 1819, op een traktement van 800 pond, maar met kans van opklimming. Toen James eens den voet in den stijgbeugel had, krom hij snel op. Met iedere rangsverhooging werd zijn traktement aanzienlijker, totdat hij in 1830 als Chief Examiner 1900, later zelfs 2000 pond verdiende. Van dat laatste traktement, hetwelk in 1836 inging, genoot James Mill slechts vier maanden, daar hij in hetzelfde jaar stierf.

Na zijn terugkeer uit Frankrijk werd John weder terstond met het onderwijs der jongere kinderen belast. Voor de kinderen was het winst, want, ofschoon de oudere broeder zich niet ontzag hen voor dom en achterlijk uit te maken, nam hij ten minste de moeite hun alles in hunne lessen te verklaren, iets, waartoe de vader zich den tijd niet gunde. Voor John zelf was het een taak, waarbij van geen vacantie sprake mocht zijn. Toen Grote John op een zomerreisje wilde meenemen, luidde het antwoord van James Mill, dat John niet bij de kinderen kon gemist worden.

Door professor Townsend werd veel moeite in het werk gesteld om John naar Cambridge te lokken. »Welk beroep gij ook voor uw zoon moogt kiezen," zoo schreef hij aan James Mill, »het kan hem niet anders dan van groot nut zijn met zijne patricische tijdgenooten in kennis te komen." Maar John bleef in het ouderlijk huis. Ook wanneer de vader er in had toegestaan zijn zoon naar eene engelsche universiteit te zenden, zou het plan waarschijnlijk op de nauwgezette eerlijkheid van den zoon hebben schipbreuk geleden. In die dagen werd nog, zoowel van studenten als van professoren, onderteekening der geloofsartikelen geëischt. Wat door anderen als eene ijdele formaliteit werd

beschouwd, zou door John als huichelarij zijn van de hand gewezen. Het is bekend, dat de eisch thans, zoowel voor de studenten als voor de professoren, vervallen is.

John koos eene bestemming, voor welke universitaire opleiding niet noodig was. Op zijne beurt werd hij in 1823 als klerk aan India House verbonden. De klerken genoten in die dagen nog geen traktement, maar ontvingen enkel eene gratifikatie. Drie jaar lang trok John niet meer dan 30 pond per jaar; op het einde van dien tijd werd hem eene bezoldiging van 100 pond met eene jaarlijksche vermeerdering van 10 pond toegekend. Laat mij hier tevens de verdere stappen zijner promotie noemen. In 1828 sprong hij alle klerken over het hoofd en werd tot assistent op een salaris van 600 pond per jaar benoemd; hij was nu de zesde in rang. In 1830 was hij de vijfde, terwijl zijn vader den top der ladder had bereikt. Toen in 1836 zijn vader stierf, was hij zelf de derde in rang op een traktement van 1200 pond 's jaars, maar in dat jaar sprong een ander, David Hill, hem over het hoofd en werd in zijne plaats tot tweede in rang benoemd. In 1854 werd hem eene persoonlijke toelage van 200 pond toegekend. Toen in 1856 de beide mannen, die boven hem stonden, gelijktijdig hun ontslag namen, werd John examiner op een traktement van 2000 pond per jaar. In 1858, bij de overdracht van het beheer van de Compagnie aan de Kroon, werd hij op zijn verzoek ontslagen op een pensioen van 1500 pond per jaar.

Van alle ambtenaren, die aan India House verbonden waren, werd geëischt, dat zij van 10 tot 4 uur op hun bureau aanwezig zouden zijn. De beide Mills hielden zich stipt aan dien regel. Maar er was niet altijd werk in Leadenhall Street, zoodat vader en zoon gelegenheid vonden een deel van die zes uur per etmaal aan eigen studie te wijden. De geschriften over politiek, staathuishoudkunde, logica, zielkunde, waardoor de beide Mills den stempel van hun

geest op hun tijd en volk hebben gedrukt, zijn voor een goed deel in het rustige India House uitgebroed en op papier gebracht.

Is het te betreuren, dat zulke mannen, om geld te verdienen, zich een officieelen band hebben moeten aanleggen? De mathematische wetenschap, zegt ergens dr. Morgan, zou thans een eeuw verder zijn, indien Newton te Cambridge ware gebleven. Zoo acht Bain het schade voor de door de beide Mills beoefende wetenschappen, dat zij, om in hun levensonderhoud te voorzien, tot ambtelijk werk waren verplicht, hetwelk evengoed door vernuftten van minderen rang had kunnen gedaan worden. Zij zouden, gist hij, nog krachtiger stoot aan de ontwikkeling van ons geslacht hebben gegeven, indien zij niet, door de verbinding van oorspronkelijken geestesarbeid met eene officieele levenstaak, hunne krachten vroegtijdig hadden uitgeput; zij zouden, zegt hij verder, gezonder levensbeschouwing hebben gehad, indien geen overlading met werk hun lichaamsgestel kwaad had gedaan. Er staat tegenover, dat hunne theorieën door de aanraking met de practijk des levens waarschijnlijk aan waarde hebben gewonnen. Wat John Mill in het bijzonder betreft, hij beweert in zijn autobiografie, dat de vervulling van zijn ambtelijk werk voor hem eene opfrissing was te midden van meer inspannenden geestesarbeid. Wat hem hinderde was, dat hij door zijn band met India House aan de groote, duffe wereldstad geketend en toch verhinderd werd lid van het parlement te zijn.

Want het openbare leven lokte hem zeer. Hij voelde de roeping in zich een wereldhervormer te zijn. Reeds in 1822, dus op 16jarigen leeftijd, begon hij in couranten te schrijven. Hij streed voor persvrijheid, raapte den handschoen op voor Richard Carlile en diens vrouw, die wegens geschriften, vijandig aan het chistendom, vervolgd werden. De kleine groep der radicalen kon het niet dulden, dat tweederden van het

huis der gemeenten door minder dan tweehonderd personen gekozen werd, en in de Whigs zag zij vermomde aristokraten, die enkel voor de leus, wanneer zij volksgunst noodig hadden, zich om volksbelangen bekreunden; dus stichtte zij in 1824 een eigen orgaan, *the Westminster Review*. James Mill bracht in het eerste nummer een geweldigen slag toe aan de partij der Whigs en aan hun hoofdorgaan, *the Edinburgh Review*, terwijl zijn zoon John dien aanval in het tweede nummer met een artikel van zijne pen voortzette. Van den aanvang af maakte het radicale orgaan grooten opgang, dank zij vooral de medewerking der beide Mills. James pleitte voor vrijen handel, volksofvoeding, vrijheid der pers, afschaffing van privilegiën, hervorming van kiesstelsel. In de eerste achttien nummers schreef John niet minder dan dertien artikelen over korenwetten, jachtwetten, strafbepalingen tegen hoon en laster, en andere onderwerpen van openbaar belang. Met jeugdigen ijver trachtte hij aan te toonen, dat de wet van Engeland en de rechtspraak van Engeland volstrekt niet zoo voortreffelijk waren, als de nationale ijdelheid gewoon was aan te nemen. Van de zijde der Benthamisten, onder welke John Mill toen in de voorste gelederen stond, regende het slagen op de regeering en het parlement, die door opdrijving van de nationale schuld en door verraad van de zaak der vrijheid aan de Heilige Alliantie zich in toenemende mate impopulair wisten te maken. Met kracht werd er aangedrongen op verbeteringen in het landsbestuur en, als middel daartoe, op vertegenwoordiging van de meerderheid der natie door de meerderheid in het parlement. In die dagen begon de groote, soms stormachtige democratische beweging tegen de »roofvogels in het parlement,” mannen, die ten nadeele van de schatkist zich en hunne vrienden met tal van ambten, pensioenen en sinecuren voorzagen; uit dien tijd dagteekent het hevig verzet tegen het onmatig landbezit der kerk en dat van enkele adellijke families. Wij weten allen, hoe het nieuwe

beginsel, de regeering van het volk door het volk, in 1832 zijn eerste zege behaalde om onlangs door de Reform Act van 1835 te worden bekroond. Het is vooral het werk der beide Mills, dat denkbeelden, behoeften, eischen, welke vroeger veronachtzaamd werden, thans in Engeland de aandacht trekken der staatslieden en een steun vinden in het parlement. Van alle kanten wordt erkend, dat zonder James, die door zijn zoon kloek ter zijde werd gestaan, de parlements hervorming van 1832 niet haar beslag zou hebben gekregen. De beide Mills verkondigden beginselen, welke ruim genoeg waren om ten slotte tot algemeen stemrecht te leiden, maar, in dit opzicht behoedzamer dan Bentham, eischten zij waarborgen tegen het overwicht van onkunde en brutale hebzucht: de uitbreiding van het kiesrecht wilden zij gelijken tred doen houden met de verbetering der nationale opvoeding en de verspreiding van kennis onder de verschillende standen der maatschappij. Zij droomden niet, gelijk de fransche radicalen, van een aangeboren recht van iederen burger op deelneming aan de regeering van zijn land; het staatsbelang, de onmisbaarheid van contrôle, was hun richtsnoer en maatstaf. Ofschoon zij beiden een warm hart hadden voor de talrijke klasse der handwerkslieden, spiegelden zij hun nooit valsche verwachtingen voor en weigerden zij steeds de bedriegelijke hoop te wekken, dat door middel van wetgeving loonsverhooging zou kunnen verkregen worden. Mede aan hun invloed is het te danken, dat de democratie in Engeland een meer practisch en bezonnen karakter vertoont dan elders in Europa.

In 1825 wedervervoer John Mill een groote eer. Hij werd door Bentham uitgenoodigd zijn werk over het *Bewijs in Rechtszaken* voor de pers in orde te brengen, uit verschillende handschriften de daartoe noodige stof te putten en de leemten, die Bentham mocht hebben overgelaten, met zijn eigen pen aan te vullen. Vóór het einde van het jaar verscheen het werk van Bentham, 5 deelen groot; te vergeefs

trachtte John te voorkomen, dat zijn naam als uitgever op het titelblad werd vermeld; Bentham, die zich zeer voldaan toonde, wilde het zoo. In dat zelfde jaar schreef John Mill artikelen over de handelscrisis, de muntquaestie en het staatsburgerschap der Katholieken. Hij begon duitsch te leeren. Hij nam een ijverig aandeel in de werkzaamheden van de door hem gestichte en gedoopte »Utilitarian Society'', een kleinen kring van jonge Benthamisten, die zich op ethisch en politiek gebied om de banier der utiliteit schaarden. Met een dozijn andere jonge mannen vergaderde hij, het eerst dit jaar, twee keer per week in het vroege morgenuur in Grote's huis om werken over staathuishoudkunde, logica, zielkunde, zooals James Mill's *Elements of Political Economy* en zijne beroemde *Analysis of the mind*, samen te lezen. Iedere vraag, groot of klein, werd overwogen en bestudeerd, totdat men een allen bevredigende slotsom verkregen had; vooral aan de in dien kring gevoerde gesprekken schrijft John Mill zelf het toe, dat hij een oorspronkelijk en onafhankelijk denker is geworden. Voorts bezocht hij in 1825 met Roebuck en Charles Austin de vergaderingen der discipelen van Owen, om aan de vijanden der staathuishoudkunde op hun eigen terrein slag te leveren. Hij richtte met eenige anderen de »Speculative Debating Society'' op, welke aanvankelijk door de leden van het parlement en ook door Macaulay werd bezocht. Daarmede is het lijstje werk, dat voor rekening van dat ééne jaar 1825 kwam, nog niet voltooid.

Wanneer wij bespeuren, hoe straf door John Mill voortdurend de boog gespannen werd gehouden, kan het ons niet verwonderen, dat het in 1826, toen de jonge man ter nauwernood zijn twintigste jaar achter den rug had, tot eene ernstige crisis kwam. Hij gevoelde zich afgestompt en onverschillig voor alles; maanden lang geleek het leven hem een dorre woestijn. Hij verrichtte zijn gewone werk, handelde en rede- neerde als van ouds, maar zonder eenige opgewektheid, als

in een droom. Het scheen, dat zijn geluk voor altijd was verwoest, dat zijn levenskracht was uitgeput. Hij had zich natuurlijk overwerkt, maar de gedachte aan die mogelijkheid kwam niet bij hem op. Hij deelde met zijn vader in het vooroordeel, dat een mensch nooit te veel van zijne krachten kan eischen, en schreef zijn gedruktheid daaraan toe, dat bij zijne opvoeding het gemoedsleven te weinig tot zijn recht was gekomen. Om zich weer op te frisschen ging hij, in strijd met de leer van Bentham, volgens wien »all poetry misrepresentation” was, dichters als Wordsworth lezen; ook sloot hij zich bij discipelen van Coleridge aan, bij mannen als Maurice, den christen-socialist, en Sterling, die den vooruitgang van ons geslacht niet enkel van redeneering, van verstandelijke ontwikkeling afhankelijk stelden, maar een beroep op edele gevoelens toelieten. Het duurde wel een paar jaar, voordat de zwarte wolk, die over zijn ziel hing, geheel was weggedreven, en zelfs toen was hij nog niet de oude. Uit den tijd, waarvan wij thans spreken, dagteekent het begin dier slepende ziekten, waardoor zijn krachtig gestel gedurende de tweede helft van zijn leven geteisterd werd. Herhaaldelijk moest hij voortaan nu eens drie, dan weder zes of negen maanden verlof vragen en doorkruiste dan tot herstel van gezondheid Frankrijk, Italië of Griekenland. Op een dezer reizen bezocht hij al de plaatsen in Griekenland, waaraan historische herinneringen zijn verbonden. Wel blijkt daaruit, dat hij ook later tegen vermoeienissen en ontberingen bestand was, maar meestal haperde er toch iets aan zijn gezondheid. Alexander Bain, die hem in 1842 persoonlijk leerde kennen, werd getroffen door de zenuwachtige trekkingen zijner oogleden. Bain schildert hem bij die gelegenheid als een lang, mager man met een jeugdig, frisch aangezicht en kaal hoofd, innemende en vriendelijke gelaats-trekken, een ietwat schrill stemgeluid en zeer bewegelijke manieren.

Zoo even noemden wij Maurice en Sterling als vrienden van John Mill. Wars van den sektegeest, die der school van Bentham min of meer eigen was, wist hij den kring van zijne sympathie ruim te trekken en ook Carlyle aan zich te ketenen. Hij verzamelde bouwstoffen voor Carlyle's geschiedenis der fransche revolutie en schreef, toen het schoone werk gedrukt was, eene aanbeveling van dat historisch epos, waardoor hij de openbare meening, die nog zwevend was, ten gunste van Carlyle keerde. Kort na den dood zijns vaders kwam hij met twee artikelen over Bentham en Coleridge te voorschijn, waardoor hij ontsteltenis in den kring der Benthamisten te weeg bracht en zijne oude vrienden, zelfs Grote, tijdelijk van zich vervreemde. Het denkbeeld, dat Bentham zich van den mensch vormde, was, zoo heet het bij Mill, al te eenvoudig en daardoor onvolledig. Er zijn nog andere drijfveeren, welke op ons handelen invloed uitoefenen, dan zelfzucht, sympathie en antipathie. Het ontsnapte Bentham's blik, dat de mensch voor een idee leven en sterven kan, dat zucht naar volmaking, eergevoel, besef van eigenwaarde de sleutel tot vele zijner daden zijn. Bentham is de hervormer der engelsche wetgeving; hij reinigde een Augiasstal, bracht orde in een chaos, door de wetten als middelen tot doeleinden te beschouwen, in plaats van ze, hoogst onpractisch en geheimzinnig, onder technische namen als praemunire en felonie te classificeeren en ze door technische redenen te rechtvaardigen. Maar terwijl hij zeer geschikt was om het bedrijvige deel van 's menschen leven te regelen, was hij niet in staat eene goede moraal te schrijven. De zedelijkheid bestaat niet enkel in het regelen van daden, maar tevens in de opvoeding van gevoel en wil. Bentham zelf had een levendig gevoel van recht. Hij had in eigen boezem kunnen vinden, wat aan zijne theorie van den mensch ontbrak. Hij doet denken aan sommige theologen van den ouden stempel, wier hart vol is van onbaatzuchtige liefde tot de deugd en die nochtans

stokstijf beweren, dat vrees voor de hel de eenige prikkel tot plichtsbetrachting is.

In zijn artikel over Coleridge betoogde Mill, dat zoowel onder de conservatieven als onder de liberalen denkers van den eersten rang worden aangetroffen. De conservatieve denkers ontdekken waarheden, welke in de bestaande leer- en instellingen liggen opgesloten; de liberale denkers letten bij voorkeur op de waarheden, welke tegen de overgeleverde meeningen en wetten indruischen. Zij zijn beiden eenzijdig en vullen daardoor elkander aan. De boom der kennis wordt van een deel zijner levenskracht beroofd, wanneer niet beide partijen hem gelijkelijk kweeken.

Door deze poging om zich boven halve waarheden te verheffen en strijdige richtingen met elkander te verzoenen, wekte Mill bij sommigen de vrees, dat hij er geen eigen beginselen op na zou houden. Grote klaagde: Mill is onberekenbaar.

Maar die vrees en die klacht verstomden, toen Mill met zijne twee groote werken, zijn *Logic* en zijn *Political Economy*, voor den dag kwam.

In 1842 kon Mill zijn logica aan Murray aanbieden. De uitgever had geen fijnen neus en weigerde een werk, dat den naam van zijn auteur beroemd zou maken en tal van edities zou beleven. Door een anderen uitgever, Parker, werd het kort daarna met gretigheid aangenomen. Bain kondigde dit boek, waardoor alles, wat vroeger op het gebied der inductieve logica geleverd was, in de schaduw werd gesteld, met geestdrift in den *Westminster* aan. De eerste belangrijke vijandige beoordeeling vloeyde uit de pen van W. G. Ward, een bondgenoot van Newman en Pusey, die trachtte in het licht te stellen, dat het met het christendom gedaan was, wanneer Mill's beginselen als een volle uitdrukking der waarheid moesten doorgaan. Als tegenstander van de wijsbegeerte der ervaring koos Ward tot punten van aanval:

den empirischen oorsprong der mathematische axioma's, Mill's determinisme en zijne verklaring van het geweten. Ward was eerlijk genoeg te getuigen, dat de ernst en strenge waarheidszin van den auteur op hem een verkwikkelijken indruk hadden gemaakt. Deze critiek deed geen afbreuk aan het boek en gaf den auteur groote voldoening. Anderen staken de lof-trompet voor Mill's *Logic*. Grote noemde haar het beste boek in zijne geheele bibliotheek. Natuurkundigen als sir John Herschell en Justus von Liebig spraken met warme ingenomenheid van haar. Zelden is er een wijsgeerig werk verschenen, dat zoo grooten opgang heeft gemaakt. De wetenschap, die er in behandeld wordt, had een versteende gedaante aangenomen; Mill blies haar frisch en nieuw leven in.

Weinige jaren later, in 1848, gaf Mill de tweede rijpe vrucht van langdurig nadenken, zijn *Political Economy*. Uit menige bladzijde, zoowel van dit werk als van andere geschriften, kan men bespeuren, dat Mill, die, op den trant van Bentham en ook van zijn vader, begonnen was met eenvoudig democraat te zijn, thans in sommige opzichten tot het socialisme overhelde, maar door zijne liefde voor vrijheid en individueele ontwikkeling weerhouden werd met plannen als die van Fourier en Louis Blanc voor den dag te komen. Hij spreekt sommige denkbeelden over grondeigendom en overbevolking uit, welke hier te lande het eerst door Mr. S. van Houten werden aanbevolen. Wat de bevolkingskwestie betreft kan Mill's leer misschien het best in deze woorden worden saamgevat: ons gevoel van billijkheid pleit er voor, dat allen, die eens in de wereld zijn, een plaatsje aan den disch des levens worde gegund, maar men kan moeilijk ieder het recht toekennen zooveel nieuwe gasten mee te brengen als hij zelf verkiest. Over bezit en erflating had hij zijn eigen denkbeelden, welke bij toepassing op slooping van alle onmatig groote fortuinen en op eerbiediging van eigendom enkel als vrucht van arbeid zouden uitloopen. Terecht merkt Bain op,

dat Mill de twee groote moeilijke kwesties niet heeft uitgeput. Heeft hij, gelijk dikwijls beweerd wordt, op staathuishoudkundig gebied niet veel meer gedaan dan Ricardo populariseeren? Cairnes antwoordt: zoo kan men zeggen, dat Newton door La Place en Herschell werd gepopulariseerd. Het is het kenmerk van iedere vooruitstrevende wetenschap, dat de later komenden als verklaarders van hunne voorgangers optreden en, in plaats van de geheele wetenschap omver te halen, bouwen op wat reeds overeind werd gericht.

Bij Mill is, in tegenstelling met Ricardo, het verband tusschen beginselen en feiten overal doorzichtig en helder. Hij heeft dus als verklaarder van Ricardo groote verdiensten. Ook kan zijne oorspronkelijkheid niet ontkend worden, wanneer men in aanmerking neemt hoe hij Ricardo's troostelooze leer van het minimum-loon van haar angel beroofde door de opmerking, dat men niet aan een physisch, maar aan een moreel minimum moet denken, hetwelk met verhooging van den levensstandaard klimt. Door de wijze, waarop hij Ricardo's leer der landrente aanvulde en de werkzaamheid van nog andere machten dan die der concurrentie toonde, werd hij oorzaak, dat, overeenkomstig zijn wensch, de wet het lot der Iersche pachters ging regelen. Nieuw is tevens zijne stelling, dat de staathuishoudkunde een wetenschap niet van doeleinden, maar van middelen is, dat zij b. v. den weg tot rijkdom wijst, maar ons niet verplicht rijkdom na te jagen, dat zij geene heerschappij over onzen wil heeft te voeren, maar ons dienen moet, dat het om die reden een groot misverstand is haar van gevoellooze hardheid te beschuldigen.

Door deze twee standaardwerken werd Mill, ofschoon geen professor, de meest invloedrijke man aan Groot-Brittanje's universiteiten. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat hij, in strijd met de gewoonte, welke voor dat ambt hertogen of ministers der kroon aanwees, door de studenten van St. Andrews tot Rector werd gekozen, in welke hoedanigheid hij

eene redevoering uitsprak, die zoowel van zijn eigen encyclopaedische kennis als van zijn overschatting der krachten van een gewoon sterveling een treffend getuigenis aflegde. Daarenboven gaf hij nog in den loop der jaren verschillende kleine geschriften van groote beteekenis uit. Zoo werd hij het orgaan om Auguste Comte, wiens *Philosophie positive* hij terecht als een der machtigste gewrochten van den modernen tijd beschouwde en dien hij in de dagen van zijn financieelen nood krachtig steunde, in Engeland bekend en zelfs beroemd te maken.

In 1857, toen de Oost-Indische Compagnie zich met opheffing bedreigd zag, schreef John Mill de petitie aan het parlement, welke strekken moest om den slag af te wenden; wie bij Bain kennis neemt van dat pleidooi, zal begrijpen, dat graaf Grey het het beste staatsstuk kon noemen, hetwelk hem ooit onder oogen was gekomen. Lord Stanley trachtte, toen de bill tot overdracht van het bestuur aan de kroon was aangenomen, Mill te werven voor den nieuwen Raad van Indië, maar hij weigerde te werken onder de door hem afgekeurde bedeeeling.

Twee jaar later, in 1859, gaf hij *Liberty* uit, een werk, dat door hem met het vuur van een apostel werd geschreven en waarin onvoorwaardelijke vrijheid van discussie met een nooit geëvenaarde kracht van redeneering en in heerlijk gekozen woorden verdedigd wordt. Kort daarop volgde Mill's *Utilitarianism*. In 1860 schreef hij zijn boek *Representative Government*, waarin hij bewijst dat orde zonder vooruitgang op den duur onbestaanbaar is, hen weerlegt, die een persoonlijk gouvernement, mits het in goede handen berust, den besten regeeringsvorm achten, maar tevens de klippen toont, waarop de democratie kan stranden; o. a. in Hare's plan van vertegenwoordiging ziet hij een middel tot afwendig van gevaren. In 1861 zette hij het lijvige boek op touw, dat door hem aan de bestrijding van Hamilton's filosofie werd gewijd en waarin de metaphysische vraag behandeld wordt, wat er als blijvende werkelijkheid ten grondslag ligt aan de gaande

en komende verschijnselen. Het antwoord luidt zoo idealistisch als men van een consequent empirist kan verwachten. In 1868 schreef hij het pamflet: *England and Ireland*, waardoor hij Gladstone bewoog met zijn iersche wetgeving in kerkelijke zaken een aanvang te maken. Tot zelfs na zijn dood werd de wereld met nieuwe gewrochten van zijn geest verrast, eerst met zijn *Autobiography*, daarna met zijn *Natural Religion*. Al deze geschriften van grooteren of kleineren omvang, over welke Bain korte, schrandere opmerkingen geeft, zijn in Nederland te goed bekend dan dat het hier, waar wij de beperkte ruimte voor biographische bijzonderheden broodnoodig hebben, gepast zou zijn er over uit te weiden.

Liever willen wij dus nog een woord zeggen over de vrouw, die in John Mill's leven eene even belangrijke plaats heeft ingenomen als Clotilde de Vaux in dat van Auguste Comte. Het was in 1831, toen Mill 25 jaar was, dat hij mevrouw Taylor, de echtgenoot van een groothandelaar, leerde kennen. Zij was op achttienjarigen leeftijd getrouwd en beklaagde zich tegenover W. J. Fox, den unitarier geestelijke, wiens preeken de heer Taylor gewoon was te gaan hooren, over gebrek aan sympathie van de zijde van haar man. De band van vriendschap tusschen Mill en mevrouw Taylor werd spoedig zoo innig, dat men er over begon te spreken. De betrekking kwam James Mill ter oore, die zijn zoon verweet op de vrouw van een ander verliefd te zijn. Het antwoord was, dat hij voor haar niets meer gevoelde dan hij voor een even geniaal man zou kunnen gevoelen. Ofschoon dat antwoord ver van bevredigend was, was het van dien aard, dat de vader niets meer aan de zaak kon doen; intusschen betuigde hij aan verschillende zijner vrienden zijne ontevredenheid over den band, dien zijn zoon had geknoopt. Voordat John haar leerde kennen, maakte hij het hof aan een ongetrouwde jonge dame; ploteling hield hij daarmee op. Roebuck waagde het John

over zijn betrekking tot mrs. Taylor te onderhouden; hij beklagde zich later tegenover Bain, dat hij zoo dwaas geweest was dat te doen, want hij had er zijn vriend door verloren. De vrouw van Grote, die van Austin, Harriet Martineau deden hare aanmerkingen hooren; het eenvoudig gevolg was, dat John die dames niet meer wilde zien. Niemand durfde meer op mevrouw Taylor in zijne tegenwoordigheid zinspelen en hij van zijn kant zweeg als het graf. Hij ging voort haar te bezoeken; dineerde twee keer per week bij haar, terwijl haar man dan afwezig was; hield zijne visites vol, toen zij, van haar man gescheiden, tot herstel van gezondheid, met haar dochttertje op het land leefde. De heer Taylor had, na herhaald protest, in de verhouding tusschen Mill en zijne vrouw berust en zich een modus vivendi laten welgevallen.

Dat duurde zoo twintig jaar, totdat zij, weduwe geworden, met John Mill een tweede huwelijk sloot. »Onze eenige verhouding gedurende al dien tijd, zegt John Mill in zijne autobiographie, was die van hartelijke vriendschap. Schoon wij ons, waar het een zoo geheel persoonlijke aangelegenheid betrof, door de verordeningen der maatschappij niet gebonden achtten, gevoelden wij, dat ons gedrag geen oneer mocht brengen over het hoofd van haar man en over haar zelve." Misschien had er echtscheiding plaats gegrepen, zoo zij hier ware mogelijk geweest. Mill heeft nooit voor onbeperkte vrijheid tot echtscheiding gepleit, ofschoon hij bij herhaling de zwakheid der argumenten heeft aangetoond, waarmede gewoonlijk de onverbreekbaarheid van den huwelijksband verdedigd wordt. »Dit is eene quaestie, zeide hij, die niet beslecht mag worden, vóórdat de vrouwen mede stemmen." In dat geval kan alles nog lang in Engeland bij het oude blijven. Juist thans melden de dagbladen eene mislukte poging om Mill's stiefdochter, mejuffrouw Helen Taylor, in het parlement te brengen; de sheriff weigerde haar naam op de lijst der kandi-

daten te plaatsen, daar zij als lid der schoone sekse het vereischte radikaal niet had.

Carlyle is de eenige van Mill's vrienden, die mevrouw Taylor gekend heeft. Tegenover Bain noemde hij haar eene »levendige" dame. Mill verbrak het eerst het stilzwijgen over haar bij de uitgave van zijne *Political Economy*, dus in 1848, toen hij zijne »onvergelijkelijke vriendin" reeds zeventien jaar gekend had. In de presentexemplaren leest men de woorden: »Dit werk wordt met den diepsten eerbied opgedragen aan mevrouw John Taylor, die van alle den auteur bekende personen het best in staat is om denkbeelden, welke den vooruitgang der maatschappij bevorderen, te waardeeren en te doen geboren worden." Bain, die een exemplaar gekregen had, achtte het nu misplaatste kieschheid zich tegenover Mill aan te stellen, alsof hij haar bestaan niet bevroedde. Hij begon over haar te spreken en Mill nam dat zeer goed op. Met groote opgewondenheid sprak hij over haar als een apostel van den vooruitgang. Maar Bain gevoelde geen behoefte zich andermaal op glad ijs te wagen. Eerst na het huwelijk noemde hij haar op nieuw tegenover zijn vriend eenige keeren.

Nooit heeft Mill aan Bain voorgesteld hem met zijne vrouw in kennis te brengen. Zelfs Grote ontving geen uitnoodiging. De broeders van Mill hebben haar gekend, daar zij de vrienden waren van hare twee zonen. Een dier broeders, George, die, schoon jong, zeer goed over menschen oordeelde, zeide tot Bain: »Mevrouw Taylor is buiten twijfel een talentvolle vrouw, maar volstrekt niet het genie, waarvoor John haar houdt."

Het doet pijnlijk aan te hooren, dat Mill's huwelijk hem vervreemde van zijne moeder en zusters. »Hij was, zegt Bain, de vreugde en de zon van het huis, zoolang hij met zijne familie leefde. Een kleine ergernis werd als reden aangegrepen om zijn bloedverwanten voortaan enkel dan te bezoeken, wanneer zij hem noodig hadden. En dan was hij de grootmoedigheid in persoon."

Over den aard der betoovering, die door mevrouw Taylor over Mill werd uitgeoefend, laat zich geen oordeel vellen. Moeten wij Mill zelf gelooven, dan waren het enkel hare buitengewone eigenschappen van hoofd en hart, waardoor hij zich geketend gevoelde. Zij was een tengere vrouw, die om een ruggemergsaandoening jaren lang in eene liggende houding had door te brengen. Mill's huwelijksgeluk duurde niet lang. Hij mocht haar slechts zeven jaar de zijne noemen. Hij verloor haar in 1858 op een reis naar Italië, waar hij, nu hij niet meer aan India House verbonden was, den winter wilde doorbrengen. Door een aanval van bronchitis werd zij plotseling weggenomen. Onmiddellijk keerde hij naar Londen terug, maar sloot zich op en zag maanden lang niemand. In antwoord op Bain's brief van rouwbeklag schreef hij later: »Ik ben den slag te boven, in zoover ik hem ooit te boven zal komen. Voortaan zal ik enkel een trechter van denkbeelden zijn." Aan Thornton gaf hij in de volgende woorden bericht van de noodlottige gebeurtenis: »Mijn vrouw, de deelgenoot van al mijn gevoelens, de bron van al mijne beste gedachten, de gids van al mijne daden, zij is niet meer. Het is te betwijfelen, of ik ooit tot iets meer in staat zal zijn. De veer van mijn leven is gebroken. Maar ik zal het best haar wensch vervullen door te trachten nog eenig nut te stichten. Ik ben overtuigd van uwe deelneming, maar indien gij wist wat zij was, zoudt gij gevoelen hoe weinig deelneming hier kan uitwerken." Op haar graf te Avignon staan o. a. de volgende woorden gegrift: »Zij was de eenige aardsche vreugde van allen, die het geluk hadden haar toe te behooren. Haar invloed heeft zich in sommige van de grootste verbeteringen dezer eeuw doen gelden en zal ook in volgende tijden gevoeld worden. Deze aarde zou een hemel zijn, wanneer er maar enkelen waren, die, wat hoofd en hart betreft, op haar geleken."

In één opzicht was haar invloed onmiskenbaar. Zonder haar

zou Mill niet een zoo groot gedeelte van zijn leven besteed hebben om met al het vuur van een apostel de maatschappelijke en staatkundige gelijkstelling der twee seksen te bepleiten. En in die richting is Mill zeker niet zonder vrucht werkzaam geweest. Meer dan iemand anders heeft hij gedaan om de vrouw aan eene goede opvoeding te helpen en om haar in staat te stellen, ook wanneer zij tot de hoogere standen der maatschappij behoort, op eervolle wijze haar brood te verdienen. In dit opzicht is zijn arbeid zegenrijk geweest. Maar men mag vragen, of Mill in andere opzichten, door zijn gevoel medegesleept, niet de maat is te buiten gegaan. Overal ijvert hij met nadruk tegen misbruik van gezag en voor vrijheid, maar dit verhindert hem niet de onontbeerlijkheid van regeering te erkennen. Alleen waar het de betrekking tusschen man en vrouw betreft, spreekt hij, alsof men met het vrijwilligheidsbeginsel geheel kan uitkomen. Hij zegt niet, wat er gebeuren moet, wanneer de beide partijen het onmogelijk samen vinden kunnen. Nergens zegt hij dat, ook niet in zijn laatste anno 1869 verschenen pennevrucht, getiteld *Subjection of Women*. In zijn *Autobiography* vertelt hij ons, dat dit werkje de vrucht was van talrijke gesprekken, die hij vroeger met zijn vrouw gehouden had, en dat gedeelten er van door hare dochter, de reeds genoemde *Helen Taylor*, geschreven werden. Voor zijne vrouw was de gelijkstelling der seksen een onderwerp, waarmede zij zich bij voorkeur bezig hield, het eenige, waarover zij in een kort artikel hare gedachten zelve op papier heeft gebracht.

Nog in een ander opzicht was de invloed dier vrouw maar al te zeer voelbaar. Na haar dood schreef John Mill aan zijn broeder James: »Zoolang ik gelukkig was, zocht ik niemand op. Zij, die mij noodig hadden, konden tot mij komen.» Zoo was het inderdaad. Mill had zich geheel afgezonderd; jaren lang meed hij alle gezellige kringen. Het groote ongeluk van zijn leven schonk hem aan zijn vrienden

en in zekeren zin aan het maatschappelijk verkeer terug. Toen de tijd der diepste ellende voorbij was, begon hij weder bezoeken af te leggen en menschen bij zich te ontvangen. In de laatste jaren van zijn leven was hij, althans gedurende den Engelschen »season”, een gezellig man.

Zelfs werd hij in 1865 lid van het Parlement. Hij verscheen, toen hij kandidaat was, althans gedurende de laatste week, in de kiezersvergaderingen en ontwikkelde daar groote slagvaardigheid. Gevat en geestig wist hij de strikvragen te beantwoorden, welke hem door tegenstanders werden voorgelegd; zijne onkreukbare eerlijkheid en mannelijke onbeschroomdheid bezorgden hem tal van stemmen. Tot dusver had hij zich weinig in het publiek vertoond; thans was zijn naam op aller lippen; de juist verschenen goedkoope volksedities van *Political Economy, Liberty en Representative Government* gingen vlug van de hand, terwijl er meer navraag dan ooit naar zijn *Logic* bestond. In het parlement zelf was hij weldra een geëerd man; men luisterde gaarne naar zijne redevoeringen, die steeds van oorspronkelijk denken, en, wanneer de gelegenheid het eischte, ook van warm gevoel getuigden. Hij achtte het zijne taak geen onmiddellijk succes na te jagen, maar de toekomst voor te bereiden, door nieuwe denkbeelden aan de orde te stellen, van welke hij wist, dat zij niet terstond zouden zegevieren. Zoo pleitte hij, met beter uitslag dan hij zelf had durven verwachten, voor gelijkstelling der seksen bij de stembus. Hij bracht voor het Huis de vraag of, en zoo ja, binnen welke grenzen de bodem een geschikt voorwerp van privaateigendom is. Hij waagde het met de nieuwe ketterij van den »unearned increment” voor den dag te komen ¹. Dat hij na drie jaar,

¹ Nieuw voor het parlement. De theorie zelve kwam reeds bij James Mill voor. Op bl. 411 der *Biography* citeert Dr. Bain de volgende woorden uit de *Political Economy* van James Mill: »That rent, which is bought and

in 1868, niet herkozen werd, was zijn eigen schuld. Hij had zijn vijanden een wapen tegen hem in de hand gedrukt door de candidatuur van Bradlaugh te steunen, die er rond voor uitgekomen was, dat hij in geen Voorzienigheid geloofde. Mill, die zelf geweigerd had zich betreffende zijne godsdienstige overtuiging te laten uitvragen en het domein der staatkunde van dat der theologie scherp wenschte gescheiden te houden, achtte de openhartigheid van Bradlaugh misplaatst. Toch was zij voor hem geen reden om zijn steun te onthouden aan een man der arbeiderspartij, die, verre van een vleier der schare te zijn, zijn onafhankelijkheid toonde door voor proportioneele vertegenwoordiging op te komen. Bain acht het verkeerd van Mill, dat hij zijn eigen kansen op herkiezing bedierf. »Hij had behooren te overwegen, zegt Bain, dat hij ten behoeve en op kosten van anderen om een zetel dong.» Mill had namelijk, gelijk reeds bij zijn eerste candidatuur, geweigerd eene enkele penning voor zijne verkiezing uit te geven; hij verkoos geen slecht voorbeeld te stellen en wilde den schijn niet op zich laden een mandaat te koopen. Op gronden van openbaar nut betreurde Mill het door een

sold; that rent, upon which the expectations of individuals are founded, and which, therefore, ought to be exempt from any peculiar tax, is the present rent; or at most the present, with the reasonable prospect of improvement. Beyond this, no man's speculations, either in making a purchase, or in making provision for a family, are entitled to extend. Suppose now, that in these circumstances, it were in the power of the legislature, by an act of its own, all other things remaining the same, to double that portion of the produce of the land, which is strictly and properly rent: there would be no reason, in point of justice, why the legislature should not, and great reason, in point of expediency, why it should avail itself of this, its own power, in behalf of the state; should devote as much as might be requisite of the new fund to defray the expenses of the government, and exempt the people. No injury would be done to the original landowner. His rent, such even as he had enjoyed, and to a great degree such even as he had expected to enjoy it, would remain the same." Door John Mill werd de redeneering tot verwante gevallen uitgebreid.

behoudsman overvleugeld te zijn, maar overigens was hij er niet rouwig om het woelig strijdperk der praktische politiek te kunnen verlaten en weder handen vol vrijen tijd voor zijn geliefkoosde studies te erlangen.

Toen zijn parlementaire loopbaan afgebroken was, kweet Mill zich van een plicht tegenover de nagedachtenis van zijn vader door eene nieuwe uitgave van de *Analysis of the Phenomena of the human mind* te bezorgen. Het werk verscheen thans in twee deelen en werd met talrijke noten door Mill, Grote, Bain en Findlater verrijkt. Hier leert men het best John Mill's psychologische denkbeelden kennen.

Grote stierf in Juni. Hij werd in Westminster-Abbey begraven en Mill zeide bij die gelegenheid tot Bain, die naast hem liep: »Lang zal het niet meer duren of ook ik word onder den grond gelegd, maar met een geheel ander ceremonieel." Zijn voorgevoel bedroog hem niet. In den loop der twee volgende jaren leed hij aan verschillende ziekteaanvallen, welke hij, dank zijn krachtig gestel, gelukkig te boven kwam. Maar in den winter van 1873 werd hij, op zijn landgoed bij Avignon, door erysipelas aangetast, welke noodlottige kwaal hem binnen vier dagen grafwaarts sleepte. Den vorigen dag had hij, als naar gewoonte botaniseerende, nog vijftien Engelsche mijlen afgelegd. Erysipelas is endemisch in de laag gelegen kleistreken bij Avignon. Mill wist, dat de ligging van zijn huis ongezond was; toch had hij het gekocht en bewoonde hij het een groot gedeelte van het jaar, want hij wilde dicht bij het kerkhof zijn, waar zijn vrouw begraven lag. Wij weten dit van Dr. Gurney te Nizza, die Mill's geneesheer was en na het uiteinde van zijn beroemden patient aan de *Daily News* het volgende schreef: »Het huis is dicht door boomen omstuwde, die Mill niet wilde laten vellen, opdat de nachtegalen, welke in die streek zeer talrijk zijn, niet zouden verdreven worden. De laan, in wier schaduw hij gewoon was te werken, was zoo

vol van die vogels, en zoo tam waren zij, dat, bij mijne bezoeken, zij mij volgden van boom tot boom." Ook van Bain hooren wij, dat Mill veel gevoel had voor de poëzie der natuur. Hij placht hevig te protesteeren, wanneer bij den aanleg van een spoorbaan het natuurschoon verloren ging. »Hetzelfde parlement", schreef hij vol verontwaardiging in 1836, »dat 11,000 pond voor twee Corregio's uit de beurs der burgers haalt, gedooft dat van de vijf lijnen, waardoor Londen en Brighton kunnen verbonden worden, juist die gekozen wordt, waardoor de bekoorlijkheid der streek het meest schade lijdt."

Bij zijn begrafenis sprak de dominé van Avignon, die veel van Mill hield, een gebed uit. De brave man werd door vrome ijveraaars deswege aangevallen en moest zich in de couranten verdedigen. Gelijk zoo dikwijls, liet bij die gelegenheid de godsdienst zich niet van zijn beminnelijkste zijde kennen.

Na zijn dood kwamen Herbert Spencer, Thornton, Fawcett en anderen met bewijzen voor den dag, dat Mill niet enkel een groot, maar tevens een goed man was geweest. Zij dischten merkwaardige staaltjes van zijne edelmoedigheid op. Ook de organen der Tories brachten hulde aan zijn voortreffelijk karakter. De *Standard* schreef: »Nooit was iemand ernstiger in de opsporing der waarheid, krachtiger in hare verdediging." Bain drukt zijn zegel op al die gunstige getuigenissen. Hij schildert Mill's hulpvaardigheid, zijn strengen zin voor recht, de levendigheid van zijn gemeenschapsgevoel, zijne groote liefde voor de openbare zaak. Hij vertelt ons ook, hoe sober Mill's leefwijze was, hoe gering zijne eigene behoeften waren en hoe hij er zoo toe kwam aan de kracht der hartstochten in zijne theorieën geen volledig recht te laten wedervaren. Slaaf der zinnen was Mill minder dan eenig ander sterveling; hij blonk uit door die eigenschappen, welke den mensch waarlijk mensch doen zijn.

VICTORIEN SARDOU

VICTORIEN SARDOU.

Een fijn besneden, sprekend, ietwat vrouwelijk gelaat, waarover een waas van teerheid en zachtheid, onrustige, van geest tintelende oogen, wangen, die zich tot een vriendelijken lach plooiën, een hoog voorhoofd, weelderig haar, dat los naar achteren om de slapen golft, vormen den indruk der beeltenis van Victorien Sardou, den meest populaireren schrijver, niet alleen van Frankrijk, maar van de geheele wereld. Een nieuw werk van hem is een gebeurtenis. Staatslieden, geleerden, kunstenaars op elk gebied, dames der eerste standen en buiten alle standen, aristocraten en beursgodheden, voorname nietsdoeners en ijdele nieuwsgierigen, stroomen saam als zij de eersten kunnen zijn om een zijner nieuwe schepingen te kunnen genieten. Engeland, Amerika en Duitschland zenden hun vertegenwoordigers, die in het middernachtelijk uur met de meeste uitvoerigheid den inhoud van het nieuwe kunstwerk overseinen en er hun kritiek aan toevoegen, om den volgenden dag de geheele beschaafde wereld te verkondigen niet alleen welk kunstwerk Sardou heeft tot stand gebracht, maar ook welke de indruk was en wie bij de première tegenwoordig waren.

De populariteit van Sardou is spreekwoordelijk, en voor menigeen een bròn van altijd borrelende geestigheid.

»Welk een gelukkig man is Sardou! De held van den dag, een koning met onbeperkte macht!»

»Zijn naam is in aller harten en zweeft op aller lippen. Uw schuldeischers herhalen u, meer dan u lief is: »O! als mijnheer het geluk had een stuk te maken als Sardou, dan...»

Terwijl zij uw gelaat met kussen bedekt, fluistert uw aanstaande u heel geheimzinnig in het oor:

»O, als je zoo geestig was als Sardou, dan zou ik je niet alleen liefhebben, neen, ik zou je aanbidden, ik zou tot je opzien als tot een godheid!»

»Zijn naam brengt ieder in verrukking, wekt een geestdrift als in de schoonste dagen van Victor Hugo.

»Op de aanplakplaatsen van alle schouwburgen van Parijs, ja van de geheele wereld schittert met groote letters de naam: SARDOU.

»Als ge een krant inziet, de naam Sardou springt u het eerst in 't oog.

»Uw dienstboden — de mannelijke zoowel als de vrouwelijke — vragen u een vrijen avond te meer, om *Dora*, *Fédora* of *Théodora* te gaan zien.

»Aan de plaatsbureaux der schouwburgen verdringt zich de menigte als een stuk van Sardou op het affiche staat.

»De directeurs buigen in het stof voor Sardou, de beelderigste actrices lachen hem het aanminnigst toe.

»De menigte draagt dassen à la Sardou, vesten à la Sardou, de schoone sekse noemt de keurigste voorwerpen van haar toilet naar door hem geschapen heldinnen.

»De *Fédora's* en de *Théodora's* leenen zelfs haar naam aan de geheimen van het vrouwelijk schoon.

»Weddenschappen worden aangegaan, vriendschappelijk twistvuur ontbrandt om het kleinste verschil omtrent de opvatting van Sardou.

»Beursmannen betwisten het bezit van Sardou's geestelijk eigendom. Een Rothschild bezweert den twist met zijn millioenen.

»Jonge meisjes fluisteren elkander heimelijk in het oor, dat zij van Sardou gedroomd en hem gezien hebben als een lief engeltje met blonde, krullende haren, met rozeroode vleugeltjes en een gespannen boog in zijn hand.

»De *Indépendance Belge* is zelfs eens gedoodverfd met een bericht, dat Sardou een huwelijk zou aangaan met de dochter van den Schah van Perzië."

Voor de *Indépendance Belge* schijnen sinds jaren al de geheimen van Sardou open te liggen. Reeds bij zijn eerste succès ontsluitte dit blad, door de alwetenheid van Henri de Pène (Manè), de verborgenheden van zijn arbeid:

»Sardou is een aangewezen medium en van bizondere kracht. Hij staat met geesten in betrekking; een hunner t' avond of morgen onder zijn pen of potlood gekomen, bedient zich van zijn hand voor het wonderlijkste en geheimzinnigste.

»Sardou erkent zelf met de zedigheid die aan zijn verdienste past, dat hij gelooft het beste zijner stukken verschuldigd te zijn aan onzichtbare en bovennatuurlijke medewerkers. Hij stelt ze samen — wij hebben het hem zelf hooren zeggen, — in een soort van geestvervoering, die hem als in de werkelijkheid een tooneel voor oogen stelt, denkbeeldige acteurs laat hooren spreken, onder wier diet'e hij zijn samenspraken schrijft en wier bewegingen hem de »jeux de scène" aangeven, die hij vervolgens op de meer stoffelijke planken overbrengt."

Zoo schreef *l'Indépendance Belge* in 1850, naar aanleiding van het eerste stuk van Sardou, dat succès had: *Les premières armes de Figaro*, nauw latende doorschemeren wat scherts, wat ernst was. Aan de pers komt geenszins de eer toe Sardou te hebben gesteund, te hebben aangemoedigd. Na de eerste voorstelling van *Les premières armes de Figaro*, 27 September 1850 in het Théâtre Déjazet schreef Chadeuil in

Le Siècle de hooghartige woorden: zonder juffrouw Déjazet, zou de rol zijn belangrijkheid verloren hebben; terwijl Henri Rochefort in Charivari oordeelde: *Den inhoud van het stuk behoeven we niet te vertellen. Déjazet geeft er karakter en leven aan. De auteurs (het was in samenwerking geschreven) geven blijk van zedigheid door onder de vlag van Beaumarchais van wal te steken. Ik meen zelfs hier en daar navolging ontdekt te hebben.*” De naam Sardou schrijft Rochefort hardnekkig als Sardoux — met een x.

Sarcey nam van *Les premières armes de Figaro* geen kennis, hoewel hij reeds aan *l'Opinion Nationale* tooneelkritiek schreef. Het was een comédie met zang en dus niet van zijn gading. Prével komt de eer toe de schitterende toekomst van den nieuweling eenigszins te hebben voorzien. »Het stuk” — schreef hij in *Figaro Programme* — »bevat woorden vol geest en satire, die een fortuin zouden zijn voor de beste schrijvers van stukken in vijf bedrijven.”

Als de kritiek toen het schitterend succès van *Les pattes de mouche* had kunnen voorzien en vooral als zij geweten had, dat deze geestige comédie reeds bij de opvoering van *Les premières armes de Figaro* voltooid was, hoe geheel anders had haar oordeel geluid! Maar Sardou was voldaan; hij had thans vasten voet op een weg, die voor hem tot dusverre ontoegankelijk was geweest. Tal van pogingen waren mislukt; menige teleurstelling had hij ondervonden, zelfs het grievende om uitgefloten te worden. Toen zijn vader hem gevraagd had, wat hij worden moest, had hij geantwoord: »schrijver!” De oude heer had zijn zoon voor de studie bestemd. Victorien kon kiezen tusschen de studie in de rechten of in de medicijnen. Hij koos de laatste, hopende daardoor meerder gelegenheid te hebben om te schrijven. Anderhalf jaar lang bezocht hij ter studie het hospitaal Necker, maar zijn oorspronkelijke aanleg stond hem in den weg. Hij moest en zou schrijven; de studie in de medicijnen werd opgegeven. Op achttienjarigen leeftijd had hij reeds een treurspel gedicht in vijf

bedrijven en in verzen, *Othon le grand*; onder zijn medische studiën voltooidde hij een comédie, ook in verzen: *Les amis imaginaires*, waarin de^e kiem lag voor het latere *Nos Intimes*. Met Paul Féval schreef hij een drama *le Bossu*, dat als de vorigen nooit gespeeld werd. Eenzelfde lot wachtte zijn volgend drama: *Fleur de Liane*, hoewel hij het evenals de andere aan verschillende tooneeldirecteuren had aangeboden. Met ijzeren wil en besloten om te slagen, legde hij de hand aan een nieuw treurspel in verzen, *La Reine Ulfra* waarin het klassieke en romantische samensmolten en o. a. dit vers voorkomt:

»Un trône est trop étroit pour qu'à deux on y tienne.»

Met de beste verwachtingen bood hij het een directeur aan, die een troep samenstelde om met Rachel een kunstreis door de provincie te doen. Met den overmoed der jeugd vroeg hij Rachel te spreken. »Rachel spreken?» — zei de oude tooneeldirecteur (Chotel was zijn naam) — »dat gaat zoo maar niet. Schrijvers van naam staan met hun manuscript onder den arm bevend in de zijkamer te wachten, of Rachel hen zal toelaten! Musset zelf. . . .»

»U kunt het ten minste beproeven. Mijn *La Reine Ulfra* heb ik aan haar opgedragen. Dat zal mij misschien genade doen vinden.»

»Enfin, kom over acht dagen terug. Dan heeft ze uw treurspel gelezen.»

Na acht dagen kwam Sardou terug. Rachel had, ingenomen door het begin, zich het stuk door Chotel doen voorlezen, maar na de eerste verzen vroeg zij hem:

»Waar speelt het?»

»In Zweden!»

»In Zweden? Neen, een stuk, dat daar speelt, onmogelijk! Zeg het jonge mensch, dat hij een Grieksch treurspel schrijft en dat ik *dat* misschien speel.»

Sardou was weinig gestreeld door dit bericht, maar het

oordeel, dat de oude Chotel er aan toevoegde troostte hem eenigszins. Thans nog herinnert hij het zich met vreugde en dankbaarheid.

»Mag ik u wat zeggen?» voegde Chotel hem toe. »Ik heb uw *Reine Ulfra* geheel gelezen. Ik zeg niet dat het een meesterstuk is, maar er zit »tooneel» in, het heeft gloed en leven. Laat den moed niet zinken. Ga voort, werk het om. Maar word geen koffiehuislooper, geen zwierbol of miskend genie en verlies uw tijd niet tusschen de coulissen. Daar leert men geen stukken maken, maar zittende voor zijn werktafel bereikt men zijn doel. Zoo komt men er. En gij zult er komen! Onthoud wat ik u zeg!»

Om er te komen, moest hij werken, en om te werken zich niet te bekommeren hebben om zijn bestaan. Maar de strijd om het bestaan zou hardnekkig zijn. Een harde tijd brak voor Sardou aan; zijn vader, die Parijs verliet, kon hem niet steunen; twee zijner jongere zusters stierven in één week aan typhus. Smartelijk getroffen door het een, pijnlijk aangedaan door het ander, stond hij, nauwelijks twintig jaar, alleen in de groote wereldstad, verlaten van allen, beroofd van alles. Zijn kennis was het eenige wapen, dat hem den strijd om het bestaan zou mogelijk maken. Hij wierp zich in de armen van de journalistiek. Een beoordeeling van schilderijen werd hem voor *l'Europe artiste* opgedragen. Naar zijn beste vermogen en met gróote eerlijkheid kweet hij zich van zijne taak, maar dat was juist wat men niet wilde. Het was de wensch van den directeur, dat hij de schilderijen der bekende meesters vol gebreken en die der onbekende vol voortreffelijkheden zou vinden. De directeur dreef een kunsthandel, kocht de schilderijen der beginnenden op en wilde door zijn blad hun deugden uitbazuinen om in zijn brandkast de zilverlingen te zien vloeien. Na deze openlijke beken-
tenis zag Sardou voor goed van dit genre van journalisme af en liet het bij het eerste en eenige artikel.

Om in zijn nooddrift te kunnen voorzien — weelderig had hij het niet, hij woonde op een dakkamertje — werkte hij thans voor boekverkoopers aan woordenboeken en levensbeschrijvingen; terwijl hij bovendien, om zijn inkomsten te vermeerderen, les gaf in het latijn. Een zijner leerlingen was o. a. een kind uit den harem. Voor het onderricht aan dezen jeugdigen Egyptenaar genoot hij twee en een halve franc per dag. Nog minder brachten hem zijn levensbeschrijvingen op. Maanden lang had hij gewerkt om zeer beknopt een duidelijke schets te kunnen geven van Jérôme Cardan en twee-en-dertig francs was de geheele som, waarmede al zijn studie en moeite werd betaald. Zulk bloedgeld deed hem ook van dezen arbeid afzien en nieuwe pogingen in het werk stellen om een zijner stukken gespeeld te krijgen. Het gelukte eindelijk. Voor den 1sten April 1854 kondigde het Odéon *La taverne des étudiants* aan. De studenten begroetten het bericht met tegenzin, zij geloofden dat het stuk zijn ontstaan te danken had aan een opdracht der regeering. Den eersten April waren allen op hun post, het geheele parterre was vol studenten, die oproerig waren gekomen en nog oproeriger zouden heengaan. Van het eerste voorwendsel het beste om hun woede te toonen, werd terstond gebruik gemaakt. Bij de ontboezeming:

On n'a plus de jeunesse, on n'a plus de pudeur !
Et l'on se croit savant ! en l'on se croit rêveur !

brak de storm los. Een oorverdoovend gefluit, geschreeuw en geraas. Onder allerlei kabaal kwam de voorstelling ten einde. Den volgenden dag was het nog erger, vooral toen door een toeval plotseling al de lichten uitgingen. Door den tegenstand der jongelui werd het stuk slechts vijf malen gespeeld.

Sardou was gevallen, maar... gevallen om weer op te staan, zij het ook na wanhopigen strijd. Hernieuwde

pogingen om *Le Bossu* en *Fleur de Liane*, waarvan de handeling in Canada plaats grijpt, voor het voetlicht te doen komen; aanbieding van nieuwe stukken als *Bernard Palissy*, in verzen, en *Paris à l'Envers*, mislukten allen. Scribe vond *Paris à l'Envers* onkiesch.

Om in zijn sober onderhoud te voorzien gaf Sardou les aan den zoon van een wijnhandelaar te Charenton, waar hij te voet heen en terug ging. De moed der jeugd, die bergen verzet, begaf hem niet.

Vier jaren na den val van *La taverne des étudiants* waagt hij het *Les pattes de mouches*, waarvan hij de hoofdrol voor juffrouw Fargueil bestemd had, aan het théâtre du Vaudeville aan te bieden. De directeur leest het niet. Sardou gaat er mee naar het Gymnase. Daar wordt het gelezen en aangenomen. Weldra maakt hij kennis met Déjazet en van dat oogenblik verkeert zijn tegen- in voorspoed. De eerste ontmoeting met Déjazet was voor Sardou beslissend.

» Vier jaren nadat *La Taverne* gevallen was, had hij te vergeefs aan alle deuren geklopt! Hij was moedeloos van zoovele vruchteloze pogingen en teleurgestelde verwachtingen. Ten einde raad, vertrok hij met een brief van aanbeveling, dien men hem voor Déjazet had gegeven, naar Seine-Port!

Wat ging er op dien weg al niet door zijn hoofd. Hoe zonderling was zijn pogen! Wat stelde hij er zich weinig van voor! Hoevelen voor hem hadden dienzelfden weg bewandeld zonder eenig gevolg. Waarom zou hij gelukkiger zijn!

Te Cerson waar hij uitstapte, geen omnibus. Dus verder te voet. Het weder is verrukkelijk! . . . Opgewekt gaat hij door de bosschen. De zon schijnt heerlijk. Voor het eerst beschijnt de zon zijn weg. Bij de eerste huizen van het dorp ontmoet hij twee boerinnen met manden op het hoofd; zij groeten hem als een ouden bekende. Een weinig verder ligt bij een pomp een hond uitgestrekt. Hij komt naar hem toe en likt hem vriendelijk de hand. Een kind wijst hem de woning van

Déjazet. »Het hek daar, op de markt"... Met kloppend hart schelt hij aan. Niemand komt, eindelijk merkt hij dat het hek open is. Alles scheen zich, als door de aanraking van een toovering, voor hem te openen. Een dienstbode met mooi blond haar roept hem uit de verte, glimlachend toe: »Gaat u zoo lang in het salon, ik zal mevrouw roepen, ze is in den tuin." Hij gaat het salon in, dat hij, hoe bedremmeld ook, goed opneemt. Hij keek nog naar de meubels, in den stijl van het keizerrijk, naar de met trijp bekleede stoelen, naar de gele kopjes op den gueridon, toen de deur achter hem openging en hij bijna overluid uitriep: »Dat is zij!" En al zijn moed verzamelende om tot haar de toespraak te houden die hij onder weg bedacht had, keerde hij zich om. Toen hij zag, dat zij het werkelijk was, bleef hij roerloos staan, zijn mond open, stom als een visch.

Zij had haar handen vol kalk. Dat was de oorzaak zijner verwarring. Daar was hij niet op voorbereid. Zij zag zijn verbazing en zei lachend:

»Neem me niet kwalijk, ik was aan het metselen, om een muur te herstellen."

Onder het mompelen van eenige onzamenhangende woorden gaf hij haar den brief, die een gunstig uitwerksel had. Wat hij al niet zei, toen het ijs eenmaal gebroken was, wist hij zelf niet;... wel, dat hij niet al te linksch was.... Met veel handigheid bood hij haar een stuk aan, *Candide* (een *Candide* in 5 bedrijven) en voegde er voor haar allerlei vleisende woorden aan toe. Hij legde zijn manuscript op tafel, drukte haar bekalkte handen, ging haastig weg, zonder een enkele maal om te zien.

Hij voelde zich thans lichter en opgewekter dan ooit te voren!... De hemel scheen hem blauwer, de lucht streeplender, de vogels vroolijker, de bloemen schooner toe dan bij zijn komst! Een geheime stem zei hem: »Uw gelukszon is opgegaan!" Zijn jeugdig geluk, tot dus ver aan ketenen

gelegd, verbrak zijn boei en voor het eerst voelde hij zich vrij en kon hij naar hartelust zijn vleugels uitslaan. Hij liep niet, maar vloog, sprong over de breedste slooten, al stonden ze ook vol water. Hij plukte waterleliën en veldbloemen, schikte ze tot een reusachtigen ruiker, dien hij mee naar zijn woning nam. En thans zijn die veldbloemen, als dierbare herinnering bewaard, voor hem nog altijd frisch en geurend.

Déjazet besloot in haar eigen schouwburg *Candide* te spelen, maar de censuur verbood de opvoering. Zij vroeg aan Sardou een ander stuk. Hij bood haar toen *Les premières armées de Figaro* aan. En op denzelfden dag, dat deze geestige comédie een onbetwisbaar succès behaalde, het eerste voor Sardou, las Theodore Barrière aan de artisten van het Palais Royal een nieuw stuk voor: *Les gens nerveux* van hem en Sardou. Dit is het groote keerpunt in Sardou's leven en streven. Ieder pogen is voortaan een overwinning. Op nog geen dertigjarigen leeftijd is hij een der gevierdste auteurs en kan hij bogen op werken als *Les pattes de mouches*, *Monsieur Garat* en *Nos Intimes*. Ieder jaar verbaast hij het publiek met nieuwe vruchten zijner rijke verbeelding. Alle genres beproeft hij en in alle genres munt hij schijnbaar uit. Zijn werken volgen elkander met ongeëvenaarde snelheid op en thans (1886), nog geen vijfen-vijftig jaar oud, telt hij zijn werk bij tientallen. Van 1861 tot 1866 verschenen: *Les pattes de mouche*, *Les Ganaches*, *Nos Intimes*, *Monsieur Garat*, *Les vieux garçons*, *Papillonne*, *Les femmes fortes*, *Nos bons Villageois*, *La famille Benoiton*, om gevolgd te worden door *Maison neuve*, *Séraphine*, *Andréa*, *Fernande*, *Rabagas*, *Don Quichotte*, *Les diables noirs*, *L'oncle Sam*, *Les Merveilleuses*, *Patrie*, *La Haine*, *Ferréol*, *Dora*, *Les Bourgeois de Pont-Arcy*, *Divorçons*, *Fédora*, *Théodora*, *Georgette*, enz. Bovendien schreef hij teksten voor opera's, waarvan Offenbach en anderen de componisten waren, novellen als *Une perle noire*, (waarin sprake is van ons land), geestige vlugschriften

als *L'heure du Spectacle*, terwijl hij thans, — *Georgette*, zijn veertigste tooneelwerk, nauw voltooid hebbende, — zich weder onledig houdt met een nieuw stuk voor de Comédie Française, dat *Belle-Maman* tot titel zal hebben.

Een onvermoeid werkzame aard drijft hem aan om al wat hij opmerkt in beeld te brengen; zijn vereenzelviging met het drama doet alles, wat hij schrijft en denkt, ongemerkt een dramatischen vorm aannemen. Zelfs in zijn doen is vaak iets dramatisch. Sardou b. v. op een repetitie is een drama op zich zelf. Een repetitie onder zijn leiding bij te wonen behoort tot de uitzonderingen. Als hij de artisten eenig nieuw stuk voorleest, laat hij hen beloven over alles zoo veel mogelijk te zwijgen. Op de repetities wordt ieder geweerd. Daar is Sardou oppermachtig heerscher. Gaarne repeteert hij over een half bedrijf een geheelen dag, van 's morgens elf tot 's middags vijf uur, en zoo tal van weken, bijna maanden achter elkander. Op de repetities ondergaan zijn stukken de grootste veranderingen, soms wordt een geheel bedrijf gewijzigd en omgewerkt. In *Dora* o. a. is het slot en de geheele oplossing, de scène met den handschoen, op een der laatste repetities, tot stand gekomen. Een repetitie van Sardou is kenmerkend om zijn eigenaardige zorg voor kleinigheden. In enkele trekken heeft Henri du Mortier die van het begin tot het einde geestig geschetst.

»De repetitie wordt aangescheld. De chef-machinist met zijn machinisten verschijnen het eerst, daarna de regisseur en de tooneelmeester. De regisseur ziet zorgvuldig na of de meubelknechts de meubelen op de juiste plaats hebben gezet, door Sardou den vorigen dag met krijt aangeteekend. Langzamerhand komen de artisten, na de artisten de souffleur of souffleuse en eindelijk Sardou zelf. Hij is verscholen in een groote jas met den kraag tot over zijn ooren op, hij is koud en huiverig; een foulard om zijn hals ontbreekt nooit.

De artisten gaan naar hem toe en vragen hoe hij het maakt.

»Hij is niet al te wel, hij heeft slecht geslapen. Zijn zenuwen zijn in de war.

»Spoedig wat ammoniak!

Deze wordt weldra gebracht. Op een repetitie van Sardou is ammoniak onmisbaar.

Allen maken zich ongerust, de directeur niet het minst.

Het zenuwlijden van Sardou beteekent doorgaans: lastige repetitie, brommige auteur, herhaaldelijk overdoen van tooneelen!"

Slechts één persoon staat het vrij om in de zaal te mogen zijn. Het is de orkestmeester van den schouwburg. Hij geeft acht op het aanbrengen van tremolo's. Maar Sardou, die een vijand is van dat soort accompagnement, weigert hardnekkig alle voorstellen van den armen man, wiens werkzaamheid een sinecure gelijk.

Eindelijk wordt er begonnen. Sardou geeft het fleschje met ammoniak aan den rekwisiteur.

Plotseling hoort men een wanhopigen kreet.

De regisseur komt verschrikt aanloopen.

»Beste vriend'', zegt de auteur, ernstig boos, »zie nu eens de kanapé rechts. De linkerpoot staat buiten de krijtschreef!'' De kanapé wordt omzichtig op de aangewezen plaats gezet.

Een nieuwe kreet. Ditmaal geldt het den machinist.

De chef-machinist verschijnt aarzelend.

»Och, zie nu eens, dat zetstuk staat te veel naar voren.''

Het zetstuk wordt naar achteren gezet.

Voor de derde maal een kreet, een woedende.

»Waar is mijn fauteuil?''

Dit is aan het adres van den meubelknecht. Aan alle schouwburgen is de behanger en de meubelknecht de zondebok van Sardou.

»Die meubelknecht is een nagel aan mijn doodkist!''

De fauteuil wordt gebracht en Sardou verdwijnt met

souffleur en directeur in een soort hut, op den voorgrond, ter afwering van tocht.

Alles is gereed, alles staat op zijn plaats, de artisten gaan aan het repeteeren.

Weinige oogenblikken later klinkt een zwakke stem uit de hut, die met schijnbare kalmte zegt: »Nee, kinderen, zoo is het niet!... A meer naar rechts; B bij den schoorsteen... En de stoel, C?... Zoo, zoo is het goed, uitstekend!» Maar op het oogenblik dat alles goed aan den gang is, springt Sardou uit zijn hut als een duiveltje uit een doosje. Hij snelt naar een meubel, verplaatst het, gaat er op zitten, nog steeds in zijn groote jas en foulard gewikkeld.

Bedeest en gebruik makend van het oponthoud, vraagt de orkestmeester uit de zaal:

»Mijnheer Sardou, zou hier een tremolo niet goed zijn?»

En Sardou antwoordt barsch, met diepe minachting:

»Loop naar den duivel met je tremolo's, geen muziek, alsjeblieft!».

Naarmate de repetitie vordert, verheft de stem van Sardou zich. Zij wordt voller en klinkt door de geheele zaal. Het uitvliegen uit zijn hut neemt toe. De jas fladdert om zijn beenen, de foulard om zijn hals.

De auteur speelt alle rollen, nu eens een ingénue, dan een moederról of dramatische minnares; hij stelt als het noodig is, alle personen voor, zelfs meubels. Al spelende, ontdekt Sardou zich van zijn jas en schiet een dunnere aan. Maar nauwelijks heeft hij dit gedaan, of hij krijgt het koud, de dunnere jas gaat uit, en de eerste weer aan.

Om drie uur neemt men een oogenblik rust. Onder het gebruik van een sherry-cobler gaat Sardou voort met den een een betere opkomst aan te geven, den ander een tooneel-effect te bezorgen. Hij is met allen in levendig gesprek, vol attenties voor de dames en zelf door een vleierend woord

zeer gestreeld. Tien minuten later begint de repetitie weer en duurt tot vijf uur. Dan gaat het repeteeren niet meer van harte, ieder is moe, behalve Sardou. Hij zou gaarne voor het laatst dat groote tooneel van het derde bedrijf nog eens overdoen. Maar de artisten maken bezwaar en verdwijnen ongemerkt in de richting van de tooneelkeur. Langzamerhand zijn allen weg en wordt de auteur tot zijn spijt gedwongen aller voorbeeld te volgen. Zijn zenuwpijn is geheel verdwenen. Voor hij heengaat, vliegt hij nog even de directiekamer binnen en roept den verbaasden directeur woedend toe: »Laat de meubelknecht voor alles beter zorgen, of hij jaagt mij den dood nog op het lijf!»

Sardou's bijzondere vrees voor de nalatigheid van den meubelknecht en behanger heeft zijn goede reden. De uiterlijkheden spelen in al zijn werken een groote rol. De weelderigste ameublementen in de rijkste salons zijn voor zijn tooneelstukken onmisbaar; stoelen, tafels, lampen, bloemen, beeldjes, vuurhaarden, deuren, balcon, enz. worden, alsof het levende voorwerpen waren, door hem in de handeling betrokken. De omgevallen stoel in *Nos Intimes* draagt bij tot de ontknooping der handeling; de vuurhaard, de bibelots en de beeldjes in *Les pattes de mouche* verrichten wonderen. Zonder al die uiterlijkheden zou Sardou Sardou niet zijn. Ze zijn een uitvloeisel van zijn natuur. In zijn vorstelijk ingerichte woning te Marly gluurt de artistieke verzamelaar in alle vertrekken om den hoek; de kostbaarste en zeldzaamste vazen, oudporcelein, antieke tapijten en draperieën, gedreven koper, beelden en beeldjes, oude zeldzame prenten, perkamenten, en wat niet al! brengen er den man van kennis en smaak in verrukking. Sardou's geest voelt zich niet alleen thuis in deze eeuw, maar in alle eeuwen. Door onvermoeide en steeds voortgezette studie van historie en oudheden verplaatst hij zich met zonderling genot even gemakkelijk in het verleden als hij leeft in het heden. In *Théodora* heeft hij met welbehagen gebruik gemaakt van zijn

geschied- en oudheidkennis en met behulp van décorateurs het oude Byzantium doen herleven in een schittering, zooals de werkelijkheid misschien niet gekend heeft. In dezelfde dagen, dat Jules Claretie op de bibliotheek te Parijs maanden, achtereen studie maakte voor zijn *Muscadins*, zag men er ook Sardou om nauwkeurig de costumes na te gaan, gedragen in de dagen van Madame Barras, om in *Les Merveilleuses* en *Les prés Saint Gervais* de waarheid nabij te komen. Keuriger van teekening, teederder van kleur dan de met zijn toestemming uitgegeven prentjes, aan het laatste stuk ontleend, kan men zich niets denken.

Les pattes de mouche, de comédie, die Sardou voor goed populair maakte en hem een rang onder de beste blijspel-dichters verzekerde, is zoowel zijn letterkundige als dramatische geloofsbelijdenis. De inrichting van den salon, een meesterstukje van keurigheid, heeft door haar realisme, door haar honderden kleinigheden, haar ontelbare rekwisieten, een omkeering op het gebied van tooneelversiering ten gevolge gehad. Voortaan geen geschilderde voorwerpen meer! Niet langer slechts het voor de handeling bepaald noodige, neen, salons gemeubeld zooals de werkelijkheid tot in de kleinste bijzonderheden aangeeft. *Les pattes de mouche* hebben den rekwisiteur voor het tooneel bijna onmisbaarder gemaakt dan den regisseur. Het welslagen van het uiterlijk eener moderne comédie heeft aan den eerste meer te danken dan aan den laatste. De schaduwzijde is niet uitgebleven. De kijkgrage menigte is aan het welbehagelijke uiterlijk alle gewicht en waarde gaan hechten en heeft het innerlijke, het ware, minder aandacht waardig gekeurd: het levende element, de tooneel-artisten, zijn soms geworden niets dan fraai gekleede dames en heeren, die zich allersierlijkst tusschen allerlei meubelen weten te bewegen en in staat zijn, beschaafd en aangenaam, op hun tijd een woordje op zijn pas te zeggen. Hoe geheel anders bij Molière! Bij hem vult de opgaaf der rekwisieten

één enkelen regel; bij Sardou bladzijden. Een comédie van Molière te spelen is de hoogste kunst, niet de zoogenaamde scènes, deze spelen als in een drama schier van zelf, maar het overige. Welzeggenskunst is bij Molière een eerste voorwaarde, het juiste aanbrengen van gebaren, geest en gratie zoovele andere vereischten. Alle hulpmiddelen en begoocheling ontbreken, de kunst stelt hare eischen; terwijl bij Sardou voor den artist iets meer dan routine voldoende is. De woorden, door hem den tooneelspeler in den mond gelegd, zijn met zoo veel overleg gekozen, zoo juist ter snede, dat een middelmatig vertolker, oordeelende naar het succès, zijn uil voor een valk aanziet.

De letterkundige en dramatische geloofsbelijdenis, in *Les pattes de mouche* nedergelegd, blijkt overtuigend uit het verloop der handeling, die men zou kunnen noemen *de zonderlinge lotgevallen van een vodje papier*. Om de goocheltoeren met een brief draait in *Les pattes de mouche* de geheele handeling. En welk stuk heeft Sardou sinds dien tijd geschreven, waarin niet een brief en een sleutel een voorname rol vervulden! Op den dag, dat hij plaats nam op een der zetels van de *Académie* heeft Charles Blanc zich dien brief en de overdreven zorg voor kleinigheden herinnerd en in zijn toespraak niet kunnen nalaten hem toe te voegen: »qu'il y avait de l'excès dans son habilité, qu'il abusait des petits moyens pour arriver à de grands effets, que la LETTRE, L'ÉTERNELLE LETTRE, jouait un rôle trop considérable, trop décisif dans plusieurs de ses intrigues." Voorts heeft hij hem een verwijt gemaakt »d'attacher trop d'importance aux minuties de la mise en scène, au mobilier de ses pièces, et de se servir trop souvent de ses meubles pour amener un tête-à-tête, pour masquer une déclaration, pour favoriser le glissement d'un billet, pour faciliter un évanouissement ou cacher le cadavre (*Maison Neuve*) d'un amoureux ou d'un mort"; terwijl hij op het nadeel wees van het groote misbruik der accessoires en het woord

aanhaalde van den schilder Gros, die tot zijn leerlingen zeide: *Mon ami, prends garde à ne pas mettre trop de détails, parce que, si tu en mets trop, il n'y en aura plus assez.* Voltaire zeide in krachtiger taal: *Les détails sont la vermine qui ronge les grands ouvrages.*

De angstvallige zorg voor het uiterlijke, voor de streeling der oogen heeft Sardou tot op dit oogenblik nog. *Théodora* is — zooals reeds gezegd werd — in den aanvang van 1885 ten tooneele verschenen met ongekende pracht en praal. Décors en costumes waren een verwezenlijking der sprookjes uit *Duizend en één nacht*. Aan décorateurs, machinisten, juweliërs, en modisten komt het grootste deel van het succès toe. De uitgebreide kennis van Sardou heeft allen voorgelicht om de omgeving van *Theodora*, om de kleurige schittering van het Byzantium der zesde eeuw zoo juist mogelijk af te beelden. In treurige tegenspraak, in bittere armoë staat het letterkundig en dramatisch gedeelte daartegenover. De dramatische waarde is als altijd: met de gewone middelen zijn de gewone effecten verkregen. De dialoog en de karakterteekening laten alles te wenschen over. Geen menschen, maar marionetten, bestuurd door de hand van Sardou. Geen karakter en karakterteekening ver- en ontwikkelen de handeling, maar een verloop van schreeuwende feiten van stuitende, door niets gemotiveerde verschijnselen en toevalligheden. De taal op zich zelf is, zooals steeds bij Sardou, keurig en vol gloed, geest en gratie, maar zij is geen weerslag, geen afschijnsel der taal van de zesde eeuw. Allen spreken als Franschen van dezen tijd, niet een enkele zin wordt door den afstand der eeuw in strengeren bouw gehouden, het geheel niet door het grootsche en blijvende der taal beheerscht, die verstorven tijden en personen eischen. Met welk een meesterschap dit te doen is, heeft hier te lande Schimmel in zijn karaktertooneelspelen *De Kat van den Tower*, *Struensee* en *Het Kind van Staat*, — en de hoogleeraar J. A. Alberdingk Thijm

in zijn *Karolingsche verhalen* bewezen. Hoewel gangbare taal gebezigd is, zijn de woorden zóó gekozen, zijn de zinnen zóó gebouwd, dat men waant het voorgeslacht te hooren spreken en, ondanks zich zelf, verplaatst te zijn in vervlogen tijden.

Eenzelfde bonte wemeling als *Théodora* vertoonen de andere historische stukken van Sardou. *Patrie*, door de Franschen ten hemel verheven, is niets dan een panorama met levende beelden. Ook hier is de afstand der eeuwen niet merkbaar. De geest der historie, het eerbiedwekkende en de hooge ernst der opstandelingen worden te vergeefs gezocht. Dat hoekige in doen en spreken, de vurige geloofsijver, de hartstochtelijke vaderlandsliefde, het grootsche en offerende in alle handelingen kenmerkt niet één. Alle personen zijn opgewonden, schreeuwerige Franschen, belust op scènes, op effecten. Niemand heeft een hart; allen overspannen zenuwen. Er wordt in het stuk geschoten, getrommeld, gevochten, de bloedraad voorgesteld, gemarcheerd, wachten afgelost, verraad gepleegd, wachtvuren ontstoken, Alva, Vargas en Willem de Zwijger ten tooneele gebracht en toch geeft het geen beeld van den Nederlandschen opstand. De ernst ontbreekt aan alle personen, aan iedere handeling. Het helder zelfbewustzijn, het verhevene en grootsche dat Hooft voor oogen stond, toen hij aanving zijn *Nederlandsche Historiën* te schrijven, dat hoogere heeft Sardou in geen deele gevoeld. Alva stelt hij voor als een teeder man en prins Willem als een schim. *Patrie* is een groot spektakelstuk met woelige tooneelen, die met een zwakken draad aan de handeling verbonden zijn. De handeling zelf is vol leven, maar in het geheel banaal en mist ten eenemale alle verheven gevoel. De grootsche indruk, dien *Patrie* (geschreven in 1869) te weeg zou moeten brengen, wordt vernietigd door een alledaagschen minnehandel. Een der hoofdpersonen, Dona Dolores, heeft zich geworpen in de armen van een minnaar, den Nederlander Karloo, op hetzelfde oog-

blik dat haar gemaal, de graaf de Rysoor, opgeroepen is en zijn leven waagt voor het vaderland! Dit alleen is voldoende om de harmonie tusschen idee en uitwerking te verbreken. Sardou, die met Dumas instemt, dat de geschiedenis de krachtigste medewerkster is voor dramatische en aandoenlijke scènes, is hier zijn overtuiging ontrouw geworden; de geschiedenis geeft hem andere vrouwen ten voorbeeld, vrouwen vol offervaardigheid; nacht en dag bereid om te sterven voor de heilige zaak; gereed zelfs, als de vrouw van Burgemeester Kies, in eere na te bootsen, wat uit vreeze voor schande vrouwen doen, die haar eere kwalijk te rade hebben gehouden. Dona Dolores is de gewone dertigjarige Fransche overspelige vrouw, het eeuwigdurend en tot vervelens toe gebruikte model der Fransche dramafabrikanten.

De mededeeling van Sardou zelf over het ontstaan van *Patrie* verklaart de gebreken. Voor een nieuw stuk had hij zich de vraag gesteld: *Welke is het grootste offer dat de vrouw ter liefde van haar land brengen kan?* En de valsche oplossing vond hij in de dierlijke Dolores. De handeling plaatste hij eerst in Venetië, daarna in Londen en eindelijk in Nederland, waardoor zijn vermeende oplossing geheel de idee van den opstand heeft miskend. Hij zelf heeft zijn misslag in geenen deele begrepen; anders hadde hij zijn werk niet onder bescherming van een bekend geschiedschrijver gesteld. Op de eerste bladzijde toch staat gedrukt: *A John Lothrop Motley, L'auteur de Patrie! dédie cette pièce comme un faible témoignage de son admiration pour le grand écrivain et l'homme de coeur à qui l'on doit » L'histoire de la révolution des Pays-Bas.*"

Patrie heeft aanleiding gegeven tot de geboorte van een ander historisch drama: *La Haine*. De creatie van een vrouw als Dolores was Sardou zelf ten laatste gaan stuiten. Om de eigenaardige manier van scheppen te bespieden, is het van belang hem zelf, naar aanleiding van *La Haine*, het woord te geven. In de voorrede verklaart hij: *» Patrie a donné naissance*

à la Haine; Cordelia (hoofdperson uit *La Haine*) n'ayant pour but que d'expiër Dolorès! . . .

» J'ignore comment l'idée dramatique se révèle à l'esprit de mes confrères. Pour moi, le procédé est invariable. Elle ne paraît jamais que sous la forme d'une sorte d'équation philosophique, dont il s'agit de dégager » L'inconnue." Dès qu'il s'est posé, ce problème s'impose, m'obsède, et ne me laisse plus de repos que je n'aie trouvé la formule. Et la formule trouvée, la pièce en découle toute seule. Pour » *La Haine*," et en vertu de ce que je viens de dire, le problème se posait de la sorte: » Dans quelle circonstance, la charité native de la femme s'affirmera-t-elle d'une façon éclatante?" La formule trouvée, et non sans peine, fut celle-ci: » Ce sera quand, victime d'un outrage pire que la mort, elle éprouvera pour son bourreau un sentiment de pitié, qui la fera voler à son secours."

» On conçoit bien que ceci n'était que l'embryon, le germe de l'idée, mais il y avait déjà création: la pièce était encore à naître; mais elle était conçue. — Elle avait son âme! — Il ne fallait plus que lui donner un corps.

» Et je dis qu'elle avait son âme, parce qu'il n'est pas de pièce viable, si elle ne repose sur une idée primitive, éternellement juste et vraie; et que j'avais le bonheur d'être en possession d'une idée de cette sorte: — » La femme versant à boire à son propre bourreau." "

Sardou's theorieën in *La Haine* hebben echter gefaald en zijn onhoudbaar gebleken. Het heerschen der pest, het sterven aan de pest van twee gelieven in een dichtgesloten kerk zijn bezwaarlijk in behoorlijk dramatischen vorm te brengen, het stuitende daargelaten.

Ondanks de vele en werkelijke schoonheden, die in *La Haine* voorkomen, ondanks eene vrouw als Cordelia, is het bij de eerste voorstelling te Parijs, 3 December 1874, jammerlijk uitgefloten en was zijn val een geweldige.

De Franschen zijn zeer geneigd *Patrie* en *La Haine* te stellen

naast de werken van Shakespeare. In die gelijkstelling schuilt een vaderlandlievend gebrek aan oordeel. Ontneem aan *Patrie* en *La Haine* de décors, laat geheel den woeligen omloop achterwege, en de stukken verliezen het grootste deel van hun waarde, van hun aantrekkelijkheid; ontneem aan *Richard III* de geheele monteering, hetzij die sober of balletachtig is, toch blijft dit treurspel niet alleen een meesterwerk, maar komt misschien in zijn verhevenheid en waarheid, in zijn strenge karakterteekening nog beter tot gelding. *La Haine*, maar vooral *Patrie* te zien vertoonen, is als het afsteken van vuurwerk, een heerlijke vuurgloed, schoone helle kleuren, sierlijke en grillige vormen, een ongeëvenaard knaleffect, een donderend uit-elk-ander barsten, een suizelende toon van stomme verrukking; één oogenblik later... dieper duister dan te voren, waarin ter nauwernood iets meer valt te ontwaren dan de houten staketsels, die de kunstvaardigheid der samenstelling te zien geven.

Hetzelfde verschijnsel vertoont zich bij de meeste stukken van Sardou! *Les pattes de mouche* is en blijft zijn meesterwerk, maar zijn bestaan balanceert op de punt van een naald. Als het kattedelletje, het vodje papier — hoe ge het noemen wilt — door een kleine onhandigheid van den vertolker geheel verbrandt, is het stuk veroordeeld, en zou bepaald onmogelijk verder te spelen zijn; het zou uit zijn, en uitgelachen worden. In navolging komt steeds de zwakheid van het voorbeeld uit. Het leggen van den knoop en de oplossing in *Justus van Maurik's Men zegt...* wordt ten deele verkregen door het briefje, waarmede in het laatste bedrijf licht ontstoken zal worden, een goocheltoer in bewuste of onbewuste navolging van *Les pattes de mouche*. Maar de behendige en guitige schrijver van *Janus Tulp* heeft nooit iets onbeholpeners verzonnen en meer averechts te pas gebracht.

Wat *Les pattes de mouche* tot een van Sardou's beste werken maakt, is de eenheid, het volhouden van den stijl,

ook in *M. Garat*, *Les Merveilleuses*, *Les premières armes de Figaro*, *Les prés Saint-Gervais* en *Divorçons*, te loven. Deze allen zijn van het begin tot het einde zuivere comédies. *Divorçons*; (6 December 1880) hier en daar zeer gewaagd, heeft een tweede bedrijf, dat uit het oogpunt van tooneelschrijfkunst voorbeeldig is, tintelt van geest en fijnheid van toon. Schier alle andere stukken zijn stijlloos. Het begin is comédie, het middengedeelte drama en zelfs melodrama, het slot een sentimenteetele vaudeville. *Maison neuve*, *La famille Benoiton*, *Les femmes fortes*, *Nos bons villageois*, *L'oncle Sam*, *Séraphine*, *Dora*, *Daniel Rochat*, *Georgette*, enz. pleiten voor deze bewering. *Les gens nerveux*, *Andréa* en *Nos Intimes* vormen den geleidelijken overgang tusschen beide soorten. *Rabagas* is een actueele politieke satire. *Fédora* zou men een salondrama en *Théodora* een melodrama kunnen noemen.

Beide laatste werken teekenen geen vooruitgang van den auteur, integendeel een offeren aan effectbejag en tijdelijk succès. Moge *Belle-maman*, het werk dat hij thans voor de Comédie Française schrijft, hem weer in het rechte, het oude spoor brengen. Zich zelf en zijn talent is hij, na middelmatige en bedenkelijke scheppingen als *Fédora*, *Théodora* en *Georgette*, verplicht eindelijk iets uitstekends het aanzijn te geven. Minder aangename ervaringen aan Frankrijk's toongevend tooneel opgedaan, nopen hem zelfs een schitterende revanche te nemen. De Comédie Française is steeds ongelukkig voor hem geweest. *La Papillonne* (11 April 1862) is er gevallen en achttien jaar later *Daniel Rochat* (16 Februari 1880). Hoewel *Daniel Rochat* acht-en-vijftig opvoeringen beleefde, is het den eersten avond uitgefloten; de beste vrienden van Sardou hebben het laatste bedrijf uitgelachen. De volgende avonden kenteekenden zich door onaangenaam en schamper gelach en hinderlijke rumoerigheid. *Daniel Rochat* heeft den schijn een ernstige comédie te zijn, hoewel zij al spoedig in drama overgaat; in waarheid is het een onlogisch tendenz-stuk. Het pleit voor of tegen het

huwelijk in de kerk behoort thuis op de collegekamer of het dispuutcollege, niet op het tooneel, en valt buiten het gebied der kunst. Bovendien is het pleit merkwaardig zwak, soms banaal, en gaat met het karakter van Daniel Rochat letterlijk verloren. Het eerste bedrijf is meesterlijk van bouw; de voorstelling van het burgerlijk huwelijk in een volgend is een caricatuur, een bespotting van een ernstige zaak, op haar plaats in een operette, niet in een comédie; de laatste akten slepen en naderen de grens der verveling. Aan het einde van het stuk is de bewijsvoering even ver als aan het begin en zou het van voren af aan kunnen beginnen. Het is een ronddraaien in een cirkel. De verklaring van Daniel aan Lea, dat hij uit liefde voor haar toch naar de kerk wil gaan, *mais à la condition que personne ne le saura*, veroordeelt zijn karakter, veroordeelt de geheele comédie, waarin men te vergeefs naar menschen, naar hartstocht zoekt; waant men die in het vierde bedrijf gevonden te hebben, dan wordt men door de kleurloosheid en temerigheid teleurgesteld.

Het teekenen van karakters is Sardou's eigenaardige kracht niet. Hij kiest nooit partij en laat nooit de handeling door botsing van karakters ontwikkelen. Aan dit gebrek komt hij handig door de voor hem onmisbare *raisonneurs* te ontmoet. Daniel Rochat heeft zijn dokter Bidache. André in *Dora* zijn Favrolle; Tholosan in *Nos Intimes* zijn Caussade tot onafscheidelijken metgezel. Als de handeling stil zou staan, als de bezwaren onoplosbaar schijnen, als geen redding mogelijk blijkt, als de gelieven het uiterste willen beproeven, komt de nooit falende *raisonneur* van zijn bankje om de handeling verder te brengen, de bezwaren op te lossen, de redding mogelijk te maken, den gelieven het gezond verstand terug te geven. Hij is de reddende engel, de beschermer der onschuld, de instandhouder der deugd; hij is de man met duizend middelen, aangenaam van uiterlijk, keurig gekleed, voornaam van manieren, nooit uit het veld geslagen,

een onderhoudend prater, de verpersoonlijking van geest, gratie en gezond verstand, de man met de beste theorieën, in één woord het is Sardou zelf, die als de man uit het marionettentheater al de draden zijner poppen in handen heeft, ze laat komen en gaan, zitten en staan, spreken en zwijgen, lachen en schreien, geheel naar zijn zin en welbehagen. Maar de onovertroffen en aandoenlijke deugden, zelfs de onfeilbaarheid van den raisonneur hebben een groote schaduwzijde. Voor den scherpsziende is het hem onmogelijk alle gebreken en tekortkomingen met den mantel der liefde te bedekken. Bidache maakt Daniel niet tot een karakter. Dokter Caussade in *Nos Intimes* — doorgaans zijn het dokters — blaast het logeerend personeel geen leven in; Champrosé in *La famille Benoitton* kan de karikaturen om hem heen niet in menschen verkeeren, al staat hem het goede voorbeeld of liever het model van Barrière's *Les faux bonshommes* ten dienste. De onmisbaarheid van den raisonneur scheidt gebreken; gebeurtenissen en personen buiten de handeling, toevalligheden zijn noodzakelijk om een geleidelijk verloop te verkrijgen. Sardou heeft de buitengewone handigheid om dit gebrek als logisch gevolg, als werkelijkheid voor te stellen en te doen aannemen. Welk een ongevenaarde goocheltoer is in *Nos Intimes* het ontkurken van de flesch en het daarmee doen verdwijnen van den minnaar. Maar de toeschouwer, zelf op grooter afstand dan de bedrogen echtgenoot, vraagt welke schapen van mannen Sardou het aanzijn geeft om de streken van een dokter, als Caussade, voor goede munt te doen aannemen. Deze schijncomédie, die op het oogenblik dat zij ten deele in drama overgaat, op een hoogst ernstig oogenblik den bedrogen echtgenoot een nacht op het balkon laat staan, ieder met zijn vrouw doet vreezen dat hij den minnaar wacht, lost zich op in het feit dat hij op de loer heeft gestaan om een vos te schieten. Een oogenblik lacht men en schijnt het pleit gewonnen, maar weldra maakt de lach plaats voor een gevoel van teleurstel-

ling en wrevel: een geval, beslissend voor het leven, door een grap te zien beslist, is een vermetelheid die afkeuring verdient.

De schuldige vrouw bij Sardou is ook van een merkwaardige soort. Ze is tweeslachtig, half slecht en vergoelijkt in haar slechtheid. Ware zij maar flink slecht, dan toonde ze karakter. Het algemeen boezemen ze sympathie in, omdat of zij zelf of de raisonneur heur vele tekortkomingen, heur walgelijk verleden ten slotte nog als buiten haar schuld voorstelt en haar aanspraak op sympathie geeft omdat zij ten slotte nog *le beau rôle* speelt. Voor vrouwen, wier hand bij het steken in eigen boezem melaatsch wordt, zijn zulke modellen een groote troost om eigen misstappen te vergoelijken, deze zelfs als noodzakelijk en niet zoo heel slecht voor te stellen en het geweten in slaap te sussen. Niettemin zijn en blijven zij levende leugens, mogelijk in een omgeving van mannen voor wie ieder hooger ideaal vreemd is en wier eenig geloof is, dat de wereld beheerscht wordt door vrouwen, die de maatschappij buiten zich sluit en aan wie een rechtschapen man de burgerlijke beleefdheid ontzegt. Sardou laat zelfs een vrouw als Dolores nog zeggen, dat ze op achting en liefde aanspraak heeft, en de in ieder geval schuldige echtgenoot Cécile in *Nos Intimes* durft nog beweren, dat de hemel haar vrijspraak moet zijn. Séraphine, de hoofdpersoon in de comédie van gelijken naam, die een meer dan wereldsch leven heeft geleid, waarvan een dochter het levend bewijs is, werpt zich in de armen van den godsdienst. Toch verschijnt zij niet als een boetedoende Magdalena, maar als een wereldlinge, die ontspanning en vertoon zoekt in gehuichelde vroomheid, afkeert door later als een furie met haar ouden minnaar in het strijdperk te treden. De opvoeding van haar dochter is zooals men van dergelijke vrouwen, zonder ernstig geloof en hart, maar met versleten zenuwen, verwachten kan. Het meisje wordt in den aanvang buiten de wereld geplaatst,

in een klooster gedaan om der wereld te verkondigen hoe diep het berouw der moeder is. Stel tegenover al deze schijnwaarheid, Mevrouw Bernard uit Augier's *Les Fourchambault*. Ook zij heeft een misstap begaan en een zoon is de onuitwischbare herinnering. Zij wordt geen devote, zij maakt haar zoon niet tot kloosterbroeder, zij worstelt niet met haar ouden verleider, maar zij boet in stilte, geeft haar zoon een voorbeeldige opvoeding, maakt hem tot een man van karakter, werkt aan zijn zedelijk en stoffelijk geluk, den ondergang van huisgezin en fortuin van haar ouden verleider voorkomt zij, en ten slotte laat zij haar zoon trouwen met een fiere jonge vrouw, die genoeg geleden heeft om te kunnen begrijpen. Mevrouw Bernard is een vrouw uit de ware wereld, zij is gevallen uit liefde, door haar geloof aan manneneer en mannetrouw; Seraphine is een vrouw die zich buiten de wereld heeft geplaatst en die met een lach op de lippen de ondeugd is te gemoet gesnel. Zulke vrouwen moest men laten waar zij zijn en niet als de eenige modellen voorhouden. De Fransche dramatiek zoekt die modellen tot vervelens en walgens toe in een wereld, van welke minder kennis genomen moest worden, een wereld door Dumas zeer terecht *Demi-monde* genoemd. Niet in die wereld worden de maatschappelijke wonden gepeild, slechts de nieuwsgierigheid naar het slechte en dierlijke wordt er bevredigd. Ware denkers zoeken, als de Noorsche dichter Henrik Ibsen, hun modellen elders. Met ijzige kou heeft hij het ware van het valsche in maatschappij, huisgezin en echtelijk leven gescheiden, schier met wreedheid de leugens der maatschappij aangetoond en bestreden. Zijn grootsch drama *Brand*, gerustelijk naast *Faust* te stellen, zijn *Steunpilaren der Maatschappij*, zijn *Bond der Jeugd*, zijn *Een vijand des volks*, maar vooral het meesterlijke *Nora*, het vlijmende en beschamende *Gengangere* (Het spook) laten het slechte der wereld in een helderen spiegel zien, toonen aan hoe ondeugd ondeugd baart, hoe een volkomen

erkennen der leugens op elk gebied de eenige oorzaak is tot gezonderen toestand. Geen middelen worden ontzien, zelfs de strengste niet, niets wordt verholen, alles genoemd. Duidelijker en tevens aangrijpender dan in *Gengangere* (Het spook) is wel niet mogelijk; de geslachtelijke erfzonden van den man maken er het hoofdonderwerp van uit. De vrouw verschijnt in al haar grootheid, een warm vergevingsgezind hart, maar een ijzig koel verstand, dat voor niets terug deinst. *Nora* is een vrouw met een adel en zielegrootheid, zooals slechts de Germaansche literatuur vermag te scheppen. Want Ibsen staat in zijn strijd tegen de leugen tusschen vrouw en man niet alleen; vele Noorsche romanciers (Ernst Ahlgreen in *Pengar* b. v.) zijn medestrijders en de oorspronkelijke Noorsche dramatiek beweegt zich op hetzelfde gebied, waarvan meesterstukjes als Kielland's *Op de terugreis* een welsprekend voorbeeld zijn.

Toch heeft Sardou ons nog de vrouwelijke verworpelingen bespaard, die andere Fransche dramaturgen bij voorkeur tot heldinnen kiezen. Naast de slechte vrouwen nemen de onschuldige, dartele en lieve jonge meisjes en vrouwtjes een groote plaats in, als *Fernande* (*Fernande*), *Yvonne* (*Seraphine*), *Geneviève* (*Nos bons Villageois*), *Bérangère* (*Les Bourgeois de Pont-Arcy*), *Antoinette* (*Les vieux garçons*), *Adèle* (*Odette*), *Dora* (*Dora*), *Miss Esther* (*Daniel Rochat*), *Paula* (*Georgette*). Sardou verklaart zelf, dat hij voor de vrouw een onbegrensde vereering koestert, haar hooger stelt dan den man. Daarom heeft — volgens zijn eigenaardig beweren — in zijn stukken »de vrouw bijna altijd de mooie rol: die van het gezond verstand, van liefde en toewijding!»... »Voor mijn jonge meisjes behoef ik niet te pleiten. Zij vormen een verzameling, waarop ik trotsch ben. Uitgezonderd twee Amerikaansche en de *Benoitonnetjes* zou ieder jongmensch met wie ook van haar, zonder eenig bezwaar een huwelijk kunnen aangaan... en dat is een niet geringe lof!» *Dora* is van allen wel de meest uitgewerkte per-

soonlijkheid, gelijk het stuk van dien naam het soberste, meest logische en meest reine is, dat hij ooit geschreven heeft. Op *Dora* valt voor een Fransch stuk weinig te zeggen, hoe groot ook de afstand zij tusschen de hoofdpersoon en Shakespeare's *Julia*. Menige samenspraak tusschen Romeo en Julia is het Hooglied der onbaatzuchtige liefde; *Dora* geeft bij het zekere uitzicht op een huwelijk met André de blijde verzuchting: »o, wat gij nu doet is schoon en edel, nooit... neen, nooit zal het u berouwen!" want — had zij tot den vertrouwde van haar aanstaande gezegd: »Ik ben arm, maar ik zou den man, die mij de onverwachte gunst bewees om met mij te trouwen, zoo innig dankbaar zijn, mijn leven lang!" Na deze verzekering hoeft het onderscheid tusschen Julia's zielsverzuchting op het balcon en *Dora*'s blijdschapsbetuiging dat een man met geld een uitkomst zal zijn, niet nader te worden toegelicht. Het drama *Dora* heeft voor het overige schoonheden van den eersten rang. Zicka met haar felbewogen leven had minder lijdelijk kunnen optreden, meer karakter dan werktuig kunnen zijn; de manier, waarop zij, die zooveel onheil heeft gebrouwen, voor goed het tooneel verlaat, is meesterlijk. De hooggeplaatste spion Van der Kraft is een scherp geteekende figuur, een weinig meer uitwerking en hij met Zicka zouden den raisonneur, Favrolle, overbodig hebben gemaakt. Het merkwaardigste van het stuk is, dat terwijl het zich geheel en al beweegt in de politieke wereld, de politiek nooit op den voorgrond treedt. Een zeker tooneel in het derde bedrijf, beroemd geworden onder den naam: »la scène des trois hommes" is niet alleen het beste, wat Sardou ooit geschreven heeft, maar het is een der voortreffelijkste uit de geheele tooneelliteratuur, waaraan de grootste dramaturgen gaarne hun naam zouden verbinden. Noch het oudere noch het nieuwere tooneel kan op een beter gebouwde scène wijzen, waar een grooter effect met geringer middelen verkregen werd. *Dora* heeft boven een

groot aantal stukken ook dit voor, dat er geen echtbreuk in voorkomt, maar dat de hoofdpersoon een eerbare vrouw is, die alle verleiding het hoofd biedt en alle politieke en zedelijke verdenking overwint.

Toen *Dora* voor het eerst werd opgevoerd meende de Spaansche gezant te Parijs, dat er hier en daar zinspelingen op koningin Isabella voorkwamen, zoodat hij bij de Fransche regeering tegen enkele gedeelten verzet aantekende. Het was echter een ongegrond beweren; want *Dora* was reeds jaren te voren geschreven, in een tijd dat wat een toespeling scheen een voorspelling geweest zou zijn. Sardou is meermalen beschuldigd portretten, zelfs karikaturen van beroemde persoonlijkheden gegeven te hebben. Vooral met *Rabagas* was dit het geval, waarin ieder Gambetta wilde zien. Charles Blanc heeft Sardou ook daarvan een verwijt gemaakt: »Frankrijk duldt op het tooneel niet gaarne toespelingen, die al te doorzichtig zijn. Het veroorlooft wel dat men van *Tartuffe*, *Harpagon* en *Agnes* een gewoon substantief maakt, maar het veroorlooft niet, dat een eigennaam verborgen worde achter een naam, dien de verbeelding schept. In verband met deze waarheid, mijnheer, ben ik eigenlijk verplicht u dit scherp te verwijten, of ten minste een woord van afkeuring tot u te richten, maar wel bezien is het beter er over te zwijgen.» — Zelfs in *Fernande* heeft men in het eerste bedrijf, in het beruchte speelhuis, personen ontdekt; den Braziliaan en den ouden heer, die met een »ra-ta-plan-plan» door het liederlijk gespuis ontvangen wordt, meende ieder Parijzenaar bij name te kennen. In *Divorçons* is het geheele publiek in een schier eindeloos lachen uitgebarsten, als in het cabinet particulier de kellner bij een naderende verrassing zoo beleefd is mevrouw te vragen: *Si Madame veut changer de costume avec moi?*, omdat het er een toespeling in vond op het proces Santerre en een algemeen bekend galant avontuur in het Café d'Orsay.

Het genot van het publiek, om in Sardou's werken bestaande personen en bekende gebeurtenissen te ontdekken, is een gevolg van een zijner deugden om steeds actueel te zijn, een gevolg van zijn kennis der groote menigte, die in het hart wordt gegrepen als de dingen van den dag op het tooneel herleven. Met meesterschap heeft hij van die kennis gebruik gemaakt. Zijn tooneelwerken zijn een mengeling van *comédies d'intrigue* van Beaumarchais, van de oude Vaudeville en van het moderne realistische tooneelspel. Zijn omlijsting ontleent hij aan de oude Vaudeville en in de lijst plaatst hij geen portretten, die karakters uitdrukken, maar physionomieën, die photographieën schijnen van persoonlijkheden, algemeen bekend en voor het oogenblik ieders aandacht trekkend. Den achtergrond vult hij aan met gaarne geziene stoffage, in gelukkige overeenstemming met mode en grillen. Vaak gebeurt het dat een stuk zooals *Dora*, reeds jaren in de schrijftafel verborgen, voor den dag wordt gehaald, omdat met enkele toetsen de verdienste der actualiteit zijn opgang verzekert. Sardou is de man van het juiste oogenblik. Het tweede keizerrijk ten toppunt van weelde doet hem *La famille Benoiton* scheppen, waarin de reinheid en eenvoudigheid, verborgen achter tien ellen neteldoek, wordt verheerlijkt en de overbodige weelde gegispt, het moderne leven, de uithuisigheid van man en kinderen, de geheele afwezigheid der moeder als een bron van ellende wordt voorgesteld. Een der dochters is in opspraak, een ander beleedigd, een derde geschaakt, de oudste zoon in de gevangenis, de jongste dronken, de vader aan den rand des ondergangs, de moeder nooit thuis — dat is de familie Benoiton, een vergroot en overdreven beeld van het huisgezin onder het tweede keizerrijk en de vrucht van de praktische, moderne opvoeding.

De zucht naar ijdel vertoon, naar schijn-grootheid nam nog toe met het optreden van Baron Haussmann. Oude wijken met dierbare herinneringen, huizen, waar de grond gelegd was

voor groote fortuinen, verdwenen, om plaats te maken voor nieuwe groote buurten met huizen als paleizen. Sardou maakt er gebruik van en schrijft zijn *Maison Neuve*. Met meester-schap teekent hij het oude huis met zijn waarheid en geluk en met overdrijving het nieuwe, waar alles schijn en namaak is, tot de vrienden toe.

De oorlog van 1870 is nauw geëindigd of Sardou streeft het vaderlandsch gemoed met het vrijheidsdrama *Patrie!*

De commune viert haar triomfen, Sardou houdt terstond den woestelingen waarschuwend den spiegel voor in *La Haine*. Na den oorlog met Duitschland blijft ieder den mond volhouden over 't Duitse spionnestelsel, Sardou haalt *Dora* voor den dag en de Parijzenaars genieten naar hartelust.

De verwarde toestand en de treurige gebeurtenissen omtrent 1871 gaven het aanzijn aan de wreede politieke satyre op de republikeinen, aan *Rabagas*. Met scherpe lijnen is daarin het »bureau de la carmagnole" geteekend, waarin men vijftig cents betaalt om het recht te hebben het woord *God* uit te spreken. Rabagas zelf is de type van den revolutionair met zijn holle, maar welsprekende en bloemrijke taal, voor wie de omwenteling een middel is voor eigen roem en eer, bovenal van eigen voordeel. Rabagas in den achterwinkel van Crapaud-volant is een genrestukje.

Zoo hebben schier alle vroegere en latere stukken van Sardou hun ontstaan aan de tijdsomstandigheden te danken en moet daarin het geheim van hun opgang worden gezocht. *Les Merveilleuses* konden de dwaze zeden der derde republiek niet beter bespotten dan door de eerste aan de kaak te stellen.

Séraphine geeft een beeld van de spanning tusschen de de geestelijkheid en de regeering en van beider machteloosheid.

Toen alle harten en hoofden zich bezig hielden met de maatschappelijke gisting in Rusland, met het nihilisme, schreef Sardou zijn *Fédora*.

Niet tevreden den geest van het oogenblik te huldigen,

toont hij zich ook den dienaar van het publiek. De Parijzenaars hebben voor hem geen geheimen. »Er kennt seine Pappenheimer!» Hen te vleien, hen te stellen tegenover de plattelandsbewoners, die in Parijs het Babel van Europa zien, omdat zij het slechts kennen bij nacht, bij schemermorgen, als zij hun waren naar de markt brengen en den uitgaanden Parijzenaar, eigenlijk meer den vreemdeling, in zijn mensche-lijke afwijkingen zien, maar niet den echten, waren en werk- samen Parijzenaar, was een kostelijke greep. *Nos bons villageois* is een vermakelijke teekening van het kruideniersachtige der plattelandsbewoners, van hun kleine belangen, die het behartigen van algemeene en groote onmogelijk maken, terwijl zij zichzelf onfeilbaar achten en de bewoners der hoofdstad als de bron van alle kwaad beschouwen. Zeer tot haar nadeel gaat ook deze comédie over in een bijna op zichzelf staand drama, dat de eenheid verstoort en aanleiding geeft tot vele onwaarschijnlijkheden en onmogelijkheden. Al de handelingen van het jonge mensch, die zonder reden een getrouwde vrouw schier in opspraak brengt, zich zelf zonder noodzaak voor dief laat aanzien, zijn in strijd met waarheid en werkelijkheid. Ieder ander dan hij had regelrecht om de hand van Geneviève gevraagd en niet zijn nergens toe dienende misgrepen begaan. Geneviève evenaart hem in onwaarschijnlijkheden. Het geheele dorp is 's nachts op de been om een vermeenden diefstal op het kasteel, maar Geneviève, een der belanghebbenden, danst den geheelen nacht door, zonder iets te vernemen. De onmannelijke houding, het laffe gesprek tusschen den baron en het jonge mensch zet de kroon op alles. Maar Sardou had een effekttooneel noodig en daaraan offerde hij alles, zelfs de waarheid op.

De kleinheid der bewoners van het platteland, meer in de provincie en onder den hoogereren stand, is het onderwerp van *Les ganaches*, met een baron, die tegen alles is, wat den vooruitgang kenmerkt, tegen spoorwegen en elektriciteit;

met Formichel een burger zonder idee, die alles afkeurt en op alles iets heeft aan te merken; een jong provinciaal, die te midden van allen, die Parijs verachten, naar Parijs gaat, in schijn om er een dagblad op te richten, maar in werkelijkheid om er lagere genietingen te zoeken, die hem zijn gezondheid doen verwoesten en zonder eenig genot den dood in de armen doen loopen.

Op het oogenblik als aller hoofd en hart warm is over eenigerlei brandend vraagpunt, verrast en overwint Sardou zijn publiek met een werk, waarin het punt in kwestie op het juiste tijdstip den dramatischen vorm heeft aangenomen. Eerst slingert hij met *Seraphine* een pamphlet tegen de devotie; de tijd doet de denkbeelden ruimer worden en een brochure tegen de vrijdenkerij, *Daniel Rochat*, geeft hij het aanzijn, zonder dat een van beide de kwestie oplost, of zelfs een stap verder brengt. *Georgette*, »cette vieille fille de joie» neemt hij tot onderwerp, in de wetenschap, dat een vraagpunt over de verhouding van een eerbare dochter tegenover een oneerbare moeder, vooral op het tijdstip eens huwelijks, den Parijzenaar steeds welkom is. Maar in *Georgette* ook geen nadere oplossing, zooals vooral de jongeren door middel van pistolen of degens aandurven, hoewel een pistoolschot of degenstoot den toestand evenzeer laat zooals zij was. *Georgette* behoort als *Fernande* tot dat soort stukken, waar de meest kiesche zaken met groote lichtzinnigheid worden behandeld.

Het aantal voorbeelden voor Sardou's juisten greep van het oogenblik en voor zijn gebruik maken van het actueele, is met vele te vermeerderen. In 1880, toen de kwestie der echtscheiding aan de orde en het gesprek van den dag was, schreef hij het meesterlijke *Divorçons*, om het ijdele der echtscheiding aan de kaak te stellen, gelijk hij te voren in *Odetta* met een uitmuntend eerste en laatste bedrijf het wreede van het onoplosbare des huwelijks met gunstig gevolg had aangetoond.

Odetta gaf aanleiding om Sardou van plagiaat te beschuldigen. Veel inkt en papier is er over vermorst, om aan te toonen dat *Fiamina* als model had gediend; de vinnige penne-

strijd is thans reeds vergeten.

Het was voor Sardou geen nieuwe beschuldiging. Door zijn uitgebreide kennis en belezenheid kiest hij vaak bewust of onbewust uit bekend materiaal. Met *Dora* en *Théodora* heeft die beschuldiging hem ook getroffen. In *Fernande* is met de stukken bewezen, uit welke bron hij geput heeft en ieder die de fijn gestyleerde geschriften van Diderot leest, kan zich overtuigen hoe Sardou zich daar aan helder water te goed heeft gedaan, en het door gebrek aan kieschheid troebel heeft doen worden. Het hinderlijke en stuitende der eerste akte van *Fernande* is bij Diderot slechts even aangeduid. Diderot spreekt van een speelhuis, Sardou stelt er een voor, bevolkt met de grootsche verworpingen en op het oogenblik van het wekken van schandaal.

Het meest belangrijke en schoonst geschreven tooneel in *Nos bons villageois*, het onderhoud tusschen den baron en Geneviève is mede een navolging — maar een zwakke — van de keurige scène van het jonge meisje in *Lady Tartuffe* van mevr. de Girardin. Het vaderschap van den apotheker Floupin moet gezocht worden bij den apotheker Hommais in Flaubert's *Madame Bovary*.

Op het herhaalde verwijt van litteraire diefstal heeft Sardou in 1864 ontwijkend geantwoord in een brief aan Jouvin, te vinden voor zijn *Les pommes du voisin*. »Het zou mij niet moeilijk vallen te beweren, — schrijft hij — dat het recht van den tooneelschrijver om zich door onderwerpen, reeds vóór hem behandeld, te laten inspireeren, gewettigd is door het gebruik van alle tijden; dat de kunst om een verhaal een dramavorm te doen aannemen een geheel ander werk, een kunst is geheel verschillend van de eerste en bij gevolg een nieuwe schepping doet ontstaan en aanspraak geeft een oorspronkelijk vaderschap. Ik zal door afdoende bewijzen aantoonen, dat de tooneelschrijfkunst niet bestaat in de keus van het onderwerp, — noodzakelijk beperkt tot zeven of acht oorspronkelijke gevallen, die zich sinds Adam herhalen, — maar wel in de eigenaardige ver- en ontwikkeling en behandeling; en

dat, sinds Hamlet, die Orestes is, tot aan vader Gariot, die Lear is, er geen twee werken bestaan, waarvan men zeggen kan, dat zij van het hoofd tot de voeten gewapend uit het hoofd van hun schepper zijn voortgekomen, zonder aan iemand iets verschuldigd te zijn. Daarom is het wreed en onbillijk van ons te eischen een spontane schepping, die men niet vindt bij hen, die behalve de meerderheid van hun genie nog dit op ons voor hadden: »eerder geleefd te hebben dan wij.»

Sardou weerlegt met deze woorden zijn beschuldiging wel niet, maar de algemeene opmerkingen zijn zeer juist en volkomen waar. De menschheid beweegt zich in een cirkelgang; wat verdwijnt, wat verdwijnt keert weer. Wie aan het telkens wederkeerende een nieuwen vorm geeft, er een nieuw licht op laat vallen, anders weet te schikken en te scheiden, mag bogen op oorspronkelijkheid. En uit dat oogpunt beschouwd mag de lof oorspronkelijk te zijn, Sardou niet geheel onthouden worden.

In het schikken en scheiden, in het laten vallen van verrassend nieuw licht, in het geven van een nieuwen vorm schuilt zelfs Sardou's meesterschap. Deze eigenschappen hangen samen met zijn groote kennis van den bouw en de in-elkanderzetting van een stuk. Hij schikt het ongelijksoortigste naast elkander, maar met het bepaalde doel om door te scheiden op het juiste oogenblik een groot effect te krijgen. Door het aanbrenge van het licht werpt hij een breede schaduw op oude en nieuwe kwestieën. Thema's lang vóór hem behandeld werpt hij in de smeltkroes zijner verbeelding en doet ze in nieuwen, aantrekkelijken vorm herleven. Bij alles en ten allen tijde toont hij zich den man van geest en vernuft. Vooral in kleine, schier voorbijgaande tooneeltjes kan hij bijtend zijn van spot. Zoo in *Daniel Rochat* de kamer van Voltaire, het oprichten van standbeelden en het vieren van gedenkdagen; in *Les Bourgeois de Pont-Arcy* de vrome dochttertjes, die als automaten omdraaien bij het tikken op een boek, als er iets gewaagd gezegd wordt; het aanbrenge van vijfgeblaadjes op de nymfen der stadsfontein ter instandhouding der zedelijk-

heid; het bekeeren der heidenen door traktaatjes en jenever, enz. Doorgaans is het eerste bedrijf van ieder zijner stukken een vuurwerk van geestigheid, dat gemist kon worden en toch niet overbodig is. Wetende, dat het publiek door het late etensuur niet altijd bij den aanvang tegenwoordig kan zijn, bouwt hij er zijn stukken op, en laat in het amuse van het eerste bedrijf slechts enkele vonken spatten, die later een vuurgloed vormen. De eerste akten van *Dora* en *Oncle Sam* zijn in dat opzicht onnavolgbaar. Zij geven een rijkdom van geheel, een luchtigheid en dardelheid, een bewegelijkheid en verscheidenheid te aanschouwen, die moeilijk te evenaren zijn. Sardou's geest en goede luim treedt ook steeds en onmiddellijk te voorschijn na een pathetische scène; hij houdt zijn publiek nooit langer in spanning of angst dan noodig is, hoe vermetel hij die ook te voorschijn weet te roepen, en hoe gaarne hij onmogelijkheid op onmogelijkheid stapelt. Het is hem in de eerste en eenige plaats te doen om te behagen. Zelfs vermijdt hij zoo veel mogelijk zijn toehoorders schrik aan te jagen; zijn helden of heldinnen duelleeren bijna nooit, en begaan zelden een moord. Het is niet *pschutt!* Nooit laat hij den toeschouwer onaangenaam of droef gestemd naar huis gaan, maar met een lach op de lippen en onder bedwelming van al het onwaarschijnlijke.

Hij weet dat de groote hoop te laag staat om het ware van het valsche te onderscheiden, dat gaarne de zinnen geprikkeld voelt en in den schouwburg liever spel dan ernst geniet. Daarom is de vraag gewettigd of het talent van Sardou de stukken scheidt of dat het moreele standpunt van het publiek ze mogelijk maakt. De opgang van *Andréa* zou voor het laatste pleiten: een ophooping van de meest onmogelijke gebeurtenissen en schreeuwende feiten in een omgeving die de sterkste zinnen prikkelt, als een gekkenhuis, een bureau van den hoofdkommissaris van politie bij nacht, het verhoor van allerlei nachtvinders en dan nog een balletdanseres in haar kleedkamer bezig aan haar toilet!

Weet Sardou dat de lachspieren gaarne in beweging zijn, hij weet niet minder dat vrouwen, zelfs mannen met baarden gaarne tranen plengen, om voorvallen, die eigenlijk het uiterlijk raken, de zenuwen aandoen, maar het hart niet treffen. Sentimentaliteit is daarenboven een niet te versmaden factor; zijn salondrama's zijn vol roerende liefdesverklaringen; de gelieven hebben elkander niet alleen lief, ze aanbidden, ze vereeren elkander, ze hebben zulke ijle gevoelens, dat men meenen zou dat de nuchtere Hollander er geen woorden voor heeft, als niet het keurige en dartele van taal der minnedichtjes van Hooft deze meening zou logenstraffen.

Gelijk bijna alle Franschen besteedt Sardou groote zorg aan taal en zinbouw. Het schrijven is voor hem als het lezen — (hij leest voortreffelijk) — een groote kunst. Als de behandeling van zijn onderwerp hem klaar voor oogen staat, als hij het beeld ziet, zet hij zich als artist neder om het in bevallige trekken, met malsche tinten en krachtige toetsen oversprankeld door speelsch vernuft, blijvend te maken. Zowel het geven van taalvorm aan zijn fabel als het scheppen der fabel zelf is voor hem kunst.

Sardou's onvermoeide arbeid, zijn overwinnen van alle bezwaren, zijn volharding, hebben zijn talent en geest doen zegenvieren en hem door ruime inkomsten — de opvoering van ieder tooneelwerk bezorgt hem een fortuin — in de gelegenheid gesteld te ademen in de welbehagelijke atmosfeer der kunst en onbezorgdheid. Kunst is de bloem eener natie, maar wil zij tieren en geuren dan moet de kunstenaar in weelde leven, onbekrompen en vrij van zorgen. Zulk een bestaan te kunnen leiden is het voorrecht van Sardou.

Weelderig is zijn omgeving, beminnelijk zijn allen die hem omringen. Zijn vrouw munt uit door verstand en smaak, zijn kinderen door schoonheid. Geviert en bemind, rekenen allen, die op eenigerlei gebied uitmunten, het zich een voorrecht met hem in aanraking te komen. En toen in 1880 zijn ouders onder de hooge boomen van Marly hun vijftigjarige huwelijksverbintenis vierden, was het allerwege feest

en de belangstelling ongekend groot.

Met trots kon de oude Antoine Sardou, de vroegere docent van een handelsschool, neerzien op den zoon, die armoede en ontbering had gekend, maar thans allen strijd om het bestaan had overwonnen en zich iedere genieting kon veroorloven. Met liefde en dankbaarheid kon de moeder op den zoon staren, die in zijn jeugd door hevige ziekte den dood zeer nabij was geweest en slechts door frissche zeelucht het leven had behouden en thans de benijdste was onder de benijdbaren, de meest gevierde dramatische auteur en sinds 23 Mei 1878 als lid der Akademie onsterfelijk.

Voor den zoon, voor Victorien Sardou zelf, gaf een vergelijking van het heden met het verleden wel de ruimste dankensstof. Op kunstgebied had hij den stroom der richtingen gevolgd, zich er in geworpen en aan ontworsteld; met bewondering tot Victor Hugo opgezien, zijn eerste proeven in diens geest en in dien van Ponsard geschreven; na het zien van Scribe's *Une chaîne* van richting veranderd en, hoewel het voorbeeld van den meester volgend, weldra een nieuw, een eigen genre scheppend en hem overtreffend. Na geweldigen strijd, roemrijke overwinning; door geheel de wereld bewonderd en toegejuicht. Want zoo iemand, dan komt Sardou de lof toe gedurende tientallen van jaren een der geestigste, zoo niet de geestigste schrijver, de handigste dramaturg, de beste regisseur te zijn geweest en een der eerste »amuseurs» der negentiende eeuw. Moge men ook niet van hem kunnen getuigen: *Scriptis aeternitati*; mogen zijn vroege werken thans reeds verouderen, toch zal hij naast Dumas en Augier een eigenaardige en eenige plaats blijven innemen in de geschiedenis der Fransche letteren. Met de jaren zal die plaats echter even bescheiden worden als zij thans groot is; want voor ieder auteur blijft het offeren aan den schijn, het rijk zijn aan woorden, maar arm aan hart, het verwaarloozen der waarheid en der studie van de menschelijke natuur nooit ongewroken.

VERHULST

JOHANNES JOSEPHUS HERMAN VERHULST.

» Wij willen eens zien, of onze landaard door een zeker
» klimaat, door den moerassigen grond, zooals men zegt, en
» de hemel weet wat ons al meer verweten wordt, indedaad
» ongeschikt zij om muziek te scheppen, of ten laatste eene
» nationale muziek bij ons ondenkbaar zou zijn !”

Met deze woorden kenschetste de voorzitter van de eerste
Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Bevordering der
Toonkunst in het jaar 1829 het hoofddoel van de oprich-
ting der Maatschappij.

Vijftig jaren later, bij gelegenheid van het jubilé dier Maat-
schappij, werd op den feestmaaltijd in warme bewoordingen
een dronk gewijd aan hem, die als leider van het driedaagsche
muziekfeest was opgetreden: »Het gouden feest van Toon-
» kunst,” zoo sprak Dr. A. D. Loman, » valt met het zijne te
» zamen, gelijk beider geschiedenis ineen is geweven. Toen de
» Maatschappij ontstond, werd in hem de kunstenaar geboren.
» Voedsterling en troetelkind der Maatschappij, heeft hij haar
» met woeker hare weldaden terug betaald. Duitschland wilde
» hem voor zich behouden; zijn vaderlandslievend hart dreef
» hem herwaarts, waar hij gevoelde een roeping te hebben. Met
» zijnen en onzen onvergetelijken vriend Heije in verbond ge-

» treden, zou hij ons, die het zingen verleerd hadden, weder
 » aan het zingen helpen, het hollandsch lied wederom leggen in
 » hollandsche harten, op hollandsche lippen. Wèl hem; wèl ons,
 » dat hij de lange periode van onverschilligheid en vooroordeel
 » gelukkig mocht doorworstelen. Wèl hem en ons, dat hij ge-
 » noeg leefde om den dageraad van een beteren dag te be-
 » groeten.»

Thans, evenals op het gouden feest der Maatschappij, zweeft de naam van Verhulst op aller lippen. Op den 19^{den} Maart 1886 viert hij zijn zeventigsten geboortedag. Die dag behoort een feestdag te zijn in Nederland. Zij, die het goed meenen met de kunst in ons vaderland, die het streven en werken van Verhulst meer van nabij hebben gadegeslagen, die met belangstelling een terugblik werpen op het vele goede, dat hij tot stand bracht, en zij vooral, die zijne werken op hunne volle waarde schatten, zullen aan hun huldebetoon ook een gevoel van warme en oprechte dankbaarheid verbinden.

Verhulst heeft, meer dan anderen, het muzikaal leven in Nederland weten op te wekken. Den moerassigen grond, waarop de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst in 1829 hare fondamente vestigde, heeft hij helpen bearbeiten en tot een vruchtbaren bodem gemaakt. Hij is de grondlegger van het Nederlandsch toondicht, zooals dit zich in deze eeuw heeft ontwikkeld: niemand betwist hem dien eere-naam. Zijne sterk sprekende individualiteit heeft steeds belangstelling ingeboezemd, een man van beteekenis in den vollen zin des woords is hij altijd geweest en gebleven. Een kunstenaar vol vuur en geestdrift; een man uit één stuk, die van geene transactie in zaken van kunst wil weten. Een geniaal man, wiens eigenaardigheden somtijds aanstoot gaven, maar die om zijne voortreffelijke eigenschappen en als kunstenaar en als mensch door zijn landgenooten geëerd en geliefd wordt.

In breede trekken het leven van onzen Verhulst te beschrijven en daarbij te wijzen op het vele goede, dat hij heeft ver-

richt, is voorzeker geen ondankbare taak. Zijne geschiedenis is toch tot op zekere hoogte tevens die van de ontwikkeling en van den bloei der toonkunst in Nederland. De belangrijkste geschiedkundige feiten op muzikaal gebied in ons vaderland gedurende de laatste veertig jaren knooien zich aan zijn naam en persoon vast. De muzikale belangen van de voornaamste concertinrichtingen in onze groote steden, Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage, zijn aan zijne handen toevertrouwd geweest of zijn het op den huidigen dag nog. Over onze grootste muziekfeesten heeft hij den scepter gezwaaid. Het openbaar muziekleven vooral heeft hij weten te bezielen: een tijd lang voerde hij daarin als 't ware de alleenheerschappij. De geschiedenis van het concertwezen is dus nauw saamgevlochten met die van den muziekdirecteur Verhulst. Op muziekpaedagogisch terrein heeft hij zich weinig, of bijna niet bewogen; eene school in den eigenlijken zin des woords heeft hij dus niet gevormd; rechtstreeks door zijn onderwijs of door zijne onmiddellijke leiding heeft hij geen of althans geringen invloed op het jongere kunstenaarsgeslacht uitgeoefend; in het bezit van eene schaar van oud-leerlingen kan hij zich niet verheugen. Maar de jongere toonkunstenaars hebben toch veel van hem geleerd; hij heeft hun in vele opzichten het goede voorbeeld gegeven en door zijne werken den weg aangewezen, hoe een Nederlandsch kunstenaar zijne kunst kan en behoort dienstbaar te maken aan zijne moedertaal; hij heeft hun getoond en bewezen, dat ook een Nederlandsch componist, wil hij dien naam waardig zijn, eene roeping heeft te vervullen, en de moeilijkheden, daaraan verbonden, niet behoeft te schroomen.

De berichten aangaande de eerste jeugd van Verhulst onderscheiden zich niet door groote belangrijkheid. Johannes Josephus Herman Verhulst werd geboren den 19den Maart 1816. Hij toonde reeds vroeg muzikalen aanleg; als knaap, begiftigd met eene schoone sopraanstem, zong hij dapper mede

in de koren der Roomsch-Catholieke kerken. Door de oprichting der koninklijke muziekschool werd de gelegenheid geboden hem degelijk muziekonderwijs te verschaffen. De directeur J. H. Lubeck trok zich zijner aan: de knaap genoot o. a. van hem onderricht in het vioolspel, waarin hij het spoedig zoo ver bracht, dat hij op 15jarigen leeftijd op een openbaar examen van de muziekschool een allegro voor viool van Viotti kon voordragen. Bij deze gelegenheid viel hem ook een prijs voor bijzondere vlijt, destijds de hoogste onderscheiding, ten deel. Zijn vader wenschte van hem geen musicus te vormen, maar drong er op aan, dat hij zich als lithograaf zou bekwamen. Dat stond den knaap niet aan. Hij werd toen als bediende bij den muziekhandel van Weygand en Comp. geplaatst, maar, »als er muziek te sorteeren of te »bergen was, hadden de collega's van den jeugdigen Ver»hulst dikwijls reeds geheele stapels opgeruimd, terwijl hij »zelf nog in het eerste stuk zat te studeeren." Eindelijk zag hij zijn wensch vervuld. Door hoogere voorspraak gesteund, kreeg hij eene aanstelling als surnumerair aan de Koninklijke Hofkapel op eene bezoldiging aanvankelijk van 40 gulden: met zijn drie jaren ouderen vriend Jan Boers, die 60 gulden verdiende, nam hij plaats aan den tweeden lessenaar der eerste violen. Het Duitsche element, dat nog al sterk in de hofkapel vertegenwoordigd was, had van dat tweetal echte Hollandsche jongens dikwijls veel te verduren: deze waren vlugger van muzikale bevatting dan menig lid van die kapel, dat reeds jaren lang dienst telde en de jongeren speelden den ouderen, wanneer het pas kwam, niet zelden eene muzikale poets en smaakten daarvan de grootste zelfvoldoening. Op 16- of 17jarigen leeftijd was Verhulst organist in de kerk op het Binnenhof. Onderwijl had hij reeds veel gecomponeerd. De orchestdirecteur van de Fransche Opera, Charles Hanssens, was hem behulpzaam bij het instrumenteeren. Deze bekwame musicus toonde eene groote belangstelling in den

talentvollen jongeling, die wederkeerig zich zeer tot hem aangetrokken gevoelde. Reeds in 1834 zond Verhulst eene compositie in bij de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst en werd hij voor een motet voor vier mannenstemmen met eene premie ter aanmoediging van zes gouden dukaten beloond. De motto's, die hij bij de inzending zijner werken gebruikte, kenschetsen geheel den jeugdigen vooruitstrevenden kunstenaar. In 1834 heet het nog »door oefening verkrijgt men kunst"; ook in 1836 voegt hij bij zijn »Tantum ergo," dat hem een premie van vijf dukaten en zelfs later de benoeming tot buitenlandsch eereid van de Congregatio di Santa Cecilia te Rome bezorgt, hetzelfde motto »Fabricando fabri fimus". In 1837 daarentegen doet hij zijne ouverture in H moll vergezellen door het volgend citaat uit Helmers:

Ik voel een heil'ge drift door al mijn adren dringen,
De liefde tot mijn land, in mijne ziel gegrift,
Ontsteekt mijn boezem, geeft mijn zangster hooger drift.

Bij eene andere ouverture, die later werd gedoopt als ouverture Gijsbrecht van Aemstel, wordt de toon reeds hooger, ietwat overmoediger aangeslagen:

»Wie nimmer glorie poogt te winnen,
»Maakt zich de glorie nimmer waard."

Te verwonderen is het niet, dat de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, die sedert 1834 bijna jaarlijks werken van Verhulst met premiën ter aanmoediging beloonde, gaarne bereid gevonden werd om den talentvollen jongeling een subsidie te verleenen, ten einde hem in staat te stellen zijne opleiding in het buitenland te voltooiën. In den zomer van 1836 was Mendelssohn te Scheveningen de baden komen gebruiken; hij werd door Lubeck geraadpleegd, en zijn oordeel over de compositiën van Verhulst was zoo

gunstig, dat men besloot pogingen in het werk te stellen, om hem onder zijne leiding te brengen. De noodige geldmiddelen waren spoedig daarvoor bijeen. Intusschen had zich Verhulst naar Keulen begeven, om aldaar het onderwijs te genieten van den organist Klein; met diens onderricht was hij echter niet bijster ingenomen, zoodat hij weder spoedig uit Keulen terugkeerde. Het hart van Verhulst trok meer tot den voormaligen orchestdirecteur der Fransche Opera, Hanssens, die in Parijs verblijf hield en aldaar met den balletcomponist César Pugni het »casino Paganini" dirigeerde. Verhulst begaf zich dus naar Parijs. Hij trof er zijn vriend en makker Boers, die door bemiddeling van Hanssens eene aanstelling had gekregen als solo-altist van hetzelfde »casino Paganini." Boers en Verhulst genoten te zamen van hetgeen Parijs destijds op elk kunstgebied opleverde. Zij hadden daar gelegenheid, om beroemde persoonlijkheden in hun vak, zooals Cherubini en anderen, van naderbij te kunnen gadeslaan, hunne werken te hooren en zich op de hoogte te stellen van de Parijsche muzikale toestanden. Zij woonden o. a. de eerste uitvoering bij van het Requiem van Berlioz in de kerk des Invalides, bij gelegenheid van den plechtigen lijkdienst van generaal Damrémont, den veroveraar van Constantine, van welke uitvoering Berlioz in zijne »mémoires" ons eene levendige beschrijving heeft nagelaten. De vriendschapsband tusschen de twee jeugdige Hollandsche kunstenaars werd te Parijs voor goed bevestigd: beide zijn elkander dan ook gedurende hun geheele leven trouw gebleven.

Eene geheele andere muzikale sfeer en omgeving wachtte Verhulst in Leipzig. Sedert Felix Mendelssohn-Bartholdy in October 1835 was opgetreden als directeur der Gewandhausconcerten, was Leipzig het brandpunt geworden van geheel het Duitsche muzikleven. Van deze geniale persoonlijkheid, die men reeds toen tot de grootste componisten van den tijd rekende, en die als dirigent en uitvoerend kunstenaar

even voortreffelijk was, ging een bezielende invloed uit. Toen Verhulst aan het einde van het jaar 1837 zich naar Leipzig begaf, bestond aldaar het conservatorium nog niet; die belangrijke instelling, waarvan de roem door Mendelssohn werd gevestigd, werd eerst in 1843 opgericht. Het was dus een benijdenswaardig voorrecht, vóór dien tijd onder de onmiddellijke leiding van Mendelssohn te staan, en Verhulst heeft in volle mate van dat voorrecht mogen genieten. De invloed van Mendelssohn op de ontwikkeling van het talent van Verhulst behoeft ter nauwernood te worden aangetoond: zeer duidelijk is hij waar te nemen in de compositiën, die gedurende het vierjarig verblijf in Leipzig en later zijn ontstaan. De wenken en raadgevingen, het hooger onderwijs in de kunst, dat Verhulst van Mendelssohn heeft ontvangen, zijn beslissend geweest voor geheel zijn later kunstenaarsleven.

Maar ook in andere opzichten heeft het verblijf te Leipzig rijke vruchten voor Verhulst afgeworpen. Reeds spoedig zag men in den twee-en-twintigjarigen Hollander iets meer dan een aankomend, talentvol jong kunstenaar. Men zou hem anders niet in December 1838 tot directeur hebben benoemd van eene instelling, die al meer en meer in Leipzig op den voorgrond begon te treden. Het muziekgezelschap »Euterpe'', in 1824 opgericht en aanvankelijk slechts eene vereeniging van muzikliefhebbers en musici, die zich in 't orkestspel oefenden, was sedert het jaar 1829 begonnen openbare muzikuitvoeringen te geven, onder een eigen directeur, destijds den organist Reichardt, die later in 1831 door C. G. Müller werd opgevolgd. Na 1835 vonden die uitvoeringen plaats in de zaal van het Hôtel de Pologne; zij werden druk bezocht vooral door dat gedeelte van het muzikaal publiek in Leipzig, dat tot den gegoeden burgerstand behoorde. In het jaar 1838 nu moest er een nieuwe directeur worden benoemd. Men stelde als zoodanig Verhulst aan,

die op 10 December 1838 in de groote zaal der Boekhandelaarsbeurs de eerste »Musicalische Abendunterhaltung'', welke ten voordeele der armen van Leipzig werd gegeven, dirigeerde. Hij debuteerde met zijne ouverture Gijbsbrecht van Aemstel en met de *d. dur* Symphonie van Mozart. Zijn optreden werd reeds dadelijk door de muzikale kritiek gunstig beoordeeld. De *Neue Zeitschrift für Musik*, het bekende orgaan, dat door Rob. Schumann werd geredigeerd, liet zich, na de ouverture om hare frischheid en de schoone instrumentatie te hebben geroemd, in de volgende termen daarover uit:

»Bei der Ausführung derselben (der Ouverture) und der Symphonie zeigte sich Herr Verhulst als ein lebendigen und gewandten Dirigenten, durch Präcision des Zusammenspiels und geschickte Licht- und Schattenvertheilung. Ruhigere äussere Haltung und à plomb, Beseitigung mancher allzu demonstrativen Bewegungen wird längere Uebung bringen."

Den 10den December 1838 mocht dus Verhulst reeds den eersten voetstap drukken op de baan, die hij zijn geheele leven lang heeft betreden. Eene betere oefenschool had hij zeker nooit kunnen doorloopen, want zijn orkest was voor het meerendeel uit dezelfde elementen samengesteld, als waaruit het Gewandhausorkest bestond. Het aantal jaarlijks te dirigeren concerten bedroeg ongeveer tien à twaalf; op de programma's kwamen behalve de orkestwerken, die daarvan het zwaartepunt vormden, ook solo-voordrachten voor, enkele malen ook grootere koor-werken. Die programma's werden met zorg samengesteld. De toonwerken der classieke meesters werden door nieuwere werken van tijdgenooten afgewisseld. De keuze onder de laatsten was destijds bijzonder rijk. Mendelssohn trad schier elk jaar met nieuwe orkestwerken te voorschijn. Schumann begon zich toen ook langzamerhand aan de compositie van grootere orkestwerken te wijden. Die werken vindt men op de programma's van

Verhulst. Hij was het, die b. v. 15 November 1841 de eerste symphonie van Schumann voor de tweede maal in Leipzig ten gehooore bracht. De ouverture Ossians Nachklänge van Niels W. Gade deed zijne intrede te Leipzig op een Euterpe-concert. Zelfs Berlioz treft men tweemalen aan op de programma's van Euterpe, nl. op 5 Maart 1839 de Overture Frances Juges en op 11 Nov. 1839 de Waverley Overture.

Onder de directie van Verhulst beleefde Euterpe een tijdperk van tot dusverre ongekenden bloei. Dit werd in warme bewoordingen herinnerd in de Neue Zeitschrift für Musik bij het melding maken van het vertrek van Verhulst uit Leipzig, op den 2den November 1842. »Sein Talent als »Dirigent, die schätzbare Gesinnung, die ihn als Musiker »überhaupt auszeichnete, machte das sich, unter seiner Leitung, die Euterpe eines Flors erfreute, wie kaum jemals »vorher».

Béhalve de Euterpe-concerten gaf Verhulst in Leipzig nog twee uitvoeringen, zoogenaamde benefiet-concerten, waarop hij zijn eigen werken ten gehooore bracht. Het eerste had plaats op 24 Februari 1840, waarop werden uitgevoerd de ouverture Gijsbrecht van Aemstel, die in H moll, zijn Tantum Ergo, Kyrie en Gloria uit de groote mis Op. 20; op het programma van het tweede concert, van 24 Januari 1842, komt voor een gedeelte uit de 145ste Psalm, zijne Symphonie, Hymne dubbelkoor, en Kyrie en Gloria uit de mis op. 20.

Eenigszins uitvoerig moeten wij stilstaan bij de betrekking, waarin Verhulst tot Robert Schumann heeft gestaan. De vriendschappelijke omgang met dezen grooten en beroemden kunstenaar, van wiens beminnelijk karakter de onlangs door Clara Schumann uitgegeven »Jugendbriefe» op nieuw het schoonste getuigenis geven, is voor Verhulst altijd geweest en gebleven de schoonste herinnering van zijn leven.

Men leze slechts de uittreksels uit de brieven van Schumann aan Clara Wieck, die aan het einde van dezen merkwaardigen bundel zijn opgenomen, om eene duidelijke voorstelling te verkrijgen van de persoonlijkheid, het karakter, het streven en het werken van dien kunstenaar toen Verhulst met hem in aanraking kwam. Die brieven, waarvan de eerste dagteekent van 22 December 1837, openbaren de schoonste zijde van zijn karakter; zij zijn een doorlopende commentaar op de werken, die onder den indruk van de omstandigheden, waarin hij destijds verkeerde, zijn ontstaan. Clara Wieck was toen de zijne nog niet. Haar vader bleef halstarrig in de weigering van zijn toestemming tot hun huwelijk; maar zij beschouwden elkander als bruidegom en bruid, en Schumann gaf aan haar rekenschap van alles wat in hem omging en wat hem tot componeeren drong. In dien tijd ontstond de reeks van werken, die misschien meer dan andere den stempel droegen van zijne individualiteit: de Davidsbündlertänze, de Fantasiestücke, Kreisleriana, Kinder-scenen, Noveletten, groote Fantasie, de Humoreske, de eerste liederen; den 31sten Mei 1840 was hij alreeds tot zijn opus 22 genaderd en rusteloos ging hij met componeeren voort.

Verhulst, zoo wordt ons door Jansen¹ verhaald, voelde zich door Schumann, van wien hij nooit iets »onedels of lichtvaardigs heeft gehoord of ondervonden», bijzonder aangetrokken: hij leefde met hem op zeer vriendschappelijken voet, vergezelde hem op zijne wandeltochten, speelde met hem vierhandig, zong hem diens liederen voor. Schumann, die behagen in het gezelschap van Verhulst schiep, maakte hem ook gaarne deelgenoot van zijne nieuwste toonschepingen.

¹ F. Gustav Jansen. Die Davidsbündler. Aus Robert Schumann's Sturm- und Drangperiode. Leipzig, Breitkopf & Härtel 1883.

In den gezelligen kring van kunstenaars, dichters, geleerden en wetenschappelijke mannen, die geregeld 's avonds bij Poppe »im Kaffeebaum" bijeen kwamen, waren Schumann en Verhulst altijd te vinden; zij waren daar stamgasten. Menig uur zal daar Verhulst gesleten hebben naast zijn vriend, nabij de plaats, die thans nog als de »Schumannecke" wordt aangewezen. Later, in 1843, beklaagde Schumann er zich over, dat hij aldaar Verhulst moest missen: »Es ging doch", zoo schreef hij hem, »Niemand so leicht in meine Gedanken »und Urtheile ein, als Du. So sitze ich denn jetzt oft Stunden »lang schweigend an jenen Abenden, ohne mich so mittheilen »zū können, wie ich's gegen Dich that." »Wie schön sind die »Zeiten des jugendlichen Zusammenlebens und Strebens; Leiden »und Freuden, es kennt sie doch Niemand so gut als der »Künstler", schrijft Schumann aan zijn vriend in 1844; en menige andere plaats uit zijne brieven zou kunnen aangehaald worden ten bewijze van het bestaan van den innigen vriendschapsband, die nooit verstoord is geworden en tot aan het einde van Schumann's leven onveranderd is gebleven.

Als redacteur van de Neue Zeitschrift für Musik heeft Schumann bij anderen belangstelling in »diesen ganz ungewöhnlichen Holländer" trachten op te wekken. Uitvoerig werd daarin door Schumann de aandacht gevestigd op zijn ouvertures en strijkquartetten. Hoe Schumann over het compositietalent van Verhulst dacht, blijkt o. a. uit de volgende beschouwing:

»Talente seiner Art rücken zwar nicht schnell vorwärts, aber »mit desto sicherern Schritten: Fleiss, Beobachtung, Umgang »mit Meistern, öffentliche Aufmunterung förderten ebenfalls, »und so ist gar kein Zweifel, dass der junge Stamm von »Jahr zu Jahr immer reifere und reichere Frucht absetzt."

Verhulst keerde in 1842 naar zijn vaderland terug geheel anders dan hij het vijf jaren vroeger had verlaten. Hij had veel geleerd en groote ondervinding opgedaan; hij had voor

goed zijn naam in Duitschland gevestigd; met de meest bekende en beroemde persoonlijkheden op muzikaal gebied had hij betrekkingen aangeknoopt; zijne populariteit in Duitschland — geen enkel Hollandsch toonkunstenaar is zoo populair buiten zijn vaderland geweest als Verhulst — dagteekent van dien tijd.

Te verwonderen is het dus niet, dat hij na zijne terugkomst in het vaderland groote belangstelling wekte. De algemeene ingenomenheid met den jeugdigen landgenoot, die in het buitenland reeds het bewijs geleverd had, dat hij voor de bevordering der toonkunst met vrucht kon werkzaam zijn, en van wien men verwachtte, dat hij ook in zijn eigen vaderland zijne beste krachten aan hetzelfde doel zou wijden, vond zelfs in de hoogste kringen weerklank. Bij gelegenheid van een concert, dat Verhulst nog in 1842 te 's Hage gaf, en waarop hij sommige zijner compositiën dirigeerde, werd hij door Z. M. Koning Willem II, die het concert met zijne tegenwoordigheid vereerde, tot ridder van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

»Ich wünsche dir Glück zum Orden», schreef Schumann aan zijn vriend, toen hem die onderscheiding ter oore was gekomen. »Möge unter den Löwen ein ewig frisches Künstlerherz dir schlagen — dies ist die Hauptsache.» De steller van het algemeen verslag der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst over het jaar 1842 noemde terecht de bewezen koninklijke gunst, hoe welverdiend ook, »eerder een prikkel voor Verhulst's bescheidenheid dan een lauwer.» »Kunstenaars krijgen anders altijd zulke onderscheidingen te laat», zoo schreef Schumann in zijn tijdschrift, toen hij bericht gaf van de onderscheiding, die aan Verhulst in Holland was te beurt gevallen, »hetzij dan, wanneer zij geen »prikkel meer noodig hebben, hetzij dikwijls ook, wanneer »zij dit niet meer waard zijn.»

Dat Verhulst zich zoowel die hooge onderscheiding als zijne

benoeming tot de eerebetrekking van directeur der hofmuziek, waaraan Koning Willem II op vrijgeveige wijze eene bezoldiging van *f* 1000 verbond, waardig toonde, heeft de tijd geleerd. Er brak thans eene periode in zijn leven aan, gedurende welke hij zich geheel aan de compositie kon wijden. Een reeks van werken ontstond, hoofdzakelijk vocale compositiën, liederen en gezangen voor een en meerdere stemmen. Verhulst had zich voor goed in zijn vaderland gevestigd en dacht er niet meer aan het te verlaten.

Met het overlijden van Willem II kwam de betrekking van het directeurschap der hofmuziek te vervallen. Verhulst, die in 1845 eene buitenlandsche reis had gemaakt — hij bracht o. a. vier maanden te Rome door — bleef in 's Hage wonen, totdat hem in 1848 werd opgedragen het directeurschap der zangvereëning van de Afdeeling der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst te Rotterdam. Van dien tijd dagteekent het begin van zijn directeursloopbaan in ons vaderland. De Rotterdamsche Afdeeling mocht hem tot het jaar 1863 behouden. In 1860 werd hij in plaats van Lubeck tot directeur der Diligentiaconcerten te 's Hage benoemd. Op den 5den Januari 1864 trad hij voor 't eerst op als directeur der Amsterdamsche Afdeeling van Toonkunst; in diezelfde stad werd hem toen ook opgedragen de leiding der concerten van Felix Meritis en van de Maatschappij Cecilia. Tot op den huidigen dag is hij directeur dezer vier belangrijke instellingen gebleven.

Verhulst mag op zijn zeventigsten jaardag met voldoening terug zien op zijne 38 jaren lange werkzaamheid als muziekdirecteur in Nederland. Gedurende dien tijd heeft hij menigen triomf behaald, veel en oprechten dank geogst, van vele zijden warme vereëring genoten. De glanspunten in die directeurscarrière vormen wel in de eerste plaats de groote muzikfeesten der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, het feest te Rotterdam in 1854, bij gelegenheid van de viering van het

25jarig bestaan der Maatschappij, en dat van 1879 te Amsterdam, toen de Maatschappij haar gouden feest vierde, en ook andere algemeene muziekfeesten, waarvan de leiding hem geheel of gedeeltelijk werd opgedragen. Hij mag er zich op beroemen, dat hij te Rotterdam, Amsterdam en 's Hage het muzikaal publiek heeft ingewijd in de meesterwerken van de beroemdste componisten van vroegeren of lateren tijd. Gaat men b. v. de programma's der Toonkunstitvoeringen na, dan vindt men daarop de namen der eerste meesters, van Bach en Händel tot Brahms, vertegenwoordigd. Zijn lievelingscomponisten zijn Beethoven, Mendelssohn, Schumann en Niels Gade; daarentegen heeft hij Wagner, Liszt en Berlioz stelselmatig van zijne programma's geweerd. Voor die componisten heeft hij geen propaganda *willen* maken. Toen men hem daartoe heeft willen dwingen, heeft hij zich niet alleen met alle kracht verzet, maar aan zijn beginsel zelfs zijne betrekking van directeur der Diligentiaconcerten willen opofferen. Die uitdrukkelijke weigering, dat partij trekken tegen eene richting, die ook in ons land hare warme aanhangers telt, heeft indertijd groot opzien gebaard. De gemoederen zijn thans daarover vrij wel tot bedaren gebracht, dank zij de oplossing van het geschil door Verhulst zelf, met handhaving van zijn eens ingenomen standpunt, aan de hand gedaan, en waarbij het concertbestuur zich heeft nedergelegd.

Onwillekeurig zal dat geschil vooral bij hen, die in staat waren daarover geheel onpartijdig te oordeelen, de vraag hebben doen rijzen, of werkelijk de kunst in het algemeen en in 't bijzonder de richting, die men wenschte te bevorderen, zouden zijn gebaat geworden, indien Verhulst aan den eisch van het Diligentiabestuur had toegegeven. De allereerste voorwaarde toch is, dat de directeur, die geroepen wordt om een werk ten gehore te brengen, zich daarmede vereenzelvige, het geheel in zich opneme, en er warme belangstelling voor gevoele. En hoe is dat mogelijk, wanneer die

directeur een beslist tegenstander is van die richting en bij hem eene niet te overwinnen antipathie tegen het kunstwerk bestaat? Beziat men de geheele quaestie uit dit eenigszins hooger kunststandpunt, dan zal men moeten toegeven, dat de weigering van Verhulst gemakkelijker te verklaren en beter te motiveeren is, dan de eisch, die hem werd gesteld. Op den duur zouden de voorstanders dier richting zich met eene bevordering van hunne wenschen op die wijze en langs dezen weg toch ook niet hebben tevreden gesteld.

Zonder het exclusivisme van Verhulst in bescherming te nemen, kan men toch den strijd, dien hij tegen de muziek van Wagner, Berlioz en Liszt voert, uit de wijze, waarop zijn kunstenaarsrichting zich ontwikkeld heeft, volkomen verklaren.

Verhulst is bovenal eene naieve muzikale natuur. Hij heeft een afkeer van alles, wat niet in het absolute rijk der tonen te huis behoort. Indrukken, die hunne kracht en vermogen niet ontleenen aan zuiver muzikale middelen, zijn hem een gruwel. Van kunstphilosophie in tonen wil hij niet hooren. Op de muzikale gedachte komt het uitsluitend bij hem aan: waar die gedachte uit een zuiver muzikaal oogpunt onbelangrijk of zinledig is, kan zij hem geen oogenblik boeien, al worden ook allerlei hulpmiddelen te baat genomen om haar belangrijk te doen schijnen. Het streven naar doeleinden, die buiten de sfeer van de absolute toonkunst gelegen zijn, is voor hem een ijdel bestaan. De muziek is bij hem einddoel, geen bloot middel van uitdrukking.

Velen mogen dit laatste standpunt bekrompen noemen en niet meer van onzen tijd; men moge zelfs — zwart op wit — kunnen aantoonen, dat onder de op de programma's van Verhulst opgenomen werken, compositiën voorkomen, wier kunstwaarde verre beneden die der door hem verbannen werken staan: waar eene overtuiging van de verderfelijke

strekking eener kunstuiting zoo diep in het kunstenaars-gemoed is gegrift, mag men ook niet onderstellen, dat bij de principiële bestrijding daarvan andere drijfveeren in het spel zijn dan de liefde voor het ideaal dat die kunstenaar zich van zijne kunst heeft gevormd, en het plichtgevoel om die kunst zooveel mogelijk te beschermen tegen aanvallen, waardoor zij naar zijne overtuiging zou dreigen onder te gaan. En dan heeft die overtuiging van een kunstenaar, die op een verleden kan wijzen als Verhulst, ook aanspraak op eerbiediging.

Dat het verleden van Verhulst, als muzikdirecteur, roemen glansrijk, ja schitterend is geweest, men zal het niet durven ontkennen. De tijden veranderen snel; jongere geslachten houden zoo zelden rekening met de toestanden, die aan hunne opkomst zijn voorafgegaan, en verliezen soms te veel uit het oog, dat, hetgeen zij voor voortbrengsels van hun streven en werken willen doen doorgaan, niets anders is dan de rijpe vrucht van het zaad, dat door hunne voorgangers werd gestrooid. Indien Verhulst niet over Nederland den dirigeerstaf had gezwaaid, indien hij de groote muzikfeesten van Toonkunst door zijn krachtig en geniaal optreden niet had weten te bezielen, indien hij zijn invloed niet had kunnen doen gelden op het concertwezen, het openbaar muzikleven hier te lande zou zich niet zoo hebben kunnen ontwikkelen en niet dien trap van bloei hebben bereikt, waarin het zich thans mag verheugen.

Naar welk kunstideaal Verhulst heeft gestreefd, daarvan moeten zijne werken getuigen. Deze zijn, blijkens de hier achter opgenomen lijst, niet gering in aantal. De laatste jaren hebben ons geene nieuwe werken gebracht, behalve enkele, waarvan het ontstaan te danken is aan de medewerking, door den componist verleend, bij opluistering van bijzondere feestelijke gelegenheden. De innerlijke drang tot componeeren

schijnt zich thans niet meer zoo sterk te doen gevoelen als vroeger. Heeft Verhulst zijne harp, die zoo wel besnaard was, aan de wilgen gehangen? Is het bescheidenheid, die zijne muse tot zwijgen bracht, of bestaan er andere redenen, die hem tot werkeloosheid dringen?

Hoe het zij, oprecht dankbaar mogen wij hem zijn voor al hetgeen hij ons in vroeger tijd heeft gegeven, en waarvan veel ons thans nog verwarmt en belangstelling inboezemt. Onder zijne werken zijn er niet weinige, die niet alleen den tand des tijds zegevierend hebben doorstaan, maar die ook als meesterwerken hunne waarde zullen behouden en lang in het Nederlandsch gemoed zullen weerklinken.

Gaat men de reeks der compositiën van Verhulst na dan ziet men, dat verreweg het grootste deel bestaat uit vocaalwerken. Het aantal van zuiver instrumentale compositiën is betrekkelijk gering. Deze dagteekenen alle van den vroegsten tijd. De ouvertures in H moll en Gijlsbrecht van Aemstel waren reeds gecomponeerd toen hij naar Leipzig vertrok: het Intermezzo, de ouverture in D, de symphonie en de strijkquartetten op. 6 ontstonden, met het Kyrie en Gloria uit de Groote Mis op. 20, evenals een gedeelte van den 145sten Psalm, te Leipzig. Alleen het strijkquartet op. 21, dat in 1845 door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst werd bekroond, is na de Leipziger periode geschreven.

Toen Verhulst Leipzig had vaarwel gezegd, schijnt de drang, om zijn talent dienstbaar te maken aan eene in zijn vaderland meer en meer gevoelde behoefte den lust te hebben doen verflauwen, om aan zijn op zuiver instrumentaal gebied verworven succes nieuwe lauweren toe te voegen.

Behooren dus zijne ouvertures en zijne symphonie evenals de quartetten bij zijne vroegere werken, zij bekleeden desniettemin thans nog eene eervolle plaats in de Nederlandsche muziekliteratuur. De symphonie vooral is en blijft

een belangrijk werk, dat ongemeen boeit door de frisheid zijner motieven en de voortreffelijke bewerking. Bij het aanhooren daarvan zal men telkens nog betreuren, dat deze eerste symphonie ook de laatste is gebleven.

De groote Mis op. 20 voor gemengd koor, soli en orkest staat, niet alleen wat omvang, maar ook wat grootsheid van muzikale conceptie betreft, onder de vocaalwerken bovenaan. Hierin heeft Verhulst getoond, wat hij als componist vermag, welke hooge vlucht zijn genie in staat is te nemen, hoe ernstig hij het voorbeeld der groote meesters heeft nagestreefd. Het geheel is een werk, dat ook bij hen, die de hoogste eischen stellen, eerbied en bewondering moet wekken.

De geestelijke werken, die aan de compositie van de Mis zijn voorafgegaan, zijn slechts kleinere stukken, waarvan de nagenoeg in vergetelheid geraakte Hymne »Clemens est Dominus Op. 12'', voor dubbel koor en orkest, wel het meest belangrijke is, en eene plaats op de hedendaagsche programma's nog met eere zou bekleeden.

Maar Verhulst is »de onze'' eerst geworden, toen hij zijne kunst is begonnen dienstbaar te maken aan de vertolking van het dichterlijk Nederlandsch woord. Het is opmerkelijk, dat de weinige werken van Verhulst, geschreven op oorspronkelijk Duitschen tekst, behoudens enkele uitzonderingen, te Leipzig gecomponeerd of aldaar aangevangen en later voltooid zijn. Ook dient er op te worden gewezen, dat Verhulst er niet veel prijs op heeft gesteld, van zijn Hollandsche teksten Deutsche vertalingen te verkrijgen, hetgeen toch volkomen gerechtvaardigd zou zijn geweest bij een kunstenaar, die eenmaal in Duitschland zijn naam had gevestigd, en wien het nu ook niet onverschillig kon zijn, zijn roem aldaar ook in de toekomst verhoogd te zien. Met hart en ziel dus heeft Verhulst zijne kunst aan zijn moedertaal gewijd, en, voorzoover hij voor zijn missen en kerk-

gezangen niet de Latijnsche taal heeft moeten gebruiken, zoodra hij op vaderlandschen bodem zich gevestigd heeft, ook Nederlandsch componist, in den vollen zin des woords, willen zijn en blijven.

Aan Hollandsche gedichten, geschikt ter muzikale compositie, bestond er omstreeks het jaar 1839 en 1840 volslagen gebrek, zelfs in die mate, dat de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst besloot, zich tot de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen te wenden en haar uit te noodigen eene poging uit te lokken »tot »het verkrijgen eener verzameling van Hollandsche liederen, »geschikt in de eerste plaats, vierstemmig en voorts voor »ééne of meerdere stemmen op muziek gebracht te worden." De Maatschappij gaf aan die uitnoodiging gehoor: zij schreef in dien geest een prijsvraag uit en zag hare pogingen met goeden uitslag bekroond. In 1841 werd aan dr. J. P. Heije de gouden eerepenning toegewezen voor zijne »liederen en zangen." Wanneer men dien bundel thans nog in handen neemt, waarmede Heije de eerste schrede heeft gezet op den nimmer door hem verlaten weg, dan paart zich aan het genoegen van de herlezing een gevoel van de grootste dankbaarheid jegens den voortreffelijken man, die zich tot levenstaak heeft gesteld de bevordering der toonkunst in ons vaderland.

Heije mag toch in waarheid de vader van het Hollandsch lied worden genoemd, van dat lied, dat hij op de eerste bladzijde van zijn eersten bundel in dichterlijke taal heeft bezongen:

Vrij als de ademtocht der lucht,
 Rijk en grillig als haar vormen,
 Krachtig bruisend als haar stormen,
 Teeder fluitrend als haar zucht,
 Zijt ge, o lied! — In vreugd en smarte
 Weërgalm van 't bewogen harte!

O! dat Hollands Poezy
 Al haar lieflijkheid deed vlieten,
 Al haar rijkdom uit mogt gieten
 In uw zoete melody;
 Dat ge ook dáár, voor oor en harte
 Weërgalm waart van vreugd en smarte!

Die wensch van den dichter is in vervulling gekomen: hij zelf heeft het meest daartoe bijgedragen. Welk genot verschaft toch niet het doorbladeren van die ontelbare gedichten van Heije voor hem, die geen vreemdeling is in den liederenschat, dien ons de Hollandsche componisten Verhulst, Viotta, Hol en anderen hebben nagelaten. Schier op elke bladzijde weerklinkt een welbekend lied, en gevoelen wij de waarheid van het door Heije in de inleiding tot zijne liederen en zangen aangehaalde woord van Luther: »die Noten machen »den Text lebendig.» Heije heeft dan ook in ruime mate voldoening mogen smaken van zijne pogingen. Wel verdroot het hem, dat zijn voorbeeld aanvankelijk zoo weinig navolging vond: als secretaris de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst beklaagde hij zich, bij het uitschrijven van nieuwe prijsvragen, altijd zijn eigen gedichten ter compositie te moeten aanbieden, of weer nieuwe stof te moeten leveren, omdat de oude reeds was uitgeput. Maar hij wist dan ook met zijne gedichten den juisten toon te treffen: zijne muzikale poëzie onderscheidt zich door rijkdom van rhythmische vormen en zangerigheid van taal, door levendigheid van gevoel, verscheidenheid van toestanden, zinnelijkheid van voorstelling, — alle, eigenschappen, die hij zelf als vereischten voor een goeden zangtekst heeft aangegeven. Men moet het bewonderen, hoe gemakkelijk hij zich op het meest verschillend gebied heeft bewogen: geestelijke liederen en volkszangen, kinderliederen en balladen, gezelschapsliederen en vaderlandsche gezangen, allerlei vormen vinden wij bij hem vertegenwoordigd, het eene nog gelukkiger en beter geslaagd dan het andere.

Het is zeker niet te veel gezegd, dat Heije vooral in Verhulst heeft gevonden den man, dien hij zocht, den componist naar zijn hart. En wederkeerig was Heije voor Verhulst de dichter bij uitnemendheid, dien hij noodig had, om aan zijn vaderland en zijn eigen taal muziek te kunnen schenken, zooals Mendelssohn het in een brief aan Verhulst heeft uitgedrukt. Aan verreweg het meerendeel der vocaalwerken van Verhulst ligt dan ook tekst van Heije ten grondslag; verder zijn het vooral Broekhuizen, dr. Wap, Bennink Janssonius, die hem de noodige stof hebben geleverd.

Verhulst heeft ons een waren schat gegeven aan werken voor gemengd koor, mannenkoor, hetzij met of zonder begeleiding, en aan één- en tweestemmige liederen op Nederlandschen tekst. Onder de meerstemmige werken wensch ik maar een greep te doen. Tot de meest bekende en geliefde behoort wel Psalm 84 voor sopraansolo, koor en orkest, een werk even liefelijk van toon en uitdrukking als de tekst van den psalm zelf, en het beroemde Vlaggelied op het kernachtige gedicht van Heije, dat de componist aan de vereenigde Nederlandsche liedertafels toewijdde: het is onmogelijk, het gedicht »O! schitt'rende kleuren van Nederlands Vlag'' af te scheiden van het sterk gerhythmeerde, krachtige motief, dat Verhulst er op dichtte. Welk een geestdrift heeft dat vaderlandsch lied niet gewekt, en hoe gaarne wordt het nog gezongen! De Rembrandt-cantate voor mannenkoor en orkest, gecomponeerd voor de onthulling van Rembrandts standbeeld, waarvan Schumann heeft gezegd, dat dit werk hem het liefste was van hetgeen hij van Verhulst kende. Zij, die onlangs de inwijding van het Rijksmuseum hebben bijgewoond kunnen er van getuigen, hoe vol vuur en geestdrift, hoe »schwungvoll'' dit krachtige feestlied is.

Onder de kleinere vierstemmige gezangen voor gemengd koor, zonder begeleiding, is de keus groot: men neme b. v. de drie balladen op. 43 »Van een ruiter en een konings-

dochter", »Trouw" en »Van twee koningskinderen" en bewondere daarin, met welke eenvoudige middelen een zeer levendig en dramatisch onderwerp muzikaal wordt weergegeven, en vooral hoe juist de balladetoon is getroffen. Menig vierstemmig lied uit op. 17 en 32 en uit het volkszangboek van Heije (verschenen bij van Kampen 1853) verdient aan de vergetelheid ontrukkt te worden, waarin het dreigt onder te gaan, b. v. uit op. 17 de zangerige barcarole »'tHuisvaart", uit op. 32 »Nederigheid", »Scheiden", het canonisch bewerkte »Overal", het »Lied Zum Singen bei einer Wasserfahrt", het humoristische »Van een oud vrijertje":

Jaapje ben je wel begoud,
Ben je wel bezilverd ventje?

het geestige »Oudejaarslied". Wil men een voorbeeld van meesterlijk harmonisch vloeiende toonzetting, tevens van innigheid van uitdrukking, men sla dan op in het Volkszangboek van Heije, 2de deel N°. XXXVII, de muziek op het schoone en innige gedicht »Weemoed":

Scheemrende vreugde
Troostende smart,
Zalige weemoed!
Daal in mijn hart.
Zonder te klagen
Heb ik de smart
Moedig gedragen.

In dienzelfden bundel trekken mij nog bijzonder aan het aanvallige lied »Goede Raad", het flinke »Regt op van lijf, regt op van ziel", het roerende »des Weesjes Graf".

Waarlijk, kleinere gemengde koorverenigingen vinden in de vierstemmige koorwerken van Verhulst, ook in zijne geestelijke Gezangen op. 38 stof in overvloed, een rijke bron, die nimmer zal opdrogen.

Ook voor vierstemmig mannenkoor heeft Verhulst veel geschreven, en menig lied wordt van hem nog op de programma's der uitvoeringen van Nederlandsche liedertafels aangetroffen. Ook hierin heerscht groote verscheidenheid: ik wijs b. v. op »de Westewind" in op. 18, op vele schoone nummers in op. 40 en 41, op het krachtige »Eendragtslied" van Piet Bogcheljoen (pseudonym van Heije). Verhulst heeft zich bij het mannengezang weten te onthouden van de hebberlijkheid van menigen componist op dat gebied, die aan het mannenkoor een taak oplegt of eischen stelt, waarvoor het als zoodanig niet is berekend en waaraan het ook nooit kan beantwoorden.

Een schat van groote waarde bieden ons de liederen voor ééne zangstem met begeleiding van klavier aan.

Wanneer men deze liederen overziet, dan rijst de vraag, waarom zij tot heden niet in éénen bundel zijn uitgegeven, waarom tot heden zelfs een Verhulstliederen-album moet ontbreken. Al moge het eene lied belangrijker voorkomen en hooger waarde hebben dan het andere, het zou toch jammer zijn slechts een bloemlezing te leveren. Van zijn eerste lied »des Heeren Huis" in op. 9 af tot en met die, welke aan zijn »Kinderleven" voorafgaan, ware een schoone bundel te vormen, die door velen met warme ingenomenheid zou worden ontvangen.

Onder de liederen, in opus 9 te samen gebracht, is »des Heeren Huis" zeker wel het belangrijkste: breed opgevat, klaarlijk geschreven voor een krachtige tenorstem, draagt het de sporen van onder Mendelssohn's invloed ontstaan te zijn, kenmerklijk vooral in de klavierbegeleiding. In den daarop volgende liederenbundel op. 16 treedt Verhulst zelfstandiger op. Hoe dramatisch is »'t Meeuwennest" opgevat, een lied, dat onder de beste van Verhulst mag worden gerekend. »Een bloempje op de hei!" hoe liefelijk wordt dat eenzame bloempje en het vluchtige van den dartelen vlinder, die het bloempje kust,

geschilderd! Het liedeken van den zanger, die niet altijd vroolijk kan zijn, omdat hij steeds aan zijn »liefslijk Maegdelijn" denkt, is niet minder karakteristiek dan de voorgaande. In opus 26 trekt mij vooral aan het korte en eenvoudige »Meilied":

Bloemen dragen al de hagen,
Geuren waaijen overal,
Klagend dwalen nachtegalen
Langs den blanken waterval.

Hoe fijn wordt men in het drie maten lange voorspel op het klagende van het gezang der nachtegalen voorbereid!

Welk een zinrijk lied, treffend door zijn eenvoud, is het. »Vroeg verwelkt":

Een roosje zag ik bloeijen
Geen schooner kan er zijn —
Een maagdelijn zag ik stoeijen
Het liefste maagdelijn.
Wat was er 't avond over?
Een lijk en dorrend lover.

Welk een diepen, innigen weemoed heeft Verhulst in dat lied gelegd, en toch zijn het maar enkele toonschakeeringen en eenvoudige akkoordverbindingen, waardoor hij den indruk te weeg brengt!

De tweede bundel van op. 26 brengt ons het schoone warme lied »in den vreemde" en het overbekende schalksche »liedeke van 't looze molenarinetje." Wie, die ze goed heeft hooren voordragen, zou ze ooit kunnen vergeten?

Soms schildert Verhulst kleine tafereeltjes in tonen. Neem b. v. het »Helmkruid" in op. 29: het voor- en tusschenspel is een eenvoudige opeenvolging van gebroken, verminderde septiem-akkoorden; maar hoe treffend wordt daardoor het dorre, verzengde van de steeds door den zeewind in beweging gebrachte duinplant weergegeven! »Stuurmanslief" beschrijft

een meisje, dat de terugkomst van haren geliefde verbeidt en op het duin zit te turen naar het haantje op den toren, dat door denzelfden wind in beweging wordt gebracht, die haren stuurman zal terugbrengen. Het geheele lied is gebouwd op een eigenaardig motief, dat door zijn bewegelijk en wiegelend karakter het haantje op den toren als 't ware voor onze oogen doet verrijzen. Het daarop volgend »Onder den lindeboom» verhaalt ons, hoe dat verbeiden te vergeefs is geweest, hoe het trouw gebleven Hollandsch hart onder dat wachten is bezweken: de lindeboom bedekt het graf van het meisje, — en dit alles wordt ons door een roerend, eenvoudig en diep weemoedig motief muzikaal geschilderd. Wil men een voorbeeld van een krachtig gerhythmeerd, kernachtig lied, men neme dan het »Vaderlandsch lied» in A moll, dat de componist bestemd heeft, om door meerdere stemmen à l'unisone te worden voorgedragen.

De veertig liederen voor een of meer stemmen, met en zonder begeleiding, die onder den titel »Het kinderleven» als op. 30 zijn uitgegeven, zijn niet van elkander af te scheiden; zij vormen een geheel, hetwelk te verbreken tot schade van het werk zou strekken. De opvolger van den oorspronkelijken uitgever heeft in een nieuwe uitgave de meerstemmige afzonderd van de eenstemmige: hij heeft naar mijn oordeel daarin verkeerd gehandeld; want, al bestaat er ook geen onmiddellijk verband tusschen de deelen, al kan men »het kinderleven» geen liederen-cyclus noemen, de éénheid van gedachte, die klaarblijkelijk zoowel dichter als componist getracht hebben in den bundel te leggen, wordt door die afzonderlijke uitgave verbroken; — de waarde van het geheel moet er noodwendig onder lijden.

Heeft Verhulst iets dergelijks voor zang willen leveren, als Schumann ons in zijn dichterlijke »Kinderscenen» en in het »Jugendalbum» voor het klavier heeft gegeven? Men mag het met grond onderstellen, want in menig opzicht

zijn punten van overeenstemming aan te wijzen. In Verhulst's behandeling en toonschildering van den tekst is echter zooveel eigenaardigs, dat men aan zijn werk, vooral aan de eenstemmige liederen, eene groote mate van oorspronkelijkheid mag toekennen.

Muziek, bestemd om uitsluitend door kinderen te worden gezongen, heeft Verhulst evenmin willen schrijven als Schumann zijn »Scenen'' voor kinderhanden zou hebben gecomponeerd. — »Ueberhaupt möchte ich jetzt oft zerspringen vor lauter Musik'', zoo schreef in 1838 Schumann aan Clara Wieck. »Und dass »ich es nicht vergesse was ich noch komponirt — War es »wie ein Nachklang von Deinen Worten wo Du mir einmal »schriebst ich käme dir auch manchmal wie ein Kind »vor — kurz, es war mir ordentlich wie im Flügelkleide »und hab' da an die dreissig kleine putzige Dinger geschrieben, »von denen ich etwa zwölf ausgelesen und Kinder-scenen »genannt habe. Du wirst Dich daran erfreuen, musst Dich »aber freilich als Virtuosin vergessen.''

Zóó zal het Verhulst ook gegaan zijn: met den tekst van Heije in de hand en met het liefelijk beeld voor oogen, dat kinderen te aanschouwen geven, zal hij zijn eigen gemoed kinderlijk hebben weten te stemmen, om te toonen, hoe een kunstenaar met de reinste middelen, die tot zijne beschikking zijn, weet op te vatten en te beschrijven het lief en leed van de onschuldige kinderwereld, de naieve en reine indrukken van het kinderhart.

Over 't algemeen zou men kunnen beweren, dat de componist beter den toon heeft weten te treffen dan de dichter van den tekst. In Heije's gedichten van het »kinderleven'', hoe voortreffelijk ook, treedt de moraal te sterk op den voorgrond, en daardoor wordt dikwijls aan de frischheid van het lied te kort gedaan. Die schaduwzijde van het »kinderleven'' is niet weg te nemen, al heeft Verhulst getracht dat gebrek zoo veel mogelijk te bedekken.

't Is natuurlijk niet mogelijk, om in woorden de talrijke muzikale schoonheden van het »kinderleven" te beschrijven. Men neme zelf het werk ter hand, spele het van het begin tot het einde door, — ook al heeft men geen zanger of zangeres tot zijne beschikking, de moeite wordt rijkelijk beloond. Wie in staat is om muziek te ontleden en dus den componist kan volgen in zijne wijze van vertolking en schildering, dien wacht een groot genot. Hij zal in meer dan een meerstemmig lied bewonderen, hoe welluidend en ongedwongen Verhulst de kinderstemmen kan doen samenstemmen, hoe tevens ook in de verschillende partijen de noodige contrasten worden aangebracht, overal waar de tekst daartoe aanleiding geeft. »Naar school" staat in dit opzicht wel bovenaan.

In de eenstemmige liederen wedijvert de zangstem met het klavier: het laatste geeft meer dan een begeleiding; het treedt zelfstandig op, om in voor- tusschen- en naspelen te verduidelijken wat de zangstem verhaalt. Wie denkt niet aan vader Haydn bij het liedje »In de wei", waarin aan de klavierpartij de rol is toebedeeld, om het zingende vogeltje, het springende koetje en het blatende schaapje te doen hooren! Hoe wordt b. v. in »'t verflenste bloempje" het weder op- luiken van het verdorde plantje door de droppels water, waarmede het kind het begiet, zinrijk in de begeleiding uitgedrukt door een motief, dat zich uit een zuiver begeleidingsfiguur ontwikkelt tot eene warme melodie.

In het »Klein zusje" speelt de zangstem eene geheel ondergeschikte rol: in voortdurend pianissimo bij wijze van zoen- genaamd »parlando", waarvan de componist in het »kinderleven" misschien wat kwistig gebruik maakt, begeleidt zij het wiegeliiedje, waarmede het klavier het klein zusje in slaap wiegt. »Ons poesje" is wel het meest oorspronkelijke lied van den geheelen bundel. Fluweelig even als het zachte velletje van het dier klinkt die opvolging van gebonden akkoorden, waarvan de dissonneerende harmoniën treffend de

kwade inborst van dat poesje, dat toch belooft het kind niet te zullen krabben, uitdrukken. Het kinderleven is vol van zulke fijne toonschilderingen, die het groote talent van den componist verraden.

Het geheele werk is en blijft met de »kindertonen” op 39 bij uitnemendheid de zoogenaamde »Hausmusik” voor elk eenigszins muzikaal ontwikkeld Nederlandsch huisgezin. Men behoort het niet alleen daar in de muziekkast te vinden; maar men spele het zijnen kinderen telkens voor, om hen vatbaar te maken voor reine, zuiver muzikale indrukken.

Er blijft mij thans nog over de aandacht te vestigen op de kerkmuziek van Verhulst. Een punt van overgang vormen zijne zeven geestelijke liederen op. 22 en gezangen en psalmen voor eene altstem op. 28. Ook daarin zal men altijd veel vinden, wat nog boeien kan.

De kerkmuziek op Latijnschen tekst, de drie missen, het *Veni creator spiritus*, het *Te Deum laudamus*, het *Requiem*, alle compositiën voor mannenstemmen, met begeleiding hetzij voor orgel alleen of voor orgel met orkest, de *Cantica* in honorem sanctissimi Sacramenti, zullen nog lang het voornaamste répertoire van de Roomsche Catholieke kerkkoren in Nederland vormen. Alhoewel zij niet geschreven zijn in den streng kerkelijken stijl van den bloeitijd van het kerkgezag, beantwoorden zij volkomen aan het doel, waarvoor zij zijn gecomponeerd. Menige bladzijde van de partituur bevat schoonheden van den eersten rang; het *Requiem* vooral maakt grooten indruk door de waardige opvatting van den tekst, en wordt ook in het buitenland als kunstwerk zeer gewaardeerd.

Bindelijk moeten wij nog wijzen op de onuitgegeven werken. Tot de voornaamste daarvan behooren de verschillende cantaten, gecomponeerd bij gelegenheid van nationale feesten en gedenkdagen, zooals het Tollens- en Vondel-feest, het 25jarig Koningschap en de opening van de Tentoon-

stelling te Amsterdam in het jaar 1883 enz.; verscheidene kerkelijke compositiën, waaronder zooals op. 57 en 58 zeer belangrijke, die eene uitgave ten volle waard zijn.

Het eindoordeel over de werken van Verhulst kan, na al het boven opgemerkte, niet anders dan gunstig en waardeerend luiden. Op degelijken grondslag gevestigd, op Duitschen bodem, onder den invloed van eene buitengewoon artistieke omgeving, tot rijpheid gekomen, heeft het talent van Verhulst zich op de meest natuurlijke wijze en onder de gunstigste omstandigheden kunnen ontwikkelen. Een wijd veld ter bewerking lag voor hem open, toen hij Duitschland vaarwel had gezegd: hij was zich bewust, dat hij eene roeping had te vervullen, en daaraan heeft hij het beste gedeelte van zijn leven gewijd. Nederlander was hij in zijn hart; hij wilde het ook blijven in zijne kunst. Wanneer men van »Nederlandsche Kunst" in 't algemeen spreekt, dan denkt men aan de kernachtige uiting van een door en door gezonden geest, die zich afkeerig betoont van wat naar overdrijving zweemt, die zich vrij houdt van verkeerd geplaatsten harts-tocht, die het hoogdravend pathos evenzeer verafschuwt als overdreven weekheid van gevoel, die behagen schept in 't werkelijke leven en vooral daarin poëzie weet op te sporen en te ontdekken. Van dat kernachtige, krachtige, gezonde en eenvoudige draagt de muziek van Verhulst de onmiskenbare sporen.

In de geschiedenis der Nederlandsche toonkunst bekleedt Verhulst eene waardige plaats; onder de Nederlandsche toonkunstenaars der 19^{le} eeuw zal men hem eene eereplaats mogen toewijzen. De exceptioneele positie, die hij zich in de kunstenaarswereld hier te lande heeft weten te verwerven, heeft hij trouwens van den aanvang af met volle bewustzijn ook *willen* innemen; »*primus inter pares*" heeft hij wel degelijk *willen* zijn, en dat hij zich als zoodanig ook heeft weten te doen gelden, dat heeft hij, niet zoozeer aan ten

toon gespreide werkkraft, als aan zijne buitengewoon begaafde kunstenaarsnatuur te danken.

Zal ik nu ten slotte nog verder over zijne persoonlijkheid uitweiden? Bij Verhulst is de mensch niet van den kunstenaar te scheiden. Dat hij is een zeer fijn bewerkte natuur met een ontvankelijk en teergevoelig gemoed, dit kan men reeds uit zijne werken opmaken. Dat hij een rechtmatig gevoel van eigenwaarde paart aan eene vaste overtuiging, weet ieder die met hem in aanraking komt; dat hij niet alleen behoefte heeft aan waardeering en erkenning, maar ook het bewustzijn in zich draagt, daarop in volle mate aanspraak te mogen maken, dit heeft zijn geheele optreden bewezen. Dit optreden heeft zich altijd gekenmerkt door eene zekere genialiteit. Zij, die meer van nabij met hem bekend zijn, kunnen er van getuigen, hoe aangenaam de omgang met Verhulst kan zijn, wanneer hij »bei guter Laune" is, hoe eigenaardig zijne beschouwingen over personen en zaken kunnen boeien, hoe zijne gesprekken soms tintelen van geest en vernuft. Eene contemplatieve natuur is hij in hooge mate; — meer dan een werkzame geest. Hij kan zich verdiepen in de schoonheden van de partituur van een meesterwerk, zonder zich buitengewoon veel moeite te geven, om haar voor anderen tot in de kleinste bijzonderheden toegankelijk te maken. Met zijn eigen werken loopt hij niet te koop. Hierin onderscheidt hij zich gunstig van anderen, die zich terecht of ten onrechte luide beklagen, dat hunne werken niet genoeg worden gewaardeerd, en wier hoogste streven is, hun eigen compositiën uitgevoerd en geprezen te zien. Zijne werken overschat hij niet: misschien is het vooral daaraan toe te schrijven, dat hij den raad van Mendelssohn, om toch maar veel te componeeren, aanvankelijk wel heeft opgevolgd, maar later in den wind heeft geslagen, hetgeen door allen, die zijne compositiën weten te waardeeren, niet weinig wordt betreurd.

Dit belet echter niet, dat wij hem op zijn zeventigsten jaardag met volle overtuiging »het dankbaar en voldaan” mogen toeroepen. Hij heeft ons zoowel in de concertzaal als in de binnenkamer zooveel doen genieten; voor de kunst in Nederland heeft hij zooveel voortreffelijks gedaan, dat ieder in den lande, die de kunst waarachtig lief heeft, zich gedrongen voelt hem eene dankbare en oprechte hulde toe te brengen.

WERKEN VAN VERHULST.

- Opus 1. *Quatuor brillant.* (Niet gedrukt).
- » 2. *Ouverture (H-mol) à grand orchestre,* }
publiée par la Société des Pays-Bas }
pour l'encouragement de l'art musical. }
Rotterdam,
Paling et Cie.
- » 3. *Ouverture en Ut mineur à grand or-* }
chestre, (Gijsbrecht van Aemstel) pu- }
blée par la Société des Pays-Bas pour }
l'encouragement de l'art musical. }
Rotterdam,
Paling et Cie.
- » 4. *Salutaris Hostia.*
- » 5. *Tantum Ergo.* Auctore J. J. H. Verhulst }
editum a Societate Hollandica musicae }
promovendae. }
Roterodami,
J. H. Paling. 1837.
- » 6. *Deux quatuors* pour deux Violons, Alto }
et Violoncelle dédiés à Monsieur }
F. Mendelssohn-Bartholdy. }
Leipzig,
Fred. Hofmeister.
- » 7. *Gruss aus der Ferne.* Intermezzo voor }
orchest. }
Leipzig,
Breitkopf u. Härtel.
- » 8. *Ouverture in D.*
- » 9. *Acht Liederen.* Woorden van J. P. Heije }
en G. H. Broekhuijzen, met ac- }
compagnement voor de piano. }
Amsterdam,
Theune en Co.
- » 10. *Litanie* voor de Allerheiligste Maagd. (Niet gedrukt.)
- » 11. *Koning en Vaderland.* Hymne. Woorden }
van Dr. Wap, in muziek gebracht }
voor vierstemmig Mannenkoor met }
piano-forte. }
's Gravenhage,
Weygand & Beuster.

- Opus. 12. *Hymnus »Clemens est Dominus»* duplicis
chori contentu orchestra comitante
redditus ab J. J. H. Verhulst. Edi-
tus a Societate Hollandica musicae
promovendae. } Mainz,
B. Schott.
- » 13. (Onbekend).
- » 14. *Afscheid, Afzijn, Wederzien.* Woorden
van J. P. Heije, voor Sopraan en
Tenor met Pianoforte. } Amsterdam,
Theune & Co.
- » 15. *Bruidfeest-Bloemen.* Duet voor Sopraan
en Tenor met Pianoforte. } Amsterdam,
Theune & Co.
- » 16. *Zes Liederen.* Woorden van J. P. Heije
voor eene Zangstem met Pianoforte. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- » 17. *Zes vierstemmige Liederen,* voor Sopraan,
Alt, Tenor en Bas. Woorden van
J. P. Heije. Opgedragen aan Helvetius
van den Bergh. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- » 18. *Serenade. Westewind.* Twee gezangen
voor vierstemmig Mannenkoor. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- » 19. (Onbekend).
- » 20. *Missa für 4 Solostimmen, Chor und*
Orchester Lateinisch und Deutsch. } Mainz,
B. Schott.
- » 21. *Drittes Quartet für zwei Violinen, Alt*
und Violoncell. Seinem Freunde Ro-
bert Schumann gewidmet (Preisquar-
tett des Niederländischen Vereins zur
Beförderung der Tonkunst). } Leipzig,
Fr. Hofmeister.
- » 22. *Zeven geestelijke liederen.* Woorden van
J. P. Heije voor eene Zangstem met
Pianoforte. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- » 23. *Floris de Vijfde op het slot te Muiden,*
Gedicht van J. P. Heije voor een
tenorstem met koren en orchest. Op-
gedragen aan den heer M. P. de
Chavonnes Vrugt. } Keulen en Amsterdam,
Jacob Eck en Lefèvre.
- » 24. *Concert-Aria* voor Sopraan. Woorden van
Dr. J. P. Heije. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- » 25. (Onbekend).
- » 26. *Twaalf Liederen* voor eene Zangstem met
Pianoforte. } 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.

- Opus 27. *Liederenkrans*. Gedichten van J. P. Heije. }
Opgedragen aan Mejufvrouw J. E. C. }
Rochussen. }
- » 28. *Gezangen en Psalmen* in muziek gebragt }
voor eene Altstem. Mejufvrouw C. P. }
Achenbach toegewijd. }
- » 29. *Zes Liederen* voor eene Zangstem met }
Pianoforte. }
- » 30. *Kinderleven*. 40 Liederen voor eene en }
meer stemmen, met en zonder bege- }
leiding van Pianoforte. Woorden van }
J. P. Heije, den dichter toegewijd. }
1ste en 2de deel. }
- » 31. *Der Abend, die Kindheit*. Zwei Lieder }
mit Begleitung des Pianoforte. }
- » 32. *Vijf en twintig koren* voor grootere en }
kleinere Zangvereenigingen, Gezan- }
gen, Liederen, Psalmen en Koralen, }
in muziek gezet voor Sopraan, Alt, }
Tenor en Bas. }
- » 33. *Vergankelijkheid*. Duet voor Sopraan en }
Tenor met begeleiding van Piano- }
forte. Woorden van J. P. Heije. }
- » 34. *Bij het graf. Vroeg sterven*. Twee ge- }
zangen voor vierstemmig Mannenkoor. }
- » 35. *Vlaggelied*. Woorden van J. P. Heije. }
Voor Mannenkoor met begeleiding }
van koperen instrumenten; der Ver- }
eenigde Nederlandsche Liedertafels }
toegewijd. }
- » 36. *Hymne »Eeuwig is God*". Voor Sopraan, }
Alt, Tenor en Bas, met ondergelegd }
klavieruittreksel en den heer J. G. }
Bertelman toegewijd. }
- » 37. *Het Mannengezang*. Woorden van G. H. }
Broekhuijzen voor vier Mannenstem- }
men, Solo en Koor. }
- » 38. *12 Geestelijke Gezangen* in muziek ge- }
bragt voor Sopraan, Alt, Tenor en }
Bas, met ondergelegd klavieruittreksel. }
- 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- Amsterdam,
Theune & Co.
- Amsterdam,
Theune & Co.
- Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- 's Gravenhage,
Weygand & Beuster.
- Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- Amsterdam,
Th. J. Roothaan.
- Rotterdam,
W. C. de Vletter.

- Opus 39. *Kindertooneu.* Twaalf Liederen voor eene Zangstem met Pianoforte den heer C. G. Schutze van Houten toegewijd. } Rotterdam, W. C. de Vletter.
- » 40. *Zes Gezangen* voor Mannenstemmen, Solo en Koor. } Amsterdam, Th. J. Roothaan.
- » 41. *Tweede zestal Gezangen* voor Mannenstemmen, Solo en Koor. } Amsterdam, Th. J. Roothaan.
- » 42. *Psalm 84* met Hollandsche woorden van van Dr. J. P. Heije, voor Sopraan, Solo, Koor en Orchest. } Rotterdam, W. C. de Vletter.
- » 43. *Drie Balladen* voor Sopraan, Alt, Tenor en Bas, met willekeurige begeleiding van Pianoforte; aan zijnen vriend S. van Baalen toegewijd. } Rotterdam, W. C. de Vletter.
- » 44. *Oude Liedekens* op nieuwe zangwijzen gebragt voor Nederlandsche Liedertafels. } 's Gravenhage, Weygand & Beuster.
- » 45. *Der 145ste Psalm* für Solostimmen, Chor und Orchester dem Gesangvereine zu Rotterdam gewidmet. } Amsterdam, Theune & Co.
- » 46. *Sinfonie* für grosses Orchester, bekroond door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. } Mainz, B. Schott.
- » 47. *Hymnus* »*Veni creator spiritus*» für Männerchor mit Begleitung der Orgel componirt und Herrn Dr. J. J. Viotta freundschaftlich gewidmet. } Mainz, B. Schott.
- » 48. *Rembrandts Feestgezag.* Gedicht van J. P. Heije voor Mannenchor en Orkest, uitgevoerd op den dag der plechtige onthulling van zijn standbeeld. } 's Gravenhage, Weygand & Beuster.
- » 49. *Stil en lieflijk is 't in 't dal.* Gedicht van R. Bennink Janssonius, voor Mannenstemmen, Solo en Koor. } Rotterdam, W. C. de Vletter.
- » 50. *Missa* vocibus virilibus Tenori e Bassi cum Organorum conductione. } Amsterdam, Theune & Co.
- » 51. *Requiem* Missa pro defunctis, für Männerstimmen mit Begleitung der Orgel und 2 Trompeten, 2 Hörner, 3 Posauenen, Tuba und Pauken. } Amsterdam, Theune & Co.

- Opus 52. *Missä vocibus virilibus Tenori e Bassi cum Organorum conductione* N°. 2. } Amsterdam,
Theune & Co.
- » 53. *In 't Woud. Trouw. Gevangen. Wit en Rood.* Vier Gedichten voor Mannenstemmen. } Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- » 54. *Cantica in honorem Sanctissimi Sacramenti diversis vocibus organis ad-junctis.* } Amsterdam,
Theune & Co.
- » 55. *Missä vocibus virilibus Tenori e Bassi cum Organorum conductione.* N°. 3. } Amsterdam,
Theune & Co.
- » 56. *Drie Gezangen.* Eendragt. Lenteverlangen. Wiltzang. Voor Mannenkoor. } Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- » 56bis. *Te Deum Laudamus.* Voor Mannenstemmen, Solo, Koor en Orkest. } Utrecht,
Louis Roothaan.
- » 57. *Benedicamus in laudem Jesu. Alma redemptoris. O Lumen Ecclesiae. Ave Maria. Regina Coeli.* Voor gemengd Koor met begeleiding van Orgel. } (Niet uitgegeven).
- » 58. *Antiphon en Magnificat.* (Metrisch in 't Nederlandsch vertolkt door J. P. Heije). Voor gemengd Koor met Orgelbegeleiding. } (Niet uitgegeven).
- » 58bis. *Missä brevis* (a capella). Voor Jongsen en Mannenstemmen. } Amsterdam,
Th. J. Roothaan.

Gedrukte Werken zonder opgave van Opus.

- Der Deutsche Rhein.* Sie sollen ihn nicht haben, von N. Becker, für Männerchor mit Piano-forte. } Leipzig,
Whistling.
- Gesang der barmherzigen Bruder* aus Wilhelm Tell von Schiller. Voor Mannenstemmen met Piano-forte (Album van Caccilia). } 's Gravenhage,
Mart. Nijhoff.
- Notturmo* für Piano-forte. (Sammlung von Musikstücken, als Zulage zur Neuen Zeitschrift für Musik 10tes Heft. Ausgegeben in Juni 1840). } Leipzig,
Robert Friese.

- Dageraad. Voor de Smidse. De Nachtegaal.* Voor drie Kinderstemmen in den bundel Kinderliederen. Woorden van J. P. Heije. } Amsterdam,
P. N. v. Kampen. 1845.
- Rap en Vroom, Onpartijdig, Honger, Te vroeg, Moetje varen, Schoonhouden, Afzijn.* (Zangwijzen in »Nederlandsche liederen". Woorden van J. P. Heije). } 's Gravenhage,
Gebroeders Belinfante.
- Zondagmorgen, O zuivre Straal,* ontleend aan op. 38, *De Nevel dekt ons,* ontleend aan op. 38, *Heer! laat mijn hart, Al wankelt de aard', Geen sterke schans, De Heer is ons ten eeuwig Licht,* ontleend aan op. 38, *O' hoe dierbaar Heil! Wie getrouw zal zijn,* in het Volkszangboek voor meerstemmig Gezang. Woorden van J. P. Heije. 1ste deel. } Amsterdam,
P. N. van Kampen.
- Oudejaarspret,* ontleend aan op. 32, *Van een oud Vrijertje,* ontleend aan op. 32, *Nederigheid, Houw en Trouw,* ontleend aan op. 32, *Winteravond,* ontleend aan op. 32, *Maneschijn,* ontleend aan op. 32, *Weddenschap, Des Weesjes Graf, IJdele Spoed, Bloesem en Vrucht, Avondmaal, Weemoed, Reglop, Beelden der Jeugd, Bij 't Scheiden, Goeden Raad,* in het Volkszangboek voor meerstemmig Gezang. Woorden van J. P. Heije. 2de deel. } Amsterdam,
P. N. van Kampen.
- Zes Kinderliederen* in het Kindergezangboek. } Rotterdam,
W. C. de Vletter.
- Avondlied. Wachten. Berg en Dal. Het nut van 't Goud.* Voor Mannenstemmen in de Hollandsche Orpheus. } Leiden,
D. Noolhoven van Goor.
- Wij komen. O aanbid'lijk Wicht. De Moedermaagd. Wees Gegroet. Vertrouwen op God,* in »Godvruchtige Gezangen" door A. Frentrop. Voor een of twee Zangstemmen met Pianofortebegeleiding. } 's Gravenhage,
Frentrop.
- Op een Lentedag.* Lied voor een Stem met Piano. Woorden van J. P. Heije, in Sweelinck, Jaarboek aan de Toonkunst in Nederland gewijd. } Amsterdam,
Gebr. Binger.
- Arabesque. Scherzo pour le Piano.* Overgedrukt in het Album van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst N° 9. } Mainz,
B. Schott.

<i>Soldatenlied</i> , voor eene Stem met Klavierbegeleiding. Album der Maatschappij N ^o 16.	} Mainz,
B. Schott.
<i>Herfstblaadje</i> , voor Piano. N ^o 9 van het Album van oorspronkelijke Compositiën van Nederlandsche Toondichters.	
<i>Pius-Cantate</i> . Woorden van Dr. H. J. A. M. Schaeapman, voor Mannenstemmen, Solo en Koor met Orkest. (Junij 1871). Geantographeerd.	} Utrecht,
L. Roothaan.
<i>De hut op de heide</i> . Ballade voor gemengd koor. Woorden van J. P. Heije in Volkszangbibliotheek, aflevering I.	
	Amsterdam,
Th. J. Roothaan.

WERKEN IN HS.

Behalve de werken hierboven genoemd onder op. 1, 10, 57 en 58.

- Drie Entre-actes* voor orkest voor Vondels Gijsbrecht van Aemstel.
- Magnificat* voor 3 Vrouwenstemmen, voor 't R. C. Kinderkoor der Weezen, onder leiding van den G. R. J. Lindeman te Schiedam.
- De Ruyter*. Woorden van J. P. Heije, lied voor bariton.
- Tollens-Cantate*, (September 1860). Voor Mannenstemmen en Orchest.
- Vondel*. Inleiding en Feeszang. Gedicht van Hofdijk. Voor Solo, Koor en Orchest (Aug. 1867).
- Feest-Cantate* 1874. (25jarig Koningschap).
- Cantate* ter plechtige begroeting van HH. MM. den Koning en de Koningin door de burgerij in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Gedicht van A. J. de Bull. (22 April 1879).
- Feest-Cantate* ter gelegenheid van de opening der Internationale Koloniale Tentoonstelling. Gedicht van J. J. L. ten Kate. (1 Mei 1883).
- Instrumentatie van »Israel in Egypte» en »Acis und Galatea» van Händel.
-

MEVROUW BOSBOOM-TOUSSAINT

MEVR. BOSBOOM-TOUSSAINT.

Terwijl deze levensschets van mevrouw Bosboom-Toussaint werd opgesteld, is onze beminde romanschrijfster onverwachts overleden. Zoo hangen de omstandigheden een rouwfloers om mijn werk, en vlocht ik, zonder het te weten, een lijkkrans. Stil is zij heengegaan. Zij heeft de dagbladen niet in de gelegenheid gesteld de aandacht van het volk op haar krankte te vestigen. Zij heeft geen openbare betuigingen uitgelokt van vrees, noch beden voor haar behoud. Zonder vertoon, zonder opschudding te weeg te brengen, zonder haar vertrek aan te kondigen heeft zij de wereld verlaten. Wij zien om — zij is niet meer. Gegaan is zij, gelijk zij gekomen is en gelijk zij geleefd heeft, zonder een schijn van pretentie. Maar er is een ledige plaats achtergebleven; in groepen spreken wij over haar op den gedempten toon van het sterfhuis. En terwijl wij het doen, smelt onze verbeelding naar het verleden terug. Losgelaten door het heden, dat ons niet meer trekt, worden wij teruggedreven naar heel den vroegeren tijd, die nu als een afgesloten leven achter ons ligt, en het verre verleden herneemt zijne eerste rechten. Beelden uit vroegere dagen rijzen in het donker voor onzen geest: de huiskamer van het ouderlijk huis, de ouderwetsche meubelen en stoelen

met hun koperen versiersels en de hooge olielamp, die als een rechte, steile vuurtoren op de tafel staande uit den wijden, platten, matglazen ballon een zacht licht uitspreidt over het bleeke linnen tafelkleed en een glorieglans werpt over een oude uitgave van *Het Huis Lauernesse*. Het was zeker een gelukkig uur, wanneer het boek na, ja, bij het dagelijksche werk werd opgeslagen. In de wijze, waarop de bladzijde werd opgezocht, lag iets van den eerbied, waarmee men een stichtelijk boek behandelt. En al gaf misschien onze dartele jeugd de voorkeur aan Dumas' *Mousquetaires*, met name aan den onvergetelijken *d'Artagnan* of aan de *Roos van Dekama* of aan *Richard Leeuwenhart*, wij hadden eerbied voor mejuffrouw Toussaint en wij zagen naar *Het Huis Lauernesse* op als naar een gewijde plaats.

Later, toen wij beter leerden lezen, hebben wij de wijding harer schriften zelven gevoeld. Tegenover Dumas en Van Lennep heeft mevrouw Bosboom-Toussaint dit met Walter Scott gemeen, dat hare beelden blijven wat zij eens voor ons waren. »Is dat Madzy?» vragen wij, als wij de *Roos van Dekama* weerzien. Zij lijkt op die vergode »charmes» onzer jongensjaren, van wie wij bij het wederzien niet begrijpen kunnen, hoe wij ze ooit zoo beminnelijk gevonden hebben. Madzy is niet minder beminnelijk geworden; maar onze smaak is veranderd en onze eischen zijn geklommen. Van Lennep zijn wij boven 't hoofd gegroeid, en niet mevrouw Bosboom alleen, maar ook juffrouw Toussaint is onze meerdere gebleven en gaat, gelijk de hooge bergen en de maan, met ons mee waar wij gaan.

Thans kookt het gas boven ons hoofd, wij zitten rondom in het licht. Leesgezelschappen vullen hare portefeuilles met illustraties en romans. De couranten eischen uren tijds. De examenkoorts woelt door het bloed. Toch, zoo iemand onze vaderlandsche huiskamers binnentreedt en zijn oog over de tafel laat gaan en de boeken naziet, die daar opengeslagen

liggen, zal hij — vertrouwd ik — hier en daar mogen opmerken dat er de kinderen en de kleinkinderen genieten van wat de grootouders genoten, als de monumentale lamp haar licht liet vallen op *Het Huis Lauernesse*.

Die blijvende waarde van mevrouw Bosboom's werken maakt, dat onze eerste herinneringen met onze latere liefde mogen samenvloeien en dat hij, die haar leven schetst, aanstonds een vasten grond onder de voeten heeft, die hem niet begeeft.

Anna Louise Geertruida Toussaint was, toen haar *Huis Lauernesse* verscheen, een achtentwintigjarig burgerjuffertje in Alkmaar en had het in de wereld gebracht tot huisonderwijzeres. Zij was den 16den September 1812 geboren in dat stemmige Alkmaar, dat op marktdagen plotseling een groote bedrijvigheid pleegt aan te nemen en de overige dagen van de vermoënis uitrust. Hier oefende haar vader, de heer H. Toussaint, het rustig bedrijf van apotheker uit, en gaf, evenals collega Beets van Haarlem, lessen in de chemie, botanie en natuurlijke historie. Toch bracht Geertruida haar jeugd niet in Alkmaar door. Toen zij acht jaren was geworden en haar moeder, Cornelia Magdalena Cecilia Roquette, nieuwe huiselijke zorgen had gekregen, werd zij te Harlingen aan de zorgen van hare grootouders Talma toevertrouwd, en eerst op haar achttiende jaar keerde zij naar den Alkmaarder Hout, de Schermer weiden en de stille straten van vroeger terug. Laat ons de stoutheid hebben te vermoeden dat mejuffrouw Toussaint niet veel voldoening vond op de theesaletjes, die zij in Alkmaar's koepels en achterkamertjes mocht bijwonen, noch op de avonden van het Nut, waar misschien de een of andere vriend haars vaders zijn wijsheid en luim ten beste gaf. De onderstelling, dat een gevoel van leegte haar om het jonge, rijke hart sloeg, vindt eenige bevestiging in de mededeeling van dr. Jan ten Brink, dat de

degelijke smaak van grootmoeder Talma het vlugge meisje op den goeden weg bracht. Die goede weg leidde naar den boom der kennis en daarvan had zij, naar Alkmaar teruggekeerd, gegeten, ziende dat hij goed was tot spijsje. Dezelfde levensbeschrijver, bewonderaar tevens, van mevrouw Bosboom-Toussaint, heeft met overleg de motto's nagegaan, door de schrijfster, in navolging van Walter Scott en naar de zede des tijds, boven de hoofdstukken harer eerste verhalen geplaatst, en met deze sleutels gewapend, zegevierend haar boekenkastje geopend en daarin Jacob Cats, Vondel, Hooft, Tollens, Jean Paul gevonden. Dit waren dan de schrijvers, die mejuffrouw Toussaint had gelezen, met wie zij had omgegaan. Tollens kon er door; maar Vondel en Hooft?! Daar moest wat zonderlings van groeien! En dat deed het. Geertruida Toussaint wilde weten, denken en werken en zette zich aan den arbeid, niet om uitgevers en redacteurs te verrassen met dat soort van broddellappen, waarvan jeugdige letterkundige borduursters zich zoo gaarne eenige illusiën maken, maar om — en hiermede is zij immer en bij alles begonnen — zelve te leeren. Haar genie had geen haast, hield zich voor haar schuil en wilde rijpen. Stil en gehoorzaam zette het zich aan het leeren van Nederlandsch, Fransch en Duitsch, aan het kennen van feiten en jaartallen, aan het raadplegen van landkaarten, aan het maken van sommen. — Heeft niet Hercules zelf onderdanig gediend, voordat hij onder de onsterfelijken werd opgenomen? — Den 16den April 1833 verwierf zij zich dan ook met dit werken een aanstelling als schoolhouderes, en toen zij zoo ver gekomen was, sloeg zij de vleugels uit en werd huisonderwijzeres in een deftig gezin te Hoorn. Voor het oogenblik was dit een succes. Doch spoedig zeide zij Hoorn vaarwel en in 1836 trad zij haar eigenlijke loopbaan in en gaf zij haar eerste werk uit. Vier jaren later verscheen een harer meesterstukken, het gedenkwaardige

Huis Lauernesse.

Zoo men de schrijvers vergelijken mag bij voerlieden, die van den bok een vurig span paarden met de teugels dwingen, nu het vierend in vollen draf, straks met gekromden nek en trillende schoften het inhoudend en tergend, dan heeft mejuffrouw Toussaint niet alleen haar stoutheid getoond door zich moedig op den bok te zetten en de teugels te grijpen; maar ieder, die het aanzag en verstand van rijden had, verbaasd door den vasten greep, waarmede zij de teugels nam en het span in haar macht hield. En ieder weet, dat haar span geenszins behoorde tot die makke beestjes, die door ieder kunnen gemend worden. Er school in haar brein genoeg drift en fantasie, om een goed voerman verlegen te maken. Niet voor niet had zij engelsch geleerd. Het was de tijd van Byron en van de navolging van Byron. De geest van mejuffrouw Toussaint had kennis gemaakt met romanhelden, verre van Alkmaar's kaasmarkt en dijken levende, helden, die wonderlijke avonturen doorleefden en der gansche maatschappij den welsprekendsten en hartelijkst gemeenden smaad voor de voeten wierpen. Betooverend schoon en verleidelijk was de poëzie, waarin deze geniale hemelbestormers optraden, en al trokken ook brave huismoeders en rustige burgers een bedenkelijk gelaat en al stak er ook in deze verzen genoeg kruit, om Alkmaar in de lucht te doen springen, toch was het niet onmogelijk dat in 1840 eene jonge dame van datzelfde propere Alkmaar, wanneer zij stemmig en wel naar de namiddagbeurt ging, een herinnering aan den Corsair meenam en hem, met al zijne fouten, belangwekkender vond dan de preek. Kalmer van aard zeker is de geest van Walter Scott. Blaffen zijne honden ook, zij bijten niet, en allerminst bijten zij tot op het been onzer wereld- en levensbeschouwing door, doch Walter Scott's helden zitten met hunne heldinnen achter dikke slotwallen, zij houden gevechten met Saracenen, zij dolen door eenzame bergen en belanden bij geheimzinnige kluisenaars en passen in een stil hollandsch binnenhuis als een ge-

vleugelde ridderhelm in een apothekerswinkel. Het was de tijd der legenden. De verbeelding der letterkundigen verplaatste zich gaarne naar aloude eikenterpen of sloop met belangwekkende lansknachten over de Barneveldsche heide; men verhuisde gaarne met zijne gedachten naar de poelen en plassen, waarin onze »voorouders'' rondwaadden, en naar de steenen blokhuzen, die de Noormannen er deden verrijzen en waaruit deze in maliënkolders en met breede zwaarden te voorschijn traden. Men bewoog zich gaarne in een wereld, waar het ongewone de verbeelding prikkelde, waarin ongewone romantische toestanden aanleiding gaven tot zeer ongewone verhoudingen en gevoelens en waarin deugd en ondeugd, zoo al niet in het wezen verschillend van wat wij er onder verstaan, toch een ander kleed droegen en zich min of meer romantisch en belangwegwekkend voordeden.

Mejuffrouw Toussaint's eerste oorspronkelijke werk droeg den stempel des tijds duidelijk op het voorhoofd. Van schrede tot schrede, zonder het zelve te weten, haar bestemming bereikend, had zij, als eerste stap op het gebied der letterkunde, een vertaling gemaakt van N. Fournier en Arnould's *Struensée ou la Reine et le Favori*. Doch of de uitgevers niet veel heil zagen in het openbaar maken van deze vertaling, dan of haar muze, andere plannen met haar hebbende, er achter zat — wie zal het zeggen? Zeker is het, dat de vertaling in juffrouw Geertrui's cassette bleef liggen en *Almagro* er uitkwam. *Almagro*! de naam reeds klinkt romantisch en bereidt u voor op een melodrama. En dit is deze hare eerste roman dan ook in waarheid. *Almagro* spookt als vrijbuiters rondom Engeland's kusten en maakt in de tusschenbedrijven als markies Xavère Déméranges het wonder uit van de meest voorname Engelsche kringen. Xavère in de vergulde salons van de Engelsche aristocratie hoorende hoe *Almagro* bedreigd wordt, en buien van stille afgetrokkenheid hebbende, afwisselend met oogenblikken van den geestigen luim — een

wonder in de oogen der argelooze gasten! Xavère een Engelsche lady huwende, die straks, als zij met zijn eigenlijk karakter bekend is en alles zich heeft opgehelderd, niet anders verlangt dan haren gevaarlijken echtgenoot te volgen en hem trouw te blijven in storm en nood! Wat kan een dichtertlijke verbeelding daar niet van maken, wat meer verlangen dan dit? Men ziet het, mejuffrouw Geertrui's tweespan was niet mak en moest in toom gehouden worden, ja, wij vreezen dat het wel eens een schichtigen zijsprong maakte en sneller een hoek omdraaide, dan een voorzichtig voerman pleegt te dulden; doch deze eerste proeve van haar kunst gaf tevens zoo veel schoons te zien, dit uit de lucht gegrepen leven was vol van zooveel waarheid, deze fantasiebeelden tintelden van zooveel werkelijkheid, de gansche opzet en afwerking van het geheel toonde zooveel en zoo goede directie, dat de proefrit een onbetwistbaar meesterschap verried.

Het Huis Lauernesse was niet alleen door *Almagro*, het was in 1839 door *De Graaf van Devonshire* en *De Engelschen te Rome* en in 1840 door *Lord Edwin Glenhouse* voorafgegaan. Het scheen wel dat Engeland met de modellen en patronen ook de stof moest leveren harer romans. En verwonderlijk is het met welk gemak zij zich in die tegelijk uitheemsche en verouderde toestanden verplaatsen kon. Zij studeerde veel en zonder studie zoude er zeker niets van gekomen zijn. Maar hier is met studie niet alles gegeven. De jonge Alkmaarsche dame had een vergezicht voor zich, waarbij ter eener zijde de vlakke Schermer, ter andere zijde de Noordzee niets waren. Maria Tudor en haar hof, Rome en zijne Engelschen — zij zag ze en wandelde in deze wereld rustig en met vaste schreden rond. Dat is het genie, en dat is het onbegrijpelijke, waarmee men niet beter kan doen, dan het dankbaar aan te nemen en te gebruiken, en het door middel van ernstige studie een waardige en degelijke stof ter bearbeiding te geven.

Er was, toen mejuffrouw Toussaint *Het Huis Lauernesse* schreef, nog iets anders voorafgegaan. Geen romantisch drama, zooals zij het schetsen kon. Integendeel, het is opmerkelijk welke kalme, rustige menschen 't waren, die de *Almagro's* schiepen en die de verbeelding hunner tijdgenooten met hunne verhalen ontstelden. Zij waren zelden Byron's, die in overeenstemming met hunne helden leefden en leden. De ontmoeting, die mejuffrouw Toussaint had, voordat zij haar *Huis Lauernesse* schreef, was evenmin van bijzonder avontuurlijken aard. Zij had plaats in een gezellige Noord-Hollandsche pastorie. Maar in het zieleleven kan eene eenvoudige omstandigheid groote beteekenis hebben, en zelden heeft de diligence van Alkmaar schooner roeping vervuld, dan wanneer zij mejuffrouw Toussaint naar de pastorie te Heilo mocht voeren, en zelden heeft de pastorie van Heilo een beter dienst bewezen, dan wanneer zij haar deur voor de schrijfster van *Almagro* opende. De wijze, waarop mevrouw Bosboom in 1881 spreekt over den daar genoten omgang, toont ons hoeveel mejuffrouw Toussaint daar eens heeft genoten. En is deze zaak niet wereldkundig? In den laatsten tijd is »de pastorie van Heilo omstreeks 1840" zoo dikwijls door onze letterkundigen in den geest bezocht geworden, en daar is inderdaad voor onze letteren zooveel gebeurd, dat zij een ander Slot van Muiden en, evenals dit, een vaderlandsche traditie gaat worden. Behoef ik te zeggen dat onze nieuwe Tesselschade, door de nieuwsgierige bewondering van Hasebroek te Alkmaar gezocht en eerbiedig aan de vrienden te Heilo voorgesteld, haar blik verruimd, haar horizon uitgebreid, haar gevoel verfijnd, haar smaak gekuischt, haar dorst naar kennis voldaan zag? Is het wonder, dat zij zich spoedig thuis gevoelde waar zij thuis behoorde? Zij had zich wel gered zonder Heilo, zonder haren letterlievenden gastheer, zonder diens zuster Elisabeth, zonder Nicolaas Beets, zonder Beynen, Brill, Potgieter, Hofdijk, de Clercq, Bakhuizen van den Brink en wie er meer tot den

Heilōrkring behoorden. Maar zooveel vernuft en smaak, zooveel poëzie en vroomheid, zooveel degelijkheid en fijn gevoel moeten met kracht op haar hebben gewerkt, en al was zij waarschijnlijk reeds te zeer zichzelf, om in iets wezenlijks eenige verandering te ondergaan, en te ver gevorderd om leerlinge te kunnen zijn, zij moet in deze omgeving zich zelve sneller en beter hebben leeren kennen en in en door deze geestelijke berglucht haar gansche wezen verfrist, haar kracht verdubbeld, haar geloof en moed boven het bereikte peil opgeheven hebben gevoeld. Niet wat van anderen overgenomen wordt, heeft voor geesten als de hare de meeste beteekenis, maar wat, door den omgang met anderen, de spanning verhoogt en het zelfvertrouwen versterkt. De herinneringen aan de dagen van 1840 zijn dan ook herinneringen aan personen, die belangstelling in haar hebben betoond, de levenskracht hebben vermeerderd en verhoogd, vriendschap hebben geschonken. Potgieter met zijn kritiek op haar *Graaf van Devonshire*, een kritiek, die »de taal der oprechtheid liever sprak dan die der vleierij” en wel »teere bloesems deed verstuiven onder den koelen adem der kritiek”; maar tevens »een trouwhartige handreiking mocht heeten der ervaring aan de jeugdige schrijfster”¹, Betsy Hasebroek’s vriendschap »bij den eersten gewisselden handdruk voor goed gesloten en met een kus bezegeld”, Gewin’s jolige luim, Beets’ schialke glimlach, die ontnuchterend werkte, — het staat in een geschrift van 1880 haar voor den geest als een vuurproef, die zij onderging. Zij mocht die schitterend doorstaan. Misschien heeft de bescheiden Alkmaarsche schrijfster zich ook vereerd gevoeld door de belangstelling en de vriendschap van zoovelen, wier naam een goeden klank had in den lande en weinig heeft zij toen vermoed, dat zij zelve mede de roem

¹ Voorbericht van den herdruk (1864) van *De Graaf van Devonshire*.

zou worden van den Heiloërkring, en zijn vriendelijke bescherming met luister terugbetalen zou.

In deze dagen van vriendschappelijk en geestelijk verkeer en terwijl *De Engelschen te Rome* verschenen (het was in 1839) vroeg de uitgever Beijerinck, het talent der schrijfster voor vol erkennend, van haar een roman uit het eerste tijdvak der Hervorming in Holland. De invloed dezer groote gebeurtenis op het burgerlijk en huiselijk leven der Nederlanders moest in dezen roman geschetst worden; het overige moest de schrijfster zelve weten. Het schrijven van een roman, als een som of prijsvraag, aan iemand op te geven en te bestellen, ziedaar een onderneming, schijnt het, waarvan weinig goeds is te wachten. Niettemin vingen uitgever en schrijfster het waagstuk aan, en zoo het met een ongewoon gunstigen uitslag bekrond is geworden, dan mag dit hieraan worden toegeschreven, dat mejuffrouw Toussaint minder des heeren Beijerincks opdracht volgde, dan wel dat de laatste de neiging, liefde en krachten der schrijfster wist te raden en haar een kolfje bood naar hare hand. Was er studie noodig voor dit onderwerp, — studie te maken van hare onderwerpen was haar een behoefte, en hare nieuwe vrienden, vaardig in de geschiedenis des vaderlands en in die der kerk, konden haar raad geven en bijstaan met haar de bronnen te wijzen. Werd er tot het schrijven van zulk een verhaal een vrome zin geischt met een bepaalde voorliefde voor een zekeren protestantschen toon, — ook deze was haar niet vreemd. Zelfs haar byroniaansche held Almagro, door zijn afkomst met de katholieke, en door zijn verkeer in Engeland met de Engelsche Kerk in aanraking, had bij de avonturen, die hij als salonheld-zeeroover doorliep, onder anderen ook op een hervormd geestelijke en biechtvader moeten stuiten, zonder wiens zielezorg de wereldling in de oogen der schrijfster iets zeer wezenlijks zou hebben gemist. En waren er eindelijk, om het geheel belangwekkend te maken, een romantische

greep, een scherp licht tegen donkeren achtergrond, een fijne teekening, een geweldige hartstocht noodig, — de school, waartoe mejuffrouw Toussaint behoorde en haar eigen verbeelding hadden hulpmiddelen genoeg, om een verhaal uit de half ridderlijke dagen der 16de eeuw naar eisch met dit alles te stoffeeren.

In 1840 reeds had de schrijfster aan den wensch van den heer Beijerinck voldaan. Hij had een goed oog gehad en het vaderland mocht hem dankbaar zijn de schrijfster op dit pad te hebben geleid. Het verschijnen van *Het Huis Lauernesse* was in onze letterkundige, neen, in de lezende wereld een gebeurtenis. Wie der protestantsche lezers heeft niet met belangstelling zich mede laten voeren naar die eerste tijden der Hervorming, de dagen der eerste liefde, toen alles nog nieuw en verrassend was, toen de Luthery nog al de bekoring had eener ontdekking en geene kerkelijke vormen het geloof omknelden. De gehoorzame overgave van het hart, van de gansche persoon aan dat nieuwe leven; het stille dwepen der ziel met een geloof, dat vrij maakt en zalig, hoe schoon stond het in Ottelijne in beeld gebracht. De hartstocht van het behoud, die als een roover de keuze stelt: »uw aardse liefde of uw geloof'', die ouderliefde, broederliefde, min en vrede verwoest; met hoe forsche trekken is hij geteekend in den armen tot inquisiteur geworden Aernoud Bakelsze! Daaromheen staan in sprekende trekken de voorzichtige hervormingsgezinde Vicaris, de verdraagzame hollandsche matrone, de grove monnik en drinkebroer, de wereldsche vorst, de geniepige spaansche huishoudster. Nu eens beschrijvend, dan onderwijzend, straks een weinig preekend, werkt zij met haar kunstenaarstalent en hare protestantsche sympathieën voort aan haar taak. Vooral ontbreekt het niet aan belangwekkende tooneelen vol leven en beweging, zooals het eerste optreden van Ottelijne aan de hand van haren burgerlijken, nog geen kwaad vermoedenden uitverkorene, of die eerste prediking van den uit Wittenberg

gekomen discipel van Luther, den zachtmoedigen en ernstigen ijveraar Paul van Mansfeld. Straks wordt de toon dieper en tragischer, wordt de strenge noodwendigheid, waarmee de karakters en toestanden zich ontwikkelen, klemmender en strenger, wordt de spanning grooter, zooals waar de ongelukkige inquisiteur zijn zuster en zijn bruid verloochent. Sensatieromans te schrijven was juffrouw Toussaint's doel zeker niet. Toch wekken sommige gedeelten van het verhaal, zooals het sterfbed van de weduwe Bakelsze, de rit van Aernoud met Ottelijne, en Pistorius' terechtstelling de levendigste aandoening op, en zijn de lessen uit de romantische school hier evenmin als die der geschiedenis vergeten geworden. Dat mejuffrouw Toussaint, een romantisch tafereel uit de eerste dagen der hervorming zullende schetsen, niet nalaten zou de aandoeningen des geloofs in strijd te brengen met de aandoeningen der min, liet zich verwachten. Daarvoor schreef zij een roman. En ook hier ontbreken de tegenstellingen niet. Daar hebt gij den boven allen hartstocht verheven Paul, protestantschen heilige, die geen andere liefde kent dan de hemelsche; maar naast hem en met hem in gesprek vindt gij den vurigen Pistorius, die gebroken hebbende met zijne kerk toch de oude priestergeefte nog in zijn aarzelend geweten voelt nawerken en tegen zijn passie opstaan, totdat het juist de reine en kalme Paul is, die hem met zijn hartstocht verzoent en hem naar het huwelijksaltaar leidt. En terwijl hier het protestantisme den huwelijksband sluit, knoopt het dien los, waar de protestantsche Ottelijne en haar katholieke minnaar optreden. Zij zal om hem haar geloof niet verloochenen, noch eischen dat hij het zal doen om haar. Hij daarentegen wil niet alleen zijn geloof niet verloochenen, maar eischt dat zij afstand zal doen van het hare. Men moet mejuffrouw Toussaint zijn, om dezen strijd, in het begin reedsforsch geteekend, steeds in kracht te doen klimmen, om bij de noodzakelijk toenemende verwijdering den gesmoorden hartstocht, de teruggedrongen liefde telkens luider te doen spreken, en het hiertoe te leiden

dat de door zijn demon voortgejaagde, maar eerlijke geestdrijver en inquisitiedienaar, ten laatste, afgestreden en afgemarteld komt te sterven in de armen zijner, om des geloofs wille, zoo hard door hem beproefde bruid, wier liefde hij in de uiterste ure nog op de proef stelt door haar om eenen priester te bidden, ten einde met het sacrament der stervenden bediend het hoofd rustig te mogen nederleggen.

De proef, door den uitgever en door de schrijfster genomen, slaagde niet alleen, maar ging waarschijnlijk beider verwachting te boven. Rustig nam de schrijfster plaats nevens de groote talenten van ons vaderland, met den bijval van allen, die waardeering voor onze geschiedenis en voor de groote eeuw van Luther paarden aan zin en liefde voor onze nationale letterkunde.

Nauwelijks dan ook had de heer Beijerinck den weg naar Alkmaar gewezen of redacteurs en uitgevers volgden hem. Zij wisten thans waar zij ter markt moesten gaan om de nieuwe kunstwaar te vinden, in zijn soort niet minder fijn en geurig en niet minder nationaal, dan het welbekende vaderlandsche produkt, dat uit de schilderachtige waag harer geboorteplaats aangedragen, de roem uitmaakt harer markt.

Daar was de Muzenalmanak, aan welke onze schrijfster haar *Rustuur van kardinaal Ximenes* leverde, daar was een nieuwe firma, De Gids, in wiens gunst zij zich voortdurend heeft mogen verheugen en die in 1841 een harer beste romans openbaar maakte, toen hij *Een kroon voor Karel den Stoute* verschijnen deed. Wie herinnert zich niet de forsche trekken, waarmede het beeld van den pronkenden en ijdel en onhoeffelijken en streng rechtvaardigen Bourgondiër is geteekend, die over zijn eigen overmoed struikelt en smadelijk alleen wordt gelaten; wie denkt niet gaarne terug aan de zooveel meer menschelijke karakters van Maximiliaan en Maria, en aan het eenvoudige duifje, dat in liefde had willen

schuilen onder de vleugelen van den hertogelijken gier, én om hetwelk deze zich slechts in zooverre bekommert, als het de bescherming behoeft zijner vorstelijke rechtvaardigheid? *Een Kroon voor Karel den Stoute* werd in 1842 gevolgd door *De Hertog van Alba*, in 1843 door *Prinses Orsini*, waarvan in 1847 een vervolg verschéen, de echt romantische novelle *Diana*, een kostelijke bladzijde uit de dagen van het Fransche Regentschap, met een teekening van de onschuld, zoo juist van toon en zoo juist het midden houdend tusschen onnoozelheid en wereldwijsheid, dat zij ons doet glimlachen, zonder dat wij er een oogenblik aan denken medelijdend de schouders op te halen. Terwijl *De Gids* dus niet te vergeefs naar Alkmaar ter markt ging, wist het Magazijn voor Romantische verhalen in 1843 *De Echtgenooten van Turijn* en Nederland in 1853 *Don Abondro II* uit hare handen los te vleien; en daarnevens verschenen tusschen de jaren 1846 en 1855 acht afzonderlijk uitgegeven romans en bundels verhalen, die mede de vrucht waren van nauwkeurige en tijdroovende studie. In 1846 waren het *Negen Novellen*, die bevallig als de negen muzen het lezend Nederland kwamen bekoren. In 1850 volgden eenige *Schetsen*. In 1854 verscheen *De Alkmaarsche Wees en eenige andere novellen*. In 1847 trad *Mejonk-vrouw de Mauléon* op. In 1849 verrees *Het Huis Honselaarsdijk*. In 1852 zaten mejuffrouw Toussaint's gretige lezers en lezeressen, voordat zij het wisten, gevangen in het web der intrigue; dat hare hand bijna al te kunstig gesponnen had in *Media Noche*, een boek dat enkele lezers soms ietwat ongeduldig heeft moeten maken en dat zeker meer kunst en arbeid heeft gekost, dan loon gegeven; maar met welks verwickelingen, ontmoetingen, vermommingen en hoofdsche zoowel als diplomatieke geveinsdheden tevens een wonder van kunstvaardigheid gesponnen en gespannen was. *Mejonk-vrouw de Mauléon* rijst als een schoone heldere dag boven de schemering van *Media Noche* op. Ziehier een roman, waarin ze elkaar niet krijgen en toch vrede hebben.

Eigenaardige stoffe, door de fijnheid der bewerking in mejonkvrouw de Mauléon volkomen tot haar recht gekomen. Belangwekkend is de hier voorgestelde strijd, gevoerd in de harten van twee gelieven, van welke de een de priesterlijke roeping ontwaken voelt, de andere met bloedend hart haren minnaar aan de hooge roeping van zijn genie afstaat; belangwekkend is de hooge vlucht, die de priester neemt. Neen, hij heeft zich in zijn voorgevoel niet bedrogen, en zij Bossuet niet aan een hersenschim afgestaan. Hoe teeder is en blijft daarbij de tot vriendschap bekoelde en tot vriendschap verheven liefde, die hem noopt haar tot zijn vertrouwde te maken, en haar de wassende glorie van den prelaat met de hartelijkste belangstelling gade te slaan. Hoe zacht glimt, onder de asch, de gloed der oude, nooit vergeten liefde heen! Ja, er is een oogenblik, dat zij onverwachts brandstof vindt en in laaie vlam dreigt uit te slaan. Het is, wanneer Bossuet, tot een wereldsche loopbaan geroepen, bereid is dispensatie te vragen — wat zoo goed is, als haar te ontvangen — en zijn eenmaal gedane trouwbelofte te vervullen. De storm legt zich neder, zoodra hij opsteekt, de wateren trillen even, en de vrede herstelt zich. Maar met een kloeken, meesterlijken greep heeft de schrijfster haar doel bereikt. Zij wilde ons doen zien, dat hun platonische liefde geenzins het min of meer belachelijk karakter droeg van een vriendschap tegen wil en dank, gevolg van een overhaast en in overspanning genomen besluit; maar dat zij integendeel het merk droeg eener gemeenschappelijke wijding en onberouwelijke keuze, bestand tegen de verzoeking der zonde en verheven boven de aanvechtingen van het geoorloofde. Het is de vraag of er in onze romantische letterkunde tafereelen voorkomen, waarin een aangrijpender zielestrijd met meer waarheid en eenvoud, met meer levendigheid en klem, met meer medegevoel en kieschheid is geschetst en tot oplossing gebracht, dan dat tafereel in het stille bosch, waar de abt de Navarrais

Bossuet's verloofde over diens roeping en toekomst onderhoudt, en zij van schrede tot schrede er toe geleid wordt, terwille van Bossuet's roeping en zijn onuitgesproken en nog wankelend begeeren, den teederen en dierbaren band los te maken. Wie *Mejonkvrouw de Mauléon* niet kent, hem wacht bij dit afscheid, dat de edelmoedige vrouw neemt van haar jeugd en hoop, één van de weldadigste verrassingen, die hij op letterkundig gebied kan genieten. Wie haar kent, hem wacht bij het herlezen het genot, dat men smaakt bij het wederzien van een eens genoten en nimmer vergeten lievelingsbeeld.

Zoo ik mij tot dusver in de tijdrekening van mevrouw Bosboom's arbeid niet verder heb begeven dan tot het jaar 1855, dan is het, omdat met dit jaar een tijdvak harer werkzaamheid zich schijnt af te sluiten. Nevens al het genoemde toch mocht zij in 1855 een taak afwerken, wier voleinding als een rustpunt te beschouwen is op haar roemrijke loopbaan.

Van 1846 tot 1855 verschenen de zoogenaamde *Leycesterromans* (*Leycester in Nederland, De Vrouwen uit het Leycester-sche tijdperk, Gideon Florensz*). Te midden der besproken romans rijst deze groep voor ons omhoog, zooals in onze kleine vaderlandsche steden het trotsche gevaarte eener hoofdkerk boven de lagere huizen pleegt uit te steken. Een gevaarte zeg ik. In tien deelen staan de *Leycesterromans* voor ons als een ontzagwekkend geheel; de aanleg is breed, de bouw zwaar, alles is er groot. Een hoofdkerk, zeg ik, want de stemming is ernstig, de opvatting streng, de toon gewijd, het doel van protestantsch godsdienstigen aard. Toen dit werk volbracht was, had zij verder op hare lauweren kunnen rusten. Reeds de studie alleen, die aan het werk besteed werd, wekt onzen eerbied. Zij koos tot haar onderwerp den duistersten tijd, die in onze geschiedenis te vinden was, en moest met eigen hand de stof, die zij bewerken zou, uit de steen-

groeve der geschiedenis losbreken en voor het daglicht sleepen. In 1845 zette zij zich aan den arbeid, lezend, studeerend, onderzoekend, kleine trekken — goud waard voor den romanschrijver — opteekenend, kennis makend met tal van romantische personen, doordringend tot hun karakter of er hun een schepend, indrukken ontvangend, vergezichten genietend, totdat na twee jaren het Leycestersche tijdvak met zijn helden en merkwaardigheden, zijne partijenschappen en kuiperijen zoo volledig in hare aantekeningen, zoo levendig voor hare verbeelding stond, als bij eene studie van dien aard mogelijk en tot zulk een doel, als de hare, noodig is. In een beschouwing van Motley's *History of the united Netherlands from the death of William the Silent to the synod of Dordrecht* heeft niemand minder dan de hoogleeraar R. Fruin, zeven jaren nadat de Leicesterromans verschenen waren, van deze getuigd¹: »Niet alleen als verdrinking, ook als historische studie hebben zij groote waarde. Zij kenmerken zich door een oorspronkelijke opvatting van den geest des tijds, die aanleiding tot denken en onderzoeken geeft. Niet, dat de toedragt der zaken er volkomen naar waarheid in beschreven wordt. De historische waarheid is met de eischen der verdrinking slechts gedeeltelijk overeen te brengen. De taak van den romanschrijver vestigt de aandacht, en wekt de weetgierigheid op, de geschiedschrijver tracht te bevredigen... De romanière heeft getoond hoe merkwaardig voor onze geschiedenis dit tijdvak geweest is. Geschiedkundigen zijn op die aanwijzing afgegaan.»

Ziedaar waarmede men het stellen kan. Men moet dan ook heel wat hollandsche schering en engelschen inslag gesponnen, de draden wél bewerkt en de patronen wél geordend hebben, om, zonder vrees voor het verspelen van een gevestigden naam, een roman op het weefgetouw te zetten, waarin geen min-

¹ *Gids* 1862, pag. 535.

dere karakters optreden dan Oldenbarneveld, Marnix van St. Aldegonde, de Geldersche kanselier Leoninus, Paulus Buys, Rein goud, de Utrechtsche Burgerhoplieden, de Staten van Holland, Leycester, Elizabeth en Sidney. Hier de engelsche kolonie in de Nederlanden, met haar pracht en weelde en bonte kleuren, haar ridderlijken geest, hoffelijkheid en gebiedende manieren, te midden van de min of meer boersche Nederlanden. Daar het echte, ouderwetsche, degelijk deftige hollandsche burgerleven zonder veel tooi, maar rijk voorzien van tafelzilver, van onberispelijk ammelaken, van fijn lijnwaad, van blijde jeugd en vooral van dien stillen, rustigen zin, die verrast opschrikt bij oproer en straattumult, maar geduldig op een stadswal de wacht doet houden. Tegen dezen tweeledigen achtergrond ziet gij, het gansche boek door, de donkere figuren zich afteekenen der predikanten van het tijdvak, met hun heerschzucht en staatszucht; der legerhoofden van het tijdvak, immer op sprong een slag te wagen; der staatslieden van het tijdvak, die met hun dubbelhartigheid nu eens den mond vol hebben van beloften en frazen en het lichaam vol buigende scharnieren, dan weer even stug, onbuigzaam en strak, niets hebben begrepen, niets hebben gezegd en zich verbazen over 't geen zij dagen lang wisten; of wel immer in de weer zijn om de tegenpartij een troef af te vangen en rustig het belegerde Sluis aan zijn lot overlaten, als het de Leycestersche factie kan schaden. Gij ziet er de verdraagzaamheid der klassieke richting, breed maar flauw; den ijver des geloofs, eng, vurig en Calvinistisch, of kloek, ernstig en evangelisch. Gij ziet er den avonturier wroeten en pralen naast gezeten burgervaders. Gij ziet er de blanke onschuld in haar kinderlijkheid en eenvoud tegenover de hoofdsche listen en lagen van ijdele pronkers en van wereldsche vrouwen en staatkundige furien, die persoonlijke grieven zoeken te wreken. Gij ziet in meer dan een gedaante den levensstrijd van kloeke mannen u vertoond, worstelingen van passies en beginselen, langzame

bekeeringen, die met vallen en opstaan zich voortzetten, overgangen van verhevenheid en kleinheid, en nevens den hartstochtelijken Italiaan Pescarengis is 't Leycester zelf, wiens innerlijke levensstrijd u wordt voorgesteld. En waar mejuffrouw Toussaint, te goed protestant en te godsdienstig, om bij deze verscheidenheid een onpartijdig toeschouwster te zijn, te waarachtig vrouw om deze wereld ongemoeid haar gang te laten gaan, hare eigene denkbeelden en gevoelens wil uiten, daar heeft zij haar tolk gevonden in dien Gideon Florensz, naar wien de derde afdeling der Leycesterromans genoemd is en die minder deelneemt aan de handeling, dan wel overal en in alles lerend, vermanend, verbeterend optreedt. Gideon Florensz toch heeft geen bepaalden titel of betrekking, noch baant zich al worstelend een weg naar een aangewezen doel. Hij boezemt ons geenszins het belang in van een groot man, met heldenkracht een groot werk verrichtend, waarmede hij staat of valt. Hij heeft zoovele titels, betrekkingen, doeleinden en wegen, als er menschen zijn met wie hij in aanraking komt. Hij is niets en alles. Doch hem nemend voor wat hij is; hem, bij volmacht van mejuffrouw Toussaint, als biechtvader erkennend van alles wat met hem in betrekking komt; hem toestaand bij ontstentenis van een eigen levensdoel en met tijdelijke verwaarloozing van zijn gade, op alle wegen te wandelen en een ieder staande te houden, beginnen wij zijn veelzijdigen werkkring te begrijpen en zien wij hem, ten opzichte van al zijne patiënten één doel beoogen, dat in allerlei gedaanten niet anders is, dan de heiliging van het menschelijk karakter. Hij worstelt voor anderen. Zijn zegepralen viert hij, als Leycester een daad van zelfverloochening verricht, als de demon van Pescarengis wijkt. Hij lijdt als anderen lijden en zich verhardend, of wanneer hij zwak of onverstandig meent gehandeld te hebben tegenover dezen. In Gideon Florensz heeft mejuffrouw Toussaint zelve, niet minder dan hare helden en heldinnen,

haar toevlucht gevonden, die hare ziel kon vertroosten en opbeuren bij al het kruipen, liegen en veinzen, bij al het alle-daagsch overleg, bij al de ijdelheid, die zij te schetsen en te doorleven had. Tusschen al die kasteelen, raadszalen en grooten, bij al het satijn en fluweel, bij al de onware toestanden, bij al de passïën, bij heel het wonderlijk spel, dat de omstandigheden spelen met een menschenziel, ging hare ziel uit naar die hoogere levensopvatting, die ernst maakt van het spel. Gideon Florensz is de profetische zijde van juffrouw Toussaint's karakter, en door hem moest zij getuigen en zeggen, dat het ten slotte niet de vraag is of gij een Leicester zijt of een Sidney, een Oldenbarneveld of een Marnix maar wel, welk een geestelijk mensch gij zijt.

Geschiedenis, roman, levensbeschouwing — op hoevele bladzijden staan ze in tal van beelden levend vóór ons! Personen, toestanden, karakters; staatkundige, kerkelijke, wijsgeerige richtingen; maatschappelijke betrekkingen en standen kruisen elkander onophoudelijk, vloeien ineen, wijken voor elkander uit, of botsen tegen elkaar in eindelooze verscheidenheid, in huis en hof, in zaal en gevangenis, op stadswal en in feestzaal, in rustige gesprekken, in heftige ontmoetingen, in spannenden strijd of milden vrede, en dit alles vervult ons van bewondering voor de kunstvaardige hand, fijn genoeg om dit alles uit elkander te houden en samen te brengen, en sterk genoeg om deze gansche oude wereld uit haar vergeten graf op te wekken en onder het licht van eene weldadige levenspoëzie met één wenk in beweging te zetten.

Toen de laatste der Leycesterromans verscheen had juffrouw Toussaint reeds sedert vier jaren haar naam aan een anderen, niet minder beroemden naam gepaard. In April 1851 was haar huwelijk met den schilder Jan Bosboom voltrokken en was zij van Alkmaar naar den Haag verhuisd. Haar huwelijk, zooals men weet, stoorde haar niet in haar werk.

Integendeel, het kon haar niet anders dan ten goede komen, dat zij bij een gewenschte onafhankelijkheid, bij een teedere verzorging, bij een gezellig te huis zich het hart verwerven mocht van een man, die in de kunst zoozeer haar gelijke, en in de onderwerpen, welke hij koos, ja, in den vaderlandsch protestantschen toon, waarin hij die behandelde, zoozeer haar geestverwant was. Hier werd de liefde, eenmaal uit persoonlijke waardeering en keuze geboren, door een gemeenschappelijken kunstzin en een zelfde kunstrichting geadeld. Bij Bosboom's schilderezel en mevrouw Bosboom's schrijftafel heerschten dezelfde gevoelens, dezelfde liefde voor het schoone en verhevene, en niet alleen in de huiskamer, ook in elkan- ders atelier en studeervertrek moesten zij zich te huis ge- voelen. Wij weten dan ook — want uit het huis van pu- blieke personen wordt geklapt — dat de schilder Bosboom niets zoozeer zou hebben bejammerd, dan dat zijne begaafde vrouw de inkt in hare pen had laten roesten, en zoo de teedere zorg, waarmede hij zijne gade omringde, voortkwam uit de eerbiedwaardige zucht haar te sparen en te behouden, het is hem een groote zelfvoldoening geweest, daarmede tevens een kostbaar vaderlandsch kleinood te bewaren, dat de al- gemeene sympathie hem als het ware had toevertrouwd. Zoo heeft mevrouw Bosboom in den Haag mogen schrijven, ge- lijk mejuffrouw Toussaint het gedaan had in Alkmaar, maar nu met de sobere en krachtige kunst van haren echtgenoot rondom zich, als om dat »groot gevoelen" in zich te onder- houden, dat zij zoo lief had. Zij heeft geschreven tot het jaar 1882, toen haar laatste roman in »Eigen Haard" verscheen, doch haar voorrede voor de jongste uitgave van haar *Delftsche Wonderdokter* en het gerucht, dat zij een deel harer auto- biografie gereed maakte voor het vijftigjarig jubilé van de Gids, toonen ons, dat zij tot het laatst haars levens helder van hoofd is geweest en trots de lauweren, waarop zij had kunnen rusten, klaar wakker bleef. Ingeslapen is zij niet voor-

dat de dood haar ter ruste legde. Het dankbare vaderland legde toen een verschen lauwer neder op haar graf.

Van 1855 tot 1882 heeft mevrouw Bosboom-Toussaint een veertiental werken geschreven. Als afzonderlijke uitgaven verschenen in 1856 eenige *Historische Novellen*, in 1860 *Graaf Pepoli*, in 1870 *de Delftsche Wonderdokter*. De Gids gaf in 1861 *De Triumf van Pisani*, in 1866 *de Verrassing van Hoey*. De Kunstkronijk in 1862 *Maria van Oosterwijk*. Nederland in 1860 *Een Leidsch Student* en in 1864 *Het laatst Bedrijf van een stormachtig leven*. Als premie op het Nieuws van den Dag verscheen in 1879 *Raymond de Schrijnwerker* en in 1882 in Eigen Haard *Het kasteel Westhoven*. Deze werken verschenen op naam van mevrouw Bosboom, maar de stof en inhoud verrieden reeds dat zij Toussaint geboren was. Nederland, Italië, Frankrijk zijn beurtelings het tooneel harer romantische verhalen en, gelijk hunne voorgangers, zijn deze van historischen aard. De inhoud toonde voorts dat de schrijfster zich gaarne bewoog om en nabij de groote kerkhervorming, die mejuffrouw Toussaint zoo zeer had aangetrokken. In *Pepoli* nadert de Reformatie, en laat haar eerste gerucht vernemen. In de *Verrassing van Hoey* veroorzaakt zij strijd, omwenteling en vervolging; in *Een Leidsch Student*, in *De Delftsche wonderdokter* en in *Het kasteel Westhoven* heeft zij haar pleit gewonnen. In *Raymond de Schrijnwerker* klimt de schrijfster wel tot later tijden op, tot die namelijk van de fransche omwenteling en de restauratie, doch zij verloochent zich daarin niet. Waar denkbeelden opkomen, worstelen om hun bestaan, de zielen vervullend, de zonen tegen de vaders en de vaders tegen de zonen verdeelend, daar is haar plaats, om ter onzer verzoening en opbeuring, het grootsche van den strijd te schetsen en de groote gevoelens en groote helden af te beelden, die zich in zulke dagen vormen. Zoo hoog als in *Lauernesse* evenwel stijgen de gevolgen der omwenteling in

deze werken niet, noch ook zijn er zulke troebelen te doorleven, als in de dagen van Leycester. Zelfs is het haar in deze jongere romans niet zoozeer te doen, om de groote gebeurtenissen, dan om de personen, die er zich in bewegen. De *Leycestertrits* is een geschiedenis met romantische bedrijven. Desgelijks *Het Huis Lauernesse*. In hunne helden wordt de geschiedenis geschetst van den tijd, dien zij doorleefden en vertegenwoordigen. Geschiedkundige bijzonderheden en uitweidingen vullen de eene bladzijde na de andere. Welnu, dit is in de jongere historische romans van onze schrijfster minder geworden. Meer op den voorgrond treden de belangen der personen. De historie wordt achtergrond; zóó bij *De Verrassing van Hoey*, waar een vrij onbelangrijk wapenfeit; zóó in *Een Leidsch Student*, waar een niet zeer merkwaardige familiegeschiedenis; zoo in *De Delftsche Wonderdokter*, waar een huwelijksplechtigheid in de hooge volée en een be-raamde aanslag op het leven van Maurits de geschiedkundige stoffe leveren. Was voor deze schetsen een minder omvangrijke studie noodig, er moest toch een schat van bijzonderheden voor verzameld worden, en die moesten te sprekender zijn, naarmate zij hier het hoogste woord zouden voeren. In de *Verrassing van Hoey* wordt gij zelf verrast door een schildering van het Staatsche legerkamp, die in haar soort voor *Wallensteins Lager* niet onderdoet. De marsch onzer wakkere mannen van 1600, de overrompeling van het kasteel van Hoey, de hoop en de verwachting der Staatschen, de voorzichtigheid der Luiksche bisschoppelijke regeering, de benauwende positie van Héraugière — het wordt u met meesterlijke trekken voor den geest getooverd. Heeft mevrouw Bosboom naast jonker van Pallant aangezeten op het maal van meester François Lantscroon, dat zij al de bijzonderheden van zulk een feest zoo aanschouwelijk weet voor te stellen? En zoo dit niet het geval is, en een hollandsche vrouw van het jaar 1812 gerekend mag worden tot het schetsen van zulke oud-

hollandsche tooneelen een aangeboren bekwaamheid te bezitten, hoe raadt zij zoo juist welk een leven een troep buiten dienst gestelde lansknachten leiden mag in en om de goede stad van den wonderdokter? »Op hetgeen ik kon te weten komen van zijne *faits et gestes* in zijne »jonge jeugd" en akademietijd, stel ik mij voor een weinigje te fantazeeren, zooveel in mijn vermogen is, met getrouwe weerspiegeling van het costuum en den geest van zijn tijd", zoo schrijft mevrouw Bosboom met het oog op den Leidschen student, dien zij in haar roman van dien naam schetsen zal. Het recept is eenvoudig — de ingrediënten echter zijn niet voor een ieder te verkrijgen. Studie en phantasie tooverden ook hier, en zoo zij meer opgingen in den held dan in het tijdvak des verhaals, zij leverden er te betere romans mee.

Een andere eigenschap, die in hare jongere historische romans wel bleef, maar gewijzigd werd, is wat wij hare neiging tot inwendige zending willen noemen. De beeldhouwer Mignanti die graaf Pepoli, de heer De la Rivière die den Leidschen student, de Delftsche Wonderdokter die den vagebondeerenden Juliaan van Egmond, de Heer de Villiers die Louise de Coligny hetzij bekeeren, hetzij tot betere gedachten brengen, zijn zieleartsen naar het beeld van Paul van Mansfeld en Gideon Florensz. Ook de geschiedenissen, in hare latere romans beschreven, zijn voor een deel bekeeringsgeschiedenissen, ja, vele der lieve, zedige meisjes, die met zoo frissche jeugd en met zooveel nederlandsche vrijmoedigheid in de romans van mevrouw Bosboom optreden, plegen tegenover hare onbesuisde en domme aanbidders een bedaarde meerderheid en zelfbeheersching, een beschamende wijsheid en een redenrijke verbeteringsijver aan den dag te leggen, die geen twijfel overlaten omtrent de rol, die zij in haar later huwelijksleven spelen zullen. Mevrouw Bosboom heeft haar zoo eenvoudig weten te houden en te gelijk zooveel takt geelend, haar zooveel poezele jeugd en zooveel schalkschheid mee-

gegeven, dat niets u verlokkelijker lijkt dan door deze lieve wijsneusjes gekapitteld te worden, en de namen van Francyntje en Mabelia zijn dan ook voor goed in uw voorstelling verbonden aan alles wat er liefs en teeders onder een rond keursje kloppen kan; — maar haar aandeel aan de inwendige zending moeten ze hebben en nemen zij. Met dat al, gelijk de vaderlandsche kerkelijke geschiedenis minder op den voorgrond treedt, doet het ook dat leerstellige protestantisme, dat in de Leycesterromans zoo stout naar voren dringt. De kerkelijke beschouwingen en de christelijke heilleer worden minder positief gepredikt, en zoo de verlossingsleer nog in haar oude kracht optreedt, om bij monde van Graswinkel en Mabelia de verwilderde ziel van Juliaan te redden, in *De Verrassing van Hoey* spreekt zij minder luid en *Het Kasteel Westhoven* van 1882 is als een oude Leycestersche stoffe tevens een merkwaardig toonbeeld hoe een auteur, zonder zich te verloochenen of te kort te doen aan den ernst, in de aangegeven richting kan voortgaan.

Het zou mij zwaar vallen een keuze te doen uit de romans, die mevrouw Bosboom tusschen 1855 en 1882 geschreven heeft. Zoo ik echter gedwongen werd aan een van deze mijn voorkeur te schenken, zoo geloof ik, dat ik in spijt van mijn hollandsch hart, *Pepoli* kiezen zou. *Pepoli* is een historische roman, maar de historie drukt niet, zij draagt. Zij geeft karakter, kleur, realiteit aan haar held. Het bekeeringsproces heeft zijn grond in de levenservaring en de zielsbehoefte van den rijken graaf; in de noodwendigheid, waarmede het edel gemoed en het beuzelachtig bestaan van den jongen man met elkander in strijd komen; in den kreet, die er uitgaat van zijn hart, zoodra met profetischen gloed de waarheid voor hem staat. De beeldhouwer Mignanti, onder de schare van *Pepoli*'s aanhangers de eenige, die hem trotseert, is de man, die hem tot zich zelve brengt, die zijn eerbied wekt, die hem zijn traagheid doet afleggen, die hem tot handelen en hervormen

drijft. Wij zien den weeken, vadsigen, maar onbedorven jongeling veranderen in een kloeken man, alsof er door zijne verlamde ledematen een elektrische tooverkracht voer. Eindelijk moet hij den last van zijn verbeterd leven dragen. De gevolgen blijven niet uit. De wereld, waarin hij zich opheft, treft hem met haar haat en vervolging. Maar zijn ziel is gesterkt door de reine beginselen, die als een geheimleer uit den mond van den getrouwen Mignanti tot hem komen, en de trage, rijke edelman wordt een martelaar en sterft — rustig en getroost.

Zoo in *Pepoli* en in *Het Kasteel Westhoven* de hand van mevrouw Bosboom, geboren Toussaint, gemakkelijk te herkennen viel, minder gemakkelijk, minder dadelijk ten minste deed men dit ten opzichte van de drie of vier romans, die ons ter bespreking overblijven en die, nevens de historische romans, te zamen een eigen plaats innemen. Zij zijn: *Frits Millioen* en *Majoor Frans*, die in 1868 en 1874 in Nederland verschenen, *Laura's keuze*, in 1876 in *Eigen Haard* en *Langs een omweg* in 1877 in de *Gids* geplaatst. De stoffe dezer romans is ontleend aan onze tegenwoordige maatschappij. *Frits Millioen* was een verrassing, *Majoor Frans* een nieuwe overwinning van mevrouw Bosboom's talent. Toen *Laura's keuze* verscheen was men vertrouwd geworden met het nieuwe genre. Hoe greep het u aan door de kracht en de kloekheid, waarmede de schrijfster zeden en karakters van haar eigen tijd weergaf en belangwekkende aandoeningen en fellen gemoedsstrijd wist te schetsen, zonder degens, schavotten, romantische toestanden, belegeringen en staatkundige of godsdienstige omwentelingen en aanslagen tot haar dienst te hebben. *Frits Millioen* is 't verhaal van een jongen man, die tot kunstschilder is opgeleid, maar in dat vak mislukt en zijn fortuin elders beproeft, en van een jonge dame, die zich voor haar vader wil opofferen en, om zijne verwarde zaken te

redden, de hand aanneemt van een rijkaard. Laat de roman zelf u zeggen, waarom Frits Millioen dien naam draagt, waartoe die naam hem dringt, hoe het komt dat de jonge dame den rijkaard niet trouwt, wat Frits van haar denkt en zij van hem, en hoe, als hij zijn fortuin heeft gemaakt, een oude liefde haar wensch vervuld ziet. Wij haasten ons liever naar *Majoor Frans* en *Langs een omweg*. Deze romans zijn, de eerste geheel, de tweede voor een deel, in den vorm van brieven geschreven, dat evenwel geen brieven zijn, maar hoofdstukken met verhalen en gesprekken, gedateerd van het Huis de Werve, April 186- en met v. Z. of F. M. enz. onderteeekend. De vorm doet geen schade aan de romantische inkleeding, en zoo al een berekenend correspondent de hand ineen mag slaan over de porto's, die er voor deze brieven betaald moeten zijn, zij hebben voor ons, belangstellende lezers, dit nut, dat wij den held van den roman zijn ervaringen en aandoeningen zelf hooren vermelden en wij ze niet alleen uit de eerste hand ontvangen, maar ook, om zoo te zeggen, heet van den rooster zien toegediend. *Majoor Frans* en *Langs een omweg* zijn verder, wat den geest betreft, die in deze werken doorstraalt, verwanten. Regina van Berghem, de heldin van *Langs een omweg*, weigert zich aan hare liefde over te geven, omdat zij in den waan verkeert, een waan door allerlei omstandigheden versterkt, dat het om haar geld te doen is — Francis Mordaunt, in de wandeling Majoor Frans genoemd, barst tegenover den jongen Van Zonhoven, die haar overgave met veel moeite heeft verkregen, in den geweldigsten toorn uit, op het voor hare liefde en hare fierheid zoo uiterst beleedigend vermoeden, dat hij haar heeft gezocht ter wille van een erfenis. *Majoor Frans* spant van mevrouw Bosboom's niet-historische romans de kroon. Het boek is van het begin tot het einde als een lange, belangwekkende zieleworsteling tusschen den edelen, mannelijken van Zonhoven en de als een militair opgevoede,

onder gepensioneerde officieren levende, paard rijdende, hagel en achterklap trotseerende, alle galanterie hatende, alle vormen en modes en menschen versmadende, ongetemde, zonderlinge, ongenaakbare Francis Mordaunt met haar rijke ziel, haar eergevoel, hare verborgen aandoeningen, hare verkropte tranen, hare diep verscholen, echt vrouwelijke superioriteit. Den strijd te volgen van de liefde en het eergevoel in een en hetzelfde hart — de worsteling gade te slaan tusschen den jongen man, ter eener zijde, die niets wil verkrijgen dan wat hem vrijwillig wordt geschonken, en die dat verbitterde maar groot aangelegde en fiere hart wil verteederen en winnen, en die jonge vrouw ter andere zijde, wier fierheid zich niet wil buigen, noch eenige genade wil aannemen — de tegenspraken zich langzamerhand te zien oplossen — de wederzijdsche achting van schrede tot schrede te zien klimmen — de oplossing, die komen moet, door uiterlijke omstandigheden en misverstanden te zien tegengehouden, maar ondertusschen in 't geheim te zien naderen en, na het opgeheven misverstand, voltooid te zien worden — deze twee zielen ten laatste, ongebrokeu en volkomen, in elkander te zien opgaan — het is een even dankbare als inspannende lectuur, u verheffende tot de zeer hooge en heilige opvatting, die de schrijfster van de liefde en van het huwelijk heeft, als een verbond en een samenleven van twee elkander waardige zielen.

Niet geheel in chronologisch, maar wel in wijsgeerigen zin heeft mevrouw Bosboom-Toussaint in *Langs een Omweg*; maar vooral in *Majoor Frans* haar laatste woord gezegd. Het eigenlijk historisch en het leerstellig godsdienstig karakter, in hare jongste geschiedkundige romans aan het afnemen, is hier verdwenen. Het persoonlijk belang en het persoonlijk karakter harer helden, in de laatste geschiedkundige verhalen aan 't wassen, heeft hier het hoogste peil bereikt. De worsteling om bekeering is hier eene worsteling

om waardeering geworden, en de liefde, tot dusver een wederzijdsche verliefdheid van Cloris en Roosje, door verschil van religie of stand gestoord en al of niet weer geheeld, wordt nu dieper opgevat, nu het meer om de karakters te doen is, en heeft niets te geven noch te genieten, zoolang niet de twee karakters in bitteren tweestrijd met elkander hebben geworsteld, zoolang niet al de bezwaren van het eergevoel zijn overwonnen, zoolang niet beiden zich met elkander hebben gemeten en zich elkander waardig hebben betoond. Wie herkent daarin niet ten slotte de schrijfster van *Het Huis Lauernesse*? Dat zij het leerstellig godsdienstige en wat wij hare inwendige zending noemden in deze romans ter zijde laat, heeft zijn oorzaak niet in eene verminderde liefde voor het godsdienstige of voor de bekeering en wedergeboorte van haar geslacht; maar waarschijnlijk in de ondervinding, die zij heeft opgedaan, dat de strijd van een paar sprekende karakters, even groot, even degelijk en geboren voor elkaar, der kunst een dankbaarder stof leverde. Het groote doek harer *Leycesterromans* wordt een klein paneel. In vergelijking van het personeel, dat rondom den Engelschen Lord optreedt en er zijn rol afspeelt, zijn *Francis Mordaunt* en *Van Zonhoven* »en petit Comité»; maar met hen houdt gij u dan ook voortdurend bezig, met al de roerselen hunner ziel raakt gij vertrouwd en de spanning, die eenmaal bij u werd te weeg gebracht door een romantisch avontuur, wordt thans op edeler wijs bij u levendig gehouden, doordat gij met vreezen en hopen, met ongeduld, met al de kracht uwer sympathie het pleit volgt, dat op elke bladzijde van den roman wordt voortgezet, en het zieleleven meeleeft, dat voor u wordt onthuld. Die spanning onder hare lezers en lezeressen te weeg te brengen, die belangstelling te winnen en voor hunne oogen het groote pleit te laten beslechten door de natuurlijkste middelen, zie daar wat mevrouw Bosboom met de romans, over welke wij spreken, heeft bedoeld. Wie zal haar hand en haar hart daarin

niet herkennen? Dit is wederom het groot gevoelen, waarvan zij vroeger sprak. De strijd tusschen Van Zonhoven en Francis Mordaunt is een strijd als van de Niebelungen. Brunhilde zal geen echtgenoot gehoorzamen, dan die haar aankan, en wanneer Gunther haar niet tot zijn wil kan dwingen, hangt zij hem aan een spijker. Francis zou in geestelijken zin 't zelfde gedaan hebben met Van Zonhoven, wanneer hij Gunther en niet Siegfried ware gebleken. Die zin voor het groote verloochent zich hier niet, ja, heeft in *Francis Mordaunt* eerst waarlijk de kroon der overwinning behaald. Welke grootsche gevoelens! Welke kloeke woorden! Welk een beleid in de samenspraak! Welk een meesterschap in alles openbaart zich hier! Welk een afstand van tijd, van smaak, van opvatting tusschen *Almagro* en *Majoor Frans*. En toch — wat is *Majoor Frans* anders dan: de belofte van *Almagro* vervuld?

Het is geen wonder, dat mevrouw Bosboom-Toussaint gehuldigd geworden is als de eerste onzer romandichters en dichtersessen. De weelde der populariteit, die zij met haar arbeid zich heeft waardig gemaakt, heeft zij ook met volle teugen genoten. Van de dagen van Heilo af was haar tocht een zegetocht. Hare werken werden telkens herdrukt. Vertalingen verschenen van *Het Huis Lauernesse*, van *De Delftsche wonderdokter* en van *Majoor Frans*. Genootschappen en vorsten boden haar hun gunst. Zij was het troetelkind onzer letterkundigen. Op het zilveren feest van haar huwelijk werd de bruid vooral niet minder dan de bruidegom gevierd. Dr. Jan ten Brink is vol van haar lof. Welke ridders had zij! Werd er gerept van gewichtige bedenkingen tegen de samenstelling van de Leycesterromans, Mr. Schüller ter Peursum velt zijn speer, ziet in 't rond en spreekt: »Mejuffrouw Toussaint heeft evenals Cervantes, hare pen te hoog opgehangen, dan dat een ander, dan een waar geschiedschrijver, die ook volle twee jaren van zijn leven aan Leycester wil toewijden,

haar afneme en gebruike zonder haar te ontwijden." Waagt Bernard Koster een opmerking over zekere »breedvoerigheid" in de romans van mevrouw Bosboom, terstond, als iemand, die te veel gezegd heeft — en dat had hij toch waarlijk niet — legt hij een pleister op de wond en oppert het vermoeden, dat die breedvoerigheid latere geslachten in de gelegenheid zal stellen telkens nieuwe schoonheden te ontdekken. Van Busken Huet ontving mevrouw Bosboom steeds de bewijzen van den hoogsten eerbied en alle zijn praatjes over hare helden en heldinnen, over haar kunst, over haar stijl en taal weerhouden hem niet haar verbeeldingskracht, haar redenaarsgave, hare groote gevoelens, hare visioenen, haar zielkunde te roemen.

Waarheid is het, dat haar taal niet altijd zuiver is, haar stijl niet altijd de meesterhand verraadt. Waarheid, dat het oud hollandsch, hetwelk in hare romans gesproken wordt, een taal is op haar eigen hand, en welk een eigenaardig effect het ook make en welke oudmodische kleur het ook over het geheel werpe, slechts een schijn van echtheid heeft. Waarheid is het, dat mevrouw Bosboom-Toussaint den eenen toestand in den anderen laat overgaan met een gemak, waarvan de werkelijkheid geen weerga heeft. Met name leggen hare heldinnen tegenover wild vreemde mannen, Gabrielle tegenover Raymond den schrijnwerker, Mabelia tegenover den verloopen Juliaan, op eens een vertrouwelijheid aan den dag, die haar zeer bedenkelijk zoude voorkomen, wanneer zij niet zelve schepselen waren van dezelfde letterkundige hand. Waarheid is het, dat de gesprekken soms den loop nemen, niet dien de natuur hun aanwijst, maar die leidt tot het doel, waar de schrijfster heen wil, en dat hare helden, wanneer zij tot bekeerlingen zijn voorbestemd, zulk een zucht hebben om toe te stemmen en zulk een meegaandheid betoonen, dat men het geloof van den wonderdokter moet hebben, om hen niet te wantrouwen en hen te nemen voor

wat ze verbeelden te zijn. Waarheid is het ook, dat mevrouw Bosboom breedvoerig is. Al hare lezers weten het. Het heeft geen verdere verklaring, geen bewijs noodig. Doch al ware ook *Majoor Frans* niet van deze smetten vrij, al had zij ook niet in haar later werk getoond steeds grooter meesterschap te verkrijgen, dan nog zouden deze wolken haar hemel niet verduisteren. Zij heeft ons te veel gesprekken met angstige spanning doen volgen en hare helden en heldinnen te welsprekend laten optreden, wij hebben te dikwijls versted gestaan bij de vlucht van hun redenen en van de diepte van hun toorn, te vaak zijn wij verloren geweest in de toestanden, die zij schetste, en te dikwijls heeft zij over hare eigene breedvoerigheid ons vertroost met een dramatisch tafereel, vol leven en gloed en hartstocht, dan dat wij van haren kunsthemel niet zouden getuigen dat hij even blauw als hoog is en zich telkens weder in verheven reinheid welft boven ons hoofd.

DE FREYCINET.

CHARLES DE FREYCINET.

De staatslieden, aan welke in de derde Fransche republiek de leiding der zaken is toevertrouwd, hebben, voor zoover zij niet tot de allerjongste politieke formatie behoorden, bijna zonder uitzondering eene zelfde leerschool doorlopen. In de jaren van het keizerrijk, toen uiterlijke glans en materieele welvaart de goden van den dag waren, voor welke de vrijheid der gedachte werd verloochend en de politieke zelfstandigheid der natie werd aan banden gelegd, hadden zich een aantal jonge mannen van onafhankelijke geestesrichting vereenigd om, in naam van de rechten des volks, den strijd te voeren tegen het imperialisme, dat in een vervalscht en verkracht »beroep op de natie" den dekmantel zocht voor zijne despotische praktijken. Voorbeeld en aanmoediging vonden deze vurige en idealistische jongeren in de *anciens* van 1848, mannen als Thiers, Victor Hugo, Jules Favre, Crémieux en Grévy. Zij zochten als pleitbezorgers of als journalisten de gelegenheid, om hunne denkbeelden uiteen te zetten, en zich in de kringen der democraten en republikeinen die populariteit te verwerven, die hun den toegang tot de vergadering der volksvertegenwoordiging moest ontsluiten. Daar versterkten zij de gelederen der oppositie, die

geen gelegenheid liet voorbijgaan, om de macht van het keizerrijk te ondermijnen. En toen het uur der vergelding was gekomen, toen de dag van Sedan aan de klatergoudheerlijkheid van het imperialisme een einde had gemaakt, waren zij het, die als met den vinger werden aangewezen, om den ouden republikeinen van 1848 met jeugdige krachten ter zijde te staan.

Tusschen den heer de Freycinet en zijne latere ambtgenooten en medestanders bestond vóór den val van het tweede keizerrijk bijna geen enkel punt van aanraking. De wetenschappelijk gevormde ingenieur en administrateur had zich in den staatsdienst zoowel als in andere betrekkingen op een afstand gehouden van de politiek. Voor den republikeinschen regeeringsvorm, dien de vurige liberalen wel het meest door ontberen hadden leeren waardeeren, voelde hij geen bijzondere sympathie, en zeer zeker geen hartstochtelijke voorliefde. Hij kwam zijne diensten aanbieden in de ure des gevaars; de met dictatoriaal gezag bekleedde Gambetta aarzelde geen oogenblik, die aan te nemen, en vond in den kundigen ambtenaar van het keizerrijk, van den eersten dag hunner samenwerking, zijn trouwsten en bekwaamsten vriend en bondgenoot. Sedert dien tijd behoort de Freycinet tot de mannen van den eersten rang, die slechts voor korten tijd van het staatkundig tooneel verdwijnen, om telkens op nieuw met grooter gezag op te treden.

Charles Louis de Saulce de Freycinet is de telg van een oud-adellijk geslacht uit Languedoc, dat aan Frankrijk eene gansche reeks van zee-officieren heeft geschonken. Hij behoort tot den protestantschen tak van de familie. In 1828 werd hij te Foix, in het departement Ariège geboren; in zijne vaderstad ontving hij de opleiding voor de lessen der Polytechnische school te Parijs. In 1848 verliet hij deze inrichting, waar hij tot de voortreffelijkste leerlingen werd gerekend. Na een paar jaren als ingenieur in staatsdienst te

hebben doorgebracht, verkreeg hij eene aanstelling bij de Chemins de fer du Midi, en op acht-en-twintig jarigen leeftijd stond hij reeds aan het hoofd van de exploitatie dezer groote maatschappij. In die betrekking bleef hij vijf jaren werkzaam, en verwierf zich door zijne administratieve talenten, zijn doortastendheid en zijne ongeëvenaarde werkkracht een grooten invloed. Hoe weldoordacht en praktisch zijn werk was, kan blijken uit het feit, dat de reglementen, welke hij tusschen 1858 en 1861 ontwierp en invoerde, ook thans nog van kracht zijn, niettegenstaande de omvang van verkeer, materieel en personeel op reusachtige wijze is toegenomen.

Gedurende de jaren 1856—61 had de Freycinet bij zijn administratieve werkzaamheid nog tijd gevonden voor omvangrijke wetenschappelijke studiën, waarvan hij de vruchten in een drietal werken heeft neergelegd. Het zijn een *Traité de mécanique rationnelle*, eene *Théorie mathématique des rampes de chemin de fer* en eene *Étude sur l'analyse infinitésimale, ou Essai sur la métaphysique du haut calcul*. Van het laatste werk gaf de heer de Freycinet, die ook als minister van buitenlandsche zaken een goed mathematicus is gebleven, in de tusschenruimte tusschen twee ministeriën (1881) eene tweede uitgaaf. Wederom een bewijs, dat de politiek niet den geheelen mensch absorbeert: een Engelsch minister-president wijdt zijne vrije oogenblikken aan philologie en bijbelsche exegese; zijn grootste politieke tegenstander schreef tot verpoozing romans, en de tegenwoordige Fransche premier besteedt zijne snipperuren aan de studie van differentiaal- en integraalrekening.

Onze lezers zouden ons waarschijnlijk niet zeer dankbaar zijn, indien wij hier eene beschouwing gaven van den wiskundigen arbeid des heeren de Freycinet. Maar zij zullen ons vergunnen, met een enkel woord te wijzen op de beteekenis van het laatste der drie genoemde werken, omdat men uit deze vrucht inderdaad den boom leert kennen. Voor den man

der praktijk is de wiskunde eene hulpwetenschap, en hij is maar al te zeer geneigd haar eer als een hulpmiddel, dan als eene wetenschap te beschouwen. Waar theorie en praktijk met elkander in strijd schijnen te zijn, werpt hij zonder bedenken de eerste over boord, om zich aan de tweede te houden. Hij herinnert zich hoe hij, toen hij nog op de collegebanken zat, met nieuwsgierige belangstelling de berekening volgde van de dikte, die een ijzeren plaat moest hebben, om bij gegeven afmetingen aan eene bepaalde drukking weerstand te kunnen bieden. Het zwarte bord vult zich langzamerhand met letters en cijfers; de leeraar betoogt, dat het vraagstuk terug te brengen is tot eene betrekking tusschen eenige meetbare en oneindig kleine grootheden. Als eene tooverroede doet het integraalteeken al die dx en dy en dz verdwijnen, en ziedaar de uitkomst: zóveel millimeter moet de plaat dik zijn.

Het is toch een mooie wetenschap! denkt de leerling, die de afzonderlijke schakels der redeneering volkomen meent te hebben gevat. Maar wacht even, — de leeraar heeft er nog wat bij te voegen: »In de praktijk vermenigvuldigt men de verkregen resultaten met den zekerheids-coëfficient, die al naar den aard van het gebruikte materiaal, grooter of kleiner kan zijn.» Teleurstelling van den leerling! Geen zes millimeter, maar negen moet de plaat dus dik zijn. Dat had hij op het oog ook wel kunnen zeggen. Waar diende nu de gansche becijfering voor, als men op hare uitkomst toch niet kan vertrouwen?

Ziedaar den oorsprong van zijn twijfel aan de wetenschap, of liever de aanleiding er toe. Want wanneer hem niet slechts de enkele schakels der redeneering, maar het logisch verband van het geheel duidelijk was geweest, wanneer de juistheid der methode hem even helder en onomstootelijk ware geweest als die der berekeningen, die hij zonder groote inspanning kon contróleeren, dan zou hij gemakkelijk hebben

ingezien, dat de onmisbare zekerheids-coëfficiënt niet wijst op de onbetrouwbaarheid der wetenschap, maar op de onvolmaaktheid van het materiaal, waarvan de practicus zich bij de uitvoering moet bedienen. Nu raadpleegt hij misschien een man van het vak, die ook een wetenschappelijken cursus heeft doorloopen, en hoort wellicht van dezen: »Denkt ge, dat wij ons ooit met zulke berekeningen inlaten? Hier hebt ge mijn handboekje, mijn vademecum, Weissbach, *der Ingenieur* (of iets dergelijks). Daar vindt ge al wat ge noodig hebt, in tabellen, met zekerheids-coëfficiënten en al. Daar vindt ge de resultaten der wetenschap, verbeterd door de praktijk.»

De heer de Freycinet zal dezen twijfelaar, mits hij van zijne hersenen iets meer dan eene alledaagsche inspanning wil vergen, aantonen, dat de praktijk gerust op de wetenschap kan steunen. Om hem echter die overtuiging deelachtig te doen worden, moet de schrijver hem verder voeren dan de gewone rekening; hij moet hem doen doordringen in den geest der methode, en hem bewijzen, dat ook deze laatste volkomen streng en volkomen logisch is. In de vervulling van deze taak is de Freycinet uitmuntend geslaagd. Wij kunnen hem hierbij niet volgen, doch wenschen alleen nog de aandacht te vestigen op de woorden waarmede hij zijn *Etude sur la métaphysique du haut calcul* besluit:

»De kunstgrepen, door de grootste geesten toegepast, zijn niet voldoende om de begrippen te vervangen, die uit den aard der dingen zelyen voortvloeien. De begrippen van »limiet" en van »oneindig klein" staan in rechtstreeksch verband met de verschijnselen, en komen overeen met voorwerpen, welker beschouwing zich van zelf aan den geest opdringt. Men mag die begrippen dus vrijelijk aannemen, en hen niet verwerpen onder het voorwendsel, dat zij in de lagere wiskunde niet te pas komen. Iedere tak van wetenschap wordt gekenmerkt door eigenaardige conceptiën, die haar ten grondslag liggen,

men moet zich dus niet verwonderen, dat de hoogere wiskunde ook hare eigenaardige conceptiën heeft. Plaatst men zich op dit standpunt, dan kunnen de theorieën met volkomen strengheid worden opgebouwd, zonder met de neigingen van den geest in strijd te komen."

Toen de slag bij Sedan een einde had gemaakt aan het tweede keizerrijk stelde de Freycinet zich ter beschikking van het »gouvernement der nationale verdediging." Een langdurig onderhoud, dat hij met Gambetta had, overtuigde dezen laatste, dat de nieuwe regeering in dezen ervaren dienaar van het keizerrijk een goeden steun zou vinden. »De heer de Freycinet," — zoo verhaalt Hector Depasse in de *Célébrités contemporaines* — »was toen in de volle kracht van zijn leven; hij was twee-en-veertig jaar oud, had eene groote ondervinding in administratieve zaken en eene uitgebreide technische kennis. Hij bezat het talent om te organiseeren, om aan menschen en zaken hun juiste plaats aan te wijzen. De heer Gambetta zag, dat hij hier eene kracht voor zich had, en wel juist van die soort, waaraan men in den toestand van ontredde van het vaderland de meeste behoefte had. Het zou zeker moeilijk zijn uit te maken, wie van de beide mannen zich tot den ander het meest aange trokken voelde. Aan den eenen kant was het *feu sacré*, de medesleepende beslistheid, de onwederstaanbare beweegkracht, de allesbeheerschende energie; aan de andere zijde de kundige rangschikking en de meesterlijke groepeerings der onderdeelen, die eveneens inspiratie en genie onderstellen. De wederzijdsche sympathie was levendig en onmiddellijk. Het contrast dezer beide intelligentiën diende slechts, om den band nog nauwer toe te halen."

Gambetta benoemde de Freycinet tot prefect van Tarn-et-Garonne, en op 6 September 1870 vertrok de nieuwe amb-

tenaar der republiek naar zijn departement. Doch nauwelijks eene maand bleef hij daar; een belangrijker werkkring wachtte hem. Op 7 October vinden wij de Freycinet te Tours, waar Gambetta, met dictatoriale macht bekleed, de departementen van binnenlandsche zaken en van oorlog onder zijn bestuur had vereenigd. Drie dagen later werd de prefect van Tarn-et-Garonne benoemd tot »persoonlijk gedelegeerde van den minister bij het departement van oorlog.” Welk eene reuzentaak Gambetta en hij gedurende de eerste maanden hadden te vervullen, blijkt uit het even sober als bescheiden verhaal van hun gemeenschappelijken arbeid, een jaar later door de Freycinet in het licht gegeven onder den titel *La Guerre en province pendant le siège de Paris*. Ziehier de beschrijving van den toestand op den dag, waarop de Freycinet zijne nieuwe betrekking aanvaardde:

»Parijs, van alle zijden geblokkeerd, stond slechts op ongeregelde wijze en door buitengewone middelen (luchtballons en postduiven) met de provincie in verbinding.

Maarschalk Bazaine, binnen Metz opgesloten, had opgehouden deel te nemen aan de vijandelikheden en bereidde reeds zijne capitulatie voor.

Aan de oevers van de Loire begonnen 20 à 25000 man, die reeds te Artenay geslagen waren en weldra bij Orleans zouden worden geslagen, hun terugtocht naar de Sologne.

In het Oosten ontruimde het leger van generaal Cambriels, dat door veldslagen, door vermoeienissen, door desertie vooral, tot 24,000 man was samengesmolten, de Vogezen, en zocht eene wijkplaats te Besançon.

In het Westen vormden dertigduizend *gardes nationaux mobiles*, slecht uitgerust, slecht gewapend, en nog niet in brigades ingedeeld, tusschen Chartres en Evreux eene zwakke verbindingslijn, bestemd om bij den eersten schok te worden verbroken.

In het Noorden was geen geregelde legermacht; er waren

bezettingen in de vestingen en in enkele garnizoenssteden, maar een veldleger bestond niet.

In het geheel: nog geen veertigduizend man geregelde troepen, ongeveer evenveel mobiele *gardes nationaux*, vijf of zesduizend man cavalerie, een honderdtal stukken geschut, en dit alles in slechten toestand en erg geteisterd, — zie daar den geheelen omvang der middelen tot bestrijding van een vijandelijken inval, die beschikte over zeven- à acht-honderdduizend uitmuntend georganiseerde soldaten, over tweeduizend stukken geschut, zonder de belegeringsbatterijen mede te rekenen, en over eene machtige reserve, die langs den Rijn was opgesteld, om het leger dat de grenzen had overschreden, steeds op de noodige getalsterkte te kunnen houden.”

Met de administratie was het, zoo mogelijk, nog treuriger gesteld. Het personeel, dat in vreedestijd, te Parijs, uit 239 burgerlijke en militaire ambtenaren bestond, telde er in oorlogstijd, te Tours, slechts 66. De archieven waren te Parijs gebleven. De staten van dienst en de lijsten van het leger ontbraken, ja zelfs de stafkaart! Zoo was men genoodzaakt kaders te vormen en kommando's te verleenen, terwijl men de antecedenten der officieren niet kende; men moest oorlog voeren, zonder de kaart te kunnen raadplegen. Terecht kon de Freycinet schrijven:

»Zij, die aan de delegatie een verwijt willen maken van de onvermijdelijke fouten, welke zij heeft begaan, zullen, om billijk te zijn, wel rekening willen houden met dezen toestand, waarvoor in de geschiedenis geen voorbeeld is aan te wijzen. Voor de eerste maal was Frankrijk genoodzaakt een oorlog te voeren, zonder met zijn gewone middelpunt van handeling, met zijne hoofdstad, gemeenschap te hebben. De gewoonte van centralisatie was in ons land zoo sterk geworden, dat men het voor onmogelijk zou hebben gehouden, het te regeeren zonder de hulp van Parijs en van het daar

aanwezige ontzaglijke administratieve raderwerk. Welnu, men heeft het land niet alleen moeten regeeren, maar het moeten organiseeren voor een oorlog, te midden van den verschrikkelijksten storm, die ooit woedde en onder het grootste gebrek, dat men zich kon denken. Men heeft niet slechts moeten voortbrengen, maar het werktuig der voortbrenging moeten scheppen. Dit behoort niet uit het oog te worden verloren door hen, die dit buitengewone tijdperk willen beoordeelen."

De delegatie heeft waarlijk niet stil gezeten. Wij noemen hier slechts twee voorbeelden van hare ongeëvenaarde werkracht.

Binnen vier maanden tijds zijn door twee fotografen en twaalf teekenaars vijftienduizend kaarten van 94 verschillende deelen des lands ter beschikking der militaire autoriteiten gesteld.

Binnen denzelfden tijd werden 600,000 man infanterie, cavalerie, artillerie en genie onder de wapenen gebracht, georganiseerd en van al het noodige voorzien, derhalve ongeveer 5000 man of twee regimenten per dag.

Het is te betreuren, dat wij in het werk van de Freycinet, bij al den overvloed van documenten, officieele bescheiden, toelichtingen en ophelderingen, geen enkel woord vinden over het aandeel, dat hij zelf in de vervulling van dezen reuzenarbeid heeft gehad. Dat dit aandeel zeer groot is geweest, betwijfelt intusschen niemand.

Met het sluiten van den wapenstilstand trad de Freycinet terug uit de betrekking, die hem van zoo nabij had doen kennis maken met de militaire hulpmiddelen van zijn vaderland, met de goede en de minder goede eigenschappen van den Franschen soldaat. Hij had in dien tijd veel geleerd, ook van den vijand. De verbeteringen, die hij voor de toekomst noodig achtte, heeft hij in zijn boek *La Guerre en province* in enkele belangrijke bladzijden samengevat.

Kort na het eindigen van den worstelstrijd tegen Duitsch-

land had Gambetta gezegd: »Men kan, met de bewijzen in de hand, aantoonen, dat de tekortkomingen in onze nationale opvoeding de oorzaken van onze nederlagen zijn geweest. Wij zijn geslagen door vijanden, die de voorzorg, de discipline en de wetenschap aan hunne zijde hadden; dit bewijst, dat ten slotte, zelfs bij het conflict van stoffelijke krachten, aan het verstand de overwinning blijft.»

De Freycinet onderschrijft deze woorden. Volksopvoeding is de allereerste voorwaarde tot verbetering en opheffing van het leger. Dapperheid, opgewondenheid, geestdrift mogen bij den Franschen soldaat natuurlijke eigenschappen zijn, maar geduld, standvastigheid, zelfopoffering, — eigenschappen die door de ondervinding worden aangekweekt — komen in den oorlog niet minder te pas.

Een tweede eisch is algemeene dienstplicht. Doch de rijke moet niet dienen, om aan de rechtmatige grieven van den arme een einde te maken; de plaatsvervanging moet niet worden afgeschaft in naam eener valsche gelijkheid. De verdediging des vaderlands moet niet worden beschouwd als een last, maar als een plicht, dien niemand aan een ander kan overdragen.

De tijd, dien de soldaat onder de wapenen doorbrengt, moet tot een minimum worden beperkt, en tevens dienstbaar worden gemaakt aan de aanvulling van de leemten zijner opvoeding en aan de vermeerdering van zijne kennis. Aan de leeglooperij in garnizoenssteden moet een einde komen; de oefeningstijd moet zooveel mogelijk in kampen worden doorgebracht.

Protectie en ancienniteit mogen niet langer den toegang tot de hoogere rangen ontsluiten; elke bevordering moet op verdienste berusten, en ook voor de hoogere rangen moeten examens worden gevorderd.

De technische hervormingen, welke de Freycinet aangeeft, kunnen wij hier met stilzwijgen voorbijgaan. Het bovenstaande

is reeds voldoende om een bewijs te geven van zijn onbevooroordeelden blik, die hem nationale zelfverheffing hoogst gevaarlijk, en zelfkennis voor de eerste voorwaarde van verbetering doet houden. Een aantal der door hem gewenschte hervormingen zijn later inderdaad tot stand gekomen, ten deele ook met zijne medewerking.

Na deze roemrijke periode uit het leven van de Freycinet volgde een tijdperk van rustigen arbeid, waarin hij zijne technische en administratieve bezigheden weder ter hand nam. Dat in 1871 zijne candidatuur voor de Kamer niet slaagde, was waarschijnlijk te wijten aan een conflict met generaal Aurelles de Paladines. De Freycinet had in zijne *Guerre en province* den bevelhebber van het Loire-leger in geen gunstig licht voorgesteld, en generaal Aurelles wreekte zich door de bewering, dat de gedelegeerde bij het ministerie van oorlog geen flauw begrip had van militaire zaken, en door zijne verkeerde bevelen de rampen van het Loire-leger had veroorzaakt. Eene kalmere overweging heeft den generaal in het ongelijk gesteld. Dit bleek in 1876, toen de Freycinet op buitengewoon eervolle wijze te Parijs tot lid van den Senaat werd verkozen. Met hem traden als candidaten op beroemde mannen als Victor Hugo, populaire figuren als Tolain en Louis Blanc, en toch was het de Freycinet, die de meeste stemmen op zich vereenigde. Doch hij had dit niet slechts te danken aan zijne antecedenten, maar ook aan de meesterlijk handige wijze, waarop hij voor de kiezers van het departement der Seine zijne eigen candidatuur verdedigde. Met bescheidenheid plaatste hij zijn eigen persoon verre beneden die van andere beroemde candidaten, zooals Victor Hugo en Louis Blanc. Gambetta noemde hij »zijn vriend en zijn leermeester." Meer dan iemand anders — zoo verklaarde hij — was hij den kiezers ophelderingen verschuldigd. »Ik bezit niet, zooals meer dan een der

candidaten, die hier voor u zijn verschenen, een staat van dienst, die van zelf spreekt en voor de democratie een voldoenden waarborg oplevert. Vooral heb ik niet, zooals de roemvolle afgevaardigde van Parijs (Victor Hugo), wiens candidatuur gij zoo even hebt toegejuicht, dat schitterend verleden, dat onsterfelijk protest van twintig jaren, dat aan de wereld het schouwspel heeft gegeven van onwankelbaar vertrouwen en volharding. Neen, mijn verleden is van bescheidener aard; uit een politiek oogpunt dagteekent het van 1870."

Dit was eene eerlijke bekentenis. De spreker verzwakte haar een weinig, door te vertellen, dat hij in 1848 behoord had tot het twintigtal leerlingen der Polytechnische school, welke door de voorloopige regeering waren gebruikt voor het overbrengen van vertrouwelijke mededeelingen. Die eerste en jeugdige liefde voor de republiek was ten minste spoedig verdwenen, en de Freycinet deed dan ook verstandig met te zeggen: »Ik zal bij deze episode uit mijne jeugd niet langer stil staan. Sedert de vestiging van het keizerrijk heb ik mij uitsluitend bezig gehouden met mijn ingenieursberoep, met administratieve en economische studiën, met sociale vraagstukken."

Dit laatste was geen ijdele bewering. Want, behalve de boven door ons genoemde werken op het gebied van wiskunde en werktuigkunde had de Freycinet vele rapporten over hygiënische en economische onderwerpen voor de regeering opgesteld. Wij noemen hier: *L'assainissement des industries en Angleterre* (1854); *L'assainissement industriel et municipal en Belgique et en Suisse* (1865); *L'assainissement industriel et municipal en France* (1866); *L'emploi des eaux d'égout à Londres en Le travail des enfants et des femmes dans les manufactures d'Angleterre* (1867—69). Het laatste rapport was door het »Instituut" bekroond; de anderen werden door hem aangevuld en omgewerkt tot een geheel zelfstandigen arbeid, die in 1870 verscheen als *Traité d'assainissement industriel en Prin-*

cipes de l'assainissement des villes, en die beiden ook tegenwoordig nog met vrucht worden geraadpleegd. Dergelijke aanspraken op verdienste waren echter minder geschikt om de harten en de stemmen van de kiezers voor den Senaat te veroveren. Maar de Freycinet roerde de juiste snaar aan, toen hij zeide: »Indien ik laat tot de Republiek ben gekomen, ik ben door de groote deur binnen gegaan, niet met water, maar met vuur ben ik gedoopt. Want in den gloeienden oven der nationale verdediging heb ik vijf maanden lang voor mijn land gestreden, met geheel mijn hart, met al mijn vermogens, met al mijne krachten. Wat ik gedaan heb hier op te sommen, betaamt mij niet, maar mijn vriend en mijn leermeester Gambetta zal van mij getuigen, of ik mijn plicht tot het einde toe heb vervuld. Deze nationale verdediging is de oorzaak en de verklaring tevens van mijne candidatuur. Sedert vijf jaren heeft men die verdediging op schandelijke wijze belasterd. Herstel van eer is noodig, en wij vragen dit van Parijs, omdat Parijs alleen het geven kan.»

Nog een enkel woord uit het slot der rede van de Freycinet moge hier eene plaats vinden: »De democratie heeft verschillende dienaren noodig. Naast de schitterende genieën, die voor de menschheid het pad afbakenen, dat zij moet volgen, staat de rustig arbeidende werkman, die het terrein ontgint en voor nieuwe hervormingen voorbereidt. Naast de groote voorloopers, staan de mannen, die zich de oplossing tot taak stellen van de vraagstukken van bestuur en organisatie, welke de toepassing der nieuwe denkbeelden met zich heeft gebracht. Ik zal een van die mannen zijn, en, om alles in één woord samen te vatten, ik vraag van u eene plaats in de wetenschappelijke phalanx der republiek.»

Zoo had zich de Freycinet voorloopig zijn eigen werkkring bepaald: in den Senaat zou hij man van zaken zijn; als lid der regeering zou hij de aangewezen persoon zijn voor het ministerie van openbare werken. Hij heeft dit programma

inderdaad binnen korten tijd uitgevoerd. In den Senaat maakte hij, bij de behandeling van de wet op de legeradministratie, ruimschoots gebruik van de ondervinding, door hem in moeilijke dagen opgedaan. En toen in December 1877 maarschalk Mac Mahon gedwongen was, zijn reactionnair ministerie te ontslaan, en den heer Waddington met de vorming van een nieuw kabinet belastte, werd den heer de Freycinet, als iets dat van zelf sprak, de portefeuille van openbare werken toevertrouwd.

Zij, die meenden dat de Freycinet in een ministerie, waarin mannen als Dufaix en Léon Say zitting hadden, eene ondergeschikte rol zou spelen, vergisten zich schromelijk. Op 14 December 1877 trad het nieuwe ministerie op, en reeds in Januari 1878 had de minister van openbare werken aan de Kamer mededeeling gedaan van een reusachtig ontwerp tot uitbreiding en verbetering van de waterwegen en het spoorwegnet. In tien jaren wilde de minister voor drie milliarden nieuwe spoorwegen laten aanleggen en voor een milliard kanalen laten graven. En volgens hem ging die taak de krachten der natie volstrekt niet te boven. Sedert vijf-en-twintig jaren hadden de groote spoorwegmaatschappijen eene som van tien milliarden uitgegeven, dus 400 millioen per jaar, zonder dat het openbaar crediet er onder geleden had. Waarom zou de staat niet hetzelfde kunnen doen? Daarenboven, al moest de minister aan de vertegenwoordiging zijne plannen in hun ganschen omvang mededeelen, om hen tot een oordeel over het geheel in staat te stellen, de uitvoering zou geleidelijk plaats hebben, telken jare zouden nieuwe credieten worden aangevraagd, en deze zouden, als de toestand der financiën het noodig maakte, kunnen worden geweigerd of verminderd.

Er waren er, die voor dit plan als te veel omvattend en te bezwarend terugdeinsden, maar toen een ervaren en voorzichtig financier als Léon Say zich zonder voorbehoud schaarde aan de zijde van zijn ambtgenoot voor openbare

werken, was de meerderheid van de Kamer en den Senaat spoedig gewonnen, en in Maart werd een wetsontwerp aangenomen, dat kon worden beschouwd als de eerste stap tot verwezenlijking van de Freycinet's plan, en waarbij 380 millioen tot zijne beschikking werden gesteld. Dit geld werd besteed voor den aankoop van eenige, grootendeels noodlijdende lijnen, die echter uit een strategisch oogpunt belangrijk waren of dit, bij goede exploitatie, voor handel en nijverheid konden worden. Uitdrukkelijk verklaarde de Freycinet, dat het hem niet te doen was om de groote maatschappijen af te koopen, en staatsexploitatie op ruime schaal in te voeren. Integendeel, ook de thans gekochte lijnen zouden slechts voorloopig door den staat worden geëxploiteerd.

In September van hetzelfde jaar ondernam de Freycinet met zijn ambtgenoot van financiën Léon Say eene reis naar de groote havensteden aan de westkust van Frankrijk. Dit gemeenschappelijk optreden moest den indruk van homogeniteit van het ministerie versterken, en tevens dienen om in de provincie voor de bovenomschreven plannen propaganda te maken. Het bleek bij deze gelegenheid, dat de Freycinet in de weinige maanden van zijn ministerieel leven reeds geleerd had, hoe gevaarlijk het is *à cheval sur les principes* te zijn, en zich toeleigde op het bewandelen van een middenweg tusschen een doctrinarisme, dat met geen omstandigheden rekening houdt, en een opportunisme, dat met alle winden mededraait. In het noorden werden de beide ministers verwelkomd met protectionistische redevoeringen; in het zuiden, waar de uitvoer den invoer aanmerkelijk overtrof, werd in tegenwoordigheid van de leden der regeering de lof van den vrijen handel luide uitgebazuind. Léon Say stond de protectionisten van het noorden te woord: »Men moet'' — zoo zeide hij — »het geneesmiddel voor eene voorbijgaande crisis niet zoeken in eene vermindering van den nationalen handel. Elke hinderpaal voor de internationale handelsbetrekkingen

drijft ons op een weg, lijnrecht tegensteld aan dien, welken de moderne beschaving volgt. Wanneer de wereldhandel de tegenwoordige beproeving zal hebben doorstaan, zal Frankrijk, door ons begiftigd met omvangrijke middelen van verkeer, Frankrijk, waar het volk elken dag meer bespaart, beter dan andere landen bereid zijn, om met de wederopleving der zaken zijn voordeel te doen."

In geheel anderen geest antwoordde de Freycinet den president van de Kamer van Koophandel te Bordeaux: »Over de beginselen zijn wij het volkomen eens, maar in de praktijk — gij zelf hebt er trouwens reeds op gewezen — moet de regeering met andere overwegingen rekening houden, dan de man van het studeervertrek. Indien de wetenschap ons leert, dat de volstrekte vrijheid van handel de gunstigste voorwaarde is voor de productie in het algemeen, de praktijk waarschuwt ons, dat wij rekening moeten houden met de bestaande toestanden en dat wij zorgvuldig moeten waken voor onze nationale onafhankelijkheid. Het is voor het land niet onverschillig, of een tak van nijverheid ten onder gaat, dien het voor eene goede verdediging niet zou kunnen missen; het is voor het land evenmin onverschillig, indien de levensvoorwaarden van een deel der bevolking eene ingrijpende wijziging ondergaan, zelfs al zou hieruit voor de toekomst iets goeds kunnen voortvloeien. De regeering moet er voor zorgen, binnen de perken te blijven; zij moet eene soort van middenweg zoeken tusschen de tegenstrijdige eischen, die door de verschillende deelen van het land worden uitgesproken, zoodat zij zooveel mogelijk op ieder oogenblik het maximum verkrijgt van de voordeelen, die bestaanbaar zijn met de welvaart, de openbare orde, de veiligheid der grenzen, de politieke stabiliteit."

Men ziet het, wederom heeft de Freycinet met vrucht eene leerschool doorloopen: Léon Say spreekt de warme overtuiging uit van den econoom, die alleen van de toepassing

zijner beginselen heil verwacht, al mogen die den ondergang van enkelen ten gevolge hebben; hij is de doctrinair, die het *fiat justitia, pereat mundus* tot zijne leuze maakt; de Freycinet is een voorzichtig staatsman geworden, die weet, dat hij zijn doel het best kan bereiken, wanneer hij niemand geheel tevreden stelt, maar ook niemand ongetroost afwijst. Voor hem is het *in medio tutissimus ibis* geknipt en gepast; aan een partijprogramma zal hij zich nooit binden, omdat het hem slechts eene lastige belemmering zou wezen voor zijne vrijheid van handelen, en het hem onmogelijk zou maken, zich boven den strijd der fractiën te plaatsen.

Toen in het begin van het jaar 1879 maarschalk Mac Mahon als president der republiek door den heer Grévy was vervangen, en de heer Waddington als voorzitter van het ministerie den heer Dufaure opvolgde, bleef de Freycinet de portefeuille van openbare werken behouden. Het bleek echter weldra, dat het nieuwe kabinet op den duur niet zou voldoen aan de wenschen eener meerderheid, die, nu aan het heulen van de regeering met de anti-republikeinsche partijen een einde was gemaakt, den tijd gekomen achtte om het zwaartepunt een goed eind verder naar de linkerzijde te verplaatsen. De minister van openbare werken stond aan de vervulling van die wenschen evenmin in den weg als zijn ambtgenoot voor onderwijs en eeredienst, Jules Ferry. Integendeel, toen Waddington, Léon Say, Le Royer en Gresley hun ontslag hadden ingediend en Gambetta weigerde, de ministerieele verantwoordelijkheid te aanvaarden, was de Freycinet de aangewezen man om een nieuw kabinet samen te stellen. Dat ook Ferry daarin opgenomen werd, was volkomen begrijpelijk. Immers de door hem ingediende onderwijswetten, die door hare anti-clericale strekking bij velen in den lande — óók bij liberalen — op hevig verzet waren

gestuit, moesten de vuurproef in den senaat nog doorstaan.

De Freycinet, die voor zich zelf de portefeuille van buitenlandsche zaken behield, was eerst voornemens een ministerie samen te stellen, waarin alle groepen der republikeinsche meerderheid zouden zijn vertegenwoordigd. Doch deze groepen achtten de verschilpunten, die haar verdeeld hielden, te belangrijk, om aan samenwerking te denken. De onderlinge naijver deed zich te krachtig gevoelen, van vergeven en vergeten kon geen sprake zijn. Zoo was de nieuwe minister-president genoodzaakt, het veld zijner keuze aanmerkelijk te beperken, het *centre gauche* en de meer geavanceerden beiden uit de combinatie te verwijderen, en als ambtgenooten mannen te kiezen, die op politiek gebied nog weinig of niet bekend waren.

Geen wonder, dat onder zulke omstandigheden de ministerieele verklaring, door de Freycinet in het begin van het jaar 1880 afgelegd, uiterst voorzichtig was gesteld, en juist daardoor weinig geestdrift wekte. Gambetta, die over de achtereenvolgende republikeinsche ministeriën eene soort van voogdijschap uitoefende, maar zijne populariteit niet wenschte bloot te stellen aan de gevaren, die zijne vrienden achter de groene tafel bedreigden, achtte het noodig van de ministerieele verklaring in zijn orgaan, de *République Française*, eene toelichting te geven, die bijzonder veel van een wenk had. Het blad noemde de woorden van de Freycinet eenigszins ontwijkend, maar hoopte die spoedig door duidelijk sprekende daden gevolgd te zien. »Hetgeen de heer de Freycinet en zijne ambtgenooten nauwkeurig hebben willen aanwijzen, is de grens, die zij voor hunne handelingen hebben getrokken.

»Wat Frankrijk boven alles wil, is eene regeering, die krachtig optreedt. Welnu, deze regeering zegt niet, dat zij alles doen zal wat men van haar vraagt, maar wel, dat zij vastbesloten is om, in overleg met de meerderheid, te doen hetgeen zij zelve heeft aangekondigd.»

Welke die grenzen waren, en in hoe ver de regeering bij die »vaste besluiten" kon volharden, zou spoedig blijken. Nauwelijks acht dagen na de ministerieele verklaring, werd de oude en beproefde stormram der oppositie van de uiterste linkerzijde voor den dag gehaald en in werking gebracht. Louis Blanc en eenige zijner geestverwanten stelden voor, aan de veroordeelden der commune volledige amnestie te verleenen, ofschoon, misschien wel omdat, het stilzwijgen van het ministerieel programma op dit punt zeer welsprekend was geweest.

De minister-president bestreed het voorstel. Hij wees op de pas afgelegde verklaring. Dat daarin met geen enkel woord van de amnestie was gerept, zou men wel niet als een onwillekeurig verzuim beschouwen. Het ministerie achtte den tijd niet gekomen, om zulk een maatregel voor te stellen, en het was in acht dagen tijds nog niet van meening veranderd. Het rekende zich daarvoor nog niet sterk genoeg.

»Wanneer ik spreek van eene krachtige regeering" — zeide de Freycinet — »dan heb ik niet die kracht op het oog, welke door de wet wordt verleend, en die voldoende is om alle pogingen van verzet, van welke zijde zij ook mogen komen, te onderdrukken: die kracht hebben alle opeenvolgende kabinetten gehad, en zij zullen haar, hoop ik, ook in de toekomst hebben. Ik bedoel echter de zedelijke kracht, die op de openbare meening werkt en die alleen aan de stabiliteit en den duur eener regeering te ontleenen is. Welke ernstige waarborgen eene regeering ook moge aanbieden, deze zullen altijd onvoldoende zijn, indien zij niet berusten op de overeenstemming uwer wenschen. . . De voorstellers van het amnestie-ontwerp eischen van ons iets, dat eene onbetwiste zedelijke kracht onderstelt, en tegelijkertijd ontnemen zij ons die kracht, door hunne voordurende oppositie."

Het slot der rede, dat voor de eigenaardige staatsmans-

kunst van de Freycinet bijzonder kenmerkend is, laten wij hier woordelijk volgen.

»Helpt ons om nuttige wetten te maken, om ernstige hervormingen in te voeren. Laat ons samen ons bezighouden met al die hervormingen, die u ter harte gaan, doch die slechts geleidelijk ter hand kunnen worden genomen, in een geest van liberalisme, maar van voorzichtigheid tevens. Laat ons samen onze spoorwegen aanleggen, onze kanalen graven, onze scholen bouwen, ons volk onderwijzen; laat ons onze douane-tarieven verbeteren, onze belastingen verminderen; in een woord, laat ons door alle middelen de zedelijke en materieele welvaart van ons land vermeerderen. Als wij dat alles gedaan hebben, dan zal wellicht in een rustig, bevredigd, voorspoedig, voor de republiek gewonnen Frankrijk, eene regeering, die sterk is door uw vertrouwen, en die kan wijzen op de herhaalde waarborgen van gematigdheid, van wijsheid, van vastberadenheid, welke zij heeft gegeven, in staat zijn om op te staan en te zeggen: thans is het oogenblik gekomen tot uitvoering der stoutmoedige maatregelen, die gij ons hebt aanbevolen, en die wij tot nu toe voor de republiek gevaarlijk hebben geacht.»

In Februari was dus de amnestie voor de republiek gevaarlijk, en verklaarde de minister-president, dat men in een soort van politieken paradijs-toestand moest gekomen zijn, om haar veilig te kunnen voorstellen. En de kamer vereenigde zich met 316 tegen 115 stemmen met deze opvatting.

In Juni van hetzelfde jaar stelde de minister-president voor die amnestie te verleen. Hij motiveerde het voorstel door te wijzen op den triomf der wettigheid bij de laatste verkiezing te Lyon, op de kracht der regeering, en op de nadering van het nationale feest van 14 Juli.

Deze uiterst verrassende bekeering is niet moeielijk te verklaren. Gambetta had beslist, dat de amnestie door de

regeering moest worden voorgesteld, en Gambetta was in de kamer almachtig. Toen de regeering de presidenten van den senaat en de kamer raadpleegde, gaf de eerste, Léon Say, een ontwijkend antwoord; de tweede, Gambetta, verklaarde, dat de amnestie een plicht was; dat 320 leden der kamer er vóór zouden stemmen (nog meer dus, dan er vier maanden geleden tegen hadden gestemd) en dat de senaat zich wel tweemaal bedenken mocht, eer hij, door zich tegen den uitdrukkelijken wensch van de kamer te verzetten, zijn eigen bestaan in de waagschaal stelde. En waarlijk, de amnestie werd met 312 tegen 136 stemmen aangenomen, en de senaat volgde dit voorbeeld met 166 tegen 97 stemmen!

De ministers zullen geen aangenaam oogenblik hebben doorgebracht, toen Gambetta goed vond in de kamer te verklaren, dat men de regeering toch vooral niet als een werktuig in zijne hand moest beschouwen.

Eene zeer moeielijke rol was den minister-president toebedeeld bij de verdediging der onderwijswetten, door zijn ambtgenoot Jules Ferry reeds onder een vorig ministerie ingediend. Deze wetten hadden een beslist anti-clericale strekking en konden eigenlijk slechts van harte worden gesteund door hen, die de spreuk van Gambetta »*le cléricalisme c'est l'ennemi*» tot het richtsnoer hunner staatkunde maakten.¹ Tot dezulken behoorde de Freycinet zeker niet; het veel besproken artikel 7, dat het geven van onderwijs aan de leden der niet door den staat erkende congregatiën verbood, zal door hem waarschijnlijk als eene concessie aan den partijhartstocht zijn beschouwd. Toch kon de voorzitter van den

¹ Uitvoeriger, dan hier mogelijk was, is deze strijd over de schoolwet van Jules Ferry besproken in de tiende aflevering van den vorigen jaargang der *Mannen van beteekenis*, blz. 370 en vgg.

ministerraad zijn ambtgenoot niet verloochenen, en moest hij zijn eigen inzichten aan de homogeniteit van het kabinet opofferen. Maar de verdediging kwam niet uit het hart. »Men heeft» — zoo zeide de Freycinet onder meer — »aan dit ontwerp, en vooral aan het artikel, dat wij thans bespreken, allerlei zaken verweten; ik zal niet ontkennen, dat enkele van die verwijten verdiend zijn, maar naar mijn oordeel zijn juist de ergste beschuldigingen ongegrond.» Op die bekentenis, die stellig niet van geestdrift, zelfs niet van ingenomenheid getuigde, volgde het betoog, dat door artikel 7 de vrijheid niet geschonden en de godsdienst niet bedreigd werd. Dit betoog was natuurlijk zwak, want het miste de overredingskracht en den gloed eener eigen overtuiging. Het groote argument was dan ook door de Freycinet niet aan de zaak zelf, die hij verdedigde, ontleend, maar kwam hier op neer, dat de veel bestreden bepaling dienen moest, om erger kwaad te voorkomen, dan zij zelf meebracht. Ziehier, hoe hij zijn verdediging besloot:

»Deze wet, mijne heeren, die gebrekkig kan schijnen, die het in sommige opzichten, als gij wilt, werkelijk is, en die op velen van u een pijnlijken indruk maakt, wordt door mij beschouwd als een maatregel die, in de gegeven omstandigheden, met het oog op de hier gevoerde discussiën en op de voldongen feiten, onvermijdelijk is geworden.

»Ik herhaal, dat het onmogelijk is zich te onttrekken aan eene dergelijke wet, of aan eene andere, die wellicht nog minder zacht zou zijn dan deze.»

»Uit dit oogpunt heb ik het ontwerp beschouwd, toen ik mij er mede vereenigde; uit dit oogpunt verzoek ik ook u het goed te keuren. Geloof mij, welke ook de schaduwzijden mogen zijn, die gij er in vindt, — het ontwerp blijft een maatregel van voorzichtigheid en van transactie!»

De bedoeling van deze ministerieele bedreiging met »iets veel ergers» werd weldra duidelijk. Toen de senaat artikel 7

had verworpen, kwam de regeering met de Maart-decreten voor den dag. Het eerste gelastte de Jezuitenorde in Frankrijk, zich binnen drie maanden te ontbinden, terwijl de termijn voor hare inrichtingen van onderwijs werd verlengd tot 31 Augustus. Het tweede decreet gaf aan de niet-erkende congregatiën drie maanden tijd, om de erkenning aan te vragen. Was dit binnen die tijdsruimte niet geschied, dan zouden de bestaande wetten worden toegepast.

Formeel had de regeering ontegenzeggelijk gelijk. Zij kon zich beroepen op eene reeks van wetten en besluiten, dagteekend van 6 Augustus 1762 tot 3 Mei 1845. Maar zij moest het antwoord schuldig blijven op vraag, waarom zij de macht, die de wet haar verleende, niet vroeger had toegepast, — meer nog, waarom zij de duidelijke voorschriften van die wet niet had uitgevoerd. Dit antwoord had natuurlijk moeten luiden: omdat de bedoelde wetten wel niet zijn afgeschaft, maar reeds lang in onbruik zijn geraakt.

De kamer, welker meerderheid Gambetta's strijd lust tegen het clericalisme deelde, had, na de verwerping van art. 7 door den senaat, met 324 tegen 125 stemmen de volgende motie aangenomen: »De kamer, vertrouwen stellende in de regeering, en rekenende op hare vastberadenheid in de toepassing der wetten op de niet geautoriseerde vereenigingen, gaat over tot de orde van den dag." En eerst nadat zij op deze wijze hun geweten hadden gerust gesteld, namen de afgevaardigden de onderwijswet aan, met de wijzigingen, die daarin door den senaat waren gebracht.

De decreten van 29 Maart vonden bij deze kamermeerderheid natuurlijk grooten bijval. Maar zij die gemeend hadden, dat, waar Ferry slechts met geeselen kastijdde, de Freycinet met schorpioenen zou kastijden, hadden geen rekening gehouden met de kalme, weinig militante natuur van den minister-president. Aan de tenuitvoerlegging van het eerste, meer bepaaldelijk tegen de Jezuiten gerichte decreet had

de regeering zich niet kunnen onttrekken. Met de toepassing van het tweede haastte zij zich volstrekt niet, en in den loop van de maand Augustus gaf de Freycinet te Montauban de volgende verklaring van zijne houding.

» Men heeft ons afgeschilderd als vijanden van den godsdienst. Ik meen, wat mij zelve betreft, geen protest tegen deze bewering te behoeven aanteteekenen; ik heb voor den godsdienst altijd diepen eerbied gevoeld, en ik doe het nog. Daarenboven wordt de godsdienst door niemand ernstig bedreigd; zoo noodig zou de regeering, welker voorzitter ik de eer heb te zijn, hem weten te beschermen en te verdedigen. Doch het is niet geoorloofd dat, onder het masker van den godsdienst, vereenigingen, op welke het concordaat niet het oog heeft gehad, zich boven de wet willen plaatsen. Het was op het oogenblik, dat de ondernemingen dezer vereenigingen op het gebied van het onderwijs de levendigste bezorgdheid opwekten, dat ons door een der openbare machten de eisch is gesteld, om de wetten toe te passen. Wij hebben ze inderdaad toegepast op de machtigste en de meest bekende dezer vereenigingen, op de Jezuïeten orde. Wij hebben deze orde ontbonden. Op die wijze hebben wij eene onmiddellijke voldoening gegeven aan het gevoelen der kamer van afgevaardigden, en tevens het onwederlegbaar bewijs geleverd van de kracht der regeering en het gezag der wetten, die men had durven betwisten. Wat echter de andere congregatiën betreft, het bijzondere decreet, dat op haar toepasselijk was, had den datum harer ontbinding niet vastgesteld, en ons de macht gelaten, om daarvoor het geschikte oogenblik te kiezen. Ten opzichte van deze congregatiën zullen wij ons regelen naar de noodzakelijkheid, die geboren wordt uit hare houding; zonder dat wij iets van de rechten van den staat prijs geven, zal het van haar afhangen, zich te berooven van de voordeelen, welke haar zullen worden aangeboden door eene nieuwe wet, die wij voorbereiden, en die op algemeene wijze

de voorwaarden zal regelen van alle vereenigingen van leeken zoowel als van geestelijken."

Deze verklaring verwekte een niet gering opzien. De minister-president kwam er duidelijk voor uit, dat de decreten van 29 Maart slechts het gevolg waren geweest van den drang der kamer: »*nous avons été mis en demeure par l'un des pouvoirs d'appliquer les lois*". Maar tevens bleek het, dat hij trachtte, zich aan de vervulling dezer onaangename taak zooveel en zoo lang mogelijk te onttrekken. En dit laatste werd nog duidelijker toen een clericaal blad, de te Bordeaux verschijnende *Guyenne*, tien dagen na de ministerieele redevoering te Montauban, den tekst mededeelde van eene verklaring, die door de hoofden van alle niet-geautoriseerde congregatiën in Frankrijk aan den minister van eeredienst was gezonden. In dit document verzekerden de onderteeke-naars, dat, indien zij de autorisatie nog niet hadden aangevraagd, politieke beweegredenen aan die onthouding geheel vreemd waren. »Overtuigd, dat de autorisatie, die bij den tegenwoordigen stand der Fransche wetgeving de rechtspersoonlijkheid verleent, eene gunst en geen verplichting is, hebben zij gemeend, niet in strijd met de wet te handelen, door te blijven leven onder een voor alle burgers geldig régime. Zij ontkennen geenszins de voordeelen, die aan een wettig bestaan verbonden zijn, maar zij meenen, dat het haar niet betaamt, deze voordeelen te zoeken onder omstandigheden, die zulk een stap zouden doen beschouwen als eene veroordeeling van hun verleden, en als de bekentenis eener onwettigheid, waaraan zij zich niet schuldig rekenen.

»Om ieder misverstand te doen ophouden, maken de bedoelde congregatiën geen bezwaar om getuigenis af te leggen van hun eerbied voor en hun onderwerping aan de tegenwoordige staatsinstellingen."

Dit thema werd, op de bekende en gebruikelijke wijze

nader uitgewerkt, en de verklaring eindigde met de volgende woorden :

»De congregatiën voeden de hoop, dat de regeering de oprechte en loyale verklaringen, welke zij hier uit eigen beweging afleggen, met welwillendheid zal ontvangen, en dat de regeering, volkomen gerust gesteld over de gevoelens welke deze vereenigingen bezielen, haar rustig zal laten voortgaan met de werken des gebeds, des onderrichts en der liefde, waaraan zij haar bestaan hebben gewijd.»

Het was duidelijk, dat hier een soort van compromis was gesloten, en dat tusschen den heer de Freycinet en de kerk eene zekere verstandhouding bestond. In de oogen van de meerderheid der kamer was zulk eene verstandhouding uit den booze. Het baatte niet, of de regeering de uitvoering van het eerste der decreten voltooide, door op 31 Augustus de Jezuetenscholen in geheel Frankrijk te laten sluiten. De Freycinet's rede te Montauban en de daarop gevolgde verklaring der congregatiën bewezen, dat het ministerie zich aan Laodiceesche lauwheid had schuldig gemaakt, om niet van heulen met den vijand te spreken. En daaraan moest paal en perk worden gesteld.

Op 6 September richtte de heer Guichard, afgevaardigde van het departement der Yonne, een brief tot den heer Devès, president der »republikeinsche linkerzijde», met het verzoek, om deze meest ministerieele van al de fractiën in het parlement onmiddellijk bijeen te roepen, daar het ministerie niet had voldaan aan de verplichtigen, die het tegenover de kamer op zich had genomen.

Het is zeker een uiterst merkwaardig toeval, dat, toen de heer Guichard dezen brief schreef, Gambetta juist zijn gast was, en nog veel merkwaardiger, dat de gewezen volks-tribuun, die alle ministeriën omverwierp en toch steeds zelf voor de ministerieele verantwoordelijkheid terugdeinsde, volgens zijn eigen verklaring, aan het schrijven van dien brief part noch deel heeft gehad.

Aan het verzoek van den heer Guichard kon, tijdens het recès van de kamer, niet worden voldaan. Maar de uitwerking bleef niet achterwege.

Op 16 September werd een ministerraad gehouden. Drie dagen later bevatte het *Journal Officiel* eene circulaire van den minister van binnenlandsche zaken en eeredienst, Constans, aan de superieuren der congregatiën; en dit stuk eindigde met de volgende woorden:

»Wat de hoop betreft, door u uitgedrukt, dat de regering van hare macht zal gebruik maken om de werkzaamheid uwer vereenigingen te laten voortgaan, moet ik u doen opmerken, dat het tweede decreet van 29 Maart juist ten doel gehad heeft een einde te maken aan dien toestand van tolerantie; waarvan gij de handhaving verlangt, en dat het integendeel den terugkeer tot een wettigen toestand voorschrijft.»

Denzelfden dag had de Freycinet bij den president der republiek zijn verzoek om ontslag ingediend, omdat er tusschen zijne ambtgenooten en hem verschillen van meening bestonden, die niet door wederzijdsche concessiën konden worden goedge maakt.

Het is later gebleken — en door de Freycinet volmondig erkend — dat de minister-president, geheel op eigen verantwoording, zonder medeweten van zijne ambtgenooten, maar ook zonder zich en zijn kabinet in eenig opzicht formeel te binden, onderhandelingen had gevoerd met de hoofden der Katholieke kerk in Frankrijk, en had te verstaan gegeven, dat hij de toepassing van het tweede der decreten zou uitstellen en verzachten, mits de congregatiën openlijk een bewijs wilden geven van gehoorzaamheid aan de wet.

Twee maanden later (November 1880) heeft de Freycinet in den senaat zijne bedoelingen nader toegelicht. Hij had willen verhinderen, dat de decreten verkeerd werden opgevat; hij had het werk der ontbinding van de Jezuetenorde

willen voortzetten, en de andere congregatiën tot onderwerping willen brengen, — maar hij had zich daarvoor willen bedienen van de diplomatieke vertegenwoordigers, die Frankrijk te Rome en de paus te Parijs heeft. De verklaring van de hoofden der congregatiën was door hen uit eigen beweging gegeven; de regeering had daarin de hand niet gehad. Die verklaring was onvoldoende, maar zij was toch een eerste stap tot een vrede, waartoe ook de paus bereid was mede te werken. Had men een weinig geduld gehad, dan zou de overeenstemming zijn bereikt. Wat de Freycinet had gewild, was eene scheiding van het politieke en het godsdienstige element, en daarom eene wet, die op alle vereenigingen, van welken aard ook, toepasselijk was. Doch toen hij bemerkte, dat geen zijner ambtgenooten hem op dien weg had willen volgen, had hij zijn ontslag genomen. Behartigenswaardig waren de woorden, waarmede hij zijne apologie besloot:

»Deze maatregelen (tegen de congregatiën) laten eene kiem na van onrust en van haat; zij zijn slecht voor de republiek, want zij verwekken haar vijanden onder de lieden, die op het punt waren, van zich bij haar aan te sluiten.»

»Ongetwijfeld bezitten wij de meerderheid; ongetwijfeld zijn wij de sterksten en zullen wij dit blijven: maar ik wensch voor mijne partij niet slechts de meerderheid, maar de algemeene instemming.»

»Daarom was ik geen voorstander van maatregelen van geweld. En ik had nog eene andere reden. Indien ik op dit punt had toegegeven, dan zou ik mij zelve alle kracht hebben ontnomen om mij te wijden aan het programma der algemeene politiek, dat ik bij herhaling voor u heb ontwikkeld, en dat ten doel had, vrede in het land te brengen.

»Er moet niet slechts in de straten, maar ook in de hoofden rust en kalmte zijn.»

Als minister van buitenlandsche zaken had de Freycinet, zoolang hij het kabinet presideerde, weinig gelegenheid om zich te onderscheiden. Het eenige belangrijke diplomatieke stuk, dat door hem werd verzonden, is eene circulaire aan de vertegenwoordigers van Frankrijk in het buitenland, die hoofdzakelijk over de Oostersche quaestie loopt, maar geen nieuwe gezichtspunten opent. Reeds in den aanvang van dit stuk verklaart hij, dat hij geene wijziging wil brengen in de buitenlandsche politiek van Frankrijk, die, vóór alle dingen, eene politiek van vrede en verzoening is. »Ik ben te veel doordrongen van Frankrijks behoeften, om, voor zoo ver dit op mijn weg ligt, iets te veranderen aan de door den *illustre M. Thiers* aangegeven gedragslijn, en ik ben van meening dat Frankrijk, steeds tot zichzelf inkeerend, aan het verleden slechts moet denken om er nuttige lessen uit te putten.» Later wordt de eenstemmigheid met Duitschland nog uitdrukkelijk vermeld.

Over Egypte schreef de Freycinet in hetzelfde staatsstuk: »Gij kent de omstandigheden, die ons hebben gedrongen om, in vereeniging met Engeland, het initiatief te nemen tot maatregelen, die onmisbaar zijn gebleken, indien men aan Egypte de zegeningen van een regelmatig beheer wil teruggeeven. Voor de Engelschen is dit land de route naar Indië, en derhalve schrijft eene gebiedende noodzakelijkheid hun voor, daar te waken voor de veiligheid hunner middelen van gemeenschap. Voor ons is Egypte een land dat, eertijds met ons bloed besproeid en thans door onze kapitalen vruchtbaar gemaakt, rijk is in producten, die onzen handel op de Middellandsche zee voeden; het is een onmisbare markt voor onze werkzaamheid op het gebied van handel en nijverheid; het is met Frankrijk verbonden door een samenstel van traditiën, welke wij geen gevaar mogen doen loopen, indien wij niet een der bronnen van onze nationale grootheid willen zien opdrogen. Wij zijn van meening geweest, dat deze aan-

zienlijke, doch niet uitsluitende belangen, niet onbestaanbaar waren met die, welke aan de hoede van Engeland zijn toevertrouwd." De samenwerking met Engeland had zich, zooals men weet, hoofdzakelijk bepaald tot de contrôle der Egyptische financiën, maar de Freycinet verklaart nadrukkelijk, dat deze contrôle middel was, en geen doel. »Men zou zich een geheel verkeerd denkbeeld maken van het karakter onzer staatkunde in Egypte, wanneer men de hoofdbeweeegreden daarvan zocht in den wensch, om den toestand der houders van Egyptische schuldbrieven te verbeteren. De liquidatie der geldelijke verlegenheden van Egypte schijnt ons de eerste voorwaarde voor eene ernstige administratieve hervorming, en vooral om die reden hebben wij er zooveel gewicht aan gehecht.»

Eindelijk geeft de fransche minister-président nog een variant op het bekende woord van Gambetta: »het anti-clericalisme is geen uitvoerartikel." Hij verzekert, dat de decreten van 29 Maart niet de minste wijziging brengen in Frankrijk's politiek in het Oosten, en dat de regeering zal voortgaan met hare bescherming te verleen en aan de Katholieke zendingen, die daar Frankrijk's naam bekend maken en er zijn invloed helpen uitbreiden.

Als minister van buitenlandsche zaken heeft de Freycinet zich in het eerste kabinet, dat hij presideerde, gekenmerkt door eene kalme, correcte en waardige houding. Met recht kon dan ook de heer Ferry, toen de regeering in November werd geïnterpelleerd over de oorzaken der crisis van 16 September, verzekeren, dat de buitenlandsche politiek daaraan ten eenenmale vreemd was.

Onder zeer moeilijke omstandigheden nam de Freycinet, zestien maanden nadat hij als voorzitter van het ministerie was afgetreden, op nieuw de vorming van een kabinet op

zich. Gambetta, die zoo menig ministerie had ten val gebracht, en als president der kamer steeds de rol van mentor had gespeeld tegenover hen, die achter de ministerieele tafel waren gezeten, had zich eindelijk laten bewegen, om zelf de regeeringstaak te aanvaarden. Het »grootte ministerie» was op 14 November 1881 opgetreden; de verwachtingen waren hooggespannen: het nieuwe kabinet zou in de binnenlandsche staatkunde belangrijke hervormingen invoeren; het zou ééne groote, vast aaneengesloten partij vormen uit de zoo jammerlijk verdeelde republikeinsche elementen; het zou — met of zonder oorlog — Frankrijk weder zijne plaats doen innemen aan de spits der beschaving. In het buitenland gaf men nauwlettend acht op ieder woord, iedere regeeringsdaad van den nieuwen minister, in wien men den aanstaanden president der Fransche republiek zag. Alleen de heer von Bismarck gaf dadelijk zijne meening te kennen, dat de nieuwe heerlijkheid niet van langen duur zou zijn. »Gambetta aan de regeering,” — zeide de Duitsche Rijkskanselier — »maakt op de zenuwen van Europa den indruk, alsof een man in de ziekenkamer op de trommel slaat.”

Het bleek weldra, dat die opvatting juist was. De groote patriot van de jaren 1870 en '71 was een heerschzuchtig man geworden, de roemrijke dagen van zijne dictatuur hadden hem gemaakt tot den voorstander van eene autoritaire regeering, mits het gezag wederom, zij het dan ook in meer of min constitutioneelen vorm, in zijn persoon werd geconcentreerd. Daarom wilde hij hervormingen, herziening der constitutie — mits beperkt tot *die* wijzigingen, welke *hij* nuttig en noodig achtte, en waartoe in de eerste plaats de *scrutin de liste* behoorde, van welken hij zich eene vaste, betrouwbare, aan den invloed der plaatselijke belangen, onttrokken meerderheid voorstelde. In den aanvang van zijne kortstondige ministerieele loopbaan zeide hij tot een buitenlandsch diplomaat: »Ik moet den *scrutin de liste* hebben; daardoor alleen

zal ik in staat zijn, Frankrijk tegenover het buitenland op waardige wijze te vertegenwoordigen. Ik wil niet deelnemen aan een Europeesch congres, zonder heer en meester van Frankrijk te zijn, en zonder dat mij de hoogste macht voor eene reeks van jaren verzekerd is." Geen algemeene, volledige grondwetsherziening dus, want indien men hiertoe besloot, zouden kamer en senaat, in congres vereenigd, ongetwijfeld van hunne rechten gebruik maken om hun eigen bevoegdheid uit te breiden ten koste van het gezag van de uitvoerende macht. En dit juist wilde Gambetta verhinderen.

De kamer doorzag den toeleg; zij wilde niet, dat — zooals de heer Andrieux het in het rapport der commissie voor de grondwetsherziening uitdrukte — de wil van één man zich stelde in de plaats van dien der natie. En een votum in dezen zin bracht op 26 Januari, na eene regeering van twee en een halve maand, het »grootte ministerie" ten val.

Doch in dien korten tijd had Gambetta nog meer gedaan, om de taak voor zijn opvolger te verzwaren. De verwarde toestand in Egypte, waar Arabi-Pacha, onder de leuze »Egypte voor de Egyptenaren", een vergadering van notabelen had bijeen geroepen, het ministerie naar zijne hand had gezet, den zwakken Khedive bedreigde, en niets onbeproefd liet, om den invloed der Europeesche mogendheden te ondermijnen, was voor Gambetta eene welkome gelegenheid om aan Frankrijk weder eene groote rol in het Europeesch concert toe te deelen. Doch in samenwerking met de zes groote mogendheden zou die rol zeker niet schitterend kunnen zijn, en daarom beproefde hij, met terzijdestelling van Duitschland, Oostenrijk, Italië en Rusland, alleen Engeland op zijne hand te krijgen. Lord Granville gaf in zóóver toe, dat hij, met Gambetta te zamen, eene dreigende nota naar Caïro zond, doch hij wilde zich tot niets meer verbinden, en in geen geval, zonder voorkennis en machtiging der overige groote mogendheden, met Frankrijk alleen in Egypte handelend op-

treden. Ook dit échec moest dus worden goedge maakt, zonder dat Frankrijk's belangen, die de heer de Freycinet in de vroeger door ons aangehaalde woorden had omschreven, aan de voorzichtigheid werden opgeofferd, die bij vraagstukken van internationalen aard een eerste vereischte is.

In zijne binnenlandsche staatkunde was de Freycinet aanvankelijk niet ongelukkig. Terwijl Gambetta zijne ambtgenooten onder de mindere goden had gezocht, had de nieuwe premier louter namen van goeden klank, mannen, die op een verleden konden wijzen, aan zich weten te verbinden. Doch reeds dit ging niet zonder opofferingen, en de Freycinet moest vooral aan zijne ambtgenooten Ferry en Say concessiën doen, die zijne vrijheid, om naar eigen inzicht te handelen, aanmerkelijk beperkten. Hij wist echter de kamer te bewegen, om de lang en veel besproken grondwetsherziening voorloopig tot gunstiger tijden uit te stellen, en daardoor was een groot struikelblok uit den weg geruimd. De onderwijswetten, die in 1880 op het verzet van den senaat waren gestuit, werden thans, óók door dit laatste lichaam, met groote meerderheid aangenomen. Eene wijziging der gemeentewet in democratischen geest, waardoor niet slechts aan de 33.000 kleinere, maar ook aan de 3000 grootere gemeenten van Frankrijk het recht werd gegeven, om haar eigen maires te kiezen, verwierf eveneens de goedkeuring der vertegenwoordiging.

Op Parijs alleen werd die wet niet van toepassing gemaakt, omdat het door de Parijzenaars gekozen hoofd eener *mairie centrale* eene macht zou bezitten, die in tijden van spanning voor de regeering en de vertegenwoordiging zeer gevaarlijk zou kunnen worden. Deze bedenking woog zóó zwaar, dat de president Grévy, die anders zelden zijne persoonlijke meening op den voorgrond stelde, weigerde aan een feestmaal bij de inwijding van het nieuwe stadhuis deel te nemen, tenzij men

hem verzekerde, dat bij die gelegenheid over de *mairie centrale* geen woord zou worden gerept.

Het Fransche protectoraat over Tunis werd tijdens het tweede ministrie de Freycinet bevestigd, daar Frankrijk de Tunesische schuld overnam, zich de inning der belastingen voorbehield en eene behoorlijke rechtsspraak organiseerde. Daardoor verviel de reden van bestaan voor de Europeesche financieele commissie, en konden de capitulatiën worden opgeheven, krachtens welke de in Tunis verblijfhoudende Europeanen alleen aan de jurisdictie der consuls van hun eigen nationaliteit onderworpen waren.

Andere feiten van minder belang op het gebied der binnenlandsche politiek kunnen wij in deze schets met stilzwijgen voorbijgaan. Wat de buitenlandsche politiek betreft, die zich bijna uitsluitend tot het Egyptische vraagstuk bepaalde, moet erkend worden, dat het ministerie de Freycinet zich aan een hinken op twee gedachten schuldig maakte en, door zijne pogingen om met alle bij deze zaak betrokken partijen op goeden voet te blijven, zich juist aan alle zijden vijanden op den hals haalde. De minister-president trachtte den overwegenden invloed van Engeland en Frankrijk te handhaven, maar was tevens tegenover Engeland even wantrouwend en terughoudend, als Lord Granville tegenover Gambetta was geweest. »Wij reserveeren onze toestemming tot ieder handelend optreden; wij willen geen maatregelen van dwang; wij willen evenmin de tusschenkomst van Turkije.» Zoo liet de Freycinet te Londen verklaren, en ieder zal toegeven, dat men aan een bondgenoot, die zóó spreekt, niet veel heeft. Het eenige resultaat was eene openlijke en tevens heimelijke tegenwerking van de Porte, die zich, en waarlijk met goede reden, door deze verklaring in hare soevereiniteitsrechten gekrenkt achtte. En in Egypte werd, ten gevolge van deze weifelende houding van Frankrijk, de toestand steeds dreigen-

der, totdat de katastrofe van 11 Juni — de moord op de Europeanen te Alexandrië gepleegd — bewees, dat het aan de oevers van den Nijl bloedige ernst begon te worden.

Nu greep de Freycinet een ander middel aan, dat wederom eene omkeering van de tot nu toe gevolgde politiek was. Op zijn voorstel kwam, den 23sten Juni, de conferentie van de gezanten der groote mogendheden te Constantinopel bijeen, en korten tijd daarna werd een Fransch eskader, met een Engelsch vereenigd, naar Alexandrië gezonden. Maar de Porte weigerde deel te nemen aan de conferentie, bij welke zij de eerste belanghebbende was, en toen de Engelsche admiraal op 11 Juli Alexandrië bombardeerde, stoomde de Fransche bevelhebber met zijne schepen naar Port Said.

Van dit oogenblik was het met Frankrijks invloed in Egypte gedaan. De conferentie te Constantinopel ging onverrichter zake uiteen. Op 8 Juli had de Fransche regeering een crediet van 8 milloen francs aangevraagd ten behoeve der vloot, en tien dagen later werd deze aanvraag in de kamer behandeld. Wat de regeering eigenlijk doen wilde, bleek niet duidelijk. Des te meer haastte zich Gambetta, om haar eene gedragslijn voor te schrijven. De credieten wilde hij toestaan, maar meer nog dan dit: de regeering moest volmacht hebben, om met Engeland eene expeditie tegen Arabi-Pacha te ondernemen.

De minister-president liet zich niet dringen en duwen in eene richting, die hij niet wilde inslaan. Als de tijd gekomen was, om in Egypte handelend op te treden, zou hij de kamer raadplegen. En de kamer, die gaarne een deel van de uitvoerende macht usurpeert, stond, ook nadat de regeering de interpretatie van Gambetta had afgewezen, de credieten met 224 tegen 64 stemmen toe.

Dit was ongetwijfeld een overwinning voor de regeering, maar nog denzelfden dag wachtte haar eene nederlaag. De

heer Blancsubé achtte het gepast, wederom aan te dringen op vervulling van de wenschen der Parijsche bevolking in de zaak der *mairie centrale*, en de minister van binnenlandsche zaken gaf, namens de regeering, een ontwijkend antwoord, dat vrienden en vijanden onstemmde. Eene eenvoudige motie van vertrouwen in het ministerie werd verworpen en eene tweede aangenomen, waarbij geconstateerd werd, dat de kamer tegen de invoering der *mairie centrale* was, en verwachtte dat de regeering met deze duidelijk uitgedrukte meening rekening zou houden. Hierop vroeg het ministerie zijn ontslag, maar de president der republiek weigerde het aan te nemen.

Doch de kamer had geen doodvonnis bedoeld. Zij schaarde zich aan de zijde van den president en legde een pleister op de wonde door reeds den volgenden dag met overgrootte meerderheid een votum van vertrouwen in de regeering aan te nemen. Dientengevolge bleef de Freycinet op zijn post, maar de kracht van het kabinet was gebroken en zijn prestige verdwenen. Negen dagen later werd eene nieuwe credietaanvraag, tot bescherming van het Suez-kanaal, verworpen, ofschoon deze vraag vrij wat beter gemotiveerd was dan de vorige. En thans was ook het lot van het ministerie beslist, en aarzelde Jules Grévy niet, om het ontslag, door de Freycinet en zijne ambtgenooten gevraagd, te verleenen.

Kort vóór den val van het ministerie-Gambetta was de Freycinet op buitengewoon eervolle wijze voor de tweede maal gekozen tot lid van den senaat; niet minder dan vier departementen hadden hem tegelijkertijd een mandaat opgedragen. Aan de debatten nam hij dikwijls een zeer belangrijk aandeel. Merkwaardig was vooral zijne rede tegen de door het ministerie Ferry voorgestelde conventiën met de zes groote spoorweg-

maatschappijen, die reeds door de kamer waren goedgekeurd, en waarmede zich later ook de senaat vereenigde. De onderzanding heeft inderdaad reeds getoond, dat deze conventiën voor den staat geen voordeel opleverden. In 1883 zagen velen daarin het eenige middel, om de Freycinet's reusachtig spoorwegplan van 1878 ten uitvoer te brengen, zonder aan den staat al te groote offers op te leggen. De berekening, die de minister van openbare werken mededeelde, en die den staat als commanditair der groote spoorwegmaatschappijen een belangrijk dividend beloofde, is echter niet uitgekomen; integendeel, de staat moet telkens bijpassen; de bedongen tariefverlaging wordt niet ingevoerd, omdat de verliezen dan nog grooter zouden worden, en om deze negatieve resultaten te verkrijgen, heeft de staat afstand gedaan van eene vordering van 700 millioen francs ten laste der groote maatschappijen, aan welke hij tevens de voordeeligste lijnen ter exploitatie overliet, terwijl hij zich verbond, dat gedurende een aantal jaren van naasting dezer lijnen geen sprake zou mogen zijn. De vernietigende critiek, waaraan deze overeenkomsten in de laatste kamerzitting hebben blootgestaan — de heer Allain Targé sprak zelfs van de »misdadige conventiën” — bewijst, dat de Freycinet goed gezien heeft, ofschoon in den senaat slechts veertien leden zich met hem tegen het regeeringsvoorstel verklaarden.

Na het onverwachte aftreden van het kabinet-Ferry trad de Freycinet wederom op als minister van buitenlandsche zaken in het kabinet-Brisson. Het was zijne tusschenkomst, die, in het laatst van 1885, bij de discussie over de Tonkincredieten, de regeering bewaarde voor eene nederlaag, die door iedereen onvermijdelijk werd geacht. En toen de heer Brisson toch zijn ontslag nam, was goede raad duur. Eene regeeringsmeerderheid was niet te vinden. De verkiezingen van 4 en 18 October hadden de rechterzijde en de uiterste

linkerzijde aanmerkelijk versterkt en de gelederen der opportunisten gedund. De aanhangers van den heer Clémenceau stonden tegenover de vrienden van Ferry bijna nog vijandiger, dan tegenover de coalitie van monarchalen en bonapartisten. Het linkercentrum was zwak en geïsoleerd; de opportunisten waren gegriefd en ontmoedigd; de radicalen, en door hun aantal en door hun bondgenootschap met intransigenten en revolutionaire socialisten minder dan ooit, »regierungsfähig», lieten desniettemin hun eischen luider klinken dan ooit te voren.

Onder zulke omstandigheden klopt men in Frankrijk bij den heer de Freycinet aan. En waarlijk, wederom gelukte het hem, een ministerie samen te stellen, en daarin de meest belangrijke groepen der linkerzijde te vereenigen.

De tijd is nog niet gekomen, om over dit derde ministerie de Freycinet een oordeel uit te spreken. Wij kunnen alleen constateeren, dat de premier tot nu toe de moeielijkheden, die hem beurtelings door alle partijen worden in den weg gelegd — hij zelf behoort tot geen der fractiën — met geduld en volharding, met talent en beleid heeft overwonnen. Een langen duur zouden wij echter ook aan dit kabinet niet durven voorspellen.

Het schijnt onvermijdelijk te zijn, dat in landen, waar het parlement een overwegenden invloed uitoefent op den gang van zaken, partijministeriën van tijd tot tijd worden afgewisseld door een *cabinet d'affaires*. Het hoofd van zulk een kabinet moet in den regel beginnen met de liquidatie eener zaak, die in alles behalve bloeienden toestand verkeert en door slecht beheer in schromelijke verwarring is gebracht. In zulk eene rol is de Freycinet op zijne plaats, en treedt hij telkens op nieuw met meer gezag op. Hij overziet den toestand, en begint met dien te beheerschen; want in oogenblikken van moedeloze verlegenheid stelt ieder vertrouwen in zijn eerlijkheid, zijn kunde en zijn goede bedoelingen. Doch

hij vergeet te veel, dat hij met menschen te doen heeft, en niet met cijfers, die zich zonder eenig verzet laten groepeeren. Hij tracht met het materiaal, dat hem tendienste staat, een hecht gebouw op te trekken, maar hij bedenkt niet, hoe weinig betrouwbaar de bouwstof is, hoe de weeke en kneedbare klei plotseling kan veranderen in eene harde en brooze massa, hoe het ijzer, dat heden stevig genoeg schijnt, om de gapende klove te overspannen, morgen zal buigen en breken als een riet.

Zelf vrij van allen politieken hartstocht, schat hij den invloed daarvan op anderen te gering. Zelf opgegroeid in eene wetenschappelijke omgeving, waar ieder zich buigt voor de macht van het bewijs, kan hij zich geen denkbeeld maken van de macht der phrase in parlement en volksvergadering. Zelf overtuigd, dat iedere samenwerking op staatkundig gebied gedeeltelijke opoffering van eigen inzicht eischt en wederzijdsche concessiën onderstelt, meent hij, dat anderen, even gemakkelijk als hij, zullen heenstappen over politieke verschillen, die in zijne oogen van geringe beteekenis zijn, maar waarmede volgens hen het welzijn van den staat gemoeid is.

Deze eigenschappen rusten hem toe met eene mate van optimisme, die hem voor de aanvaarding der moeielijkste taak niet doet terug deinzen; hij is de aangewezen man om als hoofd van het bestuur op te treden, wanneer de partijen met een wanhopig en hardnekkig *non possumus* tegenover elkander staan.

Het is eene troostrijke gedachte voor het Fransche volk, dat het in de Freycinet een man bezit, op wien het in moeielijke omstandigheden kan rekenen, en die vele malen bewijzen van zijne kunde en energie heeft gegeven, een staatsman, dien niemand van zelfzucht beschuldigt, een minister, die nooit den eerbied voor de volksvertegenwoordiging uit het oog verliest of de grenzen van zijn gezag beproeft te overschrijden.

»De democratie heeft verschillende dienaren noodig», —

zeide de Freycinet in 1876, toen hij te Parijs zijne candidatuur voor den senaat bepleitte. — »Naast de groote voorloopers staan de mannen, die zich de oplossing tot taak stellen van de vraagstukken van bestuur en organisatie, welke de toepassing der nieuwe denkbeelden met zich heeft gebracht. Ik zal een van die mannen zijn.»

Aan deze beloften, later bindend voor zooveel ruimer werkring, als hem in 1876 werd aangewezen, is de Freycinet in alle opzichten getrouw gebleven.

PROF. FAWCETT

HENRY FAWCETT.

Men ziet zoo velen tot eer en aanzien komen zonder andere verdienste dan een sierlijk talent en eene aantrekkelijke persoonlijkheid, dat het eene vreugd is, den levensloop te volgen van een dier stoere werkgeesten, die steeds inspanning zoeken, slechts het succès beoogen van 't geen zij behartigen, en het succès van hun persoon verwaarloozen; die elken arbeid, waarin zij nut zien, aanvaarden met te méér voorliefde naarmate hij zwaarder, en om 't even of hij dankbaar is; wien wij een groot deel van 't geen er goeds tot stand komt te danken hebben, maar die dikwijls onbekend en onbemind door de wereld gaan, omdat hun vierkant karakter de gaaf mist van het elk naar den zin te maken, en hun hooger eergevoel gruwet van al, wat strekt om kunstlicht te werpen op hun persoon. Wanneer zoo iemand, dank zijne verdienste, ondanks zijne levensopvatting, en trots de zwaarste moeilijkheden, nog vóór zijn dood naar waarde geschat wordt, dan is zijn leven inderdaad het bestudeeren waard, in meer dan één opzicht. Zoo iemand is Henry Fawcett geweest.

Hij werd den 26^{en} Augustus 1833 te Salisbury geboren. Zijn vader had daar eene lakenaffaire, en behoorde, hoewel niet

rijk, tot de gegoede en populaire ingezetenen; in 1832 was hij mayor der stad. Als warm liberaal onderscheidde Fawcett senior zich, tijdens zijn mayorschap, door een feestmaal te presideeren dat op de marktplaats werd gegeven ter eere van de aanneming der Reform-bill. Hij was een der toongevende vrijzinnige politici van de plaats; als meeting-redeenaar bij verkiezingen steeds ijverig werkzaam; de gastheer van Cobden, Bright en Moore bij eene anti-protectionistische propagandareis, die zij in 1843 naar Salisbury ondernamen. In deze omgeving deed de jeugdige Harry als kind zijne eerste staatkundige begrippen of neigingen op. Wat men op dien leeftijd hoort en ziet, blijft licht diep zitten, hoe weinig ook begrepen.

De goedleersche en goedhartige, lange, naar 't schijnt min of meer slungelachtige jongen doorliep aanvankelijk verscheidene locale scholen, zonder teeken te geven van eenigen bijzonderen aanleg. Hij had niets van een wonderkind; hij deed zijn werk goed en met belangstelling, meer niet. In 1849 en -50, op King's College school, onderscheidde hij zich voor het eerst door vorderingen in de wiskunde. Zijne kennis der klassieke letterkunde, waarvan een oppervlakkig vernisje in Engeland zoo hoog wordt op prijs gesteld, was daarentegen beneden kritiek; ook in moderne taal- en letterkunde bracht hij het destijds — en later — niet ver. In de wiskunde scheen zijne kracht te liggen. Op raad van den Dean van Salisbury zond zijn vader hem in 1852 naar de hoogeschool van Cambridge.

Cambridge heeft op den jongen man een beslissenden invloed gehad; en wel niettegenstaande het eigenlijke universitair onderwijs, althans destijds, allermint gedeugd moet hebben om een jongmensch te vormen en te ontwikkelen. Voor ons, aan onze universiteiten gewend aan geregelde leercursussen in alle takken van wetenschap, ligt in het stelsel van hooger onderwijs, dat destijds in Engeland floreerde

en ons publiek misschien uit Thackeray's »Pendennis'' min of meer bekend zal zijn, veel raadselachtigs. Het is misschien de sleutel tot al de deugden en al de gebreken der wetenschappelijke ontwikkeling van de meeste Engelschen, die thans in de maatschappij eene rol spelen. De universiteit, als zoodanig, had hare professoren, die in een uiterst beknopten »course of lectures'' sommige vakken of onderdeelen daarvan doceerden; doch deze »lectures'' werden weinig bezocht, en de graad van »Bachelor'' of »Master of Arts'' dien de universiteit verleende, gaf geen waarborg voor meer dan propaedeutische kennis. Toch werd er veel gewerkt; maar in de binnenkamers, en vrij wel zelfstandig. De universiteiten bestaan in Engeland uit een aantal afzonderlijke fundatiën, »Colleges'' geheeten, door hare stichters doorgaans ruim bedacht met aardsche goederen, welker opbrengst grootendeels gebruikt wordt om aan sommigen der bij elk College ingeschreven jongelieden, onder den naam van »Scholarships'' en »Fellowships'', belooningen voor wêlvolbrachte studie toetewijzen in den vorm van jaarlijksche inkomens, zóó groot, dat een leven van verdere studie er uit bekostigd kan worden, vooral daar de »Fellow'' ten deele op kosten van het »College'' leeft, en het gebruik heeft van de bibliotheek der instelling. »Fellows'' worden uit de bij elk College ingeschreven jongelieden door eene soort van coöptatie verkozen, maar alleen uit hen, die een wetenschappelijken graad verworven, of zich onderscheiden hebben bij een der zware vergelijkende examens, welke in twee of drie vakken jaarlijks worden opengesteld. Niets is er, wat herinnert aan onze faculteiten of gelijkstaat met onze doctoraten. De vakexamens, waardoor men in Fawcett's tijd te Cambridge de »University Honours'' verkreeg, liepen uitsluitend over klassieke letteren en wiskunde, en men bekwaamde er zich voor, door onder leiding van zoogenaamde »tutors'' vrij te werken, »reading for honours, or for a fellowship.'' Wie

iets anders tot zijne studie koos, vond slechts bij uitzondering geregelde leiding. Dientengevolge waren er twee soorten van studenten. Vooreerst de velen, wien het te doen was om het prædicaat van »B. A." of »M. A." te verwerven en daarna elders, b.v. op een advokatenkantoor of in een ziekenhuis, te gaan studeeren in rechten, medicijnen, of iets anders, dat leiden kon tot eene praktische loopbaan; voorts de weinigen, die zich een leven van studie hadden uitverkoren en wier doel een »Fellowship" was, dat hen in staat moest stellen tot zelfstandig doorstudeeren in wat zij verkozen, zonder verdere zorg voor examens of levensonderhoud. Zulk een stelsel vormt niet, zooals het onze, vele halfgeleerden; het levert vele mannen der praktijk zonder noemenswaardige theoretische vorming, en daarnaast enkele uitstekende denkers; de laatsten uit de weinigen, voor wie vrijgekozen, onbijgestane studie vrucht dragen kan en die zich hunne kracht reeds zeer jong bewust zijn. De meesten van hen, die Englands naam groot hebben gemaakt op allerlei gebied van abstracte wetenschap, zijn »fellows" van onderscheidene »colleges" geweest of zijn het nog; velen hunner hadden, zonder hun »fellowships," zich niet aan studie kunnen wijden.

Ook Fawcetts carrière draagt de sporen van dit universitair stelsel.

Aanvankelijk was de wiskunde wat wij »zijn vak" zouden noemen; doch zij was voor hem slechts het middel ter verkrijging van »honours" en een »fellowship." Een hartstocht maakte zij niet in hem gaande. Schrander en practisch, koelbloedig, vol van gezond verstand en zonder imaginatie, bezat hij meer aanleg voor de studie der werkelijkheid dan voor die van verheven abstractien. Hij dong in 1856 mede naar den titel van »Wrangler" voor de wiskunde, doch slaagde niet. Intusschen deden het afgelegde examen en zijne erkende bekwaamheid hem het formeele hoofddoel zijner

universitaire studie bereiken; met Kerstmis 1856 werd hij tot »Fellow» van Trinity College verkozen. Het aan die positie verbonden inkomen bedroeg £ 250; met die som, en de niet zeer ruime toelagen die zijn vader hem geven kon, begon de jonge man de wereld.

Hij had inmiddels te Cambridge méér gedaan, dan de voor het »Tripos»examen noodige mathesis aanleeren. De vrije wetenschappelijke atmosfeer had hem tijd gelaten, om zich zelfstandig, overeenkomstig zijn aanleg te ontwikkelen, zijne aandacht te schenken aan de ontwerpen die hem het meest aantrokken, in of buiten den kring der academische studien. De richting van zijn geest was dan ook reeds destijds zoo stellig mogelijk bepaald. De politieke wereld had hij gekozen als tooneel van zijn levensloop. In brieven, tijdens zijn verblijf te Cambridge vóór 1856 geschreven, sprak hij het onverholen uit, dat de parlementaire loopbaan zijne roeping en zijne begeerte was.

Tot voorbereiding voor die loopbaan bood Cambridge nu destijds weder voordeelen, die men aan onze universiteiten mist. De geringe plaats, die theoretische ontwikkeling en examenstudie innamen in den geest der studenten; de geheele inrichting der universiteit, minder eene afgesloten school voor jongeren dan wel een middenpunt van omgang voor en met allen, die als »Fellows» van de onderscheiden collegiën aan haar verbonden bleven, doch sedert lang hun maatschappelijken, veelal hun staatkundigen weg waren opgegaan; dit alles droeg er toe bij, dat onder de jongelieden te Cambridge een opgewekt staatkundig leven bestond. In de »Union,» de debating-club der universiteit, werd steeds met voorliefde en ijver de politiek van den dag besproken. De studenten volgden niet zelden de zittingen van het Parlement; zij lazen, wat op staatkundig terrein geschreven werd; en vooral, zij konden voortdurend omgaan met mannen, wien de praktijk der staatkunde niet vreemd was. Reeds vóór

zij de universiteit verlieten, hielden zij als 't ware bij traps-gewijze overgangen op, als leden eener afgesloten studenten-wereld buiten de maatschappij te staan. Fawcett was te Cambridge een ijverig spreker in de »Union." Reeds in 1856, vóór hij zijn Fellowship van Trinity verwierf, te Londen gevestigd om de practische rechtsstudie aantevangen, die hij als voorbereiding voor de parlementaire loopbaan wenschelijk vond, oefende hij zich ook dáár voortdurend in het openbaar debat. Zijn strijdperk was de »Westminster Debating Society," eene vereeniging van jonge advocaten en journalisten, waar al de vormen van het Lagerhuis in acht werden genomen. Men verhaalde destijds, dat een bekend staatsman eens bij vergissing in dit gezelschap zou zijn beland, meenende in het Lagerhuis te wezen; en dat hij zijne dwaling eerst zou ontdekt hebben, toen hij gewaar werd dat er geen vervelende redevoeringen werden gehouden en er niemand sliep onder het debat. In dezen parlementairen mikrokosmos was Fawcett spoedig de leider der uiterste linkerzijde. Hoewel nog, als student, later als Fellow, aan Cambridge verbonden, leerde hij niet alleen vraagstukken van staatkunde, belasting en wat dies meer zij van alle kanten bezien, maar ook met menschen omgaan, zijne gedachten vormen en uiten, op eene wijze, die zeker de allerbeste voorbereiding was voor de door hem gekozen loopbaan. Van de rechtsstudie kwam inmiddels weinig, vooral door eene slepende oogziekte, die hem omstreeks dezen tijd bemoeilijkte in lezen en schrijven.

In deze phase van zijn leven trof hem, wat voor lieden van weeker metaal een vernietigende slag zou zijn, doch hem, alles te zamen genomen, misschien eer tot nut heeft gestrekt dan tot schade.

Den 17en September 1858 was Fawcett, in de omstreken van Salisbury, op de jacht in gezelschap van zijn vader, met wien hij van kindsbeen af door een innigen vriend-

schappelijken band vereenigd was gebleven. Zij joegen een terrein af, waar de jonge man (die altijd een stil, maar ernstig minnaar van natuurschoon was geweest) als kind gespeeld had en dat hij steeds als een der liefelijkste landschappen van Engeland is blijven prijzen. De beide jagers schijnen elkanders bewegingen niet goed te hebben gevolgd. Althans de vader, die aan één oog een begin van cataract had, vuurde op eene patrijs, zonder te zien dat de zoon zich nagenoeg in de richting van zijn schot bewoog. De vogel kreeg de volle lading; maar in elk der oogen van den jongen man drong, door de glazen van een gekleurden bril dien hij droeg, één enkele afgedwaalde hagelkorrel. Waren het geen »spreihagels" geweest, en had het glas hunne kracht niet nog verder gebroken, het luttele lood was misschien in de hersenen gedrongen en had aan het leven van onzen held een eind gemaakt. De matte korrels bleven achter in de oogen steken; en zij zijn er nooit uit verwijderd. Het was Fawcett's afscheid van het licht geweest, die laatste oogopslag, die hem het landschap, warm gekleurd door de dalende herfstzon — nog kort vóór zijn dood beschreef hij het met liefde — had doen genieten in zijne rustige schoonheid. Niet bloedig, zelfs niet pijnlijk was hij gekwetst, maar onherroepelijk blind voor zijn leven.

Zulke momenten zijn vooral dáárom voor iemands toekomst beslissend, omdat zij het karakter op eene uiterste proef stellen. Wie een dergelijke proef zonder zwakheid doorstaat, kan verder in alle omstandigheden en tegenover alle bezwaren op zichzelf rekenen; en Fawcett doorstond haar zonder één oogenblik van ontmoediging, zelfs zonder merkbare ontroering. Hij heeft later betuigd, dat hij oogenblikkelijk, toen het licht uit zijne oogen verdween, den vollen omvang van de ramp besepte; maar terstond ook voelde hij zich er tegen opgewassen. Eer de radelooze vader nog tot bezinning gekomen was, had de zoon zijne plannen

voor de toekomst opnieuw overwogen met het oog op zijn nieuwen toestand, en besloten ze niet te laten varen. Toen men hem had thuis gebracht, was hij even bedaard als voorheen; want zijn levensweg stond even scherp afgebakend vóór hem. En zij, die hem steeds gadesloegen, getuigen dat die kalmte zich ook later slechts ééns verloochend heeft. Ruim een jaar na het ongeval werd beproefd, één der oogen door het maken van eene kunstmatige pupil te redden; toen eenige dagen na de operatie het verband werd weggenomen en zelfs geen spoor van gezichtsvermogen bleek te bestaan, liet de patient voor het eerst en voor het laatst ontmoediging blijken. Maar ook op dat bittere oogenblik bleef het besef, dat hij boven zijn noodlot stond, hem bij. Fawcett is nooit een dergenen geweest, die gaarne dichters citeeren. Hij las hen weinig en onthield hen slecht; fantasie had hij niet, en zoomin als zijn geest, plooidde zijn geheugen zich naar het sentimenteetele. Maar, sprekend over zijn ongeluk, en bijzonder over de mislukte operatie, haalde hij later wel eens de verzen aan die Shakespeare zijn Hendrik den Vijfde in den mond legt, aan den vooravond van den naar allen schijn hopeloozen slag bij Agincourt:

»There is some soul of goodness in things evil
Would men observingly distil it out.»

Zoodra zijne gezondheid het toeliet, zocht de blinde den kring weer op, waar hij, met behulp van een voorlezersecretaris, en omgeven door belangstellende vrienden, verdere verstandelijke ontwikkeling kon vinden. Hij toog naar Cambridge terug, om er als Fellow van Trinity Hall een leven te leiden, waarin rustige studie en druk gezellig verkeer elkaar in evenwicht hielden, en deelneming aan het politiek leven zoowel aan studie als aan gesprekken voort-

durend voedsel gaf. Men zag in de conversatiezaal van Trinity geleerden van allerlei leeftijd en studievak, en ook dikwijls bekende staatslieden verschijnen; de kring, die dáár gewoonlijk zijne avonden doorbracht, had het onschatbare voorrecht van alle mogelijke onderwerpen te hooren bespreken door deskundigen van rijpe ervaring, af en toe samengebracht door den *esprit de corps*, die de »Trinity men» niet licht verliet. In dien kring was Fawcett een der meest gewilde elementen, en wel niet het minst door zijne onverstoorbare opgeruimdheid. Immers er werd niet alleen geredeneerd, maar ook geredekaveld, ja gebabbeld, en veel gelachen; en de blinde dischgenoot was om zijn daverend lachen beroemd. Hij zocht de gezelligheid met groote voorliefde; het was hem na zijn ongeluk, veel meer dan vroeger, eene behoefte, het leven te genieten zooveel als in zijne omstandigheden maar eenigzins mogelijk was. Daarvoor gaf hij zich allerlei moeite. Pas te Cambridge terug, leerde hij rooken, en beproefde hij muziek te leeren, 't geen echter afstuitte op volslagen gebrek aan aanleg. Lichaamsoefeningen, waarvan hij vóór zijne blindheid een matig liefhebber was, werden sedert zijne meest geliefde ontspanning. Hij verscheen trouw op de rivier als werkend lid van een der roeiclubs, die een goed deel van den tijd der Engelsche studeerende jeugd in beslag nemen. Hij was een hartstochtelijk wandelaar, en wist al spoedig overal den weg in zijne duisternis; was hij eenmaal daarmee vertrouwd, dan had degeen, die hem als gids vergezelde, dikwijls moeite om naast hem te blijven. De liefde voor natuurschoon bleef hem bij in zijne blindheid; hij wist een landschap als 't ware te voelen en te genieten, zonder het te zien. Het was niet alleen belangstelling in het behoud der uitspanningsplaatsen voor den werkenden stand, maar ook persoonlijke gehechtheid aan bosch en heide, die hem tot aan het eind van zijn leven in het Lagerhuis heeft doen optreden als

onvermoeid voorvechter, ja niet zelden als voorsteller van maatregelen tegen het kappen van voor 't publiek toegankelijke domeinbosschen, en het verdeelen van sommige markgronden. Voor zichzelf, en *a fortiori* voor minvermogenden, bleef hij tot het einde prijs stellen op alle gelegenheden tot lichaamsbeweging in de open lucht. Zoodra er ijs lag, zag men hem schaatsenrijden te Londen op de Serpentine, te Cambridge op de Cam; natuurlijk onder geleide, maar dan ook met een strek die aan vastheid en snelheid niets te wenschen overliet. Het paardrijden is eerst later een zijner lievelingsvermaken geworden; in de dagen van zijn »fellowship» was deze uitspanning hem te duur. Maar vooral voor het visschen met den hengel had hij, trouwens reeds sedert zijne jongensjaren, een waren hartstocht. Gedurende zijne latere carrière was hij in het vischseizoen steeds gaarne de gast van de grondeigenaars in het Lagerhuis, die zalm- en forellen-visscherijen bezaten; en de vaardigheid, waarmede de blinde het omslachtige vischtuig hanteerde dat hierbij te pas komt, was vermaard in de wereld van het sport.

Bij dit alles bleef, in het Trinity-tijdvak van zijn leven, studie voor Fawcett de hoofdzaak, en op die studie drukte Trinity zijn stempel. Uitsluitend en eenzijdig gevormd door eene meestal wiskundige propædeusis, en daarna geheel aan eigen directie overgelaten, wendden de jonge »college dons», met wie onze held destijds dagelijks verkeerde, hun gescherpte intellectueele krachten op allerlei zaken aan, maar altijd met eene eenzijdigheid, die het onvermijdelijk gevolg was van de geheel Engelsche vorming van hun geest. Men bezat in dien kring zonder uitzondering een geoeffend denkvermogen, eene volkomen minachting voor alle sentimentaaliteit, een diepe vereering voor »stubborn facts», voor het stellige, het onafwijsbare, en daarbij een aanzienlijken ijver; maar van algemeene ontwikkeling was men vrij wel verstoken. Al deze deugden en gebreken bezat Fawcett ten

volle. Hij was een overtuigd bewonderaar en voorvechter van het stelsel van opvoeding, dat in Cambridge destijds op zijn toppunt stond: hard werken in één vak, weinig of niets voor al het overige. Zijne opvoeding had geen ruim gebied voor zijn verstand geopend; en in dit tijdperk van zijn leven voelde hij de behoefte aan verruiming niet, en wijdde hij zich geheel aan intensieve bewerking van één terrein. Wat méér is, door zijne gebrekkige bekendheid met vreemde talen, vermoedelijk ook doordat hij zonder de hulp van een amanuensis noch lezen noch schrijven kon, bleef hij zelfs op dit terrein min of meer beperkt in zijn gezichtskring, en ontoegankelijk voor de nieuwe wegen, daarop door niet-Britsche denkers geopend.

De economie werd in dezen tijd zijn studievak. Stuart Mill, destijds op het toppunt zijner glorie, had voor hem een onweerstaanbare aantrekkingskracht. In December 1859 schreef hij aan den, hem persoonlijk nog niet bekenden meester: »Sedert drie jaren hebben uwe boeken mij opgevoed; en voor die opvoeding voel ik eene dankbaarheid, die mij noopt te doen wat ik kan tot verspreiding van de onschatbare waarheden, die in elke bladzijde van uwe geschriften zijn opgesloten.» Ook Smith en Malthus las hij; Ricardo's scherpe en gedrongen redeneerwijs had voor den met wiskunde gevoeden Cambridgiaan eene natuurlijke aantrekkelijkheid; maar Mill was voor hem een profeet, aan wiens leiding hij zich overgaf. Persoonlijke omgang met den meester versterkte eerlang diens invloed. Fawcett's systeem van theoretische economie zou men aldus kunnen kenschetsen: hij was een Milliaan.

Dit blijkt natuurlijk vooral uit zijn wetenschappelijk hoofdwerk: het »Manual of Political Economy,» verschenen in 1863, geschreven in de eerste jaren van zijn verblijf te Cambridge als »fellow» van Trinity, op aansporing van den uitgever Macmillan, die af en toe in Fawcett's kring verkeerde.

Het zou niet veel te veel gezegd zijn, zoo men dit boek in hoofdzaak eene reproductie noemde van Mill's »Principles of Political Economy." Indeeling en wijze van behandeling der stof zijn nagenoeg dezelfde; in het eerste gedeelte komen plaatsen vóór, die het waarschijnlijk maken dat het door blindheid gescherpte geheugen van den schrijver hem verleidde tot onbewust plagiaat. Niettemin zijn er belangrijke verschilpunten. Fawcett was b.v. niet, zooals Mill, van aanleg socialist. Waar Mill den grondeigendom afbreekt, of hem althans geen ander recht van bestaan wil laten dan de door den grondeigenaar aangebrachte grondverbeteringen, volgt de leerling den meester niet; nog in de laatste editie van het »Manual" (1883) bestrijdt hij uitdrukkelijk Mill's jongste voorstellen tot nationaliseering van het »unearned increment"¹ der waarde van den grond. Doch wat Fawcett's werk het meest, en het gunstigst, van dat van Mill onderscheidt, is zijne voorliefde voor de studie der feiten. In dit opzicht schiet Mill tekort; waar hij voorbeelden geeft tot toelichting van abstractiën, zijn die voorbeelden meest nog fictieve casuspositiën; het beginsel, langs den weg der zuivere logica gevonden en uitgewerkt, bevredigt hem geheel. Fawcett daarentegen, die als abstract denker ver beneden Mill staat, werd door zijn schranderen, practischen, zoo men wil alledaagschen aanleg en zijne warme belangstelling in de dagelijksche economische gebeurtenissen op eene andere baan geleid; zijn boek bevat een tamelijken voorraad mededeelingen uit het gebied van wetgeving en statistiek, dien hij, daardoor de waarde van zijn boek niet weinig verhoogend, tot in de laatste editie zorgvuldig heeft bijgewerkt en aangevuld. Zijn vriend en biograaf Leslie Stephen deelt mede, dat men naar zijne opvatting economische beginselen

¹ De méérwaarde, die de grond door stijging der pachten verkrijgt, zonder toedoen van den grondeigenaar.

eerst kon begrijpen wanneer men ze voelde werken in het dagelijksche leven. Reeds als kind stelde hij belang in de prijzen van brood en van koffie; de theorie was voor hem slechts middel, de werkelijkheid hoofdzaak. Had hij in Duitschland geleefd of zelfs de werken der moderne Duitschers gelezen — en dat hij dit zou hebben gedaan bleek mij nergens — hij was denklijk een overtuigd aanhanger, en met zijn geheugen voor feiten misschien een der corypheën geworden van de historische school. Had Mill's overwegende invloed hem niet als 't ware aan zichzelf ontrukkt, had zijne blindheid de studie der eigenlijke historische bronnen, waarbij geen voorlezer helpen kan, niet voor hem gesloten, ik houd het er voor dat hij eer in de richting van Rogers zou hebben gewerkt, en in elk geval zou hebben vermeden wat de zwakke zijde van zijn »Manual'' vormt — het hinken op twee methoden. De theorie nam hij gaaf, en zonder veel kritiek, uit handen van den meester der logische richting aan; maar hij kon zich niet tot bloote theorie bepalen en tusschen hetgeen Mill en 't geen de werkelijkheid hem leerde mist men wel eens het ware verband. Zijn theoretisch hoofdwerk, het »Manual'', is dan ook naar mijne opvatting niet zijne beste pennevrucht. Zijne latere economische werken, grootendeels samenvattingen van 't geen door hem als hoogleeraar telkens in een cursus was gedoceerd,¹ zijn veel belangrijker, en zullen hunne plaats in de literatuur van het vak zeker veel langer handhaven dan het »Manual.''

¹ Nevens eenige brochures en gedrukte redevoeringen over politieke aangelegenheden van den dag, en eens reeks van artikelen in de *Fortnightly Review*, de *Nineteenth Century* en andere tijdschriften, kwamen op de hier bedoelde wijs de volgende belangrijke werken tot stand:

The Economic Position of the British Labourer (1865).

Pauperism, its Causes and Remedies (1871),

Free Trade and Protection (1878).

Voor al het laatste is bij uitstek lezenswaard.

Des schrijvers kracht lag in het practisch en grondig behandelen van concrete onderwerpen, niet in het uitwerken van een systeem der geheele wetenschap. Het veel omvattend abstract denk- en redeneervermogen, tot dit laatste vereischt, heeft Fawcett nooit bezeten; een eigenlijk meesterschap had hij alleen in het doorwerken en van alle kanten bezien van een beperkt gebied, dat zonder groote synthetische gaven beheerscht kan worden. »Mastering facts” — wie geeft ons eene vertaling voor de bij uitstek Engelsche uitdrukking, die zelfs door »zich in de feiten inwerken” nog niet behoorlijk weergegeven is? — dit was zijn talent; en een korte leercursus over een bepaald economisch onderwerp, waaruit dan later eene monografie ontstond, was voor dezen specialen, meer practischen dan abstracten aanleg het voordeeligste arbeidsveld. Vandaár dat Fawcett, die zijne economische doctrine, grootendeels uit zwakheid in synthese, van Mill copieeren moest, sterk was als essayist over quaestiën als pauperisme en handelspolitiek, en sterker nog als practisch staatsman. Door zich voor de politieke loopbaan te bestemmen, toonde hij, zichzelf van den aanvang af zeer goed te hebben begrepen; eerst als minister van posten kwam zijn aanleg later tot zijn volle recht. — Doch niet vooruitgelopen!

Niettegenstaande zijne zwakke zijden, maakte het »Manual” een geenszins onverdienden opgang, en droeg het voor den schrijver al dadelijk tastbare vruchten. In October 1883, negen maanden na het verschijnen van Fawcett's boek, viel het hoogleeraarsambt in de economie te Cambridge open. De benoeming moest geschieden door het kiezerscorps der Universiteit, bestaande uit de aldaar gevestigde personen, die te Cambridge den graad van Master of Arts hadden behaald, benevens eenige academische autoriteiten. Er waren vier kandidaten; Fawcett, twee minder bekende »resident M. A.'s” van Cambridge, en Henry Dunning Mac Leod,

die echter niet alleen geen »resident'' was, maar den, ook buiten den gerichtskring der Mill-Ricardianen misschien niet geheel onverdienden, naam had van een economisch ketter, terwijl sommige der meest gevierde orthodoxen, Mill aan 't hoofd — maar het zij er bijgevoegd, ook Thorold Rogers, destijds hoogleeraar in de economie te Oxford — Fawcett met warmte aanbevalen. Mac Leod's kansen waren onbeduidend; de twee andere Cambridgianen, beiden Fellows van St. John's College, maakten, hoewel geen van beiden een wetenschappelijke reputatie bezat, den strijd aan de stembus buitengewoon heet. Volgens 't geen Leslie Stephen er van mededeelt — eene bijdrage tot de waardeering van de destijdsche organisatie der Engelsche hoogeschoolen! — werd die strijd vooral door corpsgeest en persoonlijke vriendschap van de kiezers met de kandidaten gevoed. Alle kiezers van St. John's stemden voor een hunner college-genooten; en enkel aan de omstandigheid, dat geen van deze beiden zich terugtrok en de stemmen van St. John's dus verdeeld waren, had de schrijver van het »Manual'' zijne verkiezing tot hoogleeraar, met eene kleine meerderheid, te danken. (27 November 1863).

Hoogleeraar zijn was, evenzeer als student zijn, aan eene Engelsche hoogeschool destijds geheel iets anders dan aan onze universiteiten. De doorgaans zeer slecht bezochte ¹ »course of Lectures'', welker jaarlijksche voordracht de éénige plicht

¹ Om de collegezalen te vullen, is een tijdlang te Cambridge het bezoeken van sommige colleges voor de studenten verplichtend gesteld. Toen deze bepaling in 1876 werd ingetrokken, had ook Fawcett in 't begin bijna geen hoorders meer; eerst later, toen hij minister was, volgde men zijne voordrachten beter. — De meeste professoren te Cambridge waren in 1876 vóór het opheffen der verplichting tot collegehouden; en wel omdat die verplichting hen stelde voor de keus van, of het peil hunner voordrachten aanmerkelijk te verlagen, of door de gedwongen hoorders niet begrepen te worden! (Leslie Stephen, p. 123).

van den hoogleeraar als zoodanig was — voor het afnemen der examens bestonden speciale beambten en de persoonlijke leiding der studenten, voor zoover zij geleid werden, was het werk der »tutors» — besloeg slechts een gering aantal lesuren in 't jaar, en de hoogleeraar behoefde niet meer dan achttien weken 's jaars in de Universiteitsstad metter-woon door te brengen. Het tractement van Fawcett's nieuwe betrekking bedroeg £ 300. Gevoegd bij het inkomen uit zijn fellowship, maakte deze som hem voor 't eerst financieel onafhankelijk. Tot zijn dood toe is hij hoogleeraar gebleven; zijne latere werken zijn, als gezegd, grootendeels uit zijne colleges ontstaan.

Den velen vrijen tijd, dien zijne nieuwe betrekking hem liet, besteedde Fawcett aan arbeid op het gebied zijner eigenlijke levensroeping — de politiek.

Hij had die trouwens nooit uit het oog verloren. Getrouw aan zijn voornemen, terstond na het noodlottige geweeschot opgevat, om zijne levensplannen onveranderd dóór te zetten, was hij reeds kort na zijn ongeluk begonnen, in het openbaar over politieke en economische quaestien van den dag te spreken. In September 1859 hield hij voor het eerst, in eene bijeenkomst der »British Association» te Aberdeen, eene voordracht over den maatschappelijken en economischen invloed der laatste goudontdekkingen. Destijds nog geheel onbekend, toonde Fawcett hier zijne kracht. De schranderheid van den blinden spreker, de helderheid van zijne voorstelling, zijn verbazend geheugen voor cijfers en feiten, zijn practisch gezond verstand, maakten hem bij uitstek geschikt om juist zulk een onderwerp met virtuositeit mondeling en contradictoir te behandelen. Sedert hield hij talrijke voordrachten op vergaderingen der »British» en der »Social Science Association,» en kwam hij bij deze gelegenheden met de voornaamste politieke mannen van den dag in aanraking. Onder zijne vrienden uit deze periode

bekleedt Thomas Hare eene plaats, wiens plan van een proportioneel kiesstelsel Fawcett in 1860 hielp verdedigen in eene brochure, die echter geen succes had. Dit was eene daad van radicalisme, en de schrijver der brochure aarzelde dan ook niet zich »a Radical'' te noemen. Mill, die evenzeer voor Hare's kiesstelsel, al of niet gewijzigd, zijn best deed, had ook hier weder op Fawcett's handelingen een doorslaanden invloed. Beiden zagen in deze »onbekrompen uitbreiding van het kiesrecht'' een voorbehoedmiddel tegen de gevaren der democratie.

De weg naar het Parlement ligt zelden glad en effen, en zelfs niet altijd rechtuit. Allermint in Engeland, waar reeds destijds, bij beperkt kiesrecht, degeen zich gelukkig mocht prijzen, die hem aflegde zonder al te veel te hebben gesprongen, gedraaid of gekropen; ook is daar te lande de reis eene bij uitstek dure. Het candidatenleven, dat Fawcett van 1859 tot 1866 leidde, had intusschen voor hem niet veel afschrikkends. Het afleggen van staatkundige geloofsbelijdenis en het zich laten ondervragen op meetingen was hem eene welkome gelegenheid om zich bekend te maken als kundig en geoefend debater en slag te krijgen van het omgaan met het kiezersvolk. Wat het verdere betreft, hij begon den strijd met twee excentrieke stelregels: nooit een beginsel te verloochenen of voortewenden, en nooit geld uit te geven voor eene verkiezing, tenzij aan lokaalhuur en drukkosten. Daarmee was de weg geopend voor iemand met een onbuigzaam karakter en zonder vermogen; doch dat het niet vlot ging, is bij zulke gegevens geen wonder. In November en December 1860 voerde hij zijn eersten verkiezingsstrijd, en wel terstond in een aanzienlijke »borough,''¹ Southwark, waar hij zich als krachtig en overtuigend redenaar deed kennen en de lieveling der

¹ Kiesdistrict.

publieke meetings werd, doch kort vóór de verkiezing het geraden achtte zich terug te trekken. De bekende Layard was tegenover hem in het krijt getreden, en Fawcett's blindheid was bovendien in de hand zijner tegenstanders destijds nog een krachtig wapen, dat zonder schroom werd gebruikt. Doch het bleek, reeds bij dezen eersten mislukten veldtocht, welke kracht hij juist aan die blindheid ontleende. Jan Rap, op publieke verkiezingsmeetings de baas en in zijn element, schijnt in Engeland iets ridderlijks te hebben; de blinde spreker werd betrekkelijk zelden met geraas, gehuil en de gebruikelijke werptuigen begroet. Daarbij sprak hij zeer goed. De voortdurende oefening van het geheugen en de gewoonte van dicteeren, hem door de blindheid opgelegd, hadden hem een meesterschap over feiten en cijfers en eene vaardigheid in het improviseeren doen verkrijgen, die op het meer ontwikkelde deel van het publiek grooten indruk maakte en vooral op besloten kiesvergaderingen hem menig succès verwierf. Niettemin bleef hij vijf jaren lang zoekende naar constituenten. Allerlei vacatures in de linkerzijde van het Lagerhuis gaven aanleiding tot informatien en voorloopige stappen, die telkens tot niets leidden. In het begin van 1863 scheen zich eene bij uitstek gunstige gelegenheid voor te doen. De zetel voor Cambridge kwam open; Cambridge, welks kiezers juist die aan de universiteit verbonden jonge geleerden waren, onder welke Fawcett vele en trouwe vrienden had. Doch, dank zij zijne, door artikelen in dagbladen en in »Macmillan's Magazine" inmiddels meer en meer gevestigde reputatie als radicaal, bleef ook deze deur gesloten. Eene krachtige partij aan de universiteit was conservatief en kerkelijk in den zin der Church of England; en de candidatuur van iemand, die zich bijna dagelijks uitliet ten gunste van de afschaffing der Churchrates¹, van de toelating

¹ Kerkelijke belastingen.

van niet-leden der staatskerk tot universitaire betrekkingen, en van aanzienlijke uitbreiding van het kiesrecht, ontmoette dus veel oppositie. Bovendien kostte eene onhandigheid van Fawcett's verkiezingsagent hem een aantal liberale stemmen, en, ditmaal voor het eerst in stemming gekomen, werd hij door den conservatieven candidaat met eene vrij geringe meerderheid geslagen. Eene tusschentijdsche verkiezing te Brighton, waar drie liberale kandidaten tegenover elkander stonden en Fawcett's mannelijke en energieke welsprekendheid het oproerigste en brutaalste publiek der verkiezingsmeetings tot zwijgen en aandachtig luisteren bracht, leidde tot een eervollen, doch even onbevredigenden uitslag. Eindelijk, bij de algemeene verkiezing van 1865, veroverde hij een der twee zetels, die ditzelfde Brighton in het Lagerhuis bezette. Dat zijne blindheid hem noch voor studie, noch voor publiek debat ongeschikt maakte, hadden zijne inmiddels verschenen geschriften en zijn onverpoosd optreden als gewaardeerd en boeiend spreker voldoende bewezen. De winkeliers van Brighton deden een ander bezwaar gelden: Fawcett was een warm voorstander der coöperatieve beweging, welker ontwikkeling hij van den aanvang af, óók door persoonlijke aanraking met de voorvechters van Rochdale, met warme belangstelling gevolgd, en met alle inspanning bevorderd had. Ook was hij arm, en kon dus »weinig laten verdienen." Beide bezwaren waren iemand van zijn karakter welkom; door ze aantevatten en tentoontestellen zonder zweem van buigen of ontzag, gaf hij een nieuw en overtuigend blijk van finkheid en beginselvastheid. Die twee eigenschappen, veel méér dan zijn wetenschappelijke naam, zijn het dan ook geweest, die in Februari 1865 Fawcett zijn aanvankelijk levensdoel, het lidmaatschap van het Lagerhuis, deden bereiken.

Voor een democraat van gestel en karakter, zooals Fawcett, hooft dit jaar 1865 een bij uitstek gewenscht tijdsgevoel, om de langgewenschte staatkundige loopbaan aan te vangen.

Palmerston overleed in October van dat zelfde jaar; het kabinet telde in Lord Russell en Gladstone twee reformers, van wie de eerste, in de voorrede eener in 1865 verschenen uitgaaf zijner *British Constitution*, opnieuw met warmte zich ten gunste der vertegenwoordiging van den werkenden stand, met zijne »sound morals and clear intelligence" had uitgelaten, en de laatste een jaar te voren het stemrecht van al wie niet persoonlijk ongeschikt of om politieke redenen gevaarlijk was, in het Lagerhuis zelf als einddoel der Reformbeweging had gekenschetst. Den dertienden Maart 1866, terstond bij de indiening der Reformbill door Gladstone, hield Fawcett zijne eerste rede. Het ontwerp behelsde niet het werklieden-stemrecht, doch het gaf onzen democraat de stof, in het Parlement tot eene krachtige uiting van vertrouwen in de politieke bekwaamheid van den arbeidersstand, en iets later, op eene meeting van Brightonsche kiezers, tot eene lofrede op Gladstone, »den toekomstigen grooten leider van het Engelsche volk." Doch slechts gedurende ééne zitting bleef Fawcett een trouw partijlid. Reeds in 1867, na den val van Gladstone en zijn ontwerp, trad hij op als een der leiders van de radicaal-democratische »tea-room party" bij de behandeling van Disraeli's Reformbill,¹ tegenover Gladstone als hoofd der liberale oppositie. Ook sprak hij, in dit debat, nog ten gunste van Mill's amendement (stemrecht voor vrouwen.) Van dat oogenblik

¹ Nadere bijzonderheden omtrent deze ontwerpen en hunne lotgevallen vindt de Nederlandsche lezer het gemakkelijkst en het volledigst in de dissertatie van mr. Macalester Loup »Geschiedenis van het Engelsche kiesrecht," Leiden 1879.

af wist het Lagerhuis en wist de liberale partij, wat zij hadden aan den blinden radicaal. Niet vragen naar partijbelang of partijdicipline; slechts de ruimst mogelijke »franchise» begeeren, en bestrijden, zoo noodig, al wie minder gaf, ook al gaf hij veel; optreden tegen alle privilegiën der hoogere klassen, voor alle vermeerderingen van welstand, macht en invloed der lagere, zonder omzien, steeds met dezelfde vierkante consequentie; ziedaar Fawcett's houding, zoolang hij in het Lagerhuis gezeten heeft.

Nadat Disraeli's Reformbill van 1867, hoe gehavend dan ook, tot wet was verheven, trok de vraag van het volksonderwijs een tijdlang Fawcetts aandacht in 't bijzonder. Men had het kiesrecht uitgebreid; de leus werd nu: »we must educate our masters." In dien zin, dat door algemeen en verplicht volksonderwijs aan de volksklasse nu ook verder recht behoorde te worden gedaan, onderschreef Fawcett de ironische spreuk der ongeruste conservatieven. De wetgeving op den fabrieksarbeid bevatte in Engeland destijds reeds sedert lang eene tamelijke mate van schoolplicht voor de fabriekskinderen; doch voor die der landbouwende bevolking, welker belangen Fawcett van jongs af dierbaar waren, bestond niets van dien aard, en zijn streven was, den leerplicht absoluut en algemeen te maken. Met dit doel werd in 1869, onder zijne ijverige deelneming, te Birmingham een bond opgericht, welks vanen hij echter niet lang zonder voorbehoud bleef volgen. Zijn beginsel te dezer zake was: de openbare school, zonder welke natuurlijk geen algemeene leerplicht bestaanbaar is, zij geheel neutraal; de Bond daarentegen dorst niet buiten Bijbellezing blijven, doch wilde deze zonder commentaar doen geschieden. Ook wenschte de Bond, waar noodig, kosteloos schoolonderwijs; iets wat, als feitelijke bedeeling, strekkend tot verzwakking van het verantwoordelijkheidsbesef der ouders, met Fawcett's economische begrippen streed. Intusschen zou hij, althans aan-

vankelijk, bereid zijn geweest, op dit punt iets van zijne — in verband met den algemeenen leerplicht, voor hem hoofdvereischte, stellig te doctrinaire — eischen te laten vallen; doch op de algemeenheid van den leerplicht duldde hij geene uitzondering. Vandáár dat in 1870, toen het nieuwe kabinet-Gladstone eene onderwijswet voorstelde, die enkel aan de »school boards»¹ de bevoegdheid gaf tot het bevelen van schoolbezoek, doch niet overal ten platten lande zoodanige »school boards» instelde, dit ontwerp terstond een nieuw strýdpunt tusschen hem en den grooten staatsman opleverde, onder wiens vaan hij zich, bij zijn eerste optreden in het Lagerhuis, met zoo onbepaalde geestdrift geschaard had. Halfheid, gebrek aan moed en consequentie, verweet hij in soms bittere bewoordingen aan de regeering, die niet terstond het uiterste, het meest afschrikkende en minst aannemelijke vroeg, doch vertrouwde op de kracht van een goed beginsel om gaandeweg, zonder geweld, zichzelf ingang te verschaffen. Jaren lang heeft Fawcett op dit aanbeeld geslagen. In 1874, 1875 en 1876 steunde hij een, telkens opnieuw ingediend en verworpen, wetsontwerp-Dixon tot instelling van »school boards» in alle districten en invoering van algemeenen schoolplicht; en ook elders liet hij geene gelegenheid ongebruikt, om daarop aan te dringen. Het pleit werd, nog bij zijn leven, stuksgewijs gewonnen; in 1876 gelastte eene wet de oprichting van comités voor schoolbezoek in districten die geen »school board» bezaten, en in 1880 werd, op voorstel van Mundella, het voorschrijven van schoolbezoek voor al deze lichamen zonder onderscheid verplichtend gesteld. De laatste maatregel ontmoette weinig oppositie meer, en bevestigde dus de aanvankelijke inzichten van Gladstone en Forster,

¹ Plaatselijke schoolcomités, in Engeland niet alleen met het schooltoezicht belast, maar ook met administratieve bevoegdheid toegerust.

die van geleidelijken overgang tot algemeenen schoolplicht eene geleidelijke toekeering der publieke opinie tot dit beginsel verwachtten.

Nòch de kies- nòch de schoolquaestie heeft intusschen het meest er toe bijgedragen, om de kloof tusschen Fawcett en Gladstone te verwijden. De behandeling van diens Ballot Bill (1871 en 1872) gaf aanleiding tot bittere verwijten van Fawcett aan de regeering, niet omdat eerstgenoemde geen voorstander van geheime stemming zou zijn geweest, maar omdat een zijner lievelingsdenkbeelden, eene regeling die de kosten der verkiezingen grootendeels ten laste van den fiscus moest brengen en daardoor het Parlement ook voor mingevoeden openstellen, door de regeering wel aanvankelijk overgenomen, doch lauw verdedigd en ten slotte losgelaten werd. Een wetsontwerp tot afschaffing van het koopen van officiersrangen in het leger, door het Lagerhuis aangenomen, werd door de Lords tegengehouden: Gladstone liet daarop de Bill vallen en schafte het niet langer houdbare koopstelsel af bij koninklijk besluit. Hoewel natuurlijk een hevig tegenstander van het afgeschafte wangebruik, maakte Fawcett de wijze van afschaffing, al was die, naar 't schijnt, formeel staatsrechtelijk in den haak, tot een voorwerp van scherpe vertoogen. Nu het Parlement eenmaal, terecht of ten onrechte, in deze zaak was gemoeid, ging het volgens hem niet aan, haar ten slotte langs administratieven weg af te doen. Tegenover de praerogatieven der Kroon toonde onze radicaal bij deze gelegenheid een bijzonder wantrouwen, dat Gladstone, die zich althans ten deze geen gebrek aan voortvarendheid in het uitroeien van misbruiken bewust was, bitter onaangenaam aandeed. In de »Fortnightly Review» van November 1871 schreef Fawcett een artikel, dat eene reeks van beschuldigingen tegen de regeering inhield; en reeds in dat jaar werd hij dan ook *ex officio* behandeld als niet meer behoorend tot het liberale

partijverband, zoodat de gouvernementeele »whips”¹ hem niet langer de gewone convocatien en mededeelingen zonden. Hij had zich den naam gemaakt van een onhandelbaar »wilde” in het Lagerhuis, en deed zich, soms wellicht niet geheel ten onrechte, doctrinarisme, stijfhoofdigheid en dwarsdrijverij verwijten. Doch tevens had hij zich allerzijdsche achting verworven als iemand die nooit anders sprak, dan uit ernstige, onwrikbaar eerlijke overtuiging en met volle en omvangrijke zaakkennis; terwijl zijn aangename persoonlijke omgang en opgewekt en sympathiek karakter hem vrienden verwierven, zelfs onder de regeeringspartij, die hij zoo bitter wist te leur te stellen. In vier of vijf jaren had dit hem, in weerwil van zijn vrijwillig staatkundig isolement, eene invloedrijke positie in het Lagerhuis bezorgd.

Niet het minst heeft daartoe de groote en onvermoeide werkkraft bijgedragen, die Fawcett ten toon spreidde. In groote parlementen zijn er doorgaans betrekkelijk zeer weinig afgevaardigden, die hard werken; maar tegen die weinigen ziet men op, en zulk een was het blinde lid aan de uiterste linkerzijde. Het meest kwam dit aan het licht bij de Indische aangelegenheden, voor de meeste leden van het Lagerhuis destijds iets vrij onverschilligs, voor Fawcett een onderwerp van bijzondere voorliefde. De Indische begrooting wordt in Engeland, hoe verschillend ook overigens het stelsel van koloniaal beheer, evenals ten onzent door de wet vastgesteld; doch aan die wet liet men zich voor twintig jaren bitter weinig gelegen liggen. Zij werd doorgaans ingediend en afgedaan in 't hart van den zomer, op een tijdstip waarop het Lagerhuis voor niets, dan voor het aanstaand reces meer ooren had. De studie van Indische aangelegenheden was moeielijk; en daar die zaken de kiezers koel

¹ Parlementsleden, belast met het organiseeren der partijstemmingen, het oproepen en waarschuwen der partijleden bij belangrijke debatten, enz.

lieten, hadden slechts weinigen er aandacht voor over. Fawcett daarentegen heeft zich, van den aanvang zijner parlementaire loopbaan af, met grooten ijver op de studie der Indische begrotingen toegelegd. Ook hier was zijne principiële voorliefde voor verdrukten en verwaarloosden in het spel; hij achtte zich geroepen, de belangen voor te staan van de groote inlandsche maatschappij, die door het Parlement uit zorgeloosheid, naar hij meende, miskend werden. De verantwoordelijkheid voor het lot der honderdvijftig millioen mede-onderdanen van de Engelsche kroon, die Indie bevolkten, achtte hij een van de belangrijkste deelen der taak van een Britschen volksvertegenwoordiger. De kosten van een feest, aan het ministerie van koloniën te Londen gegeven en, volgens hem ten onrechte, ten laste der Indische begrooting gebracht, leverden reeds in den zomer van 1867 de stof voor eene zijner eerste redevoeringen. In 1870 trad hij voor 't eerst op met uitvoerige en wél overlegde betoogen tegen de inrichting der Indische begrooting, en stelde hij de benoeming voor van een parlementair Committee tot onderzoek naar den werkelijken stand der Indische financiën, die door de begrooting niet met voldoende duidelijkheid werd blootgelegd. In 1871 nam Gladstone's regeering het voorstel over; en de zittingen van deze enquête-commissie werden terstond een hoofddoel van Fawcett's werkzaamheid. Daar alle persoonlijke kennis van Indische toestanden hem ontbrak, kon slechts een uiterst zorgvuldige studie en overweging van de Regeeringsbescheiden en de begrootingen hem een oordeel over den toestand helpen vormen en hem voorlichten bij de ondervraging der door de Commissie gehoorde personen. Onverdroten nam hij daaraan deel, zich met zóóveel zorg voor de »examination" op elk bijzonder punt voorbereidend, dat Indische ambtenaren, met alle bijzonderheden der administratie vertrouwd, al spoedig bemerkten dat voor dezen blinden ondervrager niets ver-

borgen kon worden gehouden. Vooral in het doorgronden der begrootingscijfers, hoe ingewikkeld ook, bleek hij een meester; voor hem, die zich alles moest doen voorlezen, voorwaar een moeitevol verkregen meesterschap! Zoo vormde Fawcett zichzelve tot specialiteit voor Indische financiën, en leverde hij jaar op jaar, bij de Indische begrooting, zaakrijke en doorwrochte betoogen, die op allerlei misbruiken en slordigheden der administratie de algemeene aandacht vestigden en den »Secretary of State for India" dikwijls even onaangenaam waren, als des sprekers houding in andere aangelegenheden aan andere leden van het Kabinet. In Indië zelf, waar men aan deelneming van de zijde der leidende Engelsche staatslieden buiten het ministerie niet verwend was, verwierf »the member for India" zooals Fawcett wel genoemd werd, zich vooral onder de inboorlingen der hoogere standen eene groote populariteit. Ettelijke malen ontving hij adressen van dankbetuiging van vereenigingen van inlanders; ééne dier vereenigingen zond zelfs, in 1872, een dergelijk adres aan den Mayor van Brighton, houdende dankzegging aan de kiezers dier plaats, die een vriend van den inlander naar het Parlement hadden gezonden. Niets kon natuurlijk Fawcett aangenamer zijn, dan dergelijke bewijzen van erkentelijkheid; maar toen men hem voorstelde, in het Parlement als de officieuse pleitbezorger van sommige inlandsche vorsten op te treden, weigerde hij terstond en beslist. Hij was een te arm man, zoo zeide hij, om, anders dan ambtelijk, in persoonlijke betrekking te staan tot prins en nabobs. Zelfs geene mogelijkheid mocht er bestaan voor de bewering, dat geldelijke overwegingen eenigen invloed hoegenaamd hadden op zijne houding in het Parlement, en hij dreef dit beginsel zóóver, dat hij kort na zijn optreden aldáár, om diezelfde reden, het zeer winstgevende directeurschap eener industriele maatschappij zonder aarzelen afsloeg.

Trouwens, gebrek aan belangeloosheid heeft niemand Fawcett ooit verweten. Zijne geheele houding strekte, om hem bewonderaars, doch geene begunstigers, enkele persoonlijke vrienden, maar vele politieke vijanden te maken. Dit bleek het duidelijkst, toen hij in 1873 ten slotte Gladstone hielp ondermijnen, onder wiens vaan hij zijn eersten parlementairen veldtocht had gemaakt.

Het vraagstuk, dat daartoe aanleiding gaf, was dat der organisatie van de Dublinsche universiteit. Dáár bestonden, evenals aan de Engelsche hoogeschoolen, vrijheid van geloof voor de studenten, doch een »test»¹ die Katholieken uitsloot van de universitaire betrekkingen, welke stem gaven in het bestuur der hoogeschool. Gelijk Fawcett zich steeds alle moeite gegeven heeft om aan de Engelsche universiteiten volkomen gelijke behandeling van alle geloofsbelijdenissen te verkrijgen, trok hij, sedert de eerste jaren zijner zitting in het Lagerhuis, steeds tegen de Dublinsche »test» te velde. Van lieverlede kwam hierbij, gelijk te verwachten was, de geheele inrichting der universiteit op het tapijt. In het begin van 1873 trachtte Gladstone deze, in verband met de geheele Iersche politiek uiterst teedere en door de zonderling verwikkelde constitutiën der verschillende te Dublin bestaande Colleges, ver van eenvoudige quaestie tot eene oplossing te brengen. Zijn wetsvoorstel kwam hierop neer, dat de Colleges tot eene eigenlijke universiteit zouden worden vereenigd, aan welke men de verschillende godsdienstige richtingen zou te zamen brengen door het onderwijs uit te sluiten in alle vakken waarbij de godsdienst gemoeid kon zijn, met name theologie, moraal en hedendaagsche geschiedenis. Zoomin de Protestantsche als de Katholieke Ieren waren met deze schikking tevreden. Fawcett, die hier als

¹ Verplichte geloofsverklaring als voorwaarde voor 't aanvaarden van ambten of bedieningen enz.

in de onderwijsquaestie in Engeland zelf slechts naar goed onderwijs vroeg en aan de godsdienstige vraagstukken een zeer secundair belang toekende, verzette zich krachtig tegen het muilband-stelsel van het ontwerp, dat ten slotte, niet het minst door zijn invloed en niettegenstaande de aanzienlijke liberale meerderheid in het Lagerhuis, verworpen werd. Wel werd een bill tot eenvoudige afschaffing der Dublinsche »tests,» door Fawcett voorgesteld, thans met den steun der regeering ten slotte aangenomen, maar de loop der zaak noopte Gladstone tot heengaan, en zijn heengaan was voor een goed deel aan Fawcett's houding te wijten.

In hoeverre dit voorval bij de algemeene verkiezing na de Kamerontbinding van Januari 1874 op de houding der Brightonsche kiezers van invloed is geweest, kan thans niet gemakkelijk meer worden uitgemaakt; hoe dit zij, bij die verkiezing leden Fawcett en zijn liberale collega White de nederlaag. Hun stemmental was ongeveer gelijk aan dat der vorige verkiezing, doch dat der conservatieve candidaten — rijke en ter plaatse invloedrijke ingezetenen — was aanmerkelijk grooter. Al of niet door eigen schuld, en al of niet verdiend — Fawcett was uit het Lagerhuis gebannen.

Het bleek echter terstond, dat zijne onafhankelijke houding in de staatkunde, hoe fel ook bestreden, hem warme sympathieën verworven had. In Indië werd, op het bericht van zijn val, terstond een fonds bijeengebracht tot bestrijding zijner verkiezingskosten bij de eerstvolgende vacature. Doch éér die som naar Engeland was geremitteerd, had hij reeds een zetel herwonnen. Te Hackney, een der groote Londensche kiesdistricten, ontstond in Maart 1874 eene vacature. Fawcett werd onmiddellijk van liberale zijde candidaat gesteld en als spreker op de verkiezingsmeetings met geestdrift ontvangen. Zijne houding dáár getuigde meer dan ooit van onafhankelijkheidszin. Hij had de winkeliers

tegen zich als voorstander der coöperatie, de kroeghouders door zijne vierkante weigering om hunne lokalen als »committee-rooms» zijner verkiezingsagenten te gebruiken; zijn lidmaatschap eener (trouwens uiterst onschuldige) »Republican Club» te Cambridge, en zijne onbuigzame houding tegenover sommige hooggeplaatste personen, die hij niet anders dan volgens hun persoonlijke verdiensten verkoos te beoordeelen of te behandelen, hadden aan min nauwgezette tegenstanders het ongegronde verwijt van Republicanisme tegen hem in de pen gegeven; zijne houding in het vorig Parlement was velen liberalen een doorn in 't oog, en zoo vierkant mogelijk gaf hij zijn voornemen te kennen, om omtrent alle quaestiën van den dag zijn eigen weg te blijven gaan. Zijne houding had nu en dan den schijn, alsof hij kiezers tegen zich in 't harnas wilde jagen. Doch men had den ernstigen, onvermoeiden, talentvollen, eerlijken staatsman, den kundigen en practischen geleerde, middelerwijl ten volle op prijs leeren stellen. Met eene aanzienlijke meerderheid brachten de kiezers van Hackney hem reeds den 24^{en} April 1874 in het Lagerhuis terug, waar hij terstond weer zitting kreeg in het, door het nieuwe Parlement opnieuw ingestelde, »committee on Indian finance.»

Zijne stelling in dit parlement van 1874—1880 was in zóóver gunstiger, dat zij er toe bijdroeg, zijne staatkundige gebreken op den achtergrond te doen treden. De spelbreker van ouds, wien als lid der Regeeringspartij niet zonder grond ernstige vergrijpen waren ten laste gelegd, kon in de oppositie, vooral tegenover Beaconsfields »imperialistische» staatkunde, van ganscher harte met Gladstone hand in hand gaan, en kwam niet voortdurend in verzoeking, en ook minder in de gelegenheid, om grootere of kleinere onheilen te stichten. Daarbij was de politieke horizon veranderd. Het staatssocialisme begon reeds toen den Engelschen radicalen door 't hoofd te spoken; en na hetgeen hier over Fawcett's karakter is meegedeeld zal het niemand verwonderen — zijne

geschriften, en met name ettelijke hoofdstukken van zijn *Manual* getuigen er trouwens van — dat hij daarvan een sterken afkeer had. Geheel zijne levensopvatting berustte op een krachtig en mannelijk gevoel voor verantwoordelijke zelfstandigheid van het individu; consequent hield hij in wandel, woord en daad het »help u zelve» hoog; al wat riekt naar een opgaan van den mensch in de gemeenschap was hem een gruwel. Van dáár in deze omstandigheden eene vermindering zijner radicale neigingen en eene vastere aansluiting aan de meerderheid der linkerzijde, die de beginselen van 't geen thans als »Manchesterdom» wordt door het slijk gesleurd, bleven eeren in hun nobelen, innersten zedelijken grondslag. En daarbij kwamen de jaren en de ondervinding, die Fawcett's beginselen en werkkraft onaangetast lieten, maar hem allengs het nut leerden inzien van af en toe zijne afwijkende inzichten vóór zich te houden. In deze tweede helft zijner parlementaire loopbaan liet hij minder van zich spreken, en bleek juist dit, gevoegd bij onafgebroken werkzaamheid in de äangelegenheden der Indische financiën en in velerlei andere, bij voorkeur de moeielijkste, onderdeelen van den parlementairen arbeid, het beste middel, om den kring zijner warme bewonderaars en vrienden te vergrooten.

Niet, dat hij tot »jurare in verba magistris»¹ zou gekomen zijn. De hem ook nu bijgebleven volkomen zelfstandigheid van oordeel en desnoods van staatkundig optreden, blijkt o. a. uit zijne houding in zake vrouwenarbeid; een bijzonder kenschetsend onderdeel van 's mans werkzaamheid in deze periode, van welke in dit bestek onmogelijk een eenigszins volledig overzicht kan worden gegeven.

Het ontwerp der bekende »Factory Act» van 30 Juli 1874, in datzelfde jaar door de regeering ingediend naar aanleiding van een minder omvangrijk ontwerp van het

¹ Zweren bij de woorden van een meester.

parlementslid Mundella, strekte tot aanvulling der bestaande fabriekswetten, voornamelijk met het doel om, door beperking van arbeidstijd voor vrouwen, verbod of beperking van kinderarbeid, den hygiënischen toestand der fabrieksbevolking te verbeteren. De voordracht, die in het Parlement genoegzaam onverdeelde instemming vond, bracht twee zijden van Fawcett's karakter met elkaar in tweestrijd; zijne groote, liefderijke gehechtheid aan de belangen van alle mogelijke *personae miserabiles*, en zijn afkeer van staatsbemoeiing met arbeid en nijverheid. Het was de oude vraag, eene vraag die in de eerstvolgende tientallen van jaren nog veel hoofdbrekens zal kosten aan allen, die op geen socialistischen bodem staan: de Staat ziet zich gedwongen, een weg op te gaan die in beginsel de verkeerde is; hoe ver zal hij gaan, wáár moet hij ophouden? Fawcett trok de grens tusschen de beperking van kinder- en die van vrouwenarbeid. Tegen de eerste had hij geen bezwaar; want schoolplicht en verbod van kinderarbeid, hoezeer dan ook daden van staatsbemoeiing, zijn middelen om den vader zijne verantwoordelijkheid voor de opvoeding der kinderen krachtadig in te scherpen. Ook is het kind weerloos tegenover den vader die het exploiteert; zulken weerloozen de hand boven het hoofd te houden strookte ten volle met Fawcett's neigingen. Maar hoe nu met de volwassen vrouw? Wordt ook zij niet, als arbeidster, door man of vader licht geëxploiteerd? Heeft zij niet, om voor het gezin te zorgen, vrijen tijd en rust evenzeer noodig, als kinderen en aankomelingen om zich te ontwikkelen? Zoowel de gevoels- als de verstandsargumenten schijnen evenzeer voor beperking van vrouwen- als van kinderarbeid te pleiten; het gevaar van opdrijving der productiekosten tegenover buitenlandsche concurrenten pleit gelijkelijk tegen beide; er schijnt dus analogie te zijn, en zoo begreep de Regeering het in haar ontwerp. Toch vond Fawcett, na langdurig onderzoek der

feitelijke toestanden, een principieel punt van onderscheid. Hij meende de volwassen arbeidster, in den regel, te moeten aanmerken als zelfstandig en voor haar doen en laten verantwoordelijk; dus als een persoon, tegenover wie het ingrijpen van den Staat niet door zedelijke motieven gebillijkt wordt. Hij vond anderzijds termen, om de beweging tegen vrouwenarbeid voor een goed deel te wijten aan de jalouzie van arbeidsconcurrenten van het sterkere geslacht, in de Trades Unions¹ alléén vertegenwoordigd, en tegenover wie de arbeidende vrouw hulpeloos stond; en bescherming, ja uitbreiding der rechten van de vrouw op elk gebied was een zijner lievelingsdenkbeelden. Dáárom verzette hij zich met alle kracht tegen dat deel der Factory Bill van 1874, dat den vrouwenarbeid in fabrieken aan algemeene beperkingen onderwierp. Voornamelijk uit ijver voor het miskende recht der zwakkere, niet uit doctrinaire en harteloze Manchester-economie (al werd hem deze laatste ook nu weer verweten) zag men den advocaat der rechten van de vrouw, tegenover hare beschermers ex officio, het stelsel onder zijne hoede nemen dat haar in vele gevallen veertien en méér uren daags fabrieksarbeid laat verrichten, zonder waarborg van schafttijd of nachtrust. Het is zeer de vraag, of hij de quaestie van den juisten kant bezag. Maar zoo hij faalde, de gronden van zijne dwaling kenschetsen hem ook hier.

Bij de algemeene verkiezing van 1880 werd Fawcett met eene zeer aanzienlijke meerderheid herkozen. Het daarna optredende kabinet-Gladstone vond hem in eene zoodanige positie in het Lagerhuis, dat zijne opneming in het ministerie voor de hand lag. Gladstone bood hem de betrekking van Postmaster-General aan; evenwel zonder zitting in den kabi-

¹ De bekende Engelsche vakverenigingen van arbeiders.

netsraad, omdat vele van de stukken, die daar circuleeren, onmogelijk aan de oogen van een secretaris-voorlezer konden worden toevertrouwd. Voor het laatst ondervond Fawcett hier de bezwaren van zijn ongeluk; staande buiten den Kabinetsraad, had hij geene stem in de leiding der algemeene politiek. Doch in dit euvel lag voor hem zeer stellig »some soul of goodness;” het heeft hem misschien voor gevaarlijke misstappen bewaard, en de betrekking zelve had veel aantrekkelijks voor hem. Het in April 1880 gaarne aanvaarde ministerie van posten en telegrafie liet den titularis tijd genoeg, om zijne lessen te Cambridge te blijven geven en in Indische en andere zaken, die hem bijzonder belang inboezemden, zijne niet-ambtelijke rol in het Lagerhuis te blijven vervullen; en voor het administratieve werk bleek hij eerlang geheel de rechte man.

Op zesenvertigjarigen leeftijd voor het eerst in de wereld der administratie optredend, bracht hij er een alles behalve bureaucratischen geest mede. Den post- en telegraafdienst kon hij niet meer leeren beschouwen met den ambtenaarsblik, voor wien de routine iets heiligs, elke nieuwigheid een soort van sacrilegie wordt. Evenmin wilde hij zijn dienstvak bij voorkeur aan fiscale belangen dienstbaar maken. Hij zag er een krachtig middel in tot bevordering van kennis, verkeer en welvaart, en naar dit grondbeginsel heeft hij vier en een half jaar lang, als waardig bekleeder van den zetel van Sir Rowland Hill, het departement bestuurd.

Er waren vijf zaken in dezen geest te organiseeren of te hervormen: de postpakketdienst, die der postwissels, het postspaarbankwezen, de dienst der post voor kleine levensverzekeringen, en de verlaging van het telegramtarief. Op het laatste artikel na, heeft Fawcett het geheele programma, dat hij terstond bij zichzelve had opgemaakt, nog vóór zijn dood tot uitvoering kunnen brengen.

De postpakketdienst is in Engeland door hem gecreëerd. Na lange onderhandelingen met de spoorwegmaatschappijen, aan wie Fawcett ten slotte, liever dan de zaak op haar tegenstand te laten afstuiten, 55⁰/₀ van de porto's der door elk harer vervoerde pakketten afstond, werd de dienst op 1 Augustus 1883 aangevangen. De minister ging 's avonds, met zijne vrouw en dochter, »een kijkje nemen'' in het postpakketbureau te Londen en hing nog dienzelfden avond in een brief aan zijn vader, een opgewekt, smakelijk tafereel op van de ongewone drukte, de wonderlijke verzameling van allerlei zaken die men te verzenden kreeg, de nette roode kleur der wagentjes en dergelijke méér. Het schijnt inderdaad, dat zich bij blinden allengs een bijzonder orgaan vormt, waardoor zij datgene leeren zien, waarvoor zij veel voelen; ook sommige natuurtooneelen, die hij bezocht, maar nooit aanschouwd had, kon Fawcett beschrijven met een gloed en eene nauwkeurigheid, als zag hij ze vóór zich. De dienst rendeerte aanvankelijk weinig, vooral omdat de spoorwegmaatschappijen spoedig met eigen verlaagde tarieven concurreerend optraden; en het kenschetst den man weder, dat dit hem oprecht genoeg deed. Het publiek werd nu zeer goed bediend, en aan de particuliere transportnijverheid was geen ernstig nadeel toegebracht. Om het eerste was het hem te doen; het tweede was juist de klip die hij trachtte te vermijden. Trouwens een beginselvast staathuishoudkundige, aan het hoofd geplaatst van de administratie der posten en der telegrafie, zal wel voortdurend met dit laatste bezwaar hebben te worstelen. Fawcett ondervond het o. a. ook in de zaak der telephonie, welke, pas uitgevonden tijdens zijn optreden, in Engeland door twee maatschappijen werd geëxploiteerd. Hij had, krachtens de telegraafwet en eene daarop uitgelokte jurisprudentie, die maatschappijen kunnen vernietigen en den telephoondienst tot staatsmonopolie

maken; iemand met andere beginselen zou dit plicht hebben geacht. Hij gaf er de voorkeur aan, haar concessiën te verleenen voor een bepaald gebied, tegen storting van slechts 10°/_o harer bruto ontvangsten; wat meer is, terwijl het Post-office zelf in vele steden telephoondiensten begon, werd mededinging door nieuwe maatschappijen in diezelfde zoowel als in andere steden zeer vrijgevig toegelaten. Al de verleende telephoon-concessiën bevatten het zeer eigenaardig beding: dat de concessionaris, zoo hij voor een verbeterd telephoonwerktuig octrooi verkrijgt, een voorraad van die werktuigen aan de Regeering zal leveren. Zoo werd over en weer inbreuk op een wettelijk monopolie toegelaten, met het doel om aan het publiek overal de best mogelijke bediening met de beste bestaande werktuigen te verzekeren; eene vernuftige regeling, maar eene die uit den aard der zaak op den duur niet iedereen kon voldoen. Kort voor zijn dood kwam Fawcett ten slotte tot een nog vrijgevinger maatregel, die door zijn opvolger¹ onveranderd werd in werking gebracht en neerkwam op concessioneering van telephoonmaatschappijen in alle steden, zonder ander beding dan de recognitie van 10°/_o en het verbod om schriftelijke mededeelingen over te brengen.

Meer nog dan de telephonie ging Fawcett, bezielde als hij was met warme belangstelling voor al wat de onvermogenstande standen zedelijk en economisch verheffen kan, de verbetering van het postspaarbankwezen ter harte. De financiële zijde van dit onderwerp ressorteert in Engeland onder den Chancellor of the Exchequer², en het was dus Gladstone, in 1861 invoerder der postspaarbank, die in 1880 eene

¹ Shaw Lefevre; met Fawcett's denkbeelden en beginselen ten volle vertrouwd geraakt door de waarneming van zijn ministerie tijdens zijne ziekte, in den winter van 1882—88.

² Minister van financiën.

verlaging moest voorstellen van den te hoog gebleken rentevoet; maar op Fawcett's aandrang nam hij in zijn wetsontwerp eene aanzienlijke verhooging op van het maximum der inlegsom, benevens bepalingen tot bevordering van geldbelegging in staatsfondsen door tusschenkomst van de spaarbank, welk een en ander echter, door de oppositie der bankiers in het Lagerhuis, niet tot stand kwam. Een volkomen succès bekroonde daarentegen een anderen zelfstandigen maatregel van den postmeester-generaal, de invoering nl. van de zoogenaamde »stamp slip deposits" of formulieren ter opplakking van postzegels, die, volgeplakt ten bedrage van een shilling, als stortingen van dat bedrag werden aangenomen en daardoor, zonder de groote vermeerdering van administratiekosten die van de toelating van stuiversinlagen het gevolg zou zijn geweest, het sparen bij 1 penny tegelijk mogelijk maakten. Het is overbekend, hoe vooral het sparen door kinderen in Engeland door dezen, elders sedert nagevolgden, door Fawcett uitgedachten maatregel bevorderd is.

Wat de postspaarbank-levensverzekering betreft, deze dagteekent in Engeland reeds van 1865, doch werd weinig gebruikt, voornamelijk wegens de onpractische regeling der formaliteiten. Door het lastige zoowel als door het nut der zaak aangetrokken, maakte Fawcett van eene hervorming op dit gebied bijzonder veel werk; in 1882 deed hij een wetsontwerp aannemen krachtens hetwelk al de 7000 postkantoren, waar eene spaarbank bestond, aan het koopen van lijfrenten en levensverzekeringen dienstbaar werden, in dier voege dat de koper zijne premien ter keuze aan een dier kantoren kon storten, zonder aan hetzelfde kantoor gebonden te zijn, en dat hij desnoods door middel van postzegelformulieren storten kon zooveel en wanneer hij verkoos, mits telkens op den vervalddag der premie de vereischte som

gestort was. Tevens werd de bevoegdheid verleend om alle reeds gedane inlagen in de postspaarbank, door eene enkele verklaring, tot koopsommen van lijfrenten te bestemmen. Daar er voor dit een en ander een nieuw verzekeringstarief moest worden berekend, werd het 1884 eer de maatregel in werking trad; maar middelerwijl wijdde Fawcett zelf zijne volle aandacht aan de redactie van eene populaire handleiding bij het gebruik zoo van de spaarbank als van de levensverzekering, bestemd om het sparen door onvermogens in de hand te werken.

Zoo werd al zijne werkkraft, al zijne schrandrheid steeds dienstbaar gemaakt aan de belangen vooral van het minvermogene publiek. De kleinste, dikwijls tevens de lastigste details der omvangrijke administratie waren hem steeds eene welkome studie. Elke kleine technische verbetering op dit gebied, elders ingevoerd, werd terstond overgenomen of beproefd, en dikwijls ging Engeland vóór met eigen uitvindingen van zijn postmeester, bij wien zijn dienst eene soort van hartstocht had gaande gemaakt. Hij bleef zijn jaarlijksch college te Cambridge geven en sprak nog enkele malen in het Lagerhuis over onderwerpen buiten zijn administratief gebied; maar dit laatste nam hem genoegzaam geheel in beslag, en het bleek dat Gladstone voor dezen tak van bestuur onmogelijk eene betere keus had kunnen doen, dan die van den blinde, die zich het scherpzien in cijfers en details sedert lange jaren in zoo hooge mate had eigen gemaakt, en wiens geheel en al practische aanleg eerst hier waarlijk tot zijn recht kwam. Eveneens bleek eerst nu zijn tact in het omgaan met en het beoordeelen van ondergeschikten. Hij wist zijn man te wikken en te wegen door een kort gesprek, of door het aanhooren van enkele korte stijlproeven, en spaarde vooral dàar geene moeite in het onderzoeken van de kleinste bijzonderheden, waar quaestien

omtrent promotie, tractement of ontslag de beslissing omtrent het lot van personen in zijne handen stelden. De bijna honderdduizend beambten, die onder zijne bevelen dienden, hadden nooit een chef gehad, wien hunne persoonlijke belangen zoo na ter harte gingen. Kenschetsend is ook hier zijn zwak voor vrouwenarbeid geweest; om het aantal vrouwelijke kantoorbeambten, waar mogelijk, uittebreiden, verzuimde hij geene gelegenheid.

Het was het waardig slot van een welbested leven. In den winter van 1882, na een jaar van onafgebroken en buitengewoon ingespannen arbeid, werd Fawcett aangetast door een gevaarlijke typhouse koorts. Het bleek toen uit een onophoudelijken stroom van brieven en telegrammen, hoe sterk haast allen, met wie hij persoonlijk had omgegaan, zich aan den hartelijken en opgeruimden vriend hadden gehecht. De koningin liet zich tweemaal daags het laatste bericht van het ziekbed naar Windsor seinen; maar ook arbeiders van den ouden Fawcett te Salisbury, vele postboden en allerlei andere nederige personages, die hij te eenigertijd persoonlijk aan zich had verplicht, lieten schriftelijk — voor velen hunner een ongewone arbeid — van hunne belangstelling blijken. Hij herstelde in het begin van 1883, en wijdde zich eenige weken lang, om krachten te herwinnen, uitsluitend aan zijn gezin en zijne talrijke huisvrienden. In 1867 gehuwd met Millicent Garrett, had hij het, vooral voor een blinde onschatbare, voorrecht genoten van in zijne hoog ontwikkelde vrouw niet alleen eene liefhebbende en zorgvuldige echtgenoot, maar ook een bekwaam en onvermoeid deelgenoot in al zijn wetenschappelijken, staatkundigen en administratieven arbeid te vinden. Hun huis was een dier gelukkige, die als van zelf het drukgezochte middenpunt worden van een trouwen en talrijken vriendenkring. — Fawcett herstelde geheel en betrekkelijk spoedig; doch de, voor hem

bij alle oefening van denkkraft en geheugen buitengewoon inspannende, onafgebroken arbeid van zijn laatsten werkkkring schijnt ten slotte zijn krachtig gestel toch overmatig te hebben aangetast. In den zomer van 1884 ontnamen de aan gelegenheid der telephoonmaatschappijen en allerlei andere beslommeringen hem opnieuw alle gelegenheid tot verpoozing. Met het najaar kwam het verplichte jaarlijksche verblijf te Cambridge; doch tusschen zijne colleges reisde hij voortdurend naar Londen voor ambtelijk werk, en sprak hij bovendien nog te Hackney op eene kiezersmeeting. Studenten en kiezers namen voor 't eerst teekenen van afmatting bij hem waar. Den eersten November vatte hij, door bij koud weer uit te rijden, zware koude; den volgenden dag kon hij nog met zijn secretaris eenige ambtelijke zaken afdoen, maar eene pleuris en een begin van longontsteking lieten hem al spoedig ter nauwernood den tijd, om zijn vriend Shaw Lefevre te verzoeken, zijne betrekking ten tweedenmale ad interim waar te nemen. Eene hevige ziekte van enkele dagen sloopte hem, nog in de kracht van zijn leven; het einde kwam plotseling; hij stierf zonder doodstrijd, bij vol bewustzijn, omringd door de zijnen.

Hij ligt te Cambridge begraven, tusschen oudere vrienden, mede-»fellows" van Trinity, die hem waren voorgegaan; in eene omgeving waar men hem, minder nog dan elders, licht zal vergeten. Zijn vader, die voor het ongeluk van 1858 troost had gevonden niet alleen in vaders trots, maar vooral in de onafgebroken liefdevolle toewijding van den verminkten zoon, moest hem ten slotte nog vóór zich zien heengaan.

Het beste grafschrift voor den vriend der onvermogenen is een brief, die kort na zijn dood door een spoorwegaarbeider te Brighton tot de weduwe werd gericht en door Leslie Stephen in zijne levensbeschrijving is afgedrukt. In treffend energieke taal, maar gebrekkigen zinbouw en spelling, wordt

aan de nagelaten betrekkingen van den staatsman, die bekend stond als iemand zonder fortuin, eene volksgift aangeboden, door stuivers-inschrijvingen van werklieden bijeen te brengen; de schrijver maakt zich sterk, dat door heel Engeland de werkman zijn penning met geestdrift offeren zal. De weduwe kon zonder vrees voor de toekomst het treffend aanbod afslaan. Fawcett had gedaan, zooals hij andere Britsche werklieden had leeren doen en helpen doen; uit zijn, met zwaar werk verdiend, bescheiden inkomen had hij de toekomst zijner nagelaten betrekkingen verzekerd.

P. Hartung

PIETER HARTING.

Op den 19den October van het jaar 1881 had zich, in een der lokalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, een breede schare van mannen, uit verschillende rang en stand, velen met hunne dames, vereenigd om aan een der voortreffelijkste burgers van ons vaderland een blijk van waardeering en hoogachting te geven.

Indrukwekkend was het oogenblik, waarop de grijze geleerde, wien deze hulde gold, onder daverend gejuich binnentrad.

De hoogleeraar Opzoomer hield een toespraak, waaraan het volgende ontleend is:¹ »Toen ik dezen morgen u de hand reikte, waardige Harting! spraken wij slechts enkele woorden tot elkander. »Wat een herinneringen op dezen dag!» dat was het, wat gij tot mij zeydet, en wat ik antwoordde, was: »blijde herinneringen zijn het, die uw hart mogen vervullen.»

»Ja, een dag van blijde herinneringen is het, die heden voor u is opgegaan en op een leven van vruchtbaaren arbeid ziet gij dankbaar terug. Veertig jaren geleden hebt ge der wetenschap beloofd, uwe beste krachten haar te wijden en

¹ *Utr. Prov. en Sted. Dagblad*, 20 Oct. 1881.

niemand is er ooit geweest, die trouwer en eerlijker het haar gegeven woord gehouden heeft, dan gij.

»Wat men van u wachten mocht, zelfs de stoutste verwachtingen hebt gij niet beschaamd. De levende natuur en als haar grondslag ook de levenlooze, plant, dier en mensch, alle deelen der natuur hebt gij met den meesten ijver en de grootste zelfstandigheid veertig jaren lang onderzocht.

»Wat de omstandigheden u tot een last dreigden te maken, door u overal tot werkzaamheid te roepen, maakte de liefde tot de geheele natuur u tot een lust. Met zeldzame veelzijdigheid tradt gij overal waarnemend, denkend, bezielend op, uw leerlingen steunend tot ijverig en zelfstandig onderzoek.

»Maar niet alleen tot de mannen der wetenschap en tot uw studenten hebt ge gesproken. Ook tot de beschaafde volksklasse hebt ge de kennis der natuur willen doen doordringen. En altijd wist gij den toon te treffen, die weerklank vond in het hoofd en het hart van het volk, en het is u gelukt, ook voor de oningewijden de echte tolk te zijn der natuur.

»Ik sprak van de natuur en ik moest van haar spreken, in de eerste plaats van haar, omdat de dag van heden de dag is van uw 40jarig hoogleeraarschap, en daarom was het eerste woord aan de wetenschap. Het zal u daarom ook niet verwonderen, noch iemand onzer, dat de lijst, waarin de namen staan van hen, die u dit feest bereidden, vooral namen bevat, die aan de studie der natuur laten denken, de namen van leerlingen, van oudleerlingen, ook van hen, die met u de wetenschap beoefenen en u wilden toonen, dat zij u als bondgenoot hadden. Zelfs het buitenland brengt u bij deze gelegenheid zijn groet, en het album, dat ik u zal overhandigen, bevat de beeltenissen van Giard en Oscar Schmidt, van de beide Van Benedens en Haeckel, van Schwann en Darwin.

»Naast die namen zult gij ook die vinden van zooveel an-

deren, die, al vereeren zij u als natuurvorscher, u nog hooger schatten, ja bewonderen en liefhebben als mensch.

» Waart gij bezielde door liefde tot de natuur, niet minder voeldet gij u getrokken tot de maatschappij. Haar belangen en wonden wogen u zwaar op het hart; uw scherp oog ontdekte haar gebreken, maar gij geloofdet in haar volmaakbaarheid.

» Twee dingen vooral waren er, die u diep griefden en tegelijk tot krachtige werkzaamheid aanspoorden. In de eerste plaats was het de onkunde in de menschenwereld, die hinderpaal voor allen vooruitgang. Toen gij in het buitenland met uw geëerden broeder getuige waart geweest van een meer algemeene volksbeschaving, rusttet gij niet, voordat gij, agitator in den edelsten zin des woords, een volksbeweging tegen het schoolverzuim hadt in 't leven geroepen en ik zelf had niet warmer den schoolplicht verdedigd dan dat door u geschiedde, al scheen u het uur niet geslagen tot zijn invoering van staatswege.

» Meer nog dan de onkunde trof u het onrecht. Geen daad van onrecht of brutaal geweld kon er plaats hebben, die u niet diep griefde en tot krachtig optreden aanspoorde. Dat hebben zoovelen ondervonden, voor wie gij het woord ter verdediging hebt opgenomen tegen onverdiende beledigingen, krenking of verguizing. Dan hieldt gij vol tot het einde toe en zat niet neder, voor 't recht hersteld, het onrecht gestraft was.

» Niet noodig is het te zeggen, waarom zoovelen, die met u in aanraking kwamen, u bewijzen hunner hulde en liefde wilden geven. Het was ons een behoefte des harten, u een stoffelijk teeken aan te bieden, om te getuigen, wat gij voor ons zijt, en wat konden we u schooners, beters aanbieden dan uw eigen beeltenis, de trekken van uw ons zoo dierbaar gelaat, door de hand der ware kunst op de edelste wijze vereeuwigd."

Uit naam van hen, wier tolk de heer Opzoomer was, werd

vervolgens den jubilaris, behalve vele andere geschenken, diens portret, door onze beroemde landgenootte Thérèse Schwartze geschilderd, aangeboden en door hem onder zichtbare teekenen van blijde aandoening en warme dankbaarheid aanvaard.

Hoe bescheiden klonk het eenvoudige woord, waarmee de waardige grijsaard zijn dank betuigde: »Waarde vriend! gij begrijpt, dat het mij bezwaarlijk valt, zoo te spreken, zoo welsprekend als gij; al had ik het talent daartoe, mijn gemoed is te vol. Alleen aan uwe vriendschap, die ik hoog-schat, kan ik het toeschrijven, dat gij mij veel te hoog stelt. Zóó hoog sta ik niet. Wat ik verklaren kan op dezen dag, is, dat hoewel ook op mijn pad licht en schaduw niet ontbroken heeft, ik een gelukkig leven heb geleid, een leven juist op de loopbaan, die ik van den beginne af heb gewenscht, maar die ik mij nooit voorgesteld had, ooit te betreden. Een leven, gewijd aan natuuronderzoek, ik mag het van mij zelve getuigen, niet om naam te maken, maar om steeds dieper door te dringen in de geheimen der natuur, om te weten, om te begrijpen, om te ontraadselen, dat was mij het grootste genot.

»Dat ik hier en daar van hen, wier meening ik op hoogen prijs stelde, mocht vernemen, dat zij mijn werk waardeerden, was mij aangenaam, dat spreekt van zelf; maar dat is nooit mijn hoofddoel geweest. Ik vond echter veel meer waardeering, ook nu weder, dan ik ooit had durven hopen, en van die zijde is mijn leven buitengewoon gelukkig geweest.

»Maar er is nog een andere zijde, die ik op veel hooger prijs stel: ik heb veel liefde en veel vriendschap ondervonden.»

Een reeks van beelden van reeds gestorven vrienden, wien hij allen dankbaar was voor wat zij voor hem waren, ging aan zijn geest voorbij; een De Vriese, »die hem in zekeren zin den weg geopend heeft tot de loopbaan, die hij bewandeld heeft»; een Jan Van der Hoeven, »die, vooral toen hij van

de botanie tot de zoölogie overgegaan was, door zijn Handboek en door menige gemeenschappelijke werkzaamheid zijn leermeester was geweest"; een Willem Vrolik, »een man uit één stuk, een zeldzaam nobele figuur, de representant der Koninklijke Academie van Wetenschappen"; een Schroeder Van der Kolk en een Van Rees, »zonder welke twee vrienden hij niet geworden was, wie hij was: Schroeder Van der Kolk met zijn beminlijk optimisme, Van Rees met zijn krachtig plichtsbesef, die weinig van anderen, veel van zich zelve vergde". Maar ook in later tijd had hij van zijn ambtgenooten, leerlingen en van vele anderen »zooveel vriendschap, zooveel welwillendheid ondervonden, als wellicht weinig andere menschen te beurt viel".

»Ik heb inderdaad," zoo klonk het nogmaals van zijn lippen, »een gelukkig leven geleid".

Zij, die Harting gekend hebben, weten, dat deze woorden geen ijdele klanken waren; geen hunner zal ooit die ernstige, maar tevens zoo blijmoedige persoonlijkheid vergeten.

Ongetwijfeld heeft tot dat gelukkig leven zeer veel bijgedragen de trouwe liefde zijner gade, met wie hij gedurende bijna 50 jaren gehuwd is geweest. Nooit heeft zij getracht hem te bewegen zijn tijd, waar deze voor betere doeleinden kon besteed worden, te geven aan wat men gewoonlijk de genoegens der wereld noemt. Van de dagelijksche beslommeringen onthief hem deze moedige, nimmer aan zichzelf denkende vrouw, waar haar dit slechts mogelijk was. Zij behoorde tot die vrouwen, die, met een boek of handwerk bij zich, het natuurlijk vinden, wanneer de naast haar gezeten, in zijn studie verdiepte man uren aaneen kan bezig wezen, zonder aan iets anders te denken dan aan het voorwerp van zijn arbeid. Zij was steeds de in haren man en in diens werken belang stellende echtgenoot. Menigeen zal zich herinneren, hoe zij dikwijls, beter dan hij zelf, den weg wist in zijn geschriften. Een niet gering gedeelte van

zijn succes als wetenschappelijk man heeft hij te danken gehad aan die trouwe gezellin zijns levens, aan wie, waar er van Harting sprake is, een woord van waarachtige waardeering niet mag onthouden worden.

Maar er was meer. Harting was een veelzijdig ontwikkeld man. Op geen enkel gebied der natuurwetenschappen was hij vreemdeling. Zijn ongeëvenaarde werkzaamheid en een stalen geheugen stelden hem bovendien in staat zijn aandacht te schenken aan onderwerpen van geheel anderen aard, aan de groote vraagstukken van den dag. Trad in vroeger jaren de studie der natuur, in lateren tijd de deelneming in zaken van socialen aard meer op den voorgrond, toch neemt men bij hem reeds vroeg een onweerstaanbaren drang waar, om ook ten algemeenen nutte werkzaam te zijn.

Hij bezat, behalve een hartstochtelijke liefde voor de wetenschap, een onwrikbaar geloof in den vooruitgang der menschheid. Hij wilde het ware en het goede; hij werkte er aan met geheel zijn hart; de lauwheid en onverschilligheid van anderen konden hem niet terughouden van hetgeen hij meende, dat goed en edel was.

Jeugdige van hart en vurig van geest als hij was, verflauwde, zelfs bij het klimmen der jaren, zijn ijver niet. Machtiger geleerden, genialer personen mogen er zijn: maar nooit heeft ons vaderland een burger bezeten, wiens adel van karakter, wiens strenge opvatting van plicht en rechtvaardigheid zóóveel ongeveinsde bewondering, zóóveel liefde vermocht in te boezemen.

Bij Harting waren hoofd en hart harmonisch ontwikkeld; hij verkeerde, wanneer ik mij zoo mag uitdrukken, in volkomen evenwicht.

Wie, onrustig, gedrukt door de raadselen van het leven, hem bezocht, verliet hem rustiger, wijzer, beter dan hij kwam.

De som der levensvreugde zijner medemenschen te ver-

meerderen was het groote en edele levensdoel van deze be-minlijke, maar toch zoo krachtige persoonlijkheid. Hij was gelukkig, doordat hij anderen gelukkig maakte.

Zoowel van vaders- als van moederszijde stamde Harting af van een geslacht van kooplieden. Toen dan ook zijn vader, Dirk Harting, uit Rotterdam, zich met zijne moeder, Jeannette Blijdestejn, uit Utrecht, in 1811 in den echt vereenigde, werd in het huwelijkscontract de bepaling opgenomen, dat de eerste zoon, die uit dit huwelijk mocht geboren worden, eenmaal den vader als hoofd der firma opvolgen, m. a. w.: makelaar in tabak worden zoude.¹

In het volgende jaar, op den 27sten Februari 1812, zag de makelaar in spe het eerste levenslicht, in de Wijnstraat te Rotterdam.

Nadat zijne ouders een korten tijd te Amerongen gewoond hadden, daar, door de invoering van de tabaksregie hier te lande door Napoleon, de makelaardij had opgehouden, vestigden zij zich bij hun terugkomst te Rotterdam, in »de Boompjes». Uit dien tijd dagteekenen de eerste herinneringen van den knaap. Hij ging ter school bij juffrouw Seltenrijk, waar hij zeer vroeg leerde lezen, en later bij de Raadt. Van den tijd af, dat hij het gelezene begreep, werd hij een harts-tochtelijk lezer.

Op 7jarigen leeftijd verloor hij zijn vader, die slechts 34 jaren oud geworden is. De 30jarige weduwe was voortaan verplicht alleen voor de opvoeding harer vier kinderen te zorgen. Het door haar echtgenoot nagelaten fortuin was vol-strekt niet aanzienlijk, maar toch voldoende om haar een onafhankelijk bestaan te verzekeren en haar in staat te stellen

¹ Deze en andere bijzonderheden heb ik te danken aan Mevr. Harting en haar zoon, Dr. Paul Harting.

aan hare zoons de keuze van een beroep over te laten. Zij was geen buitengewoon ontwikkelde vrouw, maar de opvoeding harer kinderen ging haar boven alles ter harte. In 't aankweeken van waarheidsliefde, eerlijkheid, zin voor recht deed zij voor niemand onder. Toen Harting later als student zich op de rol van Utrechtsche academieburgers, die gereed waren naar de Belgische grens te trekken, had laten inschrijven en haar dit zeide, ontving zij deze voor haar toch voorzeker niet in alle opzichten welkome mededeeling met de woorden: »Kind! ik had van u niet anders verwacht.»

Zij wist het in haar zoon zetelend vuur aan te wakkeren. En te Elburg, waar hij zijn opleiding voor het academisch onderwijs heeft ontvangen, en te Utrecht, waar hij later gestudeerd heeft, was de grootste kamer van het huis bestemd voor den jeugdigen natuuronderzoeker, en niet zelden hielp zij hem bij zijn proeven. Zij is de in haar kinderen belang stellende moeder gebleven tot den dood, die haar op 70jarigen leeftijd is overvallen.

Maar loopen wij den tijd niet vooruit. Na het overlijden van Pieter Hartings vader, had de weduwe met haar vier tal kleinen eerst Rotterdam als woonplaats verwisseld met Utrecht, alwaar de jonge Pieter Harting slechts kort de school van Van Bierde bezocht, om vervolgens over te gaan op die van Toornbergen, waar het onderwijs grondig was; het ontbrekende werd door privaattlessen aangevuld: voor 't Engelsch door mr. Young en voor de algebra en de beginselen der meetkunde door Dr. Schroeder.

De lust om te lezen bleef bij den knaap dezelfde als vroeger. Van zijn negende tot zijn elfde jaar doorlas hij de dertig deelen van Stuarts Romeinsche Geschiedenis en bovendien alle boeken over reizen en natuurlijke geschiedenis, die hij slechts machtig kon worden.

Intusschen had zijn moeder, in overeenstemming met de wenschen van den zoon, besloten, dat hij tot de academische

studien zou worden opgeleid; het Instituut te Elburg, opgericht door Admiraal Van Kinsbergen, in dien tijd een der beste inrichtingen voor onderwijs, werd daartoe gekozen. In 't laatst van Augustus 1823 bracht de moeder hem te Amsterdam op het beurtschip, dat elk jaar door het Instituut Van Kinsbergen werd afgehuurd, om de leerlingen van de overzijde der Zuiderzee af te halen. De directeur Timmerman nam nu vooreerst de verdere zorg op zich.

Nadat Pieter Harting twee jaren op de aan het Instituut verbonden kostschool geweest was, vestigde zijne moeder zich te Elburg, om ook zijn beide broeders hun opleiding daar te doen ontvangen, waardoor hij in 't bezit kwam van een eigen kamer, die weldra in een kleine werkplaats herschapen werd.

Aan het Instituut ontving hij van den rector Hoefhamer onderwijs in 't Latijn en Grieksch, van Geelhoed in de nieuwe talen en van Koops in algebra, meetkunde, proefondervindelijke natuurkunde, dierkunde, plantenkunde, delfstofkunde en godsdienstleer. De beste lessen van Koops waren die over proefondervindelijke natuurkunde, waarbij het door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven schoolboek van Joh. Buys gevolgd werd.

Buys, van beroep makelaar in effecten, was tevens lector voor de physica aan Felix Meritis. De familie Buys was met de familie Harting bevriend, en aan die vriendschap dankte onze 15jarige jongeling het, dat hij eenige vacantiedagen ten huize van den heer Buys mocht doorbrengen, in gezelschap van Van Marum en Moll, die, bij gelegenheid eener vergadering van de Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, eveneens bij den heer Buys, hun medelid, logeerden. De gesprekken, door de drie instituutsleden over physische onderwerpen gehouden, maakten een onuitwisbaren indruk op hem.

De lessen van Koops over natuurlijke historie stonden verre

beneden die in natuurkunde. Evenwel heeft een dier lessen, waarop een scheikundige proef genomen werd, welke de leermeester niet kon verklaren, Harting aanleiding gegeven, om zich toen reeds met scheikundige onderwerpen bezig te houden. Hij kocht Lemerie's *Laboratorium*, de *Brieven aan een dame over het stelsel van Lavoisier*, Priestley's *Onderzoekingen over luchtvormige vloeistoffen* en Bouillon-Lagrange's *Manuel de Chimie*, waardoor een nieuwe wereld voor hem openging. Zijn kamer werd een scheikundig laboratorium, waar hij allerlei bewerkingen verrichtte en allengs vrij wat ervaring in chemische manipulaties verkreeg; bij de door hem aangekochte apothekersbalans vervaardigde hij zelf de fijne gewichten.

Terwijl hij aldus een groot deel van zijn vrijen tijd aan de beoefening der scheikunde wijdde, hield hij zich ook nog met een andere zaak ijverig bezig. Een zijner ooms had hem een enkelvoudig microscoop geschonken, waarbij een vijftal lenzen van verschillende vergrooting behoorden. Nu bevond zich in het kabinet van physische instrumenten van het Instituut een nog van de vorige eeuw dagteekenend samengesteld microscoop. Bij een vergelijking met zijn microscoop bleek, dat dit het in vergrooting verre van het zijne won. In het bezit van Bakers werk over den *microscoop*, besloot hij te beproeven zijn enkelvoudig werktuig in een samengesteld te veranderen. Als oculair dienden hem de glazen uit een ouden verrekijker. Hij plakte cartonnen kokers en geholpen door een timmerman, gelukte het hem ook met een voetstuk gereed te komen. 't Was de eerste stap op een weg, waarop hij later zoo roemrijk zou voortgaan.

In het jaar 1828 verkreeg hij het testimonium, waardoor hij tot het bijwonen der academische lessen gepromoveerd werd. Zijn moeder vertrok nu weder naar Utrecht, waar de ruim 16jarige jongeling zich als student in de geneeskunde bij den rector der academie liet inschrijven.

De wis- en natuurkundige faculteit¹ bestond in dien tijd slechts uit vier gewone hoogleraren en een buitengewonen. Bijna geen hunner vond bovendien zijn uitsluitenden werkring in het vak, dat hem was opgedragen. De meest met werkzaamheden overladene was N. C. De Fremery. Als lid der bovengenoemde faculteit, gaf hij onderwijs in chemie, geologie en mineralogie. Zijn lessen getuigden van grondige studie; elke zaak stond op haar rechte plaats en werd op geheel juiste wijze gezegd. Maar geen enkel sprankje van genie, geen enkel blijk, dat de spreker zich ooit met eigen onderzoek had bezig gehouden, was daarbij te ontdekken.

Geheel het tegenbeeld van De Fremery was G. Moll. Aan orde en regel stoorde Moll zich niet veel. Ook gaf hij geen geregelden cursus, maar behandelde beurtelings verschillende onderwerpen uit het gebied der physica. Doch wat bij zijn lessen aan orde en regelmaat ontbrak, vergoedde hij dubbel door zijn levendige voordracht. De geniale man verstond de kunst van de hem bezielende geestdrift ook aan anderen mede te deelen.

De derde der toenmalige professoren, die in Hartings herinnering een voorname plaats bekleedde, was J. F. L. Schroeder, niet wegens zijne mathematische lessen, maar om zijn wijsgeerige, welke bijgewoond werden door studenten in alle faculteiten en die belangstelling ten volle verdienden.

Van J. Kops ontving hij onderwijs in botanie, van Th. G. Van Lith De Jende in zoölogie; maar beide takken van wetenschap, waarin Harting later zoozeer zou uitmunten, konden toen nog geen belangstelling bij hem wekken.

Nog vóór het propaedeutisch examen was afgelegd, hadden

¹ Over deze en de medische faculteit vindt men uitvoerige inlichtingen in *Voorheen en Thans*, door een oud-student (Harting), 1878. Dat de midelen tot onderwijs, tot onderzoek en tot eigen oefening der studenten in het algemeen toen ver beneden de tegenwoordige stonden, zal wel niet behoeven gezegd te worden.

er gebeurtenissen plaats, waardoor de studie voor een tijd gestaakt moest worden. In de laatste dagen van Augustus 1830 was het oproer te Brussel losgebarsten. Weldra had zich dit uitgebreid tot geheel Zuid-Nederland. Het leger was, ten gevolge der te Brussel geleden nederlaag en van menigvuldige desertiën, in een gedemoraliseerden toestand. De schutterijen werden mobiel gemaakt. Vrijkorpsen werden opgericht. Ook bij de studenten der drie hoogeschoolen was het besef ontwaakt, dat het vaderland hunne diensten vorderde. En onder de studenten der Utrechtsche hoogeschool, die in November naar de Belgische grens trokken, behoorde ook Harting. Het jaar, gedurende hetwelk hij in dienst was geweest, kwam hem voor langer geduurd te hebben dan een zestal andere jaren, hetgeen hij deels toeschreef aan het vele, in dat jaar voorgevallen, deels aan de verveling, waaraan men onmogelijk ontsnappen kon. Toch zag hij met dankbaarheid terug op dien tijd, daar hij geloofde, dat de karakters er^o in energie door gewonnen hadden.

Na de terugkomst te Utrecht, werden de studiën met grooten ijver dadelijk weder opgevat en werd eenige maanden later het propaedeutisch examen afgelegd. Slechts noode verliet Harting de zuiver natuurkundige studiën, om zich toe te leggen op de geneeskundige.

Onder de professoren der medische faculteit was J. L. C. Schroeder Van der Kolk zijn beste leermeester; in een latere periode zoude hij zijn beste vriend worden. Van dezen sprak Harting in later jaren veel en steeds met de grootste vereering. Van der Kolks lessen in de physiologie wekten reeds dadelijk zijn levendige belangstelling. Anders was het aanvankelijk met de anatomie. Slechts met huivering betrad hij de dissectiezaal. Langzamerhand echter verminderde zijn afkeer en eindelijk verdween deze geheel, waartoe voorzeker ook de wijze medewerke, waarop Schroeder Van der Kolk de anatomie onderwees. Hij bepaalde zich daarbij geenszins uitsluitend tot die

van het menschelijk lichaam, maar knoopte aan zijn beschrijvingen ook steeds vergelijkende beschouwingen van het maaksel derzelfde deelen bij de dieren vast en bracht de opgemerkte verschillen steeds in verband met de verschillen in levenswijze.

B. F. Suerman, die de pathologie en de chirurgie onderwees, zou hij later als een uitmuntend chirurg op hoogen prijs leeren stellen, maar diens lessen over pathologie waren, hoewel voortreffelijk van vorm, mager van inhoud.

Den derden der medische professoren, J. J. Wolterbeek, kende hij reeds van kindsbeen af, daar deze sedert vele jaren in de familie praktizeerde. Wolterbeek gaf onderwijs in de practijk, de materies medica en de obstetrie. Al zijne lessen getuigden van groote ervaring en van een scherpen blik, zoodat zijne leerlingen zich niet zelden verbaasden over de juistheid zijner diagnose, hoewel de veelvuldige hulpmiddelen van den lateren tijd toen nog niet bestonden, of, indien zij al bestonden, nimmer door hem gebruikt werden. Met eigenlijk gezegd wetenschappelijk onderzoek had hij zeer weinig op. Hij was meer gevreesd dan bemind. Ook ontzag hij zich volstrekt niet dengene, die hem, naar hij meende, iets in den weg had gelegd, dit, wanneer de gelegenheid zich daartoe aanbood, op een wijze te doen gevoelen, die geen groote kieskeurigheid in de middelen verried. Toen Harting, op den herdenkdag van zijn vijftigjarig doctorschap, mij het een en ander uit zijn studententijd en van zijn leermeesters mededeelde, was hij nog verontwaardigd over den »streek", waarvoor Wolterbeek hem, geheel buiten zijn weten, gebruikt had om zijn wrok te koelen aan Schroeder Van der Kolk, wien hij niet vergeven kon, dat deze, op uren die volgens de series aan de anatomia pathologica gewijd waren, een college over krankzinnigheid gaf, aangezien Van der Kolk hiermede, volgens Wolterbeek, inbreuk op het hem alleen toekomend terrein der practische geneeskunde maakte. Kort nadat Harting het doctoraal examen had afgelegd, vernam hij, dat te Oude-

water een dokter gestorven was, en op aanraden van Wolterbeek besloot hij zich daar terstond als geneesheer te vestigen, hoewel hij de voorkeur zoude gegeven hebben aan een eenigszins langer verblijf aan de academie, ten einde den noodigen tijd te vinden tot het bewerken eener dissertatie onder Schroeder Van der Kolk als promotor, waarvoor eenige door hem verrichte microscopische waarnemingen van dierlijke weefsels het thema zouden leveren. Toen nu echter besloten was, dat hij zich te Oudewater zoude neerzetten, wenschte hij zoo spoedig mogelijk te promoveeren en koos eenige door hem in de kliniek bijgewoonde ziektegevallen¹ tot onderwerp. Hij zond de dissertatie met een praefatio aan zijn promotor Wolterbeek, welke de correctie op zich nam. Op den dag zijner promotie, 28 November 1835, bleek hem, dat de tekst geheel onveranderd was, maar in plaats van zijn praefatio was een introitus gekomen, waarin geen woord van hem was. In dien introitus vond Harting een dankbetuiging aan Schroeder Van der Kolk voor diens uitstekende lessen over pathologische anatomie, hoewel het van algemeene bekendheid was, dat Van der Kolk geen college over dat onderwerp gegeven had. Toen Harting even voor de promotie gelegenheid had zijn promotor te spreken, gaf hij zijn verwondering over deze hem door Wolterbeek in den mond gelegde woorden te kennen, waarop deze antwoordde: »Zoo! heeft hij het niet gedaan? dan had hij het toch moeten doen.» Aldus koelde Wolterbeek zijn wrok op Van der Kolk.

Eenige maanden later promoveerde Harting ook in de obstetrie en trad nu het practische leven ten volle in.

Daar zat nu de jeugdige geneesheer te Oudewater, eenzaam, ver van een wetenschappelijke omgeving, waaraan hij zooveel behoefte gevoelde, het hoofd vol onderzoekingen,

¹ *Observationes choreae Sancti Viti, et febris puerperalis.*

maar niemand was er, met wien hij daarover van gedachten kon wisselen. In de geneeskundige praktijk vond zijn geest zeer weinig voldoening; hij gevoelde zich alles behalve op zijn plaats.

Maar waartoe dan het beroep van geneesheer gekozen? Men bedenke, dat de geneeskunde hem nog het meest met de natuurwetenschappen in aanraking kon brengen, terwijl een bloot natuurkundige in dien tijd, toen het onderwijs in de natuurkennis nog niet op de middelbare scholen was ingevoerd, niet het minste vooruitzicht had van daarin een bestaan te vinden. Er was dus geen andere keus.

Na een bijna tweejarig verblijf te Oudewater, trad hij in 't huwelijk met Catherine Suzanna Goetzee, met wie hij sedert den 5den Augustus 1834 verloofd was en die hij den 31sten Mei 1837 zijn nieuwe woning mocht binnenleiden. Aan haar zijde smaakte hij het grootste heil des levens: dat van een in alle opzichten gelukkig huwelijk.

Zijn vrijen tijd besteedde hij aan wetenschappelijke onderzoekingen, vooral van microscopischen en chemischen aard. Maar lang aarzelde hij iets openbaar te maken, daar zijne gegevens nog een te weinig afgerond geheel vormden. Eindelijk besloot hij aan J. Van der Hoeven mededeeling te doen van eenige onderzoekingen en hem om raad te vragen. Deze moedigde hem aan, en zoo verscheen zijn eerste wetenschappelijk opstel,¹ dat zeer de aandacht trok, wellicht meer dan het in de oogen van hen, die het thans lezen, mag schijnen te verdienen. Men bedenke echter, dat in dien tijd het gebruik van den microscoop tot de groote zeldzaamheden behoorde en dat bovendien deze microscoop door hem zelven vervaardigd was en voor geen der bestaande behoefde te wijken en zelfs de meeste in scherpte der beelden en in vergrootend vermogen

¹ *Bijdrage tot de mikroskopische kennis der zachte dierlijke weefsels.* Tijds. v. Nat. Gesch. en Phys., 1839, p. 1.

overtrof. Op uitnoodiging van G. J. Mulder gaf hij er een beschrijving van in het door dezen en Wenckebach opgerichte tijdschrift¹. Mulder; toen nog lector aan de Clinische School te Rotterdam, bracht met zijn vriend Wenckebach in Augustus 1839 een dag te Oudewater door, welken Harting gewoon was een der gedenkwaardigste dagen uit zijn leven te noemen. Na dit bezoek was er tusschen beide mannen geregelde briefwisseling; in zijn brieven was Mulder gewoon de korte resultaten zijner onderzoekingen mede te deelen. Ten gevolge van een door Harting op eenige onderzoekingen gemaakte opmerking, ontstond er tusschen Mulder en hem voor de eerste maal een verstoring in de verhouding, welke niet de laatste zou zijn. Vóór dien tijd waren er echter in het Bulletin nog drie opstellen van Harting verschenen, in een² waarvan de eerste kiemen zijner 32 jaren later verschenen *Recherches de Morphologie synthétique* neergelegd zijn.

Het plaatsen van een tweetal opstellen in het *Tijds. v. Nat. Gesch. en Phys.* had een bezoek van den Amsterdamschen hoogleeraar, W. H. De Vriese, ten gevolge, hetwelk tot hartelijke en blijvende vriendschap leidde. Hoewel De Vriese geen plantenanatoom was, kende hij de nieuwere literatuur van dit gedeelte der botanie, waardoor Harting het eerst bekend werd met de geschriften van Meyen, die door hem verslonden werden.

Ondertusschen ging het met de geneeskundige praktijk niet naar wensch; in plaats van zich uit te breiden, verminderde zij. Bij de twee reeds vóór Hartings komst te Oudewater

¹ *Bulletin des sciences physiques et naturelles en Néerlande* 1839, p. 353. Van een door hem zelven vervaardigde *balans*, die hij vele jaren bij zijn onderzoekingen gebruikte, vindt men een beschrijving in de *Konst- en Letterbode*, 1841.

² *Etude microscopique des précipités et de leurs métamorphoses, appliquée à l'explication de divers phénomènes physiques et physiologiques*. Bull. d. sc. phys. et nat. en Néerl., 1840, p. 287.

woonachtige geneesheeren, voegde zich nu nog een derde concurrent. Wegens het overmatig groot aantal van geneesheeren, was verplaatsing naar elders zeer bezwaarlijk.

Daarbij kwam, dat de onzekerheid der grondslagen van de toenmalige geneeskunde hem verontrustte; iedere zware patiënt bezorgde hem slapeloze nachten; zelfs zijn gezondheid leed er onder. Hoe somber scheen de toekomst!

Daar brak aan den donkeren hemel plotseling een heldere lichtstraal door. Cl. Mulder, professor in de chemie, botanie en zoölogie aan het Athenaeum te Franeker, was naar Groningen beroepen en had de benoeming aangenomen. Op de voordracht van Curatoren van het Franeker Athenaeum stonden De Vriese en Harting. De Vriese werd benoemd, maar bedankte en beval Harting aan. In den nacht van den 28sten October 1841 ontving deze de voor hem zoo blijde tijding, dat hij tot hoogleeraar te Franeker benoemd was. Het was een ware uitredding. En daarbij het schoone vooruitzicht van zijn volgend leven te mogen wijden aan de bij hem zoo geliefde wetenschap! Is het wonder, dat hij De Vriese zijn leven lang daarvoor dankbaar is geweest?

Reeds twee weken na de benoeming vertrok Harting naar Franeker, waar hij terstond zijne lessen over schei- en plantenkunde begon, daar hij op verzoek van Curatoren het houden eener inaugureele oratie tot Mei van het volgende jaar had uitgesteld. De zoölogische lessen besloot hij vooreerst te laten rusten, daar de kennis der dierkunde niet gevorderd werd voor het propaedeutisch examen der aanstaande medici en er geen verzameling van voorwerpen en praeparaten was. Zoo hield hij ook nog eenigen vrijen tijd over tot het doen van onderzoekingen, welke resultaten achtereenvolgens in het *Tijdschrift v. Nat. Gesch. en Phys.* uitgegeven werden. Een dier onderzoekingen is getiteld: *Waarnemingen over den groei der planten en de omstandigheden, die*

daarop invloed hebben (1842, IX, bl. 296). Zij betreffen den groei van *Humulus Lupulus* mas, en werden begonnen met het doel, om, zoo mogelijk, op te sporen, welke de omstandigheden zijn, waarvan de groei der planten afhangt, en om de meerdere of mindere belangrijkheid van haren invloed ieder in het bijzonder te leeren kennen.¹

Hoe gebrekkig nu ook de middelen voor het onderwijs in de zoölogie mochten zijn, zoo waren toch de inrichtingen van het Athenaeum overigens tamelijk wel voldoende. Al de gebouwen, het physisch kabinet, het chemisch laboratorium en op de bovenzalen ervan de bibliotheek, vooral rijk aan vele oude, zeldzame werken, omgaven den hortus.

Wat het personeel betreft, was het Athenaeum een academie in miniatuur. De vijf faculteiten waren vertegenwoordigd: de godgeleerde door Scholten, de rechtsgeleerde door De Greve, de geneeskundige door Ens, de letterkundige door Rovers en Veth en de wis- en natuurkundige door Enschedé en Harting. Dat zulk een gering aantal van professoren niet in staat was tot het geven van een voldoende onderwijs, spreekt van zelf. Ook was het getal der studenten, die na het afleggen van hun propaedeutisch examen nog te Franeker bleven, om daar hunne studiën voort te zetten, zeer gering.

Hoewel er groote behoefte aan reorganisatie bestond, be-treunde Harting het toch zeer, dat het gerucht, hetwelk zich in het begin van 1843 verspreidde, als zou de regeering voornemens zijn het Athenaeum op te heffen, waarheid be-heldse. Hij was en is steeds gebleven een voorstander van kleine instellingen van hooger onderwijs, omdat aan zulke inrichtingen, wegens het minder groot aantal van studenten, het onderwijs vooral doeltreffend kon zijn, daar de leerling

¹ In zijn *Geschiedte der Botanik* (1875) schrijft Sachs, nadat hij de ver-schillende verhandelingen over hetzelfde onderwerp besproken heeft, op bl. 606: »die theoretisch werthvollste der genannten Publikationen war unzweifelhaft die von Harting.»

daaruit al het nut kon trekken, dat hij recht heeft er van te verwachten. Bovendien ontstaat er tusschen den hoogleeraar en den student een nauwere betrekking, waardoor de eerste in de gelegenheid is ieder zijner leerlingen volkomen te leeren kennen, zijn meerderen of minderen aanleg en bekwaamheden te schatten en een onmiddellijken invloed op zijn studiën uit te oefenen. Een derde reden, waarom Harting de voorkeur gaf aan kleine inrichtingen tot hooger onderwijs, was: dat hij ze beschouwde als helder brandende fakkels, die den naasten omtrek meer onmiddellijk moeten verlichten en welke niet, dan met groot nadeel voor sommige deelen van ons vaderland, konden worden uitgedoofd¹. De geheele opheffing van het Athenaeum scheen hem dan ook toe niet genoegzaam gemotiveerd te zijn. Wenschelijk kwam het hem voor deze inrichting te veranderen in een Pharmaceutische School, waartoe hij een plan ontwikkelde, hetwelk hij aan den Minister van Binnenlandsche Zaken heeft gezonden, echter zonder eenig gevolg. De opheffing werd uitgesproken en de aan het Athenaeum werkzame professoren werden over de drie academies verdeeld.

Harting werd tot buitengewoon hoogleeraar te Utrecht aangesteld, met de rechten van een gewoon hoogleeraar. Het verschil betrof alleen het traktement.

Met groot leedwezen verliet hij Franeker. Gerukt uit den werkkring, die hem lief was geworden, uit de omgeving, waarin hij zich zoo recht gelukkig gevoelde, ging hij wederom een geheel onzekere toekomst te gemoet.

In de wis- en natuurkundige faculteit der Utrechtsche hoogeschool, waarvan Harting nu een der leden was, hadden sedert zijn vertrek zeer groote veranderingen plaats ge-

¹ Deze denkbeelden zijn reeds te vinden in: *Bedenkingen tegen eenige punten van het Rapport der Commissie, belast met de herziening der geneeskundige staatsregeling hier te lande*. Utrecht, 1842.

grepen. De Fremery en Kops hadden hun emeritaat verkregen en waren vervangen door Mulder en Bergsma. Moll was overleden en in diens plaats was R. Van Rees gekomen, aan wiens omgang Harting voor zijn karaktervorming zeer veel toeschreef. Het oordeel van Van Rees was voor hem steeds de maatstaf van hetgeen goed en billijk was. Voor Schroeder traden spoedig na zijn aankomst op: W. Wenckebach voor de mathematische vakken en Opzoomer voor de wijsgeerige; met den laatste verkeerde hij steeds in hartelijke vriendschap. Ook maakte hij toen reeds kennis met Donders, destijds nog officier van gezondheid en belast met het onderwijs in physiologie en anatomie aan 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen, terwijl hij zich tevens mocht verheugen in de vriendschap van Rueb, die zich wijdde aan astronomische waarnemingen, en in die van Numan, directeur der Veeartsenij-school, die zich altijd bereid toonde om de hulpmiddelen, waarover hij beschikken kon, ook voor anderen ten gebruike te stellen.

Reeds in het eerste jaar van zijn verblijf te Utrecht kwam een gezelschap tot stand, waarin hij vele der aangenaamste en nuttigste uren van zijn leven heeft doorgebracht. Het bestond aanvankelijk uit Donders, Harting, Mulder, Van Rees, Rueb en Schroeder Van der Kolk. In vervolg van tijd werden nog verscheidene anderen tot leden aangenomen, als: Buys Ballot, Van den Broek, Grothe, Van Hasselt, Krecke, Van Laer, Verloren, enz. In maandelijksche avondbijeenkomsten werden daar de vorderingen der natuurwetenschap op onderscheiden gebied medegedeeld en besproken. Eerst nadat dit gezelschap vele jaren had bestaan, werd besloten er een naam aan te geven. Als zinspreuk koos men: *Amicitia Naturae Interpres*. Korthedshalve werd het van toen af aangeduid met de letters A. N. I. Dit gezelschap, in den loop des tijds met nieuwe leden vermeerderd, terwijl anderen het ontvielen, bestaat nog. Harting verklaarde dikwijls er zeer veel geleerd

te hebben en hield in onzen tijd, waarin men, ten gevolge der meer en meer toenemende splitsing der studiën, groot gevaar loopt van eenzijdig te worden, zulke gezellige samenkomsten van wetenschappelijke mannen, die, elk op zijn beurt, het nieuwste en wetenswaardigste uit hun vak ter tafel brengen en tot een onderwerp van wederkeerige bespreking maken, het beste hulpmiddel om het commune vinculum te bewaren.

Uit het boven gezegde blijkt, dat in den tijd, toen Harting te Utrecht kwam, daar een opgewekt wetenschappelijk leven heerschte en hij er reeds een kring van mannen vond, wier samenzijn op zijn verdere ontwikkeling een grooten invloed moest uitoefenen. Reeds dadelijk echter ontstond de vraag: welke plaats onder hen in te nemen? Aan welke vakken van onderwijs voortaan de kracht te wijden? Die vragen waren niet gemakkelijk te beantwoorden. Harting kon, ofschoon hij buitengewoon hoogleeraar was, toch, doordien hij de rechten van een gewoon hoogleeraar had, al de lessen aankondigen, voor welke hij meende de noodige bekwaamheid te bezitten. Maar de vakken, die hij te Franeker onderwezen had, de schei- en de plantenkunde, waren in handen van Mulder en Bergsma. Daar het hem ongeoorloofd voorkwam om, buiten groote noodzakelijkheid, in den werkkring van een ambtgenoot te treden en hij toch voor de hoogeschool nuttig werkzaam wilde wezen, zoo zocht hij naar lessen over onderwerpen, die tot dusver geen deel van den academischen cursus hadden uitgemaakt. Hij besloot een demonstratieven cursus te geven over: microscopische anatomie van dieren en planten. Dit plan vond goedkeuring en ondersteuning, en zoo ontstond een inrichting, aan welke hij den naam van »Microscopisch Observatorium" gaf. Toen echter later Donders tot buitengewoon hoogleeraar in de medische faculteit benoemd werd, besloot Harting die lessen te staken, voor zoo ver zij de microscopische anatomie van den mensch en de dieren betroffen. Intusschen had hij reeds andere lessen geopend, en eindelijk

toegegeven aan het verlangen van Mulder, om onderwijs in pharmacologie te geven, hetgeen hij echter met weinig opgewektheid deed.

Met veel meer lust gaf hij daarentegen een college over plantenphysiologie, hetwelk, hoewel het niet tot de verplichte colleges behoorde, door de studenten trouw werd bezocht. Twee der tegenwoordige hoogleeraren in de botanie, Rauwenhoff en Suringar, woonden met vele anderen niet alleen deze lessen bij, maar maakten ook gebruik van de door Harting verschafte gelegenheid tot practische oefeningen in het gebruik van den microscoop.

Zoo had hij derhalve, zonder een enkel der verplichte colleges op zich te nemen, toch een werkkring gevonden, waarin hij, als lid der wis- en natuurkundige faculteit, nuttig werkzaam kon wezen. In het begin van 1846 werd dit dan ook erkend door zijn benoeming tot gewoon hoogleeraar.

Ook had hij zich voortdurend met eigen onderzoekingen beziggehouden, en twee lange reeksen van waarnemingen, de eene gewijd aan dierlijke, de andere aan planten-weefsels, moesten strekken om in de uitkomsten van het microscopisch onderzoek langs den micrometrischen weg meer juistheid en nauwkeurigheid te brengen. Hij gaf toen een geheel nieuwe methode, die later ook door anderen is toegepast¹.

¹ *Recherches micrométriques sur le développement des tissus et des organes du corps humain, précédées d'un examen critique des différentes méthodes micrométriques.* Utrecht, 1845.

Over de ontwikkeling der elementaire weefsels, gedurende den groei van den éénjarigen dicotyledonischen stengel. Tijdsch. v. Nat. Gesch. en Phys., 1844, XI, bl. 229. Vertaald in de *Annales des sciences naturelles. Bot.*, 1845, IV, p. 210 en in *Linnaea*, 1847, XIX, p. 465. Karl Müller, van wien de vertaling in *Linnaea* afkomstig is, zegt van deze onderzoekingen: »Was den inneren Werth der Arbeit betrifft, so macht dieselbe für den Gegenstand, den sie behandelt, Epoche, indem der Vf. einen, bis dahin noch nicht betretenen, Weg einschlug, um zu der Lösung der Frage nach dem Wachsthume des Pflanzenstammes zu gelangen.»

Ook deed hij met Mulder gezamenlijk eenige onderzoekingen over de chemische constitutie van den plantencelwand door aanwending van verschillende microchemische reactieven. Ten aanzien van de chemische samenstelling van den verhouten celwand liepen echter beider gevolgtrekkingen uiteen. Naar Mulders opvatting moest de samenstelling der incrusteerende stof in een chemische formule worden uitgedrukt. Harting beweerde daarentegen, dat dit ongeoorloofd was en trachtte te bewijzen, dat die z. g. incrusteerende stof een mengsel van minstens drie verschillende stoffen in afwisselende verhoudingen was. Ten gevolge van dit verschil gaf ieder een eigen verslag van het in 't werk gesteld onderzoek. Mulder deed dit in zijne *Physiologische Scheikunde*, Harting in een afzonderlijk opstel.¹

Deze onderzoekingen brachten hem ook nog in een strijd met Hugo Von Mohl, namelijk over de vraag of er in den plantencelwand poriën zijn, die bij kleuring met jodium en zwavelzuur zichtbaar worden. Harting beweerde dit,² Von Mohl hield het tegendeel vol. Over nog een ander punt, namelijk over de vraag of de celwandverdikking alleen binnenwaarts of ook buitenwaarts geschiedt,³ liepen beider meeningen uiteen.

Van minder aangename aard was een polemiek, waartoe Harting zijns ondanks gedwongen werd, met de Eerste Klasse

¹ *Microchemische onderzoekingen over den aard en de ontwikkeling van den plantaardigen celwand* in: Scheikundige onderzoekingen, gedaan in het laboratorium der Utrechtsche hoogeschool, 1846, III, bl. 31. Omtrent de chemische samenstelling van den verhouten celwand heerscht nog heden ten dage vrij veel onzekerheid.

² Hoewel de dunne plaatsen van den celwand poriën bezitten, zoo heeft Harting toch waarschijnlijk de stippels voor poriën gehouden.

³ *Brief an Herrn H. Von Mohl, zur Beantwortung seines Aufsatzes: Ueber den Wachsthum der Zellmembran.* Bot. Ztg., 1847, p. 337. Nu Nägeli's intussusceptie-leer in de laatste jaren algemeen verlaten wordt, en Mohl's appositie-leer voortdurend veld wint, is bovenstaande vraag ook weer aan de orde.

van het Kon. Nederl. Instituut, waarvoor later de Kon. Academie van Wetenschappen is in de plaats getreden. In 1845 was de aardappelziekte hier te lande uitgebroken. Harting had zich dadelijk met het onderzoek daarvan beziggehouden, en bood eenigen tijd later zijn tamelijk lijvige verhandeling¹ met platen aan de Eerste Klasse ter uitgave aan. Eerst vier en een halve maand na de aanbieding werd tot de opneming er van in de werken van het Instituut besloten. Decaisne, redacteur van de *Annales des sciences naturelles*, verzocht een uittreksel van Hartings verhandeling voor zijn tijdschrift, welk verzoek deze aan den secretaris der Klasse mededeelde, met de bijvoeging dat hij voornemens was aan dat verlangen te voldoen, op welke mededeeling echter geen antwoord ontvangen werd. Toen nu dit uittreksel verscheen, vóórdat de verhandeling geheel was afgedrukt, waarmede weder veel tijd verloren ging, ontstond er een ware storm. In verschillende vergaderingen werd de vraag besproken, wat te doen tegenover een schrijver, die zich vergrepen had aan het eigendomsrecht der Klasse. Harting was wel genoodzaakt zich te verdedigen, en hij deed dit in een verweerschrift,² waarin het hem niet moeielijk viel aan te toonen, dat de Klasse zich in dit geval op een allerongelukigst standpunt had geplaatst en dat er met name van een verkorting van eigendomsrecht geen sprake kon zijn. De Klasse herstelde dan ook in het volgende jaar haar onrecht, door Harting tot correspondent te benoemen.

De kring zijner werkzaamheden was in dit tijdperk van zijn leven, — men kan het zijn Sturm- und Drangperiode noemen, — een zeer ruime. Niet alleen begonnen nu reeds zijne bemoeiingen met maatschappelijke belangen, — waarover

¹ *Nieuwe Verh. d. Eerste Kl. v. h. Kon. Ned. Instituut*, 1846, XII.

² *De Handelingen der vergaderingen van de Eerste Klasse v. h. Kon. Ned. Instituut*, op 28 Nov., 12 Dec. en 24 Dec. 1846, *toegelicht*.

later meer zal worden medegedeeld; — niet slechts maakte hij een aanvang met het schrijven van populaire opstellen over natuurwetenschappelijke onderwerpen, — welker bespreking eveneens tot later uitgesteld wordt, — maar zelfs zijn zuiver wetenschappelijke onderzoekingen strekten zich uit over meer dan één gebied. Het is niet mogelijk, in een schets als deze, alle te bespreken; slechts mogen een paar der voornaamste worden genoemd.

Een plan, dat Harting reeds geruimen tijd gekoesterd had, namelijk het schrijven van een uitvoerig werk over den microscoop, werd ten uitvoer gebracht. 't Was lang het eenige omvangrijke werk over dit onderwerp en voldeed zóó uitnemend, dat het een herdruk in 't Duitsch heeft beleefd, terwijl een derde druk er van in dezelfde taal zou zijn verschenen, zoo Harting in de laatste jaren zijns levens die taak had kunnen ondernemen. Reeds vroeger zagen wij, hoe hij, als geneesheer te Oudewater, een bijzondere voorliefde toonde voor het gebruik van den microscoop en voor de vraagstukken, tot welker beantwoording dit instrument onmisbaar is. »Het is voor hen,» om met een bevoegd beoordeelaar¹ te spreken, »wien de uitstekende microscopen van onzen tijd bij hunne studiën ten dienste staan, zeer moeielijk, zoo niet onmogelijk, zich een juiste voorstelling te maken van de bezwaren, waarmede toenmaals die studie te kampen had, en van de voldoening, die het overwinnen van die bezwaren aan de onderzoekers verschafte. Ik behoef er slechts op te wijzen, dat Harting in den beginne zijn eigen lenzen sloop, zijn eigen microscoop vervaardigde. En waar dit nog de taak van den onderzoeker was, daar was de studie van het instrument zelf natuurlijk onafscheidelijk van de onderzoekingen, die met dat werktuig werden volbracht. De *Bijdragen tot de geschiedenis der mikroskopen* (1846) en eenige

¹ Hugo De Vries, in het *Nieuws van den Dag* van 7 Dec. 1885.

andere geschriften getuigen van de belangstelling, waarmede Harting voortdurend den snellen vooruitgang op dit gebied volgde, en zijn hoofdwerk, *Het Microscop*, gaf hiervan de verdere bewijzen. Het bestond aanvankelijk uit drie deelen, die de theorie, het gebruik en de geschiedenis van dit werktuig behandelden (1848—1850) en werd in 1854 door een vierde deel, in 1858 door een vervolg uitgebreid, en op de hoogte van zijn tijd gehouden. Staan wij even stil bij het belangrijkste deel van dit boek, dat het gebruik van den microscoop voor hen behandelt, die zich nog moeten voorbereiden en oefenen, om later zelfstandig te kunnen onderzoeken. Dit gedeelte bezit ongetwijfeld een blijvende waarde, die de algeheele omwenteling in de samenstelling der microscopen, in de beide laatste tientallen van jaren, aan de andere deelen natuurlijk ontnomen heeft. Want het leert ons de methode van onderzoek en van onderwijs in het microscopisch onderzoeken op degelijke en grondige wijze kennen, terwijl het haar tevens door voorbeelden uitvoerig toelicht. Deze methode, die Hartings ervaring als hoogleeraar, eerst te Franeker en later te Utrecht, hem als de doelmatigste bij het onderwijs had leeren kennen, ligt thans nog ten grondslag aan de practische oefeningen van hen, die zich als studenten met het gebruik van den microscoop willen bekend maken."

Ondertusschen hielden nog andere zaken hem bezig. Het onderzoek van talrijke grondsoorten uit verschillende oorden van ons vaderland had uitkomsten opgeleverd, die hem aanmoedigden daarmede voort te gaan. Men was toen juist bezig op eenige punten van Amsterdam diepe putten te boren en het gelukte hem stalen van de doorboorde grondlagen te verkrijgen. De verwerking van dit ruime materiaal hield hem langen tijd bezig en leidde tot een tamelijk volledige kennis van den bodem onder Amsterdam tot op aanmerkelijke diepte. »Iedereen weet," zoo schrijft Hugo De Vries, »dat onze vaderlandsche bodem in geologisch opzicht weinig verschei-

denheid aanbiedt. Met uitzondering toch van enkele plekken nabij de oostelijke grenzen, en van het zuidelijk deel der provincie Limburg, bestaat hij slechts uit de jongste formatiën, wier onderzoek weinig belangrijks scheen te beloven, en daardoor in vrij hooge mate verwaarloosd werd. Doch Harting wees er op, van hoeveel belang juist de kennis van die nieuwste lagen is, wier afzetting voor een deel in historische tijden valt, ja nog onder onze oogen voortgaat. Hier toch is het, beter dan in de oudere lagen, mogelijk het verband van oorzaken en gevolgen op te sporen, en reenschap te geven van de menigvuldige veranderingen, die de oppervlakte der aarde in den loop der tijden ondergaan heeft. Uit dit oogpunt beschouwd, zoo schrijft Harting, kan inderdaad de nauwkeurige kennis van een land als het onze voor de geologie hoogst vruchtbaar worden. Wellicht is er geen land ter wereld, dat ruimere gelegenheid voor geologische studiën in deze richting aanbiedt dan het onze. Zoo baande Harting den weg, om de toenmaals nog grootendeels beschrijvende geologie allengs tot een verklarende wetenschap te verheffen." De verhandeling, welke de uitkomsten van dit onderzoek bevat, is getiteld: *De bodem onder Amsterdam, onderzocht en beschreven*¹.

Een zeer geruime tijd werd in 1850—51 ook door Harting besteed aan het anatomisch onderzoek van het maaksel van *Angiopteris* en eenige varens, waartoe hij door De Vriese was uitgenoodigd, die hem het materiaal verschaftte en zelf de systematische beschrijving op zich nam. Het duurde echter

¹ *Verh. d. Eerste Kl. v. h. Kon. Ned. Instituut*, 3de reeks, 1852, V, bl. 73. Hierbij is te vergelijken het twintig jaren later over *putboringen te Utrecht* medegedeelde in de *Versl. en Med. d. Kon. Acad.*, 1872, 2de reeks, VI, p. 181 en over *den bodem van het Eemdal* in *Versl. en Med. d. Kon. Acad.*, 1874, en *le système Eemien* in *Archives des sc. exactes et nat.*, 1875.

een paar jaren, alvorens de uitkomsten van dit onderzoek in 't licht konden verschijnen¹.

Op het laatst van 1851 namelijk werd Harting ernstig ziek. Hij had de drie laatste jaren in een staat van zenuwachtige opgewondenheid doorleefd. Het denkbeeld, dat hij nog slechts weinige jaren te leven had en dat hij trachten moest nog zoo-veel mogelijk in dien tijd af te doen, vervolgde hem. Ook in de vacaties nam hij geen rust. Eindelijk moest die overspanning zich zelve straffen. Hij werd door zich van tijd tot tijd herhalende duizelingen aangetast. Langzamerhand gevoelde hij ook met schrik zijn denkvermogen verminderen; elke inspanning vermoeide hem bovenmate; eindelijk begreep hij zelfs het gelezene niet meer. Het was een bange toestand. De eenige afleiding vond hij in handenarbeid, in allerlei knip- en plakwerk, later, toen hij iets beter was, in teekenen. Met bewondering heb ik menigmaal hen, die destijds Harting waren komen bezoeken, hooren spreken van de toewijding zijner echtgenoot. Hoe rusteloos zij bezig was hem als 't ware te verzoenen met zijn toestand; hoe onuitputtelijk zij was in het uitdenken van allerlei middelen van afleiding; hoe krachtig zij daardoor heeft bijgedragen om zijn overprikkeld zenuwgestel weder tot bedaren te brengen. Die toestand duurde verscheidene maanden. In Maart 1852 gevoelde Harting zich in zooverre hersteld, dat hij het wagen kon met zijne vrouw aan het aanzoek van zijn broeder te Enkhuizen gehoor te geven, om eenige weken bij dezen te komen doorbrengen. Het verblijf aldaar had op hem den gunstigsten invloed. Reeds tegen het eind der maand dacht hij aan de verwezenlijking van een plan, dat bij het wandelen langs de haven, waar men bij helder weder het eiland Urk aan den horizon ziet, bij hem was opgerezen.

¹ *Monographie des Marattiacées, suivie de recherches sur l'anatomie, l'organogénie et l'histogénie du genre Angiopteris et de considérations sur la structure des Fougères en général*, par W. H. De Vriese et P. Harting, 1853.

De geologische gesteldheid van dit kleine plekje, dat zich gedeeltelijk tamelijk hoog midden in de Zuiderzee verheft, was geheel onbekend. Harting besloot er heen te gaan. Een paar grondboren werden uit Utrecht ontboden; een opzichter van den Waterstaat leende hem een toestel om te waterpassen en eenige andere landmeterswerktuigen. Zoo toegerust, onderzocht hij Urk gedurende een drietal dagen. Dit uitstapje had hem zeer veel goed gedaan. Harting kwam dan ook eenigen tijd later als een nieuw mensch te Utrecht terug. Spoedig daarop volgde zijn bekende *Beschrijving van het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners* (1853). Later werd de bodem van ons land door hem nog op verschillende andere plaatsen, b.v. te Gorinchem, onderzocht en vervolgens beschreven.

Die onderzoekingen hadden hem de overtuiging gegeven, dat de bodem van ons vaderland een daling had ondergaan en wellicht nog onderging. Zijne meening had tegenspraak gevonden. Harting stelde in de Academie voor, een commissie te benoemen, aan welke de taak zoude worden opgedragen, dit voor de wordingsgeschiedenis van ons land niet onbelangrijk punt nader te onderzoeken en maatregelen te beramen, om althans voor de toekomst over de noodige gegevens te kunnen beschikken, ten einde met zekerheid uit te maken, of er in den tegenwoordigen tijd nog al dan niet een langzaam voortgaande daling plaats grijpt. Het voorstel tot benoeming van een zoodanige commissie werd aangenomen. Er zijn dan ook talrijke gegevens verzameld, maar, naar het schijnt, zijn deze om verschillende redenen ongebruikt gebleven.

Veel meer voldoening smaakte Harting daarentegen van een ander plan, dat in dien tijd door hem geopperd werd. Hij stelde namelijk aan eenige studenten voor, een gezelschap op te richten, dat op geregelde tijden, — aanvankelijk maandelijks, later om de veertien dagen, — vergaderen zoude. Des zomers zouden natuurhistorische uitstapjes worden gedaan. Dit plan vond grooten bijval. Het gezelschap werd geconsti-

tueerd onder de zinspreuk: *Natura Dux Nobis Et Auspex*. »Harting¹ bekleedde daar den presidialen zetel; de leden vervulden bij afwisseling spreekbeurten, verdedigden theses of hielden vrije voordrachten. Had de praeses dus slechts een toezienende, leidende rol te spelen en kwam op den rooster van werkzaamheden zijn naam niet voor, toch oefende hij een zeer eigenaardigen invloed uit op de beteekenis, welke de werkzaamheden voor de leden zelf zouden erlangen, — niet alleen omdat zijne tegenwoordigheid de leden grootere zorg aan de voorbereiding tot de beurtelingsche vervulling dier verschillende plichten deed besteden en hen tot heilzame zelfcritiek aanspoorde, maar vooral omdat hij de gewoonte aannam, zoodra eenig onderwerp was afgehandeld en besproken of nadat over stellingen debat was gevoerd, eene samenvatting te geven van het gesprokene, waarin, resumeerderwijze, het kaf van het koren gezift werd, de hoofdpunten nog eenmaal op den voorgrond, de bijzaken weder op den achtergrond geschoven werden en waardoor zijn auditorium een scherp en eindindruk behield van wat anders wellicht niet dan vage herinneringen zou hebben nagelaten.

»Daarbij kwam, dat hij bij die gelegenheid uit den schat zijner omvangrijke kennis nog aanvulde, wat hem bij de behandeling van het onderwerp onvolledig toegelicht scheen en ook te dezen aanzien door zijne veelzijdigheid den leerlingen steeds toenemenden eerbied afdwong.

»De notulen van meer dan twee honderd vergaderingen, die hij van 1853 tot 1868 geleid heeft, bewijzen, dat zijne hooggeleerde voorzitting aan den gezelligen toon en aan de vrijmoedige discussiën geen de minste afbreuk gedaan heeft. Wanneer hij eene terechtwijzing van den presidialen zetel niet mocht weerhouden, dan betrof dit meestal den vorm, die

¹ Deze en volgende regelen zijn ontleend aan het met zooveel warmte en waardeering geschreven opstel van Hubrecht, in *de Gids*, 1886, N°. 1.

door zijne nog ongeoeffende volgelingen voor de uiting hunner gedachten gekozen werd; de gedachte zelve was vrij; ieder denkbeeld, elke overtuiging, mits eerlijk bedoeld en ernstig toegelicht, mocht hier ter sprake komen.

» Waren de winteravondbijekomsten van het gezelschap aan deze zakelijke besprekingen gewijd, in de voorjaars- en de zomermaanden werden wandeltochten ondernomen, om door directe waarneming in de vrije natuur het doel der vereeniging ook nog langs anderen weg te bevorderen. Eene verzameling van inlandsche dieren en planten ontstond en nam snel in omvang toe, en al moge zij onder het beheer van opeenvolgende studentengeneraties niet op overdeugdelijke wijze tegen »den tand des tijds" zijn beschermd, zij heeft leering, opwekking en belangstelling in de natuurwetenschappen gekweekt en gevoed, en als zoodanig hare beteekenis gehad, nadat Harting tot hare vorming den eersten stoot had gegeven.

» Aan die wandeltochten werd somtijds nog eene grootere uitbreiding gegeven. Eenmaal (in 1858) werd een tiendaagsch uitstapje gedaan, door den president en al de leden, naar Noord-Holland en de Zuiderzee, waarbij Enkhuizen, Wieringen en Texel bezocht werden. Een vaartuig was afgehuurd, waarbinnen men op zeemanswijze het noodige nachtleger voor de tochtgenooten in gereedheid gebracht had; overdag werd van die ontberingen niets bespeurd en vond men ze ten volle vergoed door een zoo leerrijke kennismaking, aan de hand van een zoo beminnelijken voorganger, met de natuurlijke gesteldheid van onderscheidene deelen van het vaderland, waar men op lateren leeftijd slechts bij uitzondering wederkeert.

» Het Beekberger bosch, het Bergsland, Zeeland, het Schollevaarseiland, de Hollandsche kust waren afwisselend in verschillende zomers het doel der reis, altijd met Harting als leider en wegwijzer. Regelmatig werd aan de gewoonte de hand gehouden, om van den zomertocht in een der volgende

wintervergaderingen een uitvoerig verslag te leveren, opge-
maakt door een vooraf aangewezen reisbeschrijver; dat de
leerzame en de aangename oogenblikken op die wijze nog-
maals in 't gelid gesteld werden, gaf aan de deelnemers
hernieuwde gelegenheid om dankbaar te herdenken hoeveel
zij aan het initiatief van hun vriendelijken leidsman te danken
hadden."

Hoezeer de leden zich aan Harting verplicht gevoelden,
bewijzen de blijken van erkentelijkheid hem van tijd tot tijd
aangeboden. Zoo ontving hij een paar jaren na de oprichting
zijn gelithographeerd portret; bij gelegenheid van het tien-
jarig bestaan van het gezelschap, werd hem een album ver-
eerd met de portretten der leden en oudleden. In 1884,
toen Harting reeds te Amersfoort woonde en wegens hard-
hoorigheid in vele jaren geen vergadering meer had kunnen
bijwonen, schonken hem de tegenwoordige leden het borstbeeld
van Darwin, terwijl eindelijk, bij Hartings begrafenis, op
den 7den December 1885, onder de kransen, aan de lijikbaar
gehecht, er ook een voorkwam van *Natura Dux Nobis*
Et Auspex.¹

Uit het reeds boven gegeven overzicht is gebleken, dat
Harting zich aanvankelijk bij het doen van eigen onderzoe-
kingen voornamelijk in twee richtingen bewogen had: in die
der plantenphysiologie en der geologie. Hij ging daarmede
nog een korten tijd voort. In 1855 stelde hij aan J. W. Gun-
ning, die toen tijdelijk de lessen in scheikunde voor Mulder
waarnam, voor, om in het chemisch laboratorium een reeks

¹ Na Hartings overlijden is een dergelijke vereeniging door studenten aan
de universiteit van Amsterdam opgericht, onder den naam: »H. A. R. T. I. N. G.»
en met de zinspreuk: »*Hominibus Augustis Reverentiam Tribuere Illustris*
Nationis Gloria". Deze vereeniging, bij de onthulling van het gedenkteeken
op het graf van Prof. Harting, op den 16den Juni 1886, door drie leden
vertegenwoordigd, legde aan den voet van het gesteente een krans van
laurierbladeren als huldeblijk neder.

van onderzoekingen te doen over de *bron der stikstof voor de planten*, waarmede beiden zich dan ook eenige weken bezig hielden. De uitkomsten dier onderzoekingen werden gepubliceerd in de Versl. en Med. der Kon. Acad. v. Wetenschappen. Mulder schreef bedenkingen er tegen, waarop Harting met eenige tegenbedenkingen antwoordde.

Het genoemde onderzoek over de bron der stikstof en een kort daarop in het werk gesteld *spectroscopisch onderzoek van het chlorophyl*¹ zijn Hartings laatste onderzoekingen op het gebied der plantenphysiologie geweest. Reeds had zijn geest een andere richting genomen en zich gewend naar streken, waarheen hij vroeger nimmer vermoed had, zich ooit te zullen begeven. Een zoo goed als toevallige omstandigheid gaf ook hier den doorslag en oefende een beslissenden invloed op hem uit.

In 1853 namelijk ontving Harting van den uitgever Campagne te Tiel een brief, waarin deze hem vroeg, of hij de *Vergleichende Anatomie* van Oscar Schmidt een vertaling waard oordeelde. Na eenige overweging besloot hij, zelf die taak op zich te nemen. Doordat hij gedurende de vertaling ook andere uitvoeriger vergelijkend-anatomische werken raadpleegde, de in het Museum anatomicum voorhanden praeparaten bestudeerde en zelf eenige anatomieën maakte, had hij niet alleen opgehouden een vreemdeling te zijn op het gebied der vergelijkende ontleedkunde, maar tevens vrij wat zoölogische kennis vergaard.

Gedachtig aan het »docendo discimus'', begon Harting reeds in 1855 lessen over zoölogie te geven, aanvankelijk slechts twee uren 's weeks, die later, toen hij zijn andere lessen geheel had laten varen, werden vermeerderd. De directie van het Museum werd op hem overgedragen en het vroegere

¹ *Poggendorff's Annalen*, 1855, Bd. 96, p. 543.

Observatorium microscopicum in een Laboratorium zootomicum herschappen.

In den zomer van 1857 woonde Harting het Naturforscher-Verein te Bonn bij. Daar leerde hij Van Beneden, Leuckart, Semper, Welcker, Troschel, Heinrich Müller en andere zoölogen kennen.

Al spoedig werd hem de gelegenheid aangeboden zich in de nieuwe door hem gekozen richting ook practisch te bewegen. In de jaren 1857 en 1858 had de paalworm belangrijke schade aan onze zeeeringen toegebracht. In de Academie werd besloten een commissie te benoemen, belast met het verzamelen van al de feiten, die strekken konden om de natuurlijke geschiedenis van den paalworm nader te leeren kennen en tevens de middelen te toetsen, die daartegen met vrucht zouden kunnen worden aangewend. Harting werd tot lid dier commissie benoemd en zijn taak bestond voornamelijk in het anatomisch onderzoek van onzen kleinen, maar machtigen vijand en in het opsporen, zoo mogelijk, van de middelen, waardoor en de wijze, waarop de paalworm zijn gangen in het hout maakte. Werkelijk gelukte het Harting 't geheele mechanisme van den toestel, waarmee de paalworm zijn gangen maakt, door anatomisch onderzoek te leeren kennen, zoodat hij er een uitvoerige beschrijving van geven kon.¹

De betrekking van Rector magnificus der hoogeschool werd door Harting bekleed in het academie-jaar 1858—59. Zij bracht van zelve mede, dat hij meer dan anders nadacht over den aard van het hooger onderwijs en over den toestand, waarin het verkeerde. Die overdenkingen vatte hij samen in een geschrift, dat hij uitgaf onder den titel: *Gedachten over het Hooger Onderwijs in ons vaderland*, Tiel, 1858, — waarvan het eerste gedeelte door J. A. Lamping aan een uitvoerige bespreking onderworpen is.²

¹ *Verslag over den Paalworm*, uitgegeven door de Nat. Afd. der Kon. Acad. van Wetenschappen, 1860, bl. 127.

² De voorbereiding tot het Hooger Onderwijs, *Gids*, 1859, bl. 1.

In het jaar 1861 verliet Harting het huis, waar hij achttien jaar gewoond had, om een ander te betrekken op de Hoogt, onmiddellijk naast het Laboratorium. Slechts weinige stappen voerden hem uit zijn studeerkamer zoowel daarheen als naar het Museum en de collegiekamer; dit was een groote verbetering. Daar was het, dat zijn vrouw en hij, omringd van hun vier kinderen, twee zoons en twee dochters, 't volgende jaar het zilveren bruiloftsfeest vierden. Ook uit dat huis verlieten hen achtereenvolgens de kinderen, om hun levensbestemming te gemoet te gaan.

Toen Harting het besluit nam voortaan de beoefening der zoölogie tot zijn levensdoel te kiezen, besloot hij tevens daaraan het grootste gedeelte van zijn tijd te wijden en weerstand te bieden aan zijn zucht om zich ook te bewegen op het gebied van andere vakken. En hoewel hij dit niet geheel kon nalaten¹, zoo hield hij zich evenwel vrij trouw aan zijn eenmaal genomen besluit. Wel is waar gevoelde hij weinig sympathie voor de enkel beschrijvende zoölogie en liet hij deze liefst aan anderen over. Het getal van nieuwe, door hem 't eerst beschreven, soorten is dan ook uiterst beperkt. Vooral het meer wijsgeerige gedeelte der zoölogie trok hem aan. Bij voorkeur hield hij zich bezig met morphologische en physiologische vraagstukken² of met die algemeene beschouwingen, welke voortvloeien uit de onderlinge vergelijking der talloze bijzondere feiten, welke door de vlijtige nasporingen der specialiteiten zijn aan 't licht gebracht, doch die eerst dan hun plaats in de wijsgeerige beschouwing der natuur verkrijgen, wanneer zij uit een hooger standpunt

¹ Men denke aan zijn verhandeling over de *Fulgurieten*, over de *Geologische en physische gesteldheid van den Zuiderzee-bodem*, in verband met de voorgenomen droogmaking, e. a.

² Het is hier de plaats niet, om alle door Harting geschreven verhandelingen, in deze rubriek of in die der beschrijvende zoölogie behorende, te bespreken. Reeds het opnoemen der titels zou te veel ruimte innemen.

bezien en met de hulp der verbeelding in een onderling harmonisch verband worden gebracht.

Reeds vroeg was Harting een voorstander der ontwikkelings-hypothese en zag hij in haar de eenig mogelijke verklaring van de wording van het organische leven op aarde, gelijk men het thans aanschouwt, al ontveinsde hij zich ook de groote bezwaren niet, waaronder die hypothese bij hare toepassing in concreto nog steeds gebukt gaat en wel altijd gebukt gaan zal, uit hoofde van het fragmentarische onzer kennis aangaande vroeger bestaan hebbende vormen van organische wezens. Bij gelegenheid, dat hij eens in de Academie van een landgenoot sprak, die reeds in 't begin dezer eeuw dergelijke meeningen geopperd en verdedigd had, vatte hij zijne voorstellingen van den ontwikkelingsgang van het dierlijk leven op aarde in een-en-twintig stellingen samen ¹.

Het grootste gedeelte van zijn tijd besteedde Harting, behalve aan zijn onderwijs, aan het schrijven van zijn *Leerboek*. ² Het kwam hem voor, dat een leerboek der dierkunde geen uittreksel van het systeem, maar voor een deel althans, slechts een inleiding tot het systeem moest zijn. Het moest wel is waar een overzicht geven van de groote vormverscheidenheid in de dierenwereld, maar zonder af te dalen tot die bijzonderheden, welke bij de determinatie van geslachten en soorten dienen. Bovendien was hij van oordeel, dat onder het woord »dierkunde" nog veel meer moest begrepen worden, dan hetgeen men gewoon is »natuurlijke geschiedenis der dieren" te noemen. De zoölogen zijn gescheiden in twee hoofdgroepen,

¹ *Iets over J. E. Doornik en zijn aandeel aan de ontwikkelings-hypothese, gevolgd door enige opmerkingen aangaande den tegenwoordigen staat der laatste.* Versl. en Med. der Kon. Acad. van Wetenschappen, 1871, 2de reeks, deel 5.

² *Leerboek van de grondbeginselen der Dierkunde in haren geheelen omvang.* Tiel. Van dit leerboek is een verkorte vertaling in 't Spaansch verschenen.

waarvan de eene meent, dat dierkunde bestaat in het beschrijven en stelselmatig rangschikken der soorten, terwijl de andere, met een zekere minachting daarop neerziende, de vergelijkende anatomie als de eigenlijke hoofdtaak der zoölogie beschouwt. Harting wenschte in zijn *Leerboek* duidelijk te doen uitkomen, dat beide beschouwingen eenzijdig zijn en dat de taak der ware wetenschappelijke dierkunde veel breeder moet worden opgevat. Daarom liet hij aan het eigenlijke werk een inleiding onder den titel van *Algemeene Dierkunde* voorafgaan; waarin verscheidene vraagstukken besproken worden, die ook voor anderen dan beoefenaars der zoölogie van belang zijn, terwijl hij voorts het werk in twee afdeelingen splitste, waarvan de eene aan het systematisch overzicht, de andere aan de morphologie gewijd was. Terwijl het nooit zijn plan is geweest er een derde, een physiologische afdeeling, aan toe te voegen, zoo had hij gehoopt het werk te completeeren door een beknopte geschiedenis der dierkunde. Zij, die met mij het voorrecht hebben gehad zijn cursus over dit onderwerp bij te wonen, zullen het steeds, evenals ik, blijven betreuren, dat Harting niet in de gelegenheid is geweest aan zijn voornemen uitvoering te geven.

Hartings wensch, om eenigen tijd aan de zee kust door te brengen, en zich daar met het onderzoek van zeedieren bezig te houden, is slechts op gebrekkige wijze vervuld geworden, toen hij zich, in den zomer van 1860, gedurende een paar weken, in gezelschap van Salverda, te Den Helder ophield. Wel heeft hij later, in 1874, eenigen tijd met Horst te Scheveningen vertoefd, om daar zoölogische onderzoekingen te doen, maar de omstandigheden veroorloofden hem niet zich naar andere geschikter plaatsen te begeven, waar de zee fauna rijker is dan op onze kusten. Hij heeft dit altijd zeer betreurd, daar het, naar zijn meening, een leemte gelaten heeft in zijn zoölogische vorming. Door zijn verblijf te Scheveningen echter ontstond bij hem 't eerst het denkbeeld

van een verplaatsbaar zoölogisch station. Dit denkbeeld, in een vergadering der Dierkundige Vereeniging medegedeeld, vond daar zóóveel bijval, dat men besloot er de uitvoering van te beproeven, en werkelijk is dan ook zulk een tot tijdelijke werkplaats dienend station tot stand gekomen. Ook zijn de door Harting bij de regeering aangewende pogingen, om aan onze zoölogen, door geldelijke ondersteuning, den toegang te openen tot het door Dr. A. Dohrn te Napels opgerichte Zoölogisch Station, met welslagen bekrond geworden. Achtereenvolgens hebben daar, op kosten van den Staat en geholpen door een subsidie van Teylers Genootschap, verscheidene Nederlanders eenige maanden doorgebracht.

Het kan mijn doel niet zijn van Hartings werken een volledig overzicht te geven. Zijn *Synthetische morphologie*,¹ door Hubrecht een der schoonste gedenkzuilen genoemd, die Harting zich zelf nog bij zijn leven gesticht heeft, mag echter niet onvermeld blijven. Deze verhandeling heeft zóózeer de aandacht der geleerde wereld getrokken, dat haar, twee jaar na de verschijning, door de Fransche Academie de Prix Monthyon is toegekend.² »Voorwaar,» zoo schrijft Hugo De Vries, »eene welverdiende onderscheiding. Een geheel nieuw veld werd door dit werk voor wetenschappelijk onderzoek geopend, eene geheel nieuwe richting aan het denken over den onuitputtelijken rijkdom van de vormen, der levende natuur aangewezen. »Morphologie synthétique» noemde Harting de wetenschap, voor welke hij de eerste bouwsteen leverde. De tegenwoordige vormenleer is zuiver beschrijvend en vergelijkend, zij ontleedt en bestudeert de vormen, die de natuur haar aanbiedt. Harting wilde den omgekeerden weg inslaan. Hij poogde de vormen van de

¹ *Recherches de Morphologie synthétique*. Verhand. der Kon. Acad. van Wetenschappen, 1872, XIV.

² Aan dit ereblijk was bovendien een som van 2000 franken verbonden.

microscopische deelen, waaruit de levende wezens zijn opgebouwd, kunstmatig te voorschijn te roepen, ten einde langs dezen weg eene verklaring van hun ontstaan en hunne eigenschappen te vinden. Hij had opgemerkt, dat ook zulke bestanddeelen, die eigenlijk zelf niet levend zijn, onder den invloed des levens andere vormen aannemen dan die, welke zij in de levenlooze natuur plegen te vertoonen.

»Hij begreep, dat niet het leven als zoodanig dit verschil veroorzaakte, maar dat het toe te schrijven moet zijn aan de bijzondere toestanden, die in de samenstellende elementen der levende wezens heerschen. Deze overweging was voor hem het uitgangspunt voor eene lange reeks van proeven, waarin hij neerslagen van scheikundig bekende stoffen liet ontstaan onder omstandigheden, die zoo nauw mogelijk met de in bekende cellen heerschende overeenkwamen. De uitkomst beantwoordde aan zijne verwachting. De bedoelde stoffen namen geheel andere vormen aan, dan vroeger van haar bekend waren, en deze vormen naderden, — nu eens meer, dan eens minder, — tot zoodanige, als reeds in levende wezens waren aangetroffen en beschreven. De weg was dus gebaad om tot de verklaring der laatste te geraken. Dat Harting op dien weg slechts weinige stappen kon doen, dat zijne verklaringen zich vooralsnog tot de meest eenvoudige vormen beperken moesten, wien zal dit verwonderen, die de groote moeilijkheden beoordeelen kan, die het inslaan van eene geheel nieuwe richting van onderzoek belemmeren. Want ofschoon de door Harting langs synthetischen weg verkregen vormen tot de meest merkwaardige behooren, die men op het gebied der microscopie aan levenlooze voorwerpen kon waarnemen, toch zijn het niet deze resultaten, maar wel de algemeene beschouwingen die hen vergezellen, die den lezer van deze verhandeling in zoo hooge mate bewondering voor haren schrijver afpersen.»

Nam Harting door zijn werken van zuiver wetenschappelijke aard, die zich bewogen op het gebied der dier- en plantenkunde, der anthropologie en vergelijkende ontleedkunde, der geologie en palaeontologie, een eerste plaats in onder de natuuronderzoekers van onzen tijd, en heeft hij daardoor den roem van ons vaderland ook ver buiten de grenzen gehandhaafd, — niet minder algemeen is hij in ons land en daarbuiten bekend om zijn geschriften van populairen inhoud. In 1849 gaf Harting zijn *Magt van het Kleine* uit, een werkje, dat zijn ontstaan te danken heeft aan eenige voorlezingen, door hem in den voorafgaanden winter in het Natuurkundig Gezelschap, te Utrecht, gehouden. Hij toonde hierin aan, dat de aardkorst, zooals wij haar thans kennen, voor een aanzienlijk gedeelte haar tegenwoordige samenstelling en vorm verschuldigd is aan de werkzaamheid van kleine werktuigde wezens, welke voor het bloote oog ter nauwernood of in 't geheel niet zichtbaar zijn. Het was zijn eerste lettervrucht op populair-wetenschappelijk gebied, welke zóóveel goedkeuring vond, dat hij zich daardoor aangespoord gevoelde, om op dien weg voort te gaan.¹

Niet lang daarna, in 1852, richtte hij met Lubach en Logeman het *Album der Natuur* op. Al spoedig bleek het, dat dit tijdschrift door het publiek met welgevallen ontvangen werd. Harting heeft een groot gedeelte van zijn tijd aan het Album besteed en deed dit steeds met bijzonder genoegen. In vele zijner daarin geplaatste opstellen heeft hij niet enkel in populairen vorm voor het beschaafd publiek het een en ander onderwerp uit het ruime gebied der natuurkennis, volgens bij anderen te vinden gegevens, behandeld, maar er ook de uitkomsten van eigen waarnemingen en onderzoekingen in opgenomen. Eenige dier opstellen werden,

¹ De *Magt van het Kleine* werd o. a. met warmte besproken door Cohen, in *Grano*, 1849, 7de afl., bl. 287. Het boekje is later herdrukt en in 't Duitsch en 't Deensch vertaald.

onder toezicht van Schleiden, in 't Duitsch vertaald, en onder den titel: *Skizzen aus der Natur*, in twee bundels uitgegeven. Een aantal andere, handelende over *De Bouwkunst der Dieren*, verschenen eveneens afzonderlijk en werden later herdrukt. Ongetwijfeld heeft het Album in den grooten kring van lezers, waarin het verspreid is geworden, veel nut gesticht. Het heeft voorzeker krachtig medegewerkt, om onder het groote publiek niet alleen helderder denkbeelden aangaande natuurverschijnselen te verbreiden, maar vooral ook om belangstelling voor de natuurwetenschap op te wekken. Het heeft, gedurende een reeks van jaren, den grond gelegd van het aandeel in het onderwijs der jeugd, dat thans aan natuurkennis in 't algemeen als opvoedingsmiddel wordt toegekend, al moge men nog over de mate verschillen, waarin het moet worden gegeven.

Overigens zijn, buiten het Album,¹ ook nog twee andere geschriften van populairen aard door Harting uitgegeven. Het eerste, *De voorwereldlijke Scheppingen, vergeleken met de tegenwoordige*, Tiel, 1857, — ook in 't Duitsch vertaald, — bevat een kort begrip der geologie en palaeontologie, in voordrachten, door Harting in het Natuurkundig Gezelschap, te Utrecht, in 1854 en '55 gehouden. In de laatste aantekening is het vraagstuk van de gegrondheid der ontwikkelings-hypothese door hem uitvoerig besproken. Dit geschiedde twee jaar vóór de verschijning van het bekende werk van Darwin over den oorsprong der soorten, en Harting zou zich waarschijnlijk reeds toen nóg bepaalder als voorstander dier hypothese hebben doen kennen, indien hij niet eenigermate onder den invloed had gestaan van Van der Hoeven en Vrolijk, beiden tegenstanders der hypothese. Harting was reeds toen overtuigd,

¹ In het *Album* verschenen, van de hand van Harting, ook tal van levensschetsen van beroemde vaderlandsche natuurkundigen, opstellen over lijkverbranding, over vivisectie, enz. Het is onmogelijk ze hier alle op te noemen.

dat in de ontwikkelings-hypothese de toekomst der wetenschap lag.

Het tweede ¹ der bovenbedoelde geschriften is van een geheel anderen aard. Het is het eenige, waarmee hij zich op het gebied der phantasie heeft gewaagd. Dit is ook de reden, waarom hij het uitgaf onder een pseudoniem. Hij wenschte daarmee de scherpe grens aan te wijzen, waardoor dit boekje van zijn overige geschriften gescheiden was. 't Was het resultaat van een slapeloos doorgebrachten nacht, waarin de geheele inhoud hem achtereenvolgens voor den geest kwam. Binnen twee en een halven dag was hij met het schrijven er van gereed. Geen zijner geschriften heeft hem zóó weinig tijd en inspanning gekost, en ook geen heeft meer opgang gemaakt bij het publiek. De hoofdreden, waardoor hij meende, dat die opgang kon worden verklaard, was: dat er een schoone toekomst in werd voorgespiegeld.

Dat Harting, als populair schrijver, zulk een grooten invloed heeft uitgeoefend, is gelegen in de wijze, waarop hij zijn mededeelingen wist in te kleeden. Hij bezat in hooge mate de gave, om steeds bevattelijk te blijven; hij wist zich altijd te verplaatsen op het standpunt van iemand, die nauwelijks de eerste omtrekken begint te onderscheiden. Zijn stijl was eenvoudig, sober, maar boeiend door de meesleepende warmte, welke er in doorstraalde, door de krachtige overtuiging, die er uit sprak.

Niet alleen aan den vooruitgang der wetenschap en aan haar verbreiding in ruimeren kring, door haar in populaire geschriften meer toegang tot het algemeen te verschaffen, heeft Harting zijn krachten gewijd; — reeds vroeg voelde hij zich ook getrokken tot de maatschappij, welker belangen hem zoo na ter harte gingen. De door Egeling in 't leven

¹ *Anno 2065. Een blik in de toekomst*, door Dr. Dioscorides. Het beleeft een derden druk en is in 't Duitsch, 't Deensch en 't Engelsch vertaald.

geroepen »Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drink'' telde hem weldra onder haar warmste voorstanders. Hij werd tot lid van het hoofdbestuur benoemd; de tochten naar Haarlem, viermaal 's jaars, om de zittingen er van bij te wonen, behoorden steeds tot zijn aangenaamste plichten. In het bestuur der Utrechtsche afdeeling werd besloten tot het oprichten eener spaarkas voor de leden. Van Mansvelt, stedelijk ontvanger, en Harting belastten zich met de uitvoering. Zes jaar lang hebben zij des Maandagsavonds zitting gehouden met vier ambachtsbazen, ten einde de gelden in ontvangst te nemen, die hun werden toevertrouwd, om daarvoor tegen den winter voedsel en brandstof te koopen. Evenwel moest op den duur, wegens gebrek aan deelneming, de zaak worden opgegeven.

Toen in 1849 de nieuwe grondwet was ingevoerd, besloten eenige inwoners te Utrecht een kiesvereeniging op te richten. Men noodigde Harting uit het secretariaat waar te nemen, hetwelk hij aannam. De politieke maalstroom sleepte hem mede. Een aantal dagbladartikels namen een goed deel van zijn tijd weg; zij handelden meerendeels over de middelen tot verbetering van het lot van den werkenden stand. Zijn rechtstreeksche bemoeiingen met de verkiezingen hebben evenwel slechts kort geduurd. Spoedig genezen van de politieke koorts, heeft Harting wel is waar steeds trouw zijn burgerplichten waargenomen door ter stembus te gaan, maar het bijwonen van kiesvergaderingen en het stellen van kandidaten aan anderen overgelaten. Toen in 1853 Z. M. de Koning, na de Aprilbeweging, Utrecht bezocht, werd hem door zeer vele ingezetenen, met Mulder aan het hoofd, een adres aangeboden, maar tot de zeer weinige hoogleeraren, die dit niet hadden onderteekend, behoorde ook Harting.

In den zomer van het jaar 1868 deed Harting met zijn jongsten broeder een reisje door het Thüringerwald. Dit reisje had twee gevolgen. Vier dagen na de terugkomst werd hij

hardhoorend in een mate, dat hij zich voortaan van het gezellig verkeer nagenoeg uitgesloten zag. Hij meende dit, althans ten deele, te moeten wijten aan de al te groote inspanning bij eenige te voet ondernomen tochten, inzonderheid bij de beklimming van den Inselberg, waar hem een allergeweldigst onweder overviel.

Het tweede gevolg was van geheel anderen aard. Op dit reisje ontstond namelijk het plan tot het »Schoolverbond.” Harting ging bij die gelegenheid, met zijn broeder, de werking van den schoolplicht op verschillende plaatsen na; de bevolking was er volkomen aan gewoon en zag de noodzakelijkheid er van in. Meer dan ooit overtuigd van de wenschelijkheid, dat ook hier te lande de schoolplicht wettelijk mocht worden ingevoerd, keerden zij van hun reisje terug. De invoering er van in ons land bleek echter spoedig op vele bezwaren te stuiten. Dit maande tot voorzichtigheid; en alvorens handelend op te treden, werd besloten eerst nauwkeurig het terrein te verkennen, ten einde met behoorlijke kennis van personen en omstandigheden een plan te ontwerpen. Na veel wederwaardigheden, niet altijd van opwekkenden aard, was de slotsom der eerste bemoeiingen, dat er vooreerst niet aan te denken viel bij ons den schoolplicht in te voeren. Maar tevens was gebleken, dat allen, zonder onderscheid van politieke en godsdienstige meeningen, het eens waren omtrent het hoofdpunt, namelijk: de noodzakelijkheid, dat het lager onderwijs zooveel mogelijk algemeen werd gemaakt en dat het schoolverzuim werd tegengegaan. Op dit terrein konden zeer velen zich aaneensluiten, en zoo werd dan ook, evenwel niet zonder verzet van sommigen, het »Schoolverbond” gevestigd, dat later opgelost werd in »Volksonderwijs”.

Meer nog dan de onkunde, trof hem het onrecht. Daarvan weten zooveelen mede te spreken, wier namen niet behoeven vermeld te worden, voor wie hij, in stilte of in 't openbaar,

't heeft opgenomen tegen onverdiende miskenning. Toen Chasles, misleid door Vrain Lucas, in de Fransche Academie den roem van onzen Huygens in gevaar bracht, was Harting terstond gereed diens verdediging te aanvaarden. Toen Moleschott in 1848, destijds privaatchocent te Heidelberg, in een onbewaakt oogenblik, zich ongunstig had uitgelaten over onze vaderlandsche geneeskundige faculteiten, schreef Harting, die niet tot die faculteit behoorde en van wien met geen enkel woord in Moleschotts opstel gewag gemaakt was, een verweerschrift, om de eer van ons land te handhaven. Met welk een enthousiasme deelde hij, 35 jaar later, ons mede, dat hij van Moleschott een exemplaar van Hettner's Morgenroth ontvangen had, waarin deze beroemde landgenoot zijn vroeger oordeel over Nederland op de nobelste wijze herroepen heeft!

Niet minder bleek Hartings adel van karakter in het moedig optreden voor de vervolgte Israëlieten in Rusland, in de beweging, die hij wist op te wekken ten gunste der Transvalers. Met jeugdige kracht en vol vuur bepleitte hij het goed recht der Transvaalsche Boeren, toen zij hun strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid aanbonden met het machtig Albion. Met welk een tact en gematigdheid is hij maanden lang onvermoeid werkzaam geweest ten behoeve van dat vrijheidlievende volk, dat in zoo hooge mate zijn warmste sympathie bezat. Hoeveel tijd en inspanning al de beslommeringen der Transvaalbeweging hem gekost hebben, wat opofferingen en zelfverloochening hij zich daarvoor getroost heeft, weten alleen zij, die dat met eigen oogen hebben aanschouwd. Dat de Transvaalsche Boeren zijn werkzaamheid in hun belang op hoogen prijs stelden en daarvoor zeer erkentelijk waren, bleek uit de vele dankbetuigingen, Harting na den strijd geworden. De Volksraad noemde te zijner eere een nieuw aangelegd dorp: »Hartingsburg". De deputatie bezocht, tijdens haar verblijf hier te lande, op den 10den Maart 1884 Amersfoort, om aan Harting den dank van haar volk over te brengen.

En toen zijn stoffelijk overschot naar de laatste rustplaats werd gebracht, zag men onder de kransen, aan de lijkbaar gehecht, er ook een van de Zuidafrikaansche Republiek.¹

Het behoeft nauwelijks vermeld te worden, dat aan een man als Harting, behalve de reeds genoemde, vele onderscheidingen te beurt zijn gevallen. Hij was lid van verschillende binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen. In talrijke commissies had hij zitting. In 1861 gewerd hem de benoeming tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, die hij daarom vooral op prijs stelde, wijl men hem berichtte, dat hij haar te danken had aan zijn populaire geschiften.² Bij de herdenking, in 1875, der 200 jaar vroeger door Leeuwenhoek gedane ontdekking der microscopische wezens, hield hij, daartoe uitgenoodigd, de feestrede te Delft. Aan het verlangen om een redevoering uit te spreken, toen in 1880 te Amsterdam de 200-jarige sterfdag van Swammerdam werd herdacht, kon hij, om gezondheidsredenen, niet voldoen. Bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der Leidsche hoogeschool, in 1875, was hij tot doctor honoris causa in de Wis- en Natuurkundige Faculteit benoemd.

In 1882 werd Harting rustend hoogleeraar, evenwel niet om te rusten; onvermoeid is hij werkzaam gebleven tot zijn dood toe. Na zijn emeritaat vestigde hij zich metterwoon te Amersfoort. Daar zag men hem, met langzamen tred, van tijd tot tijd stil staande, zijn dagelijksche wandelingen doen. Zijn eerwaardig uiterlijk, met den zilveren baard en de sneeuw-

¹ Een schets van Hartings werkzaamheid voor de Transvaal is door mij gegeven achter het *Jaarverlag over 1885—86 der Nederlandsch-Zuidafrikaansche Vereeniging*.

² Onder de vele gelukwensen, door hem bij die gelegenheid ontvangen, was er een van Van der Hoeven, met het bijschrift: »sat bene, sed non sat cito»; een ander van Vrolik, met de toevoeging: »la justice tardive arrive avec le temps.»

witte, zijden haren, die tot op de schouders afhingen, met die vriendelijke oogen en dat peinzend gelaat, trok ieders aandacht. Wanneer Harting voorbijkwam, week zelfs de jeugd eerbiedig terzij, en staakte voor een wijle haar luidruchtig spel.

Die wandelingen werden korter en korter. In den morgen van den 30sten November van het jaar 1885 wenschte hij mij te spreken. Harting, gewoon alles terstond af te doen, kwam mij reeds halverwege te gemoet. Wij spraken af, dat ik na afloop mijner lessen bij hem zou komen. Toen ik, in den namiddag, gedurende geruimen tijd met hem samen was geweest, en hij mij de hand tot afscheid reikte met de woorden: »tot morgen'', vermoedde ik allerminst, dat ik nog dienzelfden nacht zou waken aan zijn sterfbed. Een beroerte had hem getroffen.

De dood is tot hem gekomen in den vorm, zooals hij dien gewenscht had; zacht en kalm is hij op Donderdag, den 3den December, ontslapen.

Op den daarop volgenden Maandag waren leerlingen en oudleerlingen, vrienden en vereerders saamgekomen op de Amersfoortsche begraafplaats, waar zij, — zwijgend, gelijk hij dit verlangd had, — het stoffelijk overschot van den beminden doode aan de aarde toevertrouwd.

Vol diepen weemoed teruggekeerd van de droeve plek, spraken sommigen onzer terstond den wensch uit, dat, al had Harting zich zelve, door zijn werk en door zijn leven, een monument gesticht, duurzamer dan het hechtste arduin of het hardste metaal, er toch een gedenkteeken mocht verrijzen op zijn graf. Den 16den Juni 1886 werd dat onthuld en aan de familie overgedragen¹. Een lichtgrijze zuil van

¹ Prof. Buys Ballot deed dit, — uit hoofde der ongesteldheid van Prof. Opzoomer, die 't had op zich genomen en van wien de spreuken afkomstig zijn, — namens eenige vrienden, in treffende en diep gevoelde woorden. 't Gedenkteeken, door den architect F. J. Nieuwenhuis ontworpen en door den Heer C. H. De Haart vervaardigd, werd door den zoon, Dr. Paul Harting,

hardsteen, door een wit-marmeren urn gekroond, staat daar, onder de overhangende takken van hoog geboomte, als een teeken onzer dankbaarheid. Aan de voorzijde bevindt zich het opschrift: Pieter Harting 1812—1885, aan de linkerzijde de spreuk: *Hij had de natuur lief — zij ontsloot hem hare schatten*, aan de rechterzijde: *Hij had de menschen lief — zij loonden hem met wederliefde*, — voor tijdgenoot en nageslacht Harting schetsend als groot natuuronderzoeker en als groot menschevriend.

Het edele hart van dezen uitnemende heeft opgehouden te kloppen, maar in onze herinnering zal zijn beeld onuitwischaar blijven bestaan.

Amersfoort, 1886.

Dr. H. F. JONKMAN.

ook namens zijn moeder, met aandoening aanvaard, terwijl Dr. D. Harting, jongste broeder des overledenen, den broeder en vriend ten slotte nogmaals in weemoed herdacht. Prof. Dibbits gaf een beschrijving van de onthulling in het *Utrechtsch Dagblad* van 17 Juni 1886.

PARNELL.

CHARLES STEWART PARNELL.

Het heeft Ierland nooit aan patriotten ontbroken. Eeuwen van wanbeheer, van vernedering, van slavernij, hebben den veerkrachtigen geest van dezen Keltischen volkstam niet kunnen onderdrukken, en telkens, als uit het midden der ongelukkige natie een man opstaat, die, met meer dan gewone talenten toegerust, den strijd voor de rechten en de vrijheden van zijne landslieden aanvaardt, kan hij zeker zijn van den bijval en de vereering eener talrijke schare, die zich met de geestdrift eener onvergankelijke hoop vastklampt aan elke nieuwe strijdleuze tegen den machtigen Engelschen na- buur, als aan een evangelie, dat aan alle lijden een einde zal maken.

Als leider der Iersche nationalistten kan Charles Parnell alleen met O'Connell worden vergeleken. Beide staatslieden zijn door hunne landgenooten als ongekroonde koningen van Ierland begroet; beiden hebben inderdaad in de hoofden en harten van het ontvankelijke volk onbeperkt geheerscht. Doch wat zelfs O'Connell niet vermocht te doen heeft Parnell tot stand gebracht: hij heeft zich zelf gemaakt tot een factor, waarmede iedere Engelsche regeering, of zij wil of niet, rekening moet houden, en met zijne vijf-en-tachtig volge-

lingen beheerscht hij feitelijk den politieken toestand van het oogenblik. Vijftig jaren geleden had O'Connell voor Ierland een eigen parlement gevraagd; men lachte hem uit, en in het Lagerhuis gingen slechts veertig leden, waaronder zes-entwintig Ieren, met hem mede. Vijf jaren geleden sprak de heer Gladstone over Charles Parnell, die eveneens den eisch van *Home Rule* had uitgesproken, als over den verkondiger van »het evangelie der plundering," die door be-rooving wilde komen tot zijn doel: verbreking van de eenheid des rijks; die meer dan iemand anders had gedaan, om het gezag der wet te ondermijnen en daarvoor geweld en anarchie in de plaats te stellen. Whigs en Tories juichten de regeering om strijd toe, toen deze Parnell, als hoofd der Land-liga, in de gevangenis van Kilmainham liet zetten. Maar op den achtsten April van dit jaar verraste de heer Gladstone vrienden en vijanden door de indiening van een *Home Rule*-ontwerp, dat in de eerste plaats aan Ierland een nationaal parlement toekende. Het is waar, dit ontwerp is met eene meerderheid van dertig stemmen verworpen, en het nieuwe rijkparlement zal, wanneer het in Westminster bijeen komt, 278 voorstanders en 392 tegenstanders van den door den heer Gladstone voorgestelden maatregel tellen. Doch hieruit volgt volstrekt niet, dat het *Home Rule*-plan voor goed, of zelfs voor langen tijd, van de baan is geschoven. De vorm, waarin de heer Gladstone zijne denkbeelden, of eigenlijk die van den heer Parnell, had gekleed, was in vele opzichten gebrekkig, en de openbare meening in Engeland was op een zoo ingrijpenden maatregel niet voorbereid. De heer Gladstone heeft die fouten met den val van zijn kabinet geboet. Maar Lord Salisbury zal, als hoofd van een nieuw, conservatief ministerie allereerst moeten zoeken naar eene oplossing der Iersche quaestie, die den heer Parnell en diens volgelingen bevredigt. Wanneer de »ongekroonde koning" thans het ongeduld zijner onderdanen in bedwang weet te houden, zal

zich de vervulling hunner wenschen niet lang meer laten wachten.

Sedert Goethe ons heeft verteld

Vom Vater hab ich die Statur,
 Des Lebens ernstes Führen;
 Von Mütterchen die Frohnatur,
 Und Lust zu fabuliren.
 Urahn herr war der Schönsten hold,
 Das spukt so hin und wieder;
 Urahn frau liebte Schmuck und Gold,
 Das zuckt wohl durch die Glieder...

mag geen biograaf, al beperkt hij zich⁶, gelijk wij hier doen, tot eene schets, verzuimen iets over de afstamming van zijn held mede te deelen. Wij teekenen daarom aan, dat Charles Stewart Parnell van vaderszijde van Engelsche afkomst was. Sedert anderhalve eeuw waren echter de Parnell's reeds in Ierland gevestigd. John Parnell was omstreeks 1750 lid van het Iersche Lagerhuis; zijn zoon, Sir John Parnell, was kanselier van de Iersche schatkist en had in de dagen, toen Pitt en Castlereagh millioenen besteedden, om de aanzienlijkste Ieren voor de Unie met Engeland te winnen, zich den eere naam van »onomkoopbaar" verworven. Ook de beide volgende geslachten der Parnell's vertegenwoordigden hun land in het parlement. Sir Henry Parnell was jaren lang bekend als een krachtig voorvechter van de rechten zijner landslieden, van vrijen handel, beperking van den duur der legislatuurperiodes, uitbreiding van kiesrecht en geheime stemming. Hij bekleedde belangrijke betrekkingen in de ministeriën van Lord Grey en Lord Melbourne en werd in 1841 als Baron Congleton in den pairsstand opgenomen. Schoon de Parnell's verwant waren met aanzienlijke Engelsche familiën — zij leiden

hun oorsprong zelfs af van Warwick »den koningmaker" — en sedert eene reeks van geslachten Protestantsche grondeigenaars zijn, bleven zij steeds steunpilaren van de nationale zaak in Ierland. John Henry Parnell van Avondale, een kleinzoon van Sir John en een neef van Lord Congleton, trad op eene reis door Amerika in het huwelijk met mejuffrouw Stewart, eene dochter van den met roem bekenden admiraal Charles Stewart, die in dienst van de Vereenigde Staten meer dan ééne overwinning op de Engelschen behaalde. Uit dit huwelijk werd in Juni 1846 Charles Stewart Parnell geboren. Het uiterlijk van den leider der Iersche nationalisten verloochent de Amerikaansche afkomst van moederszijde niet. De fijnbesneden trekken, het kleurloos gelaat, het krachtig zenuw- en spierstelsel, gepaard met de slanke, bijna tengere gestalte, ziedaar eenige echt Amerikaansche eigenschappen. Parnell houdt het midden tusschen den Engelschen en den Amerikaanschen gentleman en heeft dus in zijn voorkomen niets Iersch. De levendigheid en opgewondenheid van zijne landgenooten zijn hem ten eenenmale vreemd; hij is de bedaardheid en kalmte in eigen persoon. Van zijn zesde jaar ontving hij zijne opleiding in Engeland, vandaar zijn, voor een Ier opmerkelijk, sterk Engelsch accent.

Evenals zijn vader bezocht Charles Parnell de academie te Cambridge. Over zijne studiën aldaar valt niet veel schitterends te berichten; hij keerde naar Ierland terug zonder een graad te hebben verworven. Alleen hield hij zich in dien tijd uit liefhebberij bezig met de studie van wis- en werktuigkunde, en ook thans nog wordt hij op al zijne reizen vergezeld door werken over die beide vakken, die zijne uitspanningslectuur uitmaken. Laat de politiek hem een oogenblik rust, dan kan men hem verdiept vinden in *Engineering* en dergelijke tijdschriften over ingenieurswetenschappen.

Toen Charles Parnell uit Engeland naar zijne voorvaderlijke bezittingen te Avondale terugkeerde — hetgeen in 1867 ge-

schiedde — was er niets, dat ook den scherpsten waarnemer zou hebben doen vermoeden, dat er in hem *l'étoffe d'un grand homme* stak. Hij was een kalm en bedaard jongmensch, die van tijd tot tijd, en met mate, deelnam aan de vermaken der *squires* van den omtrek, de jacht en het paardrijden. Zijne liefhebberij in werktuigkunde bracht hem tot het oprichten van een houtzaagmolen en een borstelfabriek op zijne landgoederen en tot het ondernemen van grondboringen om ertsen op te sporen, waaraan, naar men beweerde, de bodem van het graafschap Wicklow rijk was. De resultaten schijnen de moeite niet beloond te hebben, en daar Parnell een goedhartig landheer was, en het zijn pachters nooit lastig maakte, namen zijne inkomsten langzamerhand af en moest hij zijne bezitting met schulden bezwaren. Vijftien jaren later heeft een nationaal geschenk van £ 40.000, hem door zijne dankbare landgenooten aangeboden, hem in staat gesteld, om deze schulden af te lossen.

Ging er werkelijk in het hoofd en het hart van den schijnbaar onbeduidenden landjonker reeds iets om van de groote plannen, die hij later zou verwezenlijken, van den diepen, schoon steeds in bedwang gehouden hartstocht, die hem later zou bezielen? Het is moeielijk, zoo niet onmogelijk, hierop een afdoend antwoord te geven. Parnell is eene gesloten natuur; hij gunt niemand een blik in de roerselen zijns harten. »Nog kan geen sterveling zich beroemen, een boezemvriend van Parnell te zijn;» — schreef onlangs de Londensche correspondent der *Kölnische Zeitung* — »niemand heeft hem de vonk der vertrouwelijkheid ontlokt, zelfs niet Biggar, O'Kelly en Dillon, die op hunne politieke zwerftochten, in de gevangenis van Kilmainham, in Frankrijk en in Amerika, weken en maanden in zijn gezelschap hebben doorgebracht. En toch behooren de Ieren tot die naturen, die, evenals de bewoners van zuidelijk Frankrijk, geen vier-en-twintig uren in elkaars gezelschap kunnen doorbrengen, zonder al hunne hartsgeheimen voor

elkander uit te storten. Gambetta was met zijne metgezellen één hart en ééne ziel; zij »tutoyeerden" elkander, aten samen in hun hemdsmouwen en hadden geen geheimen. Een gansch ander man is Parnell. Hij bewaakt zijn binnenste als eene burcht, en laat niemand door de vensters zijner oogen binnen dringen. Zijne medestanders staan heden even vreemd tegenover hem, als op den dag, toen zij hem voor het eerst ontmoetten. Zij zijn voor hem getallen en krachten; hij weet, welk gebruik hij in den parlementairen aanval van hen moet maken; verder strekken zich zijne betrekkingen tot hen niet uit. De bewuste of onbewuste geheimzinnigheid is hem tot eene tweede natuur geworden. Zijn afkeer van iederen maatschappelijken omgang gaat zoover, dat zelfs zijne partijgenooten een tijdlang niet wisten, waar hij woonde. Eenzaam en zwijgend gaat hij zijns weegs, en door den afstand, waarop hij zich steeds van anderen en anderen van zich weet te houden, vormt hij om zich heen eene ledige ruimte, aan welker grens zijne aanhangers geduldig zijne bevelen moeten afwachten."

Het Iersche parlamentslid T. P. O'Connor, van wiens uitnemend standaardwerk over de Parnellistische beweging voor het schrijven van deze schets herhaaldelijk dankbaar is gebruik gemaakt, zegt van den leider der partij: »Het is niet gemakkelijk het zieleven te beschrijven van een man, die noch expansief, noch introspectief is. Het is eene der sterkste en vreemdste eigenaardigheden van den heer Parnell, dat hij niet alleen zelden of nooit over zich zelf spreekt, maar dat hij evenmin ooit toont, eene studie van zich zelf te hebben gemaakt. Zijn geest is, als men zich in het *jargon* der Duitschers mag uitdrukken, zuiver objectief. Er zijn weinig menschen, die niet, als ge een tijd lang met hen bekend zijt geweest, u familiare mededeelingen doen over den toestand van hun hart, hun maag of hun beurs; over hun vreezen, hun hopen, hun streven. Maar niemand is ooit door den heer Parnell tot vertrouwde gemaakt. Iedere toe-

speling van anderen op hem zelve gaat hij voorbij zonder er acht op te slaan, om het even of zij voortkomt uit de volheid der vriendschap of het opzet der vleierij. Zijne beste vrienden plegen schertsend van hem te zeggen, dat voor den heer Parnell de persoon van Parnell niet bestaat."

O'Connor meent intusschen met eenige zekerheid het keerpunt in Parnell's leven te kunnen aangeven. In het najaar van 1856 werden Kelly en Deasy, twee van de hoofdleiders der Fenians, te Manchester in hechtenis genomen. De Ieren besloten, hen te bevrijden. Op den 18^{den} September werd de gevangenen-wagen, die op weg was naar het huis van arrest te Salford, door een dertigtal met revolvers gewapende Fenians aangevallen. Een der paarden werd neergeschoten, en de ongewapende politieagenten, die den wagen moesten bewaken, maakten zich uit de voeten. Pogingen, om de deur met breekijzers en hamers te openen, mislukten, maar een pistoolschot, dat het slot van de deur moest verbrijzelen, trof den politieagent, die in den wagen zat, in het hart. De sleutels werden nu door het getraliede venster aan de bende toegereikt, en weinige oogenblikken later waren Kelly en Deasy in vrijheid. Zij wisten zich aan de nasproingen der politie te onttrekken en naar Amerika te ontkomen, maar een aantal Ieren werden in hechtenis genomen, onder beschuldiging van deelneming aan den stoutmoedigen aanslag en van moord op den politieagent Brett. Zes hunner werden ter dood veroordeeld en drie van hen, Allen, Larkin en O'Brien, op het plein voor de gevangenis opgehangen. »Ik heb niets terug te nemen; ik heb niets te betreuren," had een der veroordeelden bij de terechtzitting uitgeroepen, — »God behoede Ierland!" Die kreet was door de andere Fenians eenstemmig herhaald, en het *God save Ireland* werd door T. D. Sullivan tot referein gemaakt van een gedicht, dat alle Ieren op den aardbol van buiten kennen en bij plechtige gelegenheden aanheffen.

»Voor één Ier,» — schrijft O'Connor — »toen nog een jongeling, die op het landgoed zijner vaderen woonde, en geheel opging in de kleine dagelijksche bezigheden van een *squire*, was de terechtstelling der martelaren van Manchester de geboorte eener politieke overtuiging. Voor hem, die sedert zijne vroegste jeugd had gepeinsd over de lotgevallen van zijn vaderland, kwam deze katastrofe indrukken kristalliseeren tot overtuigingen, en den weg bereiden van droomen tot handelen. Het was de terechtstelling van Allen, Larkin en O'Brien, die den heer Parnell aan Ierland heeft geschonken.»

De zelfde schrijver meent nog in eene vroegere periode van Parnell's leven sporen te kunnen vinden van een opgewekt patriottisch gevoel. Als knaap zou de tegenwoordige leider der nationalisten van een tolgaarder te Avondale, Hugh Goffney, het verhaal eener episode uit den laatsten opstand hebben gehoord. Goffney had zelf bijgewoond, dat een Ier werd veroordeeld, om achter een wagen te worden vastgebonden en met zweepslagen te worden doodgeranseld. Kolonel Yeo — zoo heette de kommandant van het Engelsche detachement — had dit vonnis zóó uitgelegd, dat de zweepslagen op den buik in plaats van op den rug van den man zouden worden toegebracht. Goffney zag, hoe de rebel die marteling onderging van den molen tot bij het oude schildwachthuis van Rathdrum, een plaatsje in de nabijheid van Avondale, en hoorde den ongelukkige in doodsangst gillen: »kolonel Yeo! kolonel Yeo!» en smeeken om genade in zijne pijniging. Maar tevens hoorde hij, hoe de kolonel die bedes met een ruwen vloek afwees, en hoe de rebel eindelijk neerstortte, terwijl hem de ingewanden uit de wonden hingen. »Toen de heer Parnell op zijne gewone, rustige manier dit verhaal deed» — zegt O'Connor — »kwam de gedachte bij mij op, dat ik eindelijk een der groote invloeden had ontdekt, die hem hebben gemaakt tot een man, gelijk hij thans

is, en dat deze arme tolbaas de eerste onderwijzer is geweest, wiens lessen over het Britsch bestuur en de beteekenis daarvan den jongen, voor indrukken vatbaren erfgenaam van de overleveringen en den naam der Parnell's hebben vervuld met die liefde en die bewondering voor Engeland's heerschappij in Ierland, welke zijne latere loopbaan hebben gekenmerkt."

Ongetwijfeld zullen gebeurtenissen en herinneringen als de hier vermelde op den jongen Parnell een grooten indruk hebben gemaakt, al behoeft men hierbij niet juist eene plotselinge omkeering in zijne politieke denk- en zienswijze aan te nemen. Zeker is het, dat zijn eerste optreden op staatkundig terrein verre van gelukkig was. Bij de parlementsontbinding van 1874 wilde hij zich candidaat stellen voor zijne geboortedistrict Wicklow; hij bekleedde daar echter de betrekking van *high sheriff*, en de regeering weigerde hem het ontslag, dat hij noodig had, om als candidaat op te treden. Spoedig daarna moest kolonel Taylor, die in het ministerie Disraeli de betrekking van kanselier van het hertogdom Lancaster had aangenomen, zich in het graafschap Dublin aan eene herkiezing onderwerpen. De nationalistische partij, aan welker hoofd toen Isaac Butt stond, achtte het wenschelijk een tegencandidaat te stellen, ofschoon de kansen voor dezen hopeloos stonden, terwijl de verkiezingskosten zeer hoog zouden zijn. Parnell bood zich aan en nam tevens alle kosten op zich. Bij den berooiden toestand der partijkas was zulk een aanbod hoogst welkom, en de leiders van de *Home Rule*-liga besloten daarom, met den adspirant-candidaat in overleg te treden. Bij de eerste kennismaking was de indruk, dien de jonge *landlord* van Avondale op hen maakte, niet ongunstig; een hunner, A. M. Sullivan, besloot in de Rotunda te Dublin Parnell's candidatuur voor te stellen en aan te bevelen. Doch zie hier wat dezelfde Sullivan in zijn werk *New Ireland* over deze vergadering in de Rotunda zegt:

»De motie, die ik te zijnen gunste had voorgesteld, was bij acclamatie aangenomen, en hij zelf zou daarop de vergadering toespreken. Tot onze niet geringe ontsteltenis maakte hij een volkomen fiasco. Hij aarzelde, bleef steken, ging weer voort, raakte in de war; hij was doodsbleek van groote, met moeite bedwongen zenuwachtige spanning, zoodat iedereen diep medelijden met hem had. De toehoorders bemerkten, wat hem scheelde, en juichten hem vriendelijk en hartelijk toe; maar onder de bestuursleden der partij schudden velen het hoofd, en voorspelden, dat hij, als hij ooit in de vergaderzaal te Westminster werd toegelaten, daar bekend zou staan als »het zwijgend lid'', of de *single-speech Parnell*.''

Het zij in het voorbijgaan opgemerkt, dat Parnell, ofschoon hij later in het parlementair debat groote ervaring en veel handigheid heeft verkregen, nooit in den gebruikelijken zin van het woord een redenaar is geworden. Nog steeds spreekt hij liefst zoo weinig mogelijk. Doch reeds voor jaren kon Gladstone van hem getuigen: »Voor zoover ik kan beoordeelen, slaagt niemand beter dan het geachte lid (Parnell) in te doen wat, naar men gewoonlijk aanneemt, alle redenaars doen, maar hetgeen naar mijne meening slechts zeer weinigen doen — waartoe ik mij zelven niet reken: om namelijk te zeggen, wat hij zeggen wil.'' Wie dit talent heeft, kan de oratorische bloempjes en sieraden desnoods missen.

Bij de verkiezing van Dublin werd de conservatieve candidaat, kolonel Taylor, met overgroote meerderheid gekozen. Doch toen in het voorjaar van 1875 door den dood van John Martin een vacature in het district Meath ontstond, was Parnell gelukkiger.

Voor wij hem echter volgen op zijne parlementaire loopbaan, moge hier een kort woord eene plaats vinden over de Iersche quaestie, met welke Parnell's naam sedert tien jaren onafscheidelijk is verbonden.

Het Iersche vraagstuk is deels van agrarischen, deels van zuiver politieken aard. Indien de Engelsche natie plotseling tot het besluit kwam, dat volkomen afscheiding van Ierland voor beide partijen wenschelijk was, zou de politieke quaestie zijn opgelost, maar de agrarische zou in haren vollen omvang blijven bestaan. Iedere poging van de Ieren, om dit laatste vraagstuk op *hunne* wijze op te lossen, is door de Engelschen beantwoord met dwang en uitzonderingswetten. derhalve met maatregelen van geweld. Omgekeerd is deze poging van Engelsche zijde, om verbetering te brengen in de agrarische toestanden op het »zustereiland" het gevolg geweest van eene uitbarsting in Ierland, en gevolgd door eene scherpe veroordeeling van de zijde der Ieren, die dergelijke pogingen niet ten onrechte geheel onevenredig noemden aan den omvang der kwaal, en beweerden, dat nooit afdoende middelen, maar steeds palliatieven werden gebruikt.

Iedere concessie, op politiek gebied door Engeland aan Ierland gedaan, is, al was zij niets anders dan de afschaffing van een schreeuwend onrecht, eveneens afgedwongen geweest, terwijl de Engelsche regeering daarenboven steeds gereed was om haar, door tijdelijke opheffing der constitutionnele vrijheden, weder volkomen illusoir te maken. Men behoeft waarlijk niet tot lang vervlogen eeuwen terug te gaan, om dit met welsprekende cijfers te bewijzen. Sedert het begin dezer eeuw heeft het Engelsche parlement tachtig dwangwetten (*Coercion Acts*) voor Ierland aangenomen, in al dien tijd is geen enkel jaar aan te wijzen, gedurende hetwelk de Ieren in het volle bezit hunner grondwettige rechten waren.

De eerste oorzaak der agrarische wanverhoudingen in Ierland is te zoeken in de talrijke verbeurdverklaringen, door welke de inheemsche bevolking ten voordeele van een vreemd en vijandig element werd beroofd. Om van de verovering van Ierland door Engeland in 1169 niet te spreken, waartoe Hendrik II aan eene pauselijke bul het recht ontleende, en

slechts eenige der meest in het ooglopende gevallen te vermelden, noemen wij hier alleen de verbeurdverklaring van 600 000 acres¹ in 1602, na den opstand van Hugh O'Neill, graaf van Tyrone; het besluit van Jakob I, dat aan de Iersche hoofden alle bezittingen ontnam, waarvan zij geen beleenbrieven konden vertoonen, en waardoor weder 800 000 acres in het bezit van Engelsche en Schotsche speculanten kwamen; de confiscatie van 2 500 000 acres door Karel I, na de demping van den opstand in Ulster; een dergelijken maatregel op nog grooter schaal, door Cromwell genomen aan het einde van een oorlog, gedurende welken een half millioen menschen door honger of door het zwaard omkwamen; eindelijk de verbeurdverklaring van een millioen acres door de regeering van Willem III in het jaar 1690. In welke mate de werking van deze maatregelen van geweld zich nog in onze dagen doet gevoelen, moge blijken uit het feit, dat in het jaar 1870 het gansche eiland, met uitzondering van de steden, behoorde aan 19 547 grondeigenaars, die van hunne landerijen eene rente van £ 10 000 000 trokken, en waarvan 5946, aan welke de helft van het grondbezit toekwam, niet in Ierland verblijf hielden, maar het beheer hunner goederen aan anderen overlieten. Wat die cyfers beteekenen, moge een enkel voorbeeld ophelderen. Alfred de Foville geeft in zijne *Etudes économiques et statistiques sur la propriété foncière*, welke door Paul Leroy-Beaulieu in de *Revue des Deux-Mondes* van 15 Februari 1886 worden besproken, op, dat in Nederland 2 285 000 hectaren bouwland zijn, terwijl 581 484 personen zijn aangeslagen in de grondbelasting op onbebouwde eigendommen. Welken invloed zou het op de toestanden ten onzent hebben, indien een derde van het aantal der grondeigenaren de inkomsten van elfhonderdduizend hectaren in het buitenland verteerde?

¹ Een acre is ongeveer 0,4 hectare.

Schadelijker nog dan deze noodlottige verdeling van het grondbezit werkt in Ierland de zeer eigenaardige verhouding tusschen landheer en pachter. De stelselmatige berooving, waarvan de staat in vroeger eeuwen het voorbeeld had gegeven, werd door de *landlords* voortgezet. In Engeland en in vele andere landen zou de grondeigenaar zeker geen pachter vinden, wanneer bij de landerijen, die hij verpacht, niet woonhuis en stalling behoorden, wanneer niet voor behoorlijke afwatering en afsluiting van het terrein was gezorgd. Niet alzo in Ierland. De pachter ontving van den landheer niets dan den grond; voor al het overige moest hij zelf zorgen. Pachtcontracten op langen termijn werden niet gesloten, in den regel kon den pachter telkens na afloop van een jaar de pacht worden opgezegd. De blijvende verbeteringen, door den pachter aangebracht, werden het eigendom der landheeren, zonder dat deze daarvoor eenige vergoeding uitkeerden. Integendeel, wanneer de boer zijn tijd en zijne weinige gereede penningen had besteed om woeste gronden te ontginnen, moerassen vruchtbaar te maken, sloten te graven en zich eene nederige woning te bouwen, dan werd zijne huur opgeslagen, omdat de hoeve in waarde was vooruitgegaan. Wilde hij aan die voorwaarde niet voldoen, dan werd hij uit huis en hof gezet, het dak zijner woning werd boven zijn hoofd afgebroken en den naburigen pachters werd verboden hem, al ware het slechts voor één dag, te huisvesten, indien zij zich niet zelven aan uitzetting wilden blootstellen. Had de pachter in zijne wanhoop, niet wetende waar hij zijn hoofd zou neerleggen, de harde en onbillijke voorwaarden, die hem door den landheer waren gesteld, aangenomen, dan bleef hij in den regel — en meestal buiten zijne schuld, met de betaling achterlijk. Ook dan volgde de uitzetting. Eindelijk werd deze maatregel herhaaldelijk toegepast, zonder dat de pachter daartoe eenige aanleiding had gegeven,

alleen omdat de landheer bouwland tot weideland wilde maken, of zijn jachtvelden wilde uitbreiden.

Ongetwijfeld hebben de landwetten van 1870 en van 1881 in deze onhoudbare toestanden vele verbeteringen gebracht. Doch er blijft nog veel in de goede richting te doen. De pachtsummen zijn door de speciale gerechtshoven, aan welke de vaststelling van *a fair rent* was opgedragen, wel gemiddeld met 15 percent verminderd, maar toch nog veel te hoog gebleven. Daarenboven — en dit is wel het ergste kwaad — het barbaarsche middel der uitzettingen wordt nog steeds op groote schaal toegepast. In 1880 werden 15000, in 1881 zelfs ruim 17000 personen door dit vonnis getroffen. En wat dit beteekende, kan blijken uit de volgende woorden van den heer Gladstone:

»Door het mislukken van den oogst, vooral in het jaar 1879, had de hand van God den Ierschen pachter weder geplaatst in den toestand, waarin deze vóór de Landwet verkeerde. Wat was nu het vooruitzicht van den pachter? Uitzetting wegens wanbetaling, en, ten gevolge van uitzetting, verhogering. Want het is geen overdrijving te beweren, dat in een land, waar de landbouw het eenige middel van bestaan is, en waar de middelen om de pacht te betalen door eene bezoeking der Voorzienigheid tijdelijk geheel zijn vernietigd, de arme pachter onder zulke omstandigheden een vonnis van uitzetting bijna als een doodvonnis kan beschouwen.»

Laat ons, om niet onbillijk te zijn, ook de keerzijde der medaille niet uit het oog verliezen. De Ieren zijn eeuwenlang stelselmatig onderdrukt; het zou eene dwaasheid zijn, dit te ontkennen. Maar het zou even dwaas wezen, te beweren, dat zij de verdrukte onschuld zijn geweest. De Engelsche wetgeving voor Ierland was doorgaans slecht en partijdig, doch de Ieren schrijven hun eigen fouten maar al te gaarne op rekening van die wetgeving, en schijnen niet te begrijpen, dat door wetsherziening alleen geen duurzame verbetering in

den toestand is te brengen. De leiders der nationalistische beweging hadden kunnen volgelingen wat meer het: Herziet u zelve! moeten toeroepen. In plaats daarvan hebben zij den sluipmoord, het eenige middel dat de Iersche boer schijnt te kennen om zijne grieven te herstellen, zoo al niet verheerlijkt, dan toch als eene rechtvaardige wraakneming vergoelijkt. Zelfs zwijgen is in zulke gevallen gevaarlijk. Op alle beschuldigingen van heimelijke samenspanning met Fenians, onverwinnelijken en dynamiet-mannen heeft de heer Parnell tot nu toe een hooghartig stilzwijgen bewaard. Hoeveel misverstand had hij kunnen voorkomen, hoeveel vrienden had hij voor zijne eigene, in den grond zoo rechtvaardige zaak kunnen winnen, wanneer hij, zonder zich te storen aan het weinig ontwikkeld zedelijkheidsbegrip van vele zijner landgenooten, openlijk en ruiterslijk zijne verontwaardiging had uitgesproken over de laaghartige misdaden, waartoe gewetenlooze of verblinde voorvechters van het nationalisme telkens op nieuw de toevlucht hebben genomen!

Wij keeren thans tot den heer Parnell terug, dien wij, onder geen bijzonder gunstige voorteekenen, zijne parlementaire loopbaan hebben zien beginnen.

In het jaar 1875 was Isaac Butt de parlementaire leider der *Home Rulers*. Hij was een man van grooten aanleg en van buitengewone welsprekendheid, doch de zorg voor het dagelijksch brood maakte hem de stipte en consequente vervulling zijner plichten als hoofd der partij zeer moeielijk. Aan de eene zijde moest hij zijn uitgebreide Engelsch-Iersche praktijk als advokaat te Dublin trachten te behouden, en dus op goeden voet blijven met de regeering, aan den anderen kant bij alle gelegenheden de vaan der nationalistes omhoog houden. Daarbij ontbrak het der partij aan geld om de kosten der verkiezingen te betalen, zoodat Butt zich met candidaten van allerlei slag moest behelpen, en velen moest toelaten in

de rijen zijner aanhangers, wien het veel meer om de bevordering van eigen belangen, dan om *Home Rule* te doen was. Dat de regeering onder deze omstandigheden van de Iersche partij weinig notitie nam, was niet te verwonderen. Keer op keer dienden Isaac Butt en enkelen onder zijne vrienden wetten in tot regeling der landquaestie, maar geen dezer voorstellen kwam in behandeling. De leider scheen het zich niet bijzonder aan te trekken; een mager complimentje van de regeeringsbanken verzoende hem spoedig met zijn noodlot. De Ieren waren in hun eigen land voor de regeering zeker lastig genoeg, maar in het Parlement hadden zij niets in te brengen.

Doch dit zou spoedig veranderen. Op den avond van 22 April 1875 was in het Lagerhuis weder eene dwangwet voor Ierland aan de orde. Om de een of andere reden achtte de heer Butt het wenschelijk, dat met de behandeling dezer zaak niet al te snel voortgang werd gemaakt, en verzocht een der Iersche leden, Joseph Biggar, tegen de wet te spreken, maar vooral niet kort! De heer Biggar bleef, op vijf minuten na, vier uren lang aan het woord, en las omvangrijke uittreksels voor uit wetten van ouderen en jongeren datum, uit blauwboeken en andere parlementaire bescheiden, om aan zijne rede deze buitengewone afmetingen te geven. Met uitzondering van de weinigen, die door hunne positie gedwongen waren om te blijven, hadden al de toehoorders de vlucht genomen, maar dit hinderde Joe Biggar in het minst niet. Toen hij zoo heesch en schor werd, dat de voorzitter hem niet meer kon verstaan, kwam hij eenvoudig wat dichterbij, steeds gewapend met het onmisbare glas water en den nog onmisbaarder hoop paperassen.

Op dien avond is de later zoo geruchtmakende obstructie-politiek, de »actieve politiek», zooals de Ieren haar noemen, voor het eerst in toepassing gebracht. Doch eerst in de handen van Parnell is deze tactiek het gevaarlijke wapen geworden, dat, zonder ophouden, stelselmatig en meedoo-

genloos gebruikt, de regeering gedwongen heeft, zich niet langer doof te houden voor de wenschen en eischen der nationalistien.

Het reglement van orde van het Engelsche Lagerhuis is een doolhof van honderden bepalingen, waaronder er vele zijn, die sedert jaren — eeuwen wellicht — nooit zijn toegepast en dientengevolge in onbruik zijn geraakt. Daar zij echter nooit zijn afgeschaft, heeft elk parlamentslid het recht, hare toepassing te eischen. Bijna zonder uitzondering zijn deze bepalingen waarborgen voor de vrijheid der beraadslagingen; hoe dwaas of hinderlijk zij ook mogen zijn, hare opheffing zou door vele parlamentsleden worden beschouwd als een inbreuk op hunne rechten.

De wijze, waarop de heeren Biggar en Parnell van deze zwakke punten in het Engelsche parlementarisme gebruik maakten, wekte aanvankelijk bij allen, ook bij hun eigen partijgenooten, die de nieuwe taktiek niet begrepen, groote verontwaardiging en verbittering. Merkwaardig was in dit opzicht de zitting van 27 April 1875, toen Biggar, door het uitspreken der oude formule »*I espy strangers in the House*” (ik bespeur vreemdelingen in het Huis), den voorzitter noodzaakte, al de galerijen, met uitzondering van de voor dames bestemde, te doen ontruimen. Men kan zich de ergernis voorstellen, die dit tooneel verwekte, als men bedenkt, dat de kleine, gebulte, in uiterlijk en manieren alles behalve fatsoenlijke koopman in varkens uit Belfast door die woorden niet slechts al de verslaggevers der pers, maar ook verscheiden gezanten van vreemde mogendheden en zelfs den prins van Wales uit de zaal dreef. De minister-president Disraeli verklaarde, dat door het gedrag van den heer Biggar de waardigheid van het Parlement was aangetast, en Lord Hartington vereenigde zich, in naam van de oppositie, met dit scherp afkeurend oordeel. De *Home Rulers* voegden hunne stemmen bij het algemeene koor; de heer Bryan verklaarde,

onder luide toejuichingen, dat men eerst een gentleman, en dan een patriot moest zijn. Maar Joe Biggar, die een ware rhinoceros-huid heeft, trok zich al deze dingen niet aan.

»De nieuwe taktiek» — zegt O'Connor — »waarvan de heer Biggar in de zitting van 1875 het voorbeeld had gegeven, werd veeleer ontwikkeld dan geformuleerd.» Er zijn bepalingen, volgens welke een ontwerp, waartegen oppositie wordt gevoerd, na een vastgesteld uur niet meer in behandeling mag worden genomen. In den regel stoort het Parlement zich niet aan dit verbod, of wel, de ministers zorgen, dat de behandeling even vóór het critieke oogenblik aanvangt, daar zij dan niet meer kan worden verhinderd. Had het eerste plaats, dan traden Biggar en Parnell op als handhavers van het reglement van orde. Was het noodlottige uur nog niet aangebroken, dan vroegen zij het woord, en spraken zoolang, tot de kansen voor de regeering wederom waren verkeken.

Eene andere methode bestond hierin, dat de obstructionisten bij allerlei gelegenheden hoofdelijke stemming eischten. Zoo moest op 6 Maart 1876 eene commissie worden benoemd, waarin de Whigs en de Tories geene enkele plaats aan de Ieren hadden toegekend. Om zich over deze geringschatting te wreken, eischten Biggar en Parnell afzonderlijke stemming over elk der 21 leden van de commissie. Zulke eene stemming is in het Engelsche Lagerhuis zeer omslachtig. Zoodra de bel daartoe het signaal geeft, moeten de leden zich uit alle deelen van het uitgestrekte gebouw naar de vergaderzaal begeven, om te vernemen, waarover gestemd wordt, hunne namen vóór of tegen op te geven, en het resultaat der telling af te wachten. Wanneer dit een-en-twintig maal achtereen moet plaats hebben, verliest ook de meest bedaarde zijn geduld er bij. Toen op dien dag des morgens te half vijf de zestiende optocht naar de stembus begon, waren de vermoeide leden van het bestaan eener Iersche partij

zoo deugdelijk overtuigd, dat zij toegaven en den Ieren een paar plaatsen in de commissie inruimden.

De »obstructie» was in het Lagerhuis geen nieuw verschijnsel, doch in den regel had zij geen ander doel gehad, dan de aanneming eener wet te verhinderen of zoo lang mogelijk uit te stellen. De nieuwe taktiek werd echter bij alle onderwerpen toegepast, zelfs bij handelingen van zuiver formeelen aard. Niets was voor haar te gewichtig of te onbeduidend; het Iersche tweemanschap was even actief bij het begin der zitting als in de vermoeiende uren na middernacht. Voor verwijten en voor loftuitingen waren zij ongevoelig; onder luide gesprekken bleven zij onverstoord voortpraten; viel men hen in de rede, dan wachtten zij tot het incident voorbij was; moesten zij gedurende de etensuren voor stoelen en banken spreken, dan deden zij dit met dezelfde opgewektheid, alsof zij eene volle en aandachtige zaal voor zich hadden. En bij dit alles zorgden zij, dat hunne ongewenschte en onwelkome tusschenkomst in alle denkbare zaken den schijn had van rationeel en door eene verstandige belangstelling in het besproken onderwerp gemotiveerd te zijn, zoodat het verwijt hen niet kon treffen, dat hunne opmerkingen niet »ter zake» waren. Niet zelden gebeurde het dan ook, dat de door de beide Ieren voorgestelde amendementen werden gesteund door de liberalen, vooral wanneer een conservatief ministerie aan het roer was.

Zulk eene samenwerking had onder anderen plaats, toen door het ministerie Disraeli het wetsontwerp tot annexatie van de Transvaal was ingediend, dat door de liberale leden Courtney en Jenkins heftig werd bestreden. Ook Parnell bevestigde het ontwerp als gevaarlijk en onbillijk, zoowel voor de kolonisten als voor de inboorlingen, en vergeleek de Zuid-Afrikaansche koloniën met Ierland. »Als Ier,» — zoo sprak hij — »geboren in een land, dat in de ruimste mate de gevolgen heeft ondervonden van Engelsche bemoeiingen met

zijne aangelegenheden en van Engelsche wreedheid en tyrannie, is het mij eene bijzondere voldoening, de bedoelingen der regeering ten opzichte van dit wetsontwerp te kunnen tegenwerken en dwarsboomen.'

Zoodra deze woorden waren gesproken, meende men algemeen, dat de kalme, voorzichtige en handige Parnell zich in een oogenblik van drift te ver had gewaagd, en dat de censuur op hem zou kunnen worden toegepast. Onder luide toejuichingen stond Sir Stafford Northcote op, en verlangde »dat de woorden van het lid voor Meath zouden worden opgeschreven'', hetgeen geschiedde; daarna stelde hij voor, de zitting te schorsen, en den *speaker* (voorzitter) te laten halen, die niet bij de zitting aanwezig is wanneer het huis *in committee* (in comité-generaal) over de afzonderlijke artikelen van een wetsvoorstel beraadslaagt, maar die, als hoogste autoriteit in zaken het reglement van orde betreffende, thans moest worden geraadpleegd. Toen de voorzitter was gekomen, stelde Sir Stafford Northcote voor, den heer Parnell voor eene week te schorsen. De beschuldigde werd ter verantwoording geroepen; hij begon met, te midden van het tumult, kalm en bedaard eene technische objectie op te werpen, en gaf, toen de voorzitter hem hierin niet ontvankelijk verklaarde, eene rede ten beste, die door haren uitdagenden toon de opgewondenheid zijner tegenstanders tot ongekende hoogte deed stijgen. Toen hij uitgesproken had, verwijderde hij zich, zooals dit voorgeschreven is aan leden, over wier gedrag het parlement uitspraak moet doen, maar bleef op een der galerijen als toeschouwer bij de behandeling zijner eigene zaak. Nu stelde Sir Stafford Northcote voor, dat de heer Parnell, »opzettelijk en volhardend de behandeling der openbare zaken hebbende belemmerd (*obstructed*), schuldig zou worden verklaard aan minachting van het Huis (*contempt of the House*).'' Doch weldra bleek het, dat Parnell niet zoo gemakkelijk te vangen was, en dat de conservatieve minister meer gezegd had, dan

hij verantwoord kon. De liberaal Knatchbull-Hugessen wees er op, dat een der leden van het ministerie zelf, de heer Gathorne Hardy (later Lord Cranbrook) als lid der oppositie had verklaard, al de pogingen van het (vorige) ministerie, om de legerwet te doen aannemen, te zullen dwarsboomen. De heer Parnell had niet van het Lagerhuis, maar van de regeering gesproken, en het was volkomen in den haak, dat een lid der oppositie verklaarde, de regeering in de uitvoering van een bepaald plan te zullen tegenwerken. De beschuldiging werd dan ook ongegrond verklaard en de eisch van Sir Stafford Northcote afgewezen.

Voordat het regeeringontwerp betreffende de Transvaal was aangenomen, had nog eene zitting plaats; die daardoor merkwaardig was, dat de vrienden van den heer Parnell — thans zeven in getal — den arbeid onder elkander verdeelden. De aanneming der wet was, bij de groote conservatieve meerderheid, onvermijdelijk, maar de Ieren betwistten het terrein voet voor voet. Toen eindelijk de laatste stemming plaats had, had de zitting, onafgebroken, volle zes-en-twintig uren geduurd. Tot het einde toe had ééne vrouwelijke gedaante, achter de traliën der *Ladies Gallery* verborgen, de debatten bijgewoond: het was mejuffrouw Fanny Parnell, die niet minder ijverig dan haar broeder werkzaam was in het belang der Iersche zaak.

Al besefte men in Ierland zelf nog niet volkomen het doel en de beteekenis van de door Parnell en Biggar gevoerde oppositie, men begreep, dat zich hier eene nieuwe kracht openbaarde, en men was het tweetal voor zijne inspanning dankbaar. In dezelfde Rotunda te Dublin, waar Parnell in 1874 zulk een droevige figuur had gemaakt, wachtte hem en zijnen trouwen medestander op 21 Augustus 1877 eene ontvangst, bij welke aan de uitdrukkingen van hartelijke geestdrift schier geen einde scheen te komen.

In het jaar 1877 benoemde de *Home Rule Association*, eene vereeniging van in Engeland wonende Ieren, die zich de bevordering der nationale zaak ten doel stelde, Parnell in plaats Butt tot haar voorzitter. Dit was niet het eerste duidelijke bewijs van Parnell's toenemenden invloed; Isaac Butt trok zich dan ook na deze nederlaag meer en meer terug, en stierf, door zijne vroegere vrienden en aanhangers verwaarloosd en bijna vergeten, in het jaar 1879. Tot Butt's opvolger als leider der *Home Rule*-partij in het Lagerhuis was de heer Shaw benoemd, een Protestantsch bankier, die hoewel weinig sympathie gevoelende voor de parlementaire taktiek door Parnell en zijne vrienden toegepast, toch bereid was, om van de diensten, door hen aan de nationale zaak bewezen, gebruik te maken. De keuze van den nieuwen leider geschiedde echter niet voor onbepaalden tijd, maar slechts voor den duur van eene enkele parlementaire zitting.

Het jaar 1879 dreigde eene herhaling te zullen worden van het noodlottige hongersnoodjaar 1846. De pogingen der Ieren, om verbetering te brengen in de landwet van 1870, waren tot op dien tijd volkomen vruchteloos gebleven. De aardappeloogst, waarvan de mislukking de ramp van 1846 had veroorzaakt, was in 1877 en in 1878 zeer slecht geweest: de beide jaren leverden samen evenveel op, als het enkele jaar 1876, en het gewas dreigde in 1879 nog slechter te zullen uitvallen. De pachten waren steeds hooger opgevoerd, de bepalingen der wet over vergoeding bij uitzetting waren geheel onvoldoende gebleken, en het aantal uitzettingen was gestadig toegenomen. Doch de regeering bleef doof voor de vermaningen der Ieren, en toen deze in het Parlement op 27 Mei 1879 vroegen, wat het ministerie tot voorkoming van grooter onheil dacht te doen, antwoordde de heer Lowther, als opper-secretaris voor Ierland, dat eene zekere gedruktheid in de Iersche landbouwtoestanden niet kon worden ontkend, maar dat het zelfde verschijnsel zich elders in het

Vereenigd Koninkrijk op grooter schaal en in scherperen vorm voordeed. »Zelden” — zegt de Iersche schrijver A. M. Sullivan — »heeft een Engelsch minister een woord gesproken, dat gedenkwaardiger gevolgen had. Op dat oogenblik bezegelde de heer James Lowther het lot van het Iersche *landlordism*, want zijn antwoord dreef den heer Parnell in de armen van de Landliga. Uit het antwoord der regeering bleek, dat er van het Parlement, langs den weg der overreding, niets te hopen was.”

De agrarische beweging in Ierland was tot nu toe nog niet behoorlijk georganiseerd. Parnell had nog steeds geaarzeld, om zich bij haar aan te sluiten, en gemeend, dat »de drie F's” een voldoende middel waren tot oplossing der quaestie. Onder deze formule — *Fixity of Tenure, Free Sale and Fair Rent* — verstond men: de verzekering van den duur van het pachtcontract, de toekenning van het recht aan den boer, om zijn pachtrecht te verkoopen, en den waarborg voor eene billijke bepaling der pachtsom. Thans echter was Parnell tot het besluit gekomen, dat de landquaestie slechts kon worden opgelost, indien de eigendom van den *landlord* op den landbouwer zelven kon worden overgebracht. Te Westport bepleitte hij op 8 Juni 1879 de volgende motie:

»Aangezien vele grondeigenaren, gebruik makende van het hun door de wet toegekende recht, om de pacht hunner landerijen willekeurig te verhoogen, zonder te rade te gaan met de werkelijke waarde der hoeven op hunne bezittingen, de landwet van 1870 als een middel tot bescherming van den Ierschen boer waardeloos hebben gemaakt, verklaren wij bij dezen, dat niet slechts de staatkundige eisch van het oogenblik, maar ook de rechtvaardigheid en het hoogste belang van Ierland eene herziening vorderen van de landwetten — eene herziening, gegrond op het beginsel, dat hij die het land gebruikt tevens de eigenaar daarvan zal zijn, zoodat in het vervolg de confiscatie der eigendommen van de pachters

door gewetenlooze *landlords* zal worden voorkomen, en aan het Iersche volk zijn natuurlijk recht op den grond zijner vaderen zal worden verzekerd." Parnell verklaarde dadelijk, dat men dit doel langs vreedzamen weg, zonder onbillijkheid tegenover de *landlords*, moest trachten te bereiken. Maar de vervulling van deze wenschen en eischen lag nog in een ver verschiet, en daar de nood, volgens hem, onmiddellijk handelen noodzakelijk maakte, gaf hij den boeren den raad, om zich tegen de uitzettingen krachtig te verzetten. » *You must show the landlords that you intend to hold a firm grip on your homesteads and land.* »

Weldra zou het blijken, wat die woorden beteekenden. In October 1879 kwam de Landliga tot stand. Zij stelde zich ten doel, de tot eene schandelijke hoogte opgedreven pachten (*rack rents*) te doen verminderen, en den overgang van den grondeigendom op de landbouwers gemakkelijk te maken. Dit doel meende zij te kunnen bereiken 1° door de organisatie onder de pachters te bevorderen; 2° door hen te verdedigen, die wegens weigering om eene onbillijke pacht te betalen met uitzetting werden bedreigd; 3° door gedurende den winter de werking gemakkelijk te maken van die bepalingen van de wet van 1870, die uitbreiding van het klein grondbezit ten doel hadden; 4° door eene herziening der landwetten te verkrijgen, die iedere pachter in staat zou stellen, eigenaar van het door hem bebouwde land te worden, door gedurende een zeker aantal jaren eene billijke som (als rente en aflossing) te betalen.

Hoe moesten de pachters het aanleggen om »hun huis en hof stevig in de hand te houden», terwijl de landheer, als hij tot uitzetting wilde overgaan, over den sterken arm van politie en justitie kon beschikken? Die vraag heeft Parnell later beantwoord door het voorschrift: »weigert eene onbillijke pacht te betalen; — weigert eene hoeve in pacht te nemen, waar een ander is uitgezet." En daar het altijd waarschijn-

lijk bleef, dat personen, die niet tot de liga behoorden, zich als pachters voor zulk eene hoeve zouden aanmelden, werd als laatste middel de methode aanbevolen, die onder den naam *boycotting* algemeene bekendheid heeft verkregen, daar zij het eerst op zekeren kapitein Boycot werd toegepast. Zie hier een deel van de redevoering van Parnell, waarin dit systeem werd aangeprezen.

» Welnu, wat zult ge doen met een huurder, die een bod doet op eene hoeve, waar een ander is uitgezet? »

(*Verscheiden stemmen*). » Doodschieten. »

Parnell. » Ik geloof, dat ik daar iemand hoor zeggen: » doodschieten! » Ik zal u een veel beter middel aan de hand doen, een veel christelijker en liefderijker middel, dat den verdoolden man nog de gelegenheid openlaat om berouw te toonen. Wanneer een man eene hoeve betreft, uit welke iemand anders op onrechtmatige wijze is uitgezet, dan moet gij hem met den vinger aanwijzen, wanneer gij hem op den weg tegenkomt; gij moet hem aanwijzen, als gij hem in de straten van de stad ontmoet; gij moet hem aanwijzen zelfs in het bedehuis, door hem alleen te laten, hem in eene zedelijke gevangenis op te sluiten, door hem te isoleeren van de rest van zijn land, als of hij een melaatsche uit vroegere tijden was; — zóó moet ge hem uw afschuw betoonen van de misdaad, welke hij heeft bedreven. »

Een wreed middel, ongetwijfeld. Maar men moet niet uit het oog verliezen, dat de Ieren in menig opzicht tot het uiterste waren gedreven. In een land, waar het boerenbedrijf bijna het eenige middel van bestaan oplevert, is de concurrentie voor elk stukje land groot, en de verleiding voor den landheer, om de huur telkens op te drijven, niet geringer. Onder zulke omstandigheden zal de landheer niet aarzelen, tot de uitzetting van een nalatigen betaler over te gaan, omdat hij weet, dat hij dadelijk een nieuwen pachter kan vinden. O'Connor erkent, in zijn vroeger aangehaald

werk, dat van het boycotten misbruik is gemaakt, dat het soms voor het bevredigen van persoonlijke wraak heeft gediend, dat het tot misdaden heeft geleid; maar — zoo vraagt hij — was het een wreedaardiger wijze van oorlogvoeren dan de sluipmoord, dien het grootendeels heeft vervangen? »Tot dat de dwangwetten aanleiding gaven tot moorddadige krankzinnigheid, heeft het stelsel van boycotten veel bijgedragen, om het aantal agrarische misdaden te verminderen, en — zoo als door John Dillon is opgemerkt — het heeft het dak gehouden boven het hoofd van duizenden, mannen en vrouwen, die zonder dit stelsel op den openbaren weg van honger en ellende hadden moeten omkomen.»

Dat overigens de vermelding van den boetvaardigen zondaar, die weder in genade kon worden aangenomen, geen wreede spotternij, maar ernstig gemeend was, moge blijken uit de volgende ballade van T. D. Sullivan, die in Ierland bij tienduizenden van exemplaren is verkocht, en het geliefkoosde nummer is op het répertoire van alle liedjeszangers. In het proces tegen Parnell en de andere hoofdlieden der Landliga heeft »het lied van Murty Hynes en de Landliga» zelfs als *pièce de conviction* dienst gedaan.

Gij zonen van Oud-Erin, komt, luistert naar mijn lied,
 Wat ik vertel is nieuw en is werkelijk geschied.
 Om u te onderrichten beschrijf ik u hier, wat
 Met Murty Hynes de Liga te stellen heeft gehad.

Het dorp, waar Murty woonde, lag niet ver van Loughrea.
 De man is zelf fatsoenlijk, maar ging met schurken meê;
 Hij deed wat ieder Christen een schande noemen kan,
 Maar nu is hij bekeerd, en opnieuw een eerlijk man.

Toen Bermingham, die stakker, was uit zijn huis gehaald,
 Omdat hij, trots zijn zwoegen, de pacht niet had betaald,
 De pacht, waar lord Dunsandle zoo lekker vet van sopt,
 Nam Murty Hynes de hoeve. Wat was de man gefopt!

Want toen de eed'le Liga dit schand'lijk stuk vernam,
 Zond zij een man, die Murty de zaak verklaren kwam.
 »Je hebt gelijk, waarachtig!» zei Murty. »Weet je wat?
 Ik laat de hoeve schieten en ga weer op een pad.»

'Toen schreef hij ook een brief, dien hij aan de Liga zond,
 Waarin hij zich voor altijd aan Ierland's zaak verbond.
 »Nooit» — zei de brave kerel — »zoolang ik ademhaal
 Zal ik weer onderkruipen, vast staat dit als een paal!''

Och! toen de lui dit hoorden kwam alles van rondom;
 Ze zwaaiden met hun vlaggen en sloegen op de trom;
 Ze zongen en ze speechten en dansten vroolijk meê,
 En vreugdevuren vlamden dien nacht in Old-Loughrea.

Waar gij, oud-Erin's zonen, ook zijn moogt metterwoon,
 Juicht over die victorie, zoo roemrijk en zoo schoon!
 En aan Columbia's stroomen, in 't woud van Canada,
 Klink' driemaal voor de Liga, tienmaal voor Hynes: »Hurrah!''¹

Als president van de Landliga zorgde Parnell er voor, dat de zinspeling op de stroomen van Columbia en de dennenwouden van Canada méér beteekende dan eene dichterlijke phrase. In gezelschap van John Dillon vertrok hij naar Amerika, om daar propaganda te maken voor de nationale zaak van Ierland, en vooral om ten behoeve van de Landliga gelden in te zamelen. De ontvangst, die hem aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan te beurt viel, overtrof de stoutste verwachtingen. Waar hij ook kwam, vond hij een auditorium van honderden en duizenden, die met belangstelling en sympathie naar hem luisterden. Zelfs viel hem — even als vroeger aan Kossuth — de eer te beurt, de leden van het Huis der Representanten te Washington in hunne eigen vergaderzaal te mogen toespreken. De financieele resultaten

¹ Den oorspronkelijken tekst dezer »ballade» vinden de lezers aan het slot van dit opstel, blz. 406.

van de reis waren niet minder schitterend. Eene som van £ 144 000, d. i. f 1 728 000 werd door hem bijeenverzameld. De helft daarvan werd gebruikt tot leniging van den oogenblikkelijken nood der landbouwende bevolking, de andere helft tot voortzetting en voltooiing van de organisatie der Landliga. Het voorbeeld van Amerika vond daarenboven in Engeland navolging; ook daar werden commissiën van bijstand georganiseerd, zoodat de noodlijdende toestand van Ierland, waarvan den heer Lowther enkele weken geleden nog niets bekend was, thans moeielijk in twijfel kon worden getrokken. Merkwaardig was intusschen de wijze, waarop de conservatieve regeering hulp verleende. Onder den naam van *Relief of Distress Act* (wet tot leniging van ellende) stelde zij ruim een millioen pond sterling ter beschikking van de *landlords*, welke daarvoor twee jaren lang geen interest zouden betalen, en de volgende jaren één percent. Naar het heette, moest die som de grondeigenaren in staat stellen, om hun pachters werk te verschaffen en hen daardoor voor hongersnood te bewaren.

Doch de dagen van het ministerie-Beaconsfield waren geteld. De parlamentsontbinding van 1880 bracht eene groote meerderheid van liberalen in het parlement, en den heer Gladstone aan het hoofd van de regeering. Zoodra Parnell in Amerika bericht verkreeg van de ontbinding, haastte hij zich naar Ierland terug, doch slechts enkele dagen bleven hem over, om de verkiezingen voor te bereiden. Dit was een uiterst moeielijk werk, want de reglementen der Landliga verboden uitdrukkelijk, de fondsen dier vereeniging te besteden ter bevordering van candidaturen voor het parlement. Het ontbrak dus Parnell zoowel aan tijd als aan geld. Des te verrassender was de uitslag, toen het bleek, dat van de 103 leden, die Ierland naar het parlement van Westminster zendt, niet minder dan 68 *Home-Rulers* waren.

Tusschen den heer Shaw, die in naam nog leider der

Iersche partij in het Lagerhuis was, en Parnell, die feitelijk een overwegenden invloed op zijne medeafgevaardigden bezat, was de klove hoe langer hoe grooter geworden. De eerste was voor onvoorwaardelijke aansluiting bij de regeering, en dus tegen de obstructie-politiek. Parnell meende, dat de Iersche nationalisten ook tegenover het liberale kabinet eene zelfstandige en afwachtende houding moesten aannemen. Meer nog — zoolang de wenschen der Ieren niet waren vervuld, was het — volgens hem — hun plicht om tegenover elke Engelsche regeering in de rijen der oppositie plaats te nemen. De uitslag der laatste verkiezingen bezorgde aan de Parnellisten de meerderheid in de partij, en bij het begin der nieuwe zitting trad Parnell feitelijk en officieel op als parlementair leider.

Dat hij gelijk had gehad, toen hij zijne vrienden waarschuwde, zich geene illusien te maken omtrent de vriendschappelijke bedoelingen der regeering, bleek reeds zeer spoedig. De troonrede, waarmede het Parlement werd geopend, sprak over Turkije, over Afghanistan, over Indië en Zuid-Afrika, maar maakte met geen enkel woord melding van de Iersche landquaestie. De Iersche leden stelden daarop het volgende amendement voor op het adres van antwoord: »Wij verzekeren Hare Majesteit nederig, dat het belangrijke en dringende vraagstuk der gebruikers en bebouwers van den grond in Ierland de meest ernstige en onmiddellijke aandacht van Harer Majesteits regeering eischt, ten einde eene wetgeving in te voeren, die aan deze klassen het genot der rechtmatige vruchten van haren arbeid verzekert." Het amendement werd verworpen, maar het heeft den eersten stoot gegeven aan de beweging, die de invoering der landwet van 1881 ten gevolge had. Want Parnell was thans meer dan een lastig vijand voor de regeering, hij was eene macht in den staat geworden. Hij had eene partij om zich gevormd, die hem onvoorwaardelijk gehoorzaamde; hij had

den steun der Iersche geestelijkheid verworven; hij had in Amerika eene rijke bron van geldelijke hulpmiddelen geopend, en hij had de gewelddadige politiek der Fenians door de ongeschreven wet van het boycotten vervangen. Doch ook thans bevestigde zich de waarheid, dat iedere concessie voor Ierland aan de Engelsche regeering moest worden afgedwongen. Na het begin van de parlamentszitting werd de strijd in Ierland zelf steeds heftiger. De Landliga sloeg de *landlords* met machteloosheid, en maanden werden door het kabinet besteed om te overwegen, of het stoutmoedig optreden der nieuwe vereeniging niet het best door eene nieuwe dwangwet zou worden bestreden.

De Engelsche regeering — het moet erkend worden — bevond zich in eene moeilijke positie. Het voorschrift, door Parnell in de statuten der Landliga neergelegd: »*No rack rent!*» werd door de boeren eenvoudig als: »*No rent!*» opgevat. En wanneer de landheer tot uitzetting overging, dan openbaarde zich de *firm grip on the homesteads* in minder onschuldigen vorm; dan liep de bevolking te hoop, gewapend met zeissen en hooivorken en oude geweren.

Een eerste maatregel van de regeering was het in beschuldiging stellen van de hoofden der Landliga. Aan Parnell, T. D. Sullivan, Sexton, Dillon, Biggar, Egan en Brennan werd ten laste gelegd, dat zij hadden samengespannen om de pachters aan te zetten tot niet-betaling der pacht; dat zij door intimidatie het in gebruik nemen verhinderden van ledigstaande hoeven, na uitzetting van wanbetalers; dat zij samenzweringen vormden tot benadeeling van de grondeigenaars, en dat zij langs onwettigen weg deze doeleinden trachtten te bereiken. Er moge veel waars liggen in de opmerking, dat indien een Pool of een Italiaan, een Bulgaar of een Montenegrijn dit alles had gedaan, de Engelsche liberalen, met den heer Gladstone aan het hoofd, hem als een strijder voor de verdrukten zouden hebben verheerlijkt, maar

het is toch niet te ontkennen, dat de regeering den toestand, door het verzet der Landliga ontstaan, niet lijdelijk kon aanzien. Het middel echter, dat zij koos, was zeker het slechtste van allen. Na een wanhopig verzet van de zijde der Iersche vertegenwoordigers werd, vooral op aandrang van den heer Forster, eene nieuwe dwangwet (*Coercion Bill*) op 11 Maart 1881 aangenomen. Gedurende de debatten waren niet minder dan 28 Iersche leden geschorst; dat zij de obstructiepolitiek met ijver toepasten, blijkt uit het feit, dat ééne enkele zitting een-en-veertig uren duurde.

Groot was de verrassing, toen de heer Gladstone, na dus volgens zijne opvatting gerechtigheid te hebben geoeffend, nog geene maand later (7 April) het ontwerp eener nieuwe Iersche landwet indiende. Op 22 Augustus werd het hoogst belangrijk ontwerp, dat vele grieven der Ieren wegnam, tot wet verheven¹.

De houding, door den heer Parnell tegenover deze wet aangenomen getuigde van onvoldaanheid over hare bepalingen en van wantrouwen in de eerlijke toepassing daarvan. Men bedenke, dat hij voor Ierland veel meer verlangde, dan de wet gaf, en reeds vroeger den eisch van onafhankelijkheid op wetgevend gebied had gesteld. Klaarblijkelijk vreesde hij, dat de Ieren zich door de laatste concessie zand in de oogen zouden laten strooien en dat bij het »dankbaar, maar niet voldaan" te veel nadruk op de dankbaarheid, en te weinig op de onvoldaanheid zou worden gelegd. Met de voorstellen der uiterste fractie van zijne partij, om de wet eenvoudig als niet bestaande te beschouwen, de agitatie der Landliga op nog grootere schaal voort te zetten, en den maatregel der regeering met een *No rent*-manifest te beantwoorden, kon hij zich niet vereenigen. Daarentegen stelde hij voor,

¹ Men vergelijkte over de Iersche landwetgeving en in het bijzonder over de wet van 1881 het voortreffelijk artikel van mr. N. G. Pierson in *de Gids* van September 1882.

aan de beslissing der landhoven, die eene billijke pachtsom (*fair rent*) zouden vaststellen, slechts enkele, zorgvuldig uitgekozen gevallen (*test-cases*) te onderwerpen. Dan alleen zou uit de uitspraak der rechtbank kunnen blijken, of de regeeringsmaatregel inderdaad voor Ierland blijvende waarde had.

De raad werd opgevolgd. De Landliga bleef werken, maar de dwangwet werd eveneens met groote gestrengheid toegepast en het aantal uitzettingen bereikte eene ongekende hoogte. De heer Gladstone was over dit dwarsboomen van zijne plannen ten hoogste verbolgen. »Nu de Landwet is aangenomen» — zeide hij — »en nu de heer Parnell bevreesd is, dat Engeland de harten van de gansche Iersche natie zal winnen, heeft hij een nieuw en uitgebreider evangelie van plundering te verkondigen.» En met nadruk voegde hij aan die woorden de bedreiging toe: »de hulpmiddelen der beschaving tegen hare vijanden zijn nog niet uitgeput.»

De bedreiging werd spoedig uitgevoerd. Op 10 October beantwoordde Parnell te Wexford, waar hij met ontzaglijke geestdrift ontvangen werd, de heftige woorden van den premier op niet minder heftige wijze. »Wij zullen zien» — zoo riep hij uit — »dat de groote woorden van dezen Engelschen minister-president zullen verstuiven als kaf voor den vereenigden, vasten wil van het Iersche volk, om voor zich zelf hun verloren land en hun verloren onafhankelijkheid op wetgevend gebied te herwinnen.» Drie dagen later werd Parnell in hechtenis genomen en naar de Kilmainham-gevangenis te Edinburgh overgebracht.

»Ik heb nooit kunnen inzien» — schreef E. L. Godkin in Augustus 1882 in de *Nineteenth Century*¹ — »waarom, als het gepast is het Engelsch radicalisme in een liberaal kabinet te doen vertegenwoordigen, het ook niet gepast is,

¹ *An American View of Ireland.*

daarin een vertegenwoordiger te hebben van het Iersche nationalisme, niet eenvoudig een Engelschman, die het goed met de Ieren meent, maar een van de Ieren zelven... Evenmin zie ik in, waarom het vertrouwen der kiezers van Birmingham een betere reden is, om den heer Chamberlain in het kabinet op te nemen, dan het vertrouwen van het Iersche volk, om er den heer Parnell of den heer Sexton eene plaats in te geven. Dit klinkt ongetwijfeld zeer verrassend in de ooren van een Engelsch lezer, maar alleen omdat hij sedert langen tijd gewend is, over Ierland te denken als over een land, dat niet in staat is zijn eigen zaken te beheeren, en door welks klachten men zich niet kan laten bewegen, zonder zwakheid te verraden. Aan ieder, die zich zulk eene denkwijze nog niet heeft aangewend, zou het eene oneindig verstandiger staatkunde zijn toegeschenen, den heer Parnell oppersecretaris van Ierland te maken, dan hem in de gevangenis te zetten."

In Engeland was het vooroordeel sterker dan het gezond verstand, dat uit de hier aangehaalde woorden van den Amerikaner spreekt. Het gansche land juichte den maatregel der regeering toe; Tories, liberalen en radicalen brachten den heer Gladstone hulde, die den leider der gehate en gevreesde Landliga onschadelijk had gemaakt. Er waren zelfs bladen, die genoeg naïeveteit of boosaardigheid bezaten, om den Ierschen pachters geluk te wenschen met hunne bevrijding van een ondragelijke verdrukking en eene duldelooze tyrannie. In Ierland intusschen werd de inhechtenisneming van den heer Parnell betreurd als eene nationale ramp. Maar waar de bevolking hare droefheid of hare verontwaardiging openlijk trachtte te toonen, zorgde de regeering door het zenden van eene indrukwekkende troepenmacht den treurenden te herinneren, dat de dwangwet nog steeds van kracht was. En het ontbrak niet aan gelegenheid, om die wet ook met meer recht toe te passen, want nauwelijks was de heer Parnell

van het tooneel verdwenen, of de heethoofden en drijvers onder zijne partijgenooten kregen de overhand; het door hem zoolang tegengehouden *No rent*-manifest werd uitgevaardigd en de bevolking op alle wijzen tot verzet aangespoord. Het aantal gewelddadigheden en agrarische moorden nam op schrikbarende wijze toe. De Landliga was, als onwettige vereeniging, door de regeering ontbonden, en de geheime vereenigingen, die in hare plaats traden, hadden ontgeenzeggelijk een misdadig karakter.

De conservatieven waren, als oppositie-partij, natuurlijk de eersten om te beweren, dat de regeering zich op een dwaalweg bevond. »De tegenwoordige dwangmaatregelen” — zeide de heer Gorst in Maart 1882 — »zijn volkomen onmachtig gebleken om de orde in Ierland te herstellen. De assisen, die juist ten einde zijn gebracht, toonen aan, dat de hoeveelheid der misdaden, in vergelijking met het vorige jaar, meer dan verdubbeld is; in bijna alle gevallen hebben de jury's het »niet schuldig” uitgesproken, en derhalve dient de regeering een anderen weg in te slaan.”

De heer Gladstone gaf aan dien raad gehoor, maar op eene wijze, die den Tories allesbehalve aangenaam was. Hij begon met aan Parnell zijne vrijheid terug te geven, maar ontsloeg tevens den onderkoning van Ierland, Lord Cowper, en den oppersecretaris Forster — wier personen met de toepassing der gehate dwangmaatregelen onafscheidelijk verbonden waren — uit hunne betrekking. Het zoogenoemde Kilmainham-traktaat was tegenover Ierland de meest volledige en volmondige bekentenis van ongelijk.¹

Parnell was de held van den dag. Zijn invloed — en wel zijn invloed ten goede — was door de regeering openlijk en op schitterende wijze erkend. Niemand deed dit duidelijker,

¹ Men zie hierover Justin Mr. Carthy, *England under Gladstone* (1880—1885), pag. 198—223.

dan zijn meest verbitterde tegenstander, de bovengenoemde Forster, die natuurlijk den maatregel der regeering scherp bestreed. »Eene overgave» — zeide hij op den dag, toen Parnell zijne plaats in het Parlement weder innam — »is verkeerd, maar een compromis of eene schikking is veel erger. Ik geloof, dat wij ons moeten herinneren, wat een Tudor-koning in vroegeren tijd tot een Ier zeide: »Indien gansch Ierland den graaf van Kildare niet kan regeeren, dan moet de graaf van Kildare Ierland regeeren.» De koning achtte het beter, dat de graaf van Kildare Ierland regeerde, dan dat er een compromis werd getroffen tusschen den graaf en 's konings vertegenwoordiger. Zoo is het ook thans; indien gansch Engeland het geachte lid voor Cork (Parnell) niet kan regeeren, laat ons dan erkennen, dat hij heden de grootste macht in Ierland is.»

De vooruitzichten voor de Ieren waren inderdaad gunstiger dan ooit. De Tories hadden *bonne mine à mauvais jeu* gemaakt, en eene zeer vrijgevege wijziging van de Landwet van 1881 voorgesteld. De *Times*, die met benijdenswaardige vlugheid al de wisselingen der openbare meening volgt, had voor de Ieren niets dan lof. »Paddy heeft zijn spel goed gespeeld en haalt een gouden oogst binnen. Hij heeft een legioen van landlords, douairières en dergelijke sta-in-den-weg's verslagen en naar het werkhuis gejaagd. Hij heeft de grootste aller wetgevende vergaderingen tot eene bekentenis van onmacht gedwongen, en het grootste Britsche leger doen afdruipeu, toen hij wilde verkrijgen wat hem naar zijne meening toekwam. Ware deze gansche wonderbare vooruitgang tot stand gekomen ten koste van een ander land, dan zou Engeland de eerste zijn geweest om lauwerkransen, getuigschriften en huldeblijken aan te bieden aan de patriotten, die dit werk hadden volbracht. Daar echter zij, die het gelag betalen, hoofdzakelijk van Engelsche afkomst zijn, kunnen wij het niet helpen, als wij een weinig uit ons humeur zijn. Doch het

gezond verstand noodzaakt ons toe te geven, dat de Ieren hebben gedurfd, en dat zij hebben gehandeld zoo als nooit te voren."

Doch deze vreugde was van korten duur. Op den 16den Mei vielen Lord Frederick Cavendish en de heer Burke in het Phoenix-park bij Dublin als offers van het moordend staal der »Onverwinnlijken". De laaghartige aanslag wekte in gansch Engeland eene ongekende verontwaardiging, en de aandrang tot het invoeren eener nieuwe dwangwet was zóó groot en zóó onstuimig, dat de regeering wel moest toegeven. De heer Forster triomfeerde, ofschoon het juist zijne opvatting der dwangwet was geweest, die de Ieren had wanhopig gemaakt en enkelen van hen tot misdaad had gedreven. De algemeene opinie in Engeland maakte niet slechts het gansche Iersche volk, maar in de eerste plaats de parlementaire leiders aansprakelijk voor hetgeen in het Phoenix-park was geschied. Maar deze leiders en alle bezadigde Ieren met hen, konden het slechts betreuren, dat de even roekelooze als misdadige aanslag plotseling aan iedere hoop, aan iedere verwachting der natie den bodem had ingeslagen. De nieuwe dwangwet, het ontwerp tot beteugeling van misdaden in Ierland, gewoonlijk »*Crimes Act*" genoemd, werd niettegenstaande het verzet van de Iersche parlamentsleden, waarvan velen hun tegenstand met schorsing moesten bekoopen, met groote meerderheid aangenomen, en werd eerst in 1885 door het conservatieve ministerie Salisbury opgeheven.

De heer Forster hield in 1883 in het Lagerhuis eene redevoering, waarin hij den heer Parnell in bedekte termen medeplichtigheid aan de misdaad der »Onverwinnlijken" ten laste legde. Het Iersche volk antwoordde op die beschuldiging, door voor Parnell een fonds van £ 40 000, als nationaal geschenk bijeen te brengen. Het is overigens zeer te betwijfelen, of de heer Forster zelf aan de juistheid zijner insinuatie heeft geloofd. Maar men kon niet verwachten, dat

hij het verband tusschen zijn schrikbewind en het optreden der »onverwinnlijken» even duidelijk zou inzien als dat tusschen de Russische autocratie en de aanslagen der nihilisten. Het is eene oude waarheid, dat despotisme misdaden kweekt, maar despoten op kleine en groote schaal zijn gewoonlijk niet geneigd om die waarheid te erkennen.

De heer Gladstone heeft ook bij deze gelegenheid spoedig ingezien, dat dwangmiddelen alleen niet zouden baten. Reeds in de zitting van 1882 diende hij de *Arrears Bill* in, bij welke gelden uit het fonds der opgeheven (Anglicaansche) Iersche staatskerk beschikbaar werden gesteld om de pachters in de betaling der achterstallige pacht te hulp te komen. Het ontwerp van die wet was door Parnell gemaakt, toen hij nog te Kilmainham gevangen zat.

Met het oog op deze concessie kan het bevreedend schijnen, dat toen de heer Gladstone door zijne uitbreiding van het kiesrecht aan Ierland op nieuw eene weldaad had bewezen, en toen kort daarop algemeene verkiezingen plaats hadden, het wachtwoord door Parnell werd gegeven: Stemt, waar geen *Home Rulers* te verkrijgen zijn, op conservatieve candidaten. Om die houding te verklaren, dient men in het oog te houden, dat de Iersche nationalistten alle politieke quaestien ondergeschikt achten aan deze éene: hoe zullen wij *Home Rule* voor Ierland verkrijgen? Het waren de Ieren geweest, die bij de behandeling der begroting het ministerie-Gladstone ten val brachten, en dus de ontbinding noodzakelijk maakten, omdat de heer Gladstone bedreigd had met verschèrping der bepalingen van de *Crimes Act* van 1882. Maar daarenboven wist men bij ondervinding, dat een conservatief kabinet, 't welk over eene zwakke en weinig betrouwbare meerderheid beschikt, meer dan eenig ander geneigd is zijn heil te zoeken in een onverwachten radicalen, ja zelfs revolutionnair maatregel, zooals het toestaan van *Home Rule* in de oogen van velen zou zijn geweest. Aan

duidelijke tegemoetkoming van de zijde der conservatieve leiders had het niet ontbroken. Toen dus Parnell, bij het begin der verkiezingen, verklaarde, dat het programma zijner partij slechts één artikel had: »een nationaal parlement te Dublin'', kon hij eer nog rekenen zijne waar bij de Tories ter markt te zullen brengen, dan de liberalen voor zijne eischen te zullen winnen. Eindelijk kan hier in aanmerking komen, dat de Ieren, hoe revolutionnair ook in de oogen der Engelschen, in den grond van hun hart conservatief zijn. »Gedurende de worsteling van het liberalisme tegen het absolutisme'' — zegt Godkin in zijn boven aangehaald artikel — »zijn sedert vijftig jaren, in alle werelddelen, de Iersche sympathieën in kerk en staat steeds voor de conservatieven en de reactionnairen geweest. In Europa zijn zij de vrienden geweest van den keizer en den Paus, in Amerika van den slavenhouder; er is geen bijzondere stoutmoedigheid noodig om te voorspellen, dat, wanneer wij ooit zelf bestuur in Ierland zien, wij de wet — welke dan ook — zullen zien toepassen met eene onverschilligheid voor persoonlijke vrijheden en belangen, die de Engelschen, welke nu door Iersche buitensporigheden worden geërgerd en verschrikt, niet weinig zal verbazen.''

Intusschen zullen de conservatieve neigingen van het Iersche volk bij Parnell's besluit om de Tories te steunen zeker niet den doorslag hebben gegeven. Want zes maanden later — bij de voor enkele weken gehouden verkiezingen — zien wij de stemmen der *Home Rulers* — thans 85 in getal — *en bloc* naar den heer Gladstone overgebracht. De grijze leider der liberale partij had beproefd, zijn tegenstander Salisbury te overtroeven door de indiening van een ontwerp tot regeling der Iersche quaestie, dat de Parnellisten, al bleven zij zich als gewoonlijk dankbaar maar niet voldaan verklaren, op de aangenaamste wijze verraste, dat den conservatieven de haren te berge deed rijzen, den Whigs de schrik om het

hart liet slaan, en zelfs velen radicalen te radicaal voorkwam. Het ontwerp is, zooals men weet, verworpen, maar de zaak zelf is daarmede niet van de baan geschoven. De eerste taak van elk ministerie, dat thans in Engeland optreedt, is eene oplossing der Iersche quaestie te zoeken, die den heer Parnell aannemelijk voorkomt. Waarlijk, de stilzwijgende landjonker van Avondale heeft het in een dozijn jaren ontzaglijk ver gebracht!

Zoolang de *Home Rule*-quaestie niet is opgelost, mogen wij verwachten den heer Parnell de tot dusver gevolgde taktiek te zien voortzetten, en hopen, dat het hem gelukken moge, de gevaarlijke elementen in en buiten zijne partij in bedwang te houden. Hoe lang die strijd nog zal duren, is niet te voorspellen, maar het laat zich voorzien, dat het einde niet ver meer verwijderd zal zijn. En indien dan inderdaad aan de Ieren eene groote mate van autonomie is gegund, zal het moeten blijken, of Parnell, die in den strijd zulk eene krachtige figuur en zulk een gelukkig leider is geweest, ook in de werken des vredes een groot man zal kunnen zijn. Indien geestkracht, zelfbeheersching, volharding, persoonlijke eerlijkheid en onverschilligheid voor lof of blaam voldoende zijn om iemand tot een goed staatsman te maken, dan is wellicht voor Parnell, en voor Ierland onder zijne leiding, nog eene schoone toekomst weggelegd. Maar Parnell behoort tot de »*problematische Naturen*» en de Iersche quaestie is reeds door velen eene hopelooze genoemd. Er is dus ruimte genoeg voor twijfel, doch ook hier blijft, als in Pandora's doos, de hoop op den bodem liggen.

Amsterdam, Augustus 1886.

THE BALLAD OF MURTY HYNES.

Come, all true sons of Erin, I hope you will draw near,
 A new and true narration I mean to let you hear;
 'T is for your information I pen these simple lines,
 Concarnin' of the Land League, likewise of Murty Hynes.

The place that Murty lives in is handy to Loughrea,
 The man is good and dacent, but he was led astray;
 He did what every Christian must call a burnin' shame,
 But now he has repented and cleared his honest name.

For when upon the roadside poor Bermingham was sint,
 Because with all his strivin' he could not pay the rint,
 And keep old Lord Dunsandle in horses, dogs, and wines,
 Who comes and takes the houldin' but foolish Murty Hynes?

But when the noble Land League got word this disgrace,
 They sint a man to Murty to raison out the case;
 »I own my crime,» says Murty, »but I'll wash out the stain:
 I'll keep the farm no longer; I'll give it up again.»

And then he wrote a letter and sint it to the Lague,
 Saying: »From the cause of Ireland I never will renege,
 And never more, I promise, while Heaven above me shines,
 Will I for land go grabbin',» says honest Murty Hynes.

Och! whin the people heard it, they gathered in a crowd;
 The boys brought out their banners, and bate their drums aloud,
 And there was songs and speeches, and dancin' light and gay,
 Around the flamin' bonfires that night in old Loughrea.

Now, all true sons of Erin, wherever you may be,
 Come, join in celebratin' this glorious victoree,
 And by Columbia's rivers, and' midst Canadian pines,
 Give *three* cheers for the Land League, and *nine* for Murty Hynes!